

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI**

**SAHA (YAKUT) TÜRKLERİNİN
CULURUYAR NURGUN BOOTUR DESTANI**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
MURAT ERSÖZ**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İSA ÖZKAN**

ANKARA–2009

ONAY

Murat ERSÖZ tarafından hazırlanan “**Saha (Yakut) Türklerinin Culuruyar Nurgun Bootur Destanı**” başlıklı bu çalışma, 18/11/2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

.....

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL (Başkan)

.....

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Üye)

.....

Prof. Dr. İsa ÖZKAN (Danışman)

.....

Prof. Dr. Pakize AYTAÇ (Üye)

.....

DOÇ. Dr. Ali YAKICI (Üye)

ÖN SÖZ

Saħa (Yakut) Türkleri, Rusya Federasyonu'na bağlı Saħa (Yakut) Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Saħa (Yakut) Cumhuriyeti, dünyanın en çetin iklim şartlarına sahip bölgelerinden biri olan kuzeydoğu Sibirya'da bulunmaktadır. Sibirya'da, Kamlık dinine bağlı inançlarını ve geleneklerini uzun yıllar boyunca yabancı kùltürlerin etkisinden uzak bir şekilde yaşatmış olan bu Türk boyu; mitolojik derinliği olan zengin bir sözlü edebiyata sahiptir. Bu zengin sözlü edebiyatın şekil ve içerik olarak en önemli türlerinden birisi, hiç kuşkusuz "oloñho" adı verilen kahramanlık destanlarıdır. Saħa sözlü kùltüründeki "oloñho" terimi, Türkiye sahasında destanı; "oloñhohut" da destan anlatıcısını karşılar. Saħa destancılık geleneğinin en önemli metinlerinden biri Culuruyar Nurgun Bootur'dur. Adını destanın başkahramanı olan Nurgun Bootur'dan alan bu oloñhonun, yayımlanmış pek çok metni mevcuttur. Bunlar içerisinde, P. A. Oyuunuskay'a ve K. G. Orosin'e ait olan örnekler, en yaygın olarak bilinenlerdir. Çalışmamızda, Culuruyar Nurgun Bootur'un Oyuunuskay'a ait olan örneğinin yerine, sözlü edebiyat ürünü olduğundan dolayı K. G. Orosin'e ait olan varyantı esas aldık. K. G. Orosin varyantı, oloñho geleneğinin içerik ve şekil olarak hemen hemen bütün özelliklerini çok başarılı bir şekilde yansıtmaktadır. Oloñho; eski dinlerini, dillerini ve inançlarını, pek çok olumsuz etkene rağmen yaşatan Saħalar tarafından yaratılmış bir sözlü edebiyat türüdür. Saħa inanç sistemine ait pek çok kavramı ve pratiği de bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmamızın hem inceleme hem de metin kısmında çok sık karşılaşılan "ayı" ve "abaahı" kavramları, Saħa inanç sisteminin temelini oluşturur. Bu yüzden oloñhoyu ve Saħa inanç sistemini, doğru anlayabilmek için çok önemli olan bu iki kelimeyi, burada da kısaca açıklama ihtiyacı hissettik: "Ayı"; varlığı, iyiliği ve yukarı dünyayı, "abaahı" ise kötülüğü, fenalığı ve aşığı dünyayı sembolize eder. Destanda yaygın olarak kullanılan "ayı bahadırı" kavramı "Nurgun Bootur"u, "ayı bahadırları" kavramı da yukarı dünyanın bütün bahadırlarını karşılar. "Abaahı bahadırı" kavramı kullanıldığı epizottaki abaahı savaşıcısını, "abaahı bahadırları" kavramı da aşığı

dünyanın bütün savaşçıları ve ucubelerini karşılar. Saħa inanç sistemine göre iyiliğin ve güzelliğin karşılığı yukarı dünya; kötülüğün ve fenalığın karşılığı ise aşağı dünyadır. “Ayı oymağı ve kün ulusu”, kavramı da “orta dünya” adı verilen yeryüzünde yaşayan insanları simgeler. Bu kavram, yukarı dünyanın olağanüstü güçlere sahip olmayan sakinleri için de kullanılır.

Çalışmamız; giriş, inceleme, metin, dizin ve ekler bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş kısmında, öncelikli olarak Saħa adı ile Saħa (Yakut) Cumhuriyeti'nin; idari, coğrafi, fiziki ve ekonomik özellikleri üzerinde durduk. Ayrıca soğuk Sibiry'a'yı kendilerine yurt tutup yaşayan diğer Türk boylarının, Saħalarla olan etnik birlikteliklerine dikkat çektik. Rus Çarlığı'nın 1632 yılında topraklarına kattığı Saħa ülkesi, günümüze kadar pek çok siyasi ve sosyal gelişmeye sahne olmuştur. Saħa toplumunu çok derinden etkileyen bu gelişmelerden, alfabe, dil, eğitim, kültür ve toplumsal hayatla ilgili, belli başlılarını inceledik. Bu kısımda, Saħa sözlü edebiyatı araştırmalarında, çok önemli bir yere sahip olan yerli ve yabancı bilim adamlarının hayatları hakkında bilgi verip çalışmalarını kısaca tanıttık. Saħa basın yayın hayatını, yazılı edebiyatını, sanat ve kültürle ilgili dernekleşme çalışmalarını başlatan tarihî gelişmelerin nedenlerini de bu kısımda değerlendirdik.

Çalışmamızın birinci bölümü; “oloñho, oloñhohut ve oloñho anlatma geleneği” ile “oloñho metinlerinin derlenmesi ve yayımlanmasıyla ilgili çalışmaların tarihi” adlı iki başlıktan meydana gelmektedir. Bu bölümde, öncelikle oloñho kelimesinin sözlük anlamını açıklayıp terim olarak kullanılma süreci üzerinde durduk. Daha sonra oloñho anlatma geleneğini genel hatlarıyla değerlendirip önemli oloñhoları ve oloñhohutları tanıttık. Son olarak da oloñho metinlerinin derlenmesi ve yayımlanması sürecinin başlangıç döneminden günümüze kadar geçirdiği dönüm noktalarını, kronolojik olarak işledik.

Tezimizin ikinci bölümünde, ilk olarak Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın oloñho anlatma geleneği içerisindeki yerini tespit edip bu destanın varyantlarını mukayese ettik. Ayrıca destanın derlenme dönemi ve anlatıldığı coğrafya hakkında da bilgi verdik. Destanın anlatıcısı olan Konstantin Grigoryeviç Orosin'in hayatını ve sanatını da ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak değerlendirmeye çalıştık. Daha sonra destanın şahıs kadrosunu tahlil ettik. Destanın şahıs kadrosunu, kahramanların doğduğu dünyaya göre değil, onların hayatlarını sürdürüp mücadelelerini verdiği dünyaya göre sınıflandırdık. Ayrıca orta dünyada yaşayan kahramanları da cinsiyetlerine göre iki alt başlıkta inceledik. Kahramanları destan içerisindeki önemlerine göre değil, adlarının alfabetik sırasına göre sıralamayı daha uygun gördük. Metin içerisinde birden fazla unvana sahip olan kahramanların farklı yazılışı olan adlarından, en yaygın olarak kullanılan imlasını ve unvanını tercih ettik. Diğerlerini de parantez içerisinde gösterdik. Kahramanların adlarının geçtiği mısraların numaralarını da verdik. Numaralandırmada transkripsiyonlu metni esas aldık. Destanın konusuna ve olay örgüsüne de bu bölümde yer verdik. Destanın konusunu özetlerken genel hatların dışına çıkmamaya özen gösterdik.

Destanın motifleri, çalışmamızın üçüncü bölümünü meydana getirmektedir. Motifleri, mitolojik ve diğer motifler olarak iki başlığa ayırıp inceledik. Sağa Türklerinin inanç sistemini oluşturan uygulamalara ve inanışlara, mitolojik motiflerin içerisinde yer verdik. Diğer motifler başlığı, kendi içerisinde herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutulamayan, ancak tek tek incelenebilen motifleri kapsamaktadır. Motifler kısmını incelerken metin kısmından örnekler vermeye de özen gösterdik. Böylece okuyucunun ilgili motifin metin içerisindeki yerini daha iyi görmesini amaçladık.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde, Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın özgün metni ve Türkiye Türkçesine aktarması bulunmaktadır. Burada, K. G. Orosin'in Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun G. U. Ergis tarafından 1947 yılında baskıya hazırlanmış metnini esas aldık. Ancak

destanın Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün (Saħa Bilimler Akademisinin Sosyal Bilimler Enstitüsü) arşivinde saklanan 1895 yılındaki ilk nüshasından ve 1907 yılında E. K. Pekarskiy tarafından yayıma hazırlan ilk baskısından da yararlandık. Adı geçen üç çalışmadaki metinler, birbirinin aynısıdır. Sadece yayımlanırken kullanılan metot yönünden farklılıkları vardır. G. U. Ergis tarafından yayıma hazırlanan destan metnini esas almamızın özel nedeni; bu metnin destanın gelenekte anlatıldığı hâliyle hazırlanmış olmasıdır. Destan metni, nazım ve nesir kısımları birbirinden ayrılmış ve epizotlarına göre on altı başlığa bölünerek yayımlanmıştır. Bu durumun, 19. yüzyılın son çeyreğinde derlenen bir metni aktarmada ve incelemede bize, destanı daha rahat ve doğru anlama yönünden de okuyucuya kolaylık sağlayacağını düşündük.

Bazı seslerin tam karşılığını verebilmek amacıyla tezin genelinde karşılaştırdığımız; uzun ünlüleri aynı ünlünün tekrarıyla; ön boğumlanmalı n ünsüzünü ń, hırıltılı ve tonsuz arka damak h'sini ħ, damak n'sini de ñ işaretiyle gösterdik. Metnin transkripsiyonunu ve aktarmasını araştırmacıların daha kolay yararlanabilmeleri için beşerli olarak numaralandırdık. Bölüm başlıklarını da numaralandırmaya dâhil ettik. Nesir kısımların numaralandırılmasında da paragrafları esas aldık. Aktarma bölümünde destanda geçen Saħa inanç sistemine ve hayat tarzına ait bazı kelimeleri özgün hâliyle kullandık. Bu şekilde kullandığımız kelimelerin anlamlarını ve açıklamalarını da dipnotta gösterdik. Dipnotları da açıklanması düşünölen kelimenin ilk geçtiği yerde vermeye özen gösterdik. Dipnot verdiğimiz kelimelerin bir kısmı, sadece Saħa kültür coğrafyasına ait olduğundan dolayı, Türkiye Türkçesinde tam karşılıklarını bulamadık. Bulduđumuz karşılıklar da metnin anlam derinliğini daraltıp bütönlüğünü bozduğu için, böyle bir yolu tercih etmeyi daha uygun bulduk. Ayrıca anlamının çok iyi anlaşılamayacağını düşündüğümüz mısraları ve Türkçede çok yaygın olarak kullanılmayan kelimeleri ve kavramları da dipnot vererek açıkladık.

Metnin 697 ve 956 numaralı mısralarındaki üç noktaları (...) özgün hâlinde kullanıldığı için, aynen korumayı tercih ettik. Bu noktalama işaretlerinin derlemede okunamayan mısralar ve kelimeler için, ilk yayıma hazırlayan E. K. Pekarskiy tarafından kullanıldığını düşünüyoruz. Metni Türkiye Türkçesine aktarırken mısra mısra karşılığını vermeye çalıştık. Ama bazı mısraların daha iyi anlaşılabilmesi için, derlendiği dönemin dil özelliklerinden ve destancının tercihlerinden kaynaklanan devrik cümleleri, Türkçenin kurallı cümle yapısına uygun olarak aktarmayı, destanın daha iyi anlaşılabilmesi için tercih ettik. Aktarmada tırnak işaretlerini özgün hâlindeki gibi kullandık. Ancak aktarmada kullanılan diğer noktalama işaretleri, tarafımızdan kullanılmıştır. Uzun ve yer yer anlaşılması zor olan bu metni, Türkiye Türkçesine aktarırken Saħa Türkçesinde yer yer zamir kullanılan satırlarda kahramanların özgün adlarını tercih ettik.

Çalışmamızın sonunda transkripsiyonlu metnin dizini ve ekler bölümü bulunmaktadır. Ekler bölümünde verdiğimiz haritalar ile Saħa Türklerinin dünya üzerindeki yeri ve destanın anlatıldığı bölgenin gösterilmesi amaçlanmıştır. Metnin okuyucu tarafından daha kolay anlaşılabilmesi için şahıs kadrosu, tablolarla gösterilmiştir.

Türkiye Türkçesine uzak bir lehçe olan Saħa Türkçesinde, yaklaşık olarak yüz yirmi beş yıl önce derlenmiş bir oloňho metnini aktarırken pek çok sıkıntıyla karşılaştım. Özellikle metnin cümle yapısı, benzetmeleri, destancının kullandığı zengin kelime kadrosu, Saħa Türkçesinin uçsuz bucaksız deyim ve atasözü dünyası, beni bu metni Türkiye Türkçesine aktarırken oldukça fazla yordu. Fakat karşılaştığım tatlı sıkıntıların çözümünde bana her zaman rehber olan Yakut Dili Sözlüğü'ne; ömrünün yaklaşık olarak elli yılını veren E. K. Pekarskiy'e, ona gönüllü olarak yardım eden Saħa Türklerine ve bu sözlüğü Türkçeye çevirenlere müteşekkirim.

İki yarıyıl boyunca kendisinden Saħa Türkçesi dersleri aldığım, pek çok kaynağa ulaşmamda bana yardımcı olan değerli hocam, Valentina

İnnoketiyevna BOSİKOVA'ya ve ailesine, Türkiye'den Saħa ülkesine giden Türkologlara her zaman büyük bir heyecanla yardımcı olan Yuriy İvanoviç VASİLYEV'e ve değerli eşleri Nina Hanım'a, M. K. Ammosov Saħa Devlet Üniversitesi, Saħa Dili ve Kültürü Fakültesi Dekanı folklorist Vasiliy Vasiliyeviç İLLARİONOV'a, Saħa Dili Bölümü Başkanı Gavril Gavriyeviç FİLİPPOV'a, Saħa Dili Eğitimi Bölümü Başkanı Stepan Konstantinoviç KOLODEZNIKOV'a, bu bölümde çalıştığım dönemde Saħa dili ve kültürü adına kendisinden çok şey öğrendiğim Evdokiya Mihaylovna POLİKARPOVA'ya, M. K. Ammosov Saħa Devlet Üniversitesi Dış İlişkiler Ofisi Müdürü Klavdiya İvanovna FEDOROVA'ya, bana derslerini takip etme fırsatı tanıyan Petr Alekseeviç SLEPTSOV ve öğrencim Lilia GERASİMOVA'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün (Saħa Bilimler Akademisinin Sosyal Bilimler Enstitüsü) el yazmaları arşivi çalışanlarına ve Saħa Milli Kütüphanesi yetkililerine, kaynaklara ulaşmamda bana sağladıkları rahat çalışma ortamından dolayı müteşekkirim.

Saħa Cumhuriyeti'nde karşılaştığım pek çok idari sıkıntının çözümünde bana her zaman büyük bir özveriyle yardımcı olan arkadaşım Hacı Hamza SOYSAL Bey'e ve Rusça kaynaklardan yararlanmamda bana her zaman güler yüzle yardım eden Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden kıymetli çalışma arkadaşlarım Fatih YAPICI'ya ve Gamze ÖKSÜZ'e teşekkür ederim.

Tez çalışması olarak belirlediğimiz Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın K. G. Orosin varyantının bütün baskılarına ve arşivde saklanan ilk nüshasına ulaşmak; Saħa folkloru, edebiyatı, kültürü, tarihi ve dili üzerine yapılmış çalışmaları elde etmek ve Saħa Türkçesini öğrenmek amacıyla 26/7/2004-15/6/2005 tarihleri arasında Saħa (Yakut) Cumhuriyeti'nde buldum. Saħa Türkleriyle birlikte olduğum bu dönemde, onlardan hep yardım ve geleneksel Türk konukseverliğini gördüm. Bana evlerini, özel kütüphanelerini ve daha önemlisi gönüllerini açan pek çoğunun adını bile

bilmediğim, soğuk Sibiryâ'nın sıcak kalpli insanlarına teşekkür etmek benim için zevkle yerine getirilmesi gereken bir görevdir. Hepsine, Saħa Türkçesi öğrenme ve Saħa folkloru üzerine çalışma ısrarında bana gösterdikleri samimi yardımlardan dolayı minnettarım. Bu uzun yolculuğum sırasında ve sonrasında, bana her zaman destek olan Doç. Dr. İbrahim DİLEK Bey'e, aileme ve arkadaşlarıma çok şey borçluyum. Çalışmam boyunca değerli yardımlarını gördüğüm, bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım Hocam Prof. Dr. İsa ÖZKAN Bey'e çok teşekkür ederim.

Murat ERSÖZ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	viii
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ: Saħa Türkleri ve Saħa (Yakut) Cumhuriyeti	1
BİRİNCİ BÖLÜM: Oloñho Anlatma Geleneği ve Oloñho Metinlerinin Derlenip Yayımlanmasıyla İlgili Yapılan Çalışmalar	14
I. Oloñho, Oloñhohut ve Oloñho Anlatma Geleneği	14
II. Oloñho Metinlerinin Derlenmesi ve Yayımlanmasıyla İlgili Çalışmaların Tarihi	31
İKİNCİ BÖLÜM: Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın İncelenmesi....	54
I. Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın Gelenek İçerisindeki Yeri.....	54
Destanın Anlatıcısı Konstantin Grigoryeviç Orosin (1858-1903).....	68
II. Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın Şahıs Kadrosu.....	76
A. Yukarı Dünyanın Kahramanlar	76
B. Orta Dünyanın Kahramanları	81
1. Erkek Kahramanlar	81
2. Kadın Kahramanlar	85
C. Aşağı Dünyanın Kahramanları	89
III. Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın Konusu ve Olay Örgüsü.....	94
A. Destanın Konusu	94
B. Destanın Olay Örgüsü	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın Motifleri ..	104

I. Mitolojik Motifler	104
A. Yukarı Dünya	104
B. Orta Dünya	111
C. Aşağı Dünya	112
Ç. Saçı Bayramı	114
D. Dua ve Kansız Kurban	116
E. Kutsal Nesnelere	120
F. Sihirli Nesnelere	124
II. Diğer Motifler	127
A. Olağanüstü Kahraman	127
B. Olağanüstü At	137
C. Yardımcı Kadın Kahraman	142
D. Şekil Değiştirme	146
E. Gelecekte Haber Verme	148
F. İmtihan	150
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Metin	151
I. Destanın Sağa Türkçesiyle Metni	151
II. Destanın Türkiye Türkçesiyle Metni	318
SONUÇ	493
KAYNAKÇA	495
DİZİN	520
EKLER	602
EK- 1. Dünya ve Rusya Federasyonu	602
EK- 2. Sağa (Yakut) Cumhuriyeti	603
EK- 3. CNBO'nun En Yaygın Olarak Anlatıldığı Taatta İli	604
EK- 4. Şahıs Kadrosu Şematik Tablosu	605
Özet	609
Abstract	611

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Saha Türkçesi (*Kiril*)

А	а
Б	б
В	в
Г	г
Ђ	ђ
Д	д
Дь	дь
Е	е
Ё	ё
Ж	ж
З	з
И	и
Й	й
К	к
Л	л
М	м
Н	н
Нь	нь
О	о
Ө	ө
П	п
Р	р
С	с
Т	т
У	у
Ү	ү
Ф	ф
Х	х
Ц	ц
Ч	ч
Ш	ш
Щ	щ
Ы	ы
Э	э
Ю	ю
Я	я

Türkiye Türkçesi (*Latin*)

A	a
B	b
V	v
G	g
Ğ	ğ
D	d
C	c
E	e (ye)
Yo	yo
J	j
Z	z
i	i
Y	y
K	k
L	l
M	m
N	n
Ñ	ñ
Ń	ń
O	o
Ö	ö
P	p
R	r
S	s
T	t
U	u
Ü	ü
F	f
H	h
Ts	ts
Ç	ç
Ş	ş
Şç	şç
I	i
E	e
Yu	yu
Ya	ya

KISALTMALAR

Age. : Adı geçen eser

agm. : Adı geçen makale

bk. : Bakınız

bs. : Baskı, basım

C. : Cilt

CNBO : Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu

ev. : Çeviren

drl. : Derleyen

hzi. : Hazırlayan

km : kilometre

krş. : Karşılaştırmınız

s. : Sayfa

S. : Sayı

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yay. : Yayını, yayınları

yzn. : Yazan

GİRİŞ

SAHA TÜRKLERİ VE SAHA (YAKUT) CUMHURİYETİ

Saha Türkleri, Rusya Federasyonu'na bağlı "*Saha (Yakut) Cumhuriyeti'nde*" yaşamaktadırlar¹. Onlar, kendilerini destan ve efsane gibi tarihî kaynaklarında "*Saha*" ve "*Uraañhay Saha*", ülkelerini de "*Saha Sire*" (Saha Yeri) diye adlandırırlar. Saahalar, günümüzde yaşadıkları topraklara göç ettikten sonra, ilk olarak "*Evenkilerle*" ve "*Ebenlerle*" karşılaşılırlar. Sibirya'nın yerlisi olup ekonomik ve sosyal hayatları ren geyiği yetiştiriciliği üzerine kurulmuş olan bu iki farklı millet, ilk kez karşı karşıya geldikleri bu Türk boyunu, "*Yakut*" diye adlandırır. Sibirya'yı ülkelerinin sınırlarına katmak için keşfe çıkan Rus öncü birlikleri, XVII. yüzyılın başında Evenkilerin ve Ebenlerin aracılığıyla Saahaların varlığından haberdar olur. Evenkilerin ve Ebenlerin, Saahalara verdiği "*Yakut*" adı, Ruslar tarafından da günümüze kadar hiç değiştirilmeden kullanılır. Bu Türk boyunun "*Saha*" olan özgün adı, Batılı kaynaklara da Rusların aracılığıyla "*Yakut*" olarak geçer.

Saha (Yakut) Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 3.103.200 km²; nüfusu ise 2002 yılı verilerine göre 949,280'dir. Yine aynı yılın verilerine göre, toplam nüfusun % 45,5 (432,290)'ini Saahalar oluşturur². Saahalar, bu nüfuslarıyla Sibirya'da yaşayan bütün Türk boyları arasında en kalabalık olanıdır. Saha ülkesi, kuzeydoğu Sibirya'da, Kuzey Buz Denizi'ne dökülen Lena, Yana, İndigir ve Kolima ırmaklarının havzalarında yer almaktadır. Lapyev ve Doğu Sibirya denizleri arasındaki Yeni Sibirya adaları da Saha ülkesinin sınırları içerisinde. Saha (Yakut) Cumhuriyeti, kuzeybatısında Taymur Özerk Cumhuriyeti, batısında Evenki Özerk Bölgesi, güneybatısında İrkutsk Oblastı, güneyinde Çita ve Amur Oblastları, güneydoğusunda Habarov Krayı, doğusunda Magadan Oblastı ve kuzeydoğusunda da Çukçi Özerk Bölgesi ile çevrilidir. Saha topraklarında şiddetli bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Bu topraklar, insanoğlunun düzenli yerleşim merkezleri kurarak yaşayabildiği

¹ bk. Ek-1.

² http://tr.wikipedia.org/wiki/Saha_Cumhuriyeti#N.C3.BCfus (26/10/2009)

alanlar arasında, en sert ve soğuk iklime sahip olan bölgesidir. Dünya üzerindeki düzenli yerleşim merkezleri içerisinde, en düşük hava sıcaklığı da -72°C ile “Öymököön” adlı Sağa ilinde ölçülmüştür. Sağa ülkesinde ortalama sıcaklık, ocak ayında $-34, -50^{\circ}\text{C}$; temmuz ayında ise $18-19^{\circ}\text{C}$ 'dir.³

Sağaların günümüzde yaşadıkları topraklara göç etmeden önceki yurtları, ataları ve tarihleri ile ilgili yazılı kaynak mevcut değildir.⁴ Sibirya'nın coğrafyasından ve yukarıda tanımlanan çetin ikliminden kaynaklanan olumsuz şartlardan dolayı, yeterli arkeolojik malzeme de günümüze kadar sağlıklı bir şekilde ulaşamamıştır. Hem yazılı kaynakların olmaması hem de arkeolojik malzemelerin yetersizliği, Sağaların menşesiyle ilgili farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur. İleri sürülen görüşlerin bir kısmı ise bilimsel dayanaktan yoksundur.

Bilimsel çevrelerde Sağaların menşesiyle ilgili en çok kabul gören görüş, Sibirya'da bulunan milletlerin arkeolojisi ve etnografyası üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan A. P. Okladnikov'a aittir. Okladnikov, gerek Sağaların günümüzde yaşadıkları bölgede, gerekse Baykal Gölü ve Orta Asya'da yaptığı arkeolojik araştırmalar sonucunda Sağaların menşesini Orhun Abideleri'nde, Kurıkan⁵ olarak geçen Türk boyuna dayandırır.⁶ Okladnikov'un Sağaların menşesini dayandırdığı bu Türk boyunun VI. ve VII. yüzyıllarda Baykal Gölü'nün çevresinde yaşadığı bilinmektedir. Sağaların önceleri küçük gruplar hâlinde; XII. ve XIII. yüzyıllarda ise, komşu kavimlerin maruz bıraktığı baskılardan dolayı kalabalık kitleler hâlinde, göç ettiği tahmin

³ YİĞİT, Ali; **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 1996, s. 17.

⁴ REICHL, Karl; **Türk Boylarının Destanları** (Çev. M. EKİCİ), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2002. s. 23.

⁵ Kurıkan kelimesi, Orhun Abideleri'nin iki yerinde geçmektedir:

a. Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi: “*Kendisi öylece vefat etmiş. Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş, öyle ünlü kağan imiş.*” (ERGİN, Muharrem; **Orhun Abideleri**, İstanbul 1995, s. 20.).

b. Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi: “*Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Oğuz Tatar, Kitay, Tatabı hep düşman imiş.*” (ERGİN, Muharrem; **Age.**, s. 22.).

⁶ OKLADNIKOV, Aleksey Pavloviç; **Yakutia Before Its Incorporation Into The Russian State**, Montreal & London, 1970, s. XXIV.

edilmektedir. Göç eden gruplar, yoğun olarak başkent Yakutsk'un da bulunduğu Orta Lena Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Okladnikov, Baykal Gölü'nün 20 km batısında, Orta Sibiryaya Platosu'nun güneyindeki Baykal Dağları'ndan doğup Kuzey Buz Denizi'ne dökülen Lena Nehri'ni, Sağaların göç yolları olarak kabul etmektedir. Sağa Türkleri, güneydeki ülkeleri ile günümüzde hayatlarını sürdürdükleri yurtlarını şu şekilde karşılaştırırlar:

“Kışın burada güneş doğmuyor.

Etrafı sürekli karanlık kaplıyor.

Küçük çocukların tükürükleri yere ulaşmadan

Buzdan yuvarlak bir topa dönüşüyor.

Gözleri iyi görmeyen yaşlı adamlar

Yoğun sis yüzünden,

Çadır kapılarını bulamıyor.

Ve sert rüzgâr,

Küçük çalıları yerlere kadar seriyor.”⁷

Ruslar, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı; 1598 yılında da Sibir Hanlığı'nı hâkimiyetleri altına alırlar. Bu iki Türk devletinin kısa aralıklarla tarih sahnesinden zorunlu olarak çekilmesi, Ruslar için Sibiryaya kapılarının ardına kadar açılması anlamına gelir. Tarihin kendilerine sunduğu bu eşsiz fırsatı kendi lehine çok iyi değerlendiren Çarlık Rusyası, Sibiryaya içlerine doğru hızla ilerlemeye başlar. Ele geçirilen toprakların hâkim noktalarına kaleler inşa eden Rus birlikleri, Vilüy (Bülüü), Lena, Aldan ve İndigir nehirlerinin boylarını yurt tutup yaşayan Sağalarla XVII. yüzyılın başından itibaren karşı karşıya gelir. Sağalar, devrin en modern askerî silahlarına ve imkânlarına sahip Rus kuvvetlerine karşı, kendi topraklarını koruma mücadelesini XVII. yüzyılın ortasına kadar aralıksız bir şekilde devam ettirir. Ancak Sağalar, Rus yayılcılığını engellemek amacıyla onlarca yıl sürdürdükleri mücadelerinde, nüfuslarının az ve askeri teçizatlarının yetersiz olması

⁷ ERGİS, G. U (hızl.); **Culuruyar Nurgun Bootur**, CACCR Tılı, Literaturanı Uonna İstoriyanı Çinçiyer Nauçnay İstituta Yay., Yakutskay 1947. s. 42.

nedeniyle başarıya ulaştıramazlar. Çarlık Rusyası, Sağa Türklerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra karşısında direnebilecek hiçbir ciddi güçle karşılaşmadan, çok az bir kuvvetle ve kısa bir süre içerisinde Ohotsk Denizi'ne kadar topraklarını genişletir. Böylece Sibiry'a'nın zengin yeraltı ve yer üstü kaynakları, çok kolay bir şekilde Rus Çarlığı'nın kontrolüne geçer.

Rus birlikleri, günümüzde başkent olan Yakutsk şehrinde, 1632 yılında askerî bir idare kurduktan sonra, Sağa Türklerine ait olan bu toprakların Rus Çarlığı'nın bir vilayeti olduğunu ilan eder.⁸ Takip eden yıllarda da vergi toplama, halkı Hristiyanlaştırma ve devlet egemenliğini güçlendirmek için Rus göçmenleri Sağaların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere iskân etme gibi kapsamlı politikalar, düzenli bir şekilde uygulanmaya başlanır. Bu politikaların bazılarının oluşturulmasında ve uygulanmasında, 1725 yılında Çar I. Petro tarafından kurulan Rus Bilimler Akademisinin⁹ önemli bir payının olduğu bir gerçektir. Bilimler Akademisi, Rus İmparatorluğu'nun pek çok bölgesine olduğu gibi, Sağaların yaşadığı kuzeydoğu Sibiry'a'ya da bilimsel araştırma gezileri düzenler. Çarlık, çok değerli bilim adamlarının görev aldığı bu geziler sayesinde, Sağaların konuştuğu dilden inanç sistemine, gelenek ve göreneklerinden idari yapılarına kadar pek çok millî özelliğinden, ve en önemlisi topraklarının maddi zenginliklerinden haberdar olur. Yürütülen toplumsal politikalarda değişikliğe gidilirken veya yenileri oluşturulurken düzenlenen bu kapsamlı bilimsel araştırma gezilerinde toplanan bilgilerden yararlanılır.

Yerli halktan devlet bütçesi için vergi toplamak, Çarlığın yayıldığı topraklarda, öncelikli olarak uygulamak istediği politikaların başında gelir. Sağalar, ekonomik hayatlarını daha çok hayvan yetiştiriciliği ve avcılıkla sürdüren bir topluluktur, Rusların kendilerinden talep ettiği verginin büyük bir bölümünü, avladıkları hayvanların kürkleriyle ödeyebilirler. Sağalar,

⁸ HAYİT, Baymirza; **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1987, s. 49.

⁹ KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 448.

ellerindeki değerli kürkleri, Ruslarla yaptıkları alışverişlerde, o dönemlerde modern anlamda ticaret kuralları geçerli olmadığı için, takas aracı olarak da kullanırlar. Rusların, bu takastan çok kazançlı çıktığı ise oldukça açıktır. Sibiry'a'da yaşayan milletlerden özellikle de Saḡalardan, vergi adıyla toplanan çok miktardaki ve mükemmel kalitedeki kürk, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nın hazinesi için önemli bir gelir kaynağı oluşturur.¹⁰ Sibiry'a'nın bu değerli kürkleri, başta Fransa olmak üzere pek çok Batılı ülkede alıcı bulur. İmparatorluk, çok az bir emekle elde ettiği bu yeni gelir kaynağı sayesinde, pek çok ekonomik sıkıntısını kolayca giderir, ordusu için de modern askeri teçhizatlar alma imkânına kavuşur. Rusya için hem geçmişte hem de günümüzde, Sibiry'a'nın zenginliklerinin ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir. Rusların Sibiry'a'yı topraklarına katması, ülkelerinin dünya ölçeğinde, siyasi ve askeri bir güç olarak ortaya çıkmasına yardımcı olur.

Ruslar, Kamlık dinine inanan bu Türk boyunu Hristiyanlaştırmak için çok çeşitli stratejiler denemiştir. Bu amaçla *“1670'den itibaren Saḡaların toyonlarına (beylerine) eḡer Hristiyanlığı kabul ederlerse Rus idaresine memur olarak kabul edilebilecekleri bile bildirilir. Rus Çarı I. Petro, 1 Eylül 1720'de yayımlattığı bir emirle Hristiyan olan Saḡalara mükâfat verilmesini ister. Buna istinaden Hristiyanlığı kabul eden Saḡalar, vergilerden altı yıllığına muaf tutulur.”*¹¹ Rus Devleti'nin, Saḡaların arasında Hristiyanlığın yayılabilmesi için sağladığı yukarıda ifade edilen ayrıcalıkların yanı sıra, Rus Ortodoks Kilisesi de misyonerlik faaliyetlerine çok ciddi bir şekilde destek olur. Bölgeye din görevlileri gönderip yeni kilise binaları yapmak, Ortodoks Kilisesinin o yıllardaki faaliyetleri arasında en bilinenleridir. *“1861-1862 yılları arasında Yakutistan'da 40 kilise ve 267 papaz varken bu sayı, 1917'ye gelindiğinde 333 kiliseye ve 1500 papaza ulaşır.”*¹² Fakat farklı kurumlar ve kişiler tarafından yürütülen bu kapsamlı çalışmalara rağmen; Saḡalar, atalarından miras olan Kamlık dinini asla terk etmezler.

¹⁰ LİNCOLN, W. B.; **“Vahşi Batı” Sibiry'a ve Ruslar** (Çev. M. Harmancı), Sabah Kitapları Yay., İstanbul 1996, s. VIII.

¹¹ HAYİT, Baymirza; **Age.**, s. 49.

¹² HAYİT, Baymirza; **Age.**, s. 50.

Çarlık Rusyası'nın öncelikli olarak uygulamaya çalıştığı politiklardan bir diğeri de Saħa bölgesine, Rus göçmenleri yerleştirmektir. Bu çerçevede ülkenin farklı bölgelerinden getirilen pek çok Rus kökenli aile, Saħaların yaşadıkları topraklara getirilir. Bunun yanı sıra Sibiryası'nın zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarından haberdar olup buralardan kişisel çıkarları için yararlanmak isteyen maceraperestler de gönüllü olarak Saħa yurduna gelirler. Zorunlu olarak getirilip Saħaların arasına yerleştirilen Rus kökenli aileler; başlangıçta avcılık, balıkçılık ve tarımla uğraşırlar. XIX. yüzyılda yapılan yoğun araştırmalar neticesinde altın ve gümüş gibi değerli madenlerin bulunması, onları madencilikle ilgilenmeye yöneltir. Sovyetler Birliği dönemine geldiğinde Saħa Cumhuriyeti'ndeki başta elmas olmak üzere stratejik değere sahip olan yeraltı kaynaklarının çıkartılıp işletilmesi, Rus kökenlilerin tekeline bırakılır.

Saħaların demografik üstünlüğünü kırmak amacıyla yürütölen politikalar sonucunda zorunlu olarak Saħa ülkesine getirilenler ve kişisel çıkarlarının peşinde koşup gelenler, burada yaşayan insanların daha önceden adını bile hiç duymadığı, çiçek ve frengi gibi salgın hastalıkları beraberlerinde taşırlar¹³. Halk sağlığı açısından çok tehlikeli olan bu durum, adı geöen salgın hastalıklara karşı bağışıklık sistemleri zayıf olan Saħaların arasında, toplu ölümlere yol açar. Onların nüfuslarının bu olumsuz süreçte azalması demografik üstünlüğün, Rusların eline geömesine neden olur. *"1872 yılında Kolıma (Halıma) bölgesinin nüfusunun yarısı çiçek hastalığından ölü. Bölgeye, Ruslarla birlikte taşınan hastalıklar yüzünden 1890 yılında ölüm oranı %20'ye, 1904 yılında ise %49,3'e kadar yükselir."*¹⁴

Yaşadıkları coğrafyanın soğuk ikliminde hayatta kalma mücadelesi veren Saħalar, değişen toplumsal hayattaki kültürel gelişmelerden habersiz değildirler. Onlar, sahip oldukları zengin dillerinin ve canlı sözlü kültürlerinin

¹³ İNAN, Abdölkadir; "Sibiryası Türkleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1976, s. 1280.

¹⁴ SOMUNCUOğLU, Anar; "Saha Cumhuriyeti", **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara 2007, C. XX, s. 120.

yardımıyla yaşadıkları coğrafyanın en nüfuzlu milletlerinden biri olmayı başarırlar. Sağalar, kendilerine komşu milletlerinin kültürlerini ve dillerini de derinden etkilerler. Bunun en önemli kanıtı olarak XIX. yüzyılda kuzeydoğu Sibirya'nın farklı milletlerinden pek çok insanın Sağa dilini, ortak iletişim aracı olarak kullanmış olması gösterilebilir. XIX. yüzyıla birlikte karşılaştıkları sosyal ve kültürel değişikliklerden yararlanmayı çok iyi bilen Sağalar, kendi içlerinden millî kültürüne bağlı aydın bir zümre yaratmayı da başarırlar. Bu aydın zümre, Sağaların zengin sözlü kültürünün yazıya geçirilerek sonraki kuşaklara taşınması ve çağdaş bir edebiyatın oluşturulabilmesi sürecinde çok önemli roller üstlenir.

Alfabe ve dil üzerine yapılan çalışmalar, sosyal ve kültürel gelişmenin sağlanabilmesinde önemli bir yere sahiptir. Sağa Türklerinin Sibirya'ya göç ettikten sonra kullandığı ilk alfabe, bu bölgeye misyonerlik faaliyetlerini yürütmek amacıyla gelen Rus Ortodoks Kilisesine bağlı din adamları tarafından hazırlanmıştır. Rus Kirilini temel alıp amatör olarak hazırlanan bu ilk alfabenin; bilimsel olarak eleştirilebilecek eksiklikleri olmasına rağmen, Sağa dilinin öğrenilmesi ve araştırılması bağlamındaki katkısı, azımsanamayacak kadar fazladır. Bu alfabeyle yazılıp 1819 yılında İrkutsk şehrinde yayımlanan ilmihâl kitabı, Sağaca olarak basılan ilk eser olarak kabul edilir¹⁵. Bu dönemin önde gelen misyonerlerinden İnnokentiy Veniaminov'un 1858 yılında Moskova'da sadece sekiz adet basılan "*Sağalı Evangelia*" (Sağaca İncil Tercümesi)¹⁶ adlı eseri ve D. V. Hitrov'un 1858'de yine Moskova'da basılan "*Sağa Tılın Kılğas Gramatikata*"¹⁷ (Sağa Dilinin Kısa Grameri) adlı eseri, bu ilk alfabeyle basılan önemli kaynaklar arasındadır. Bu iki eser, başta E. K. Pekarskiy olmak üzere Sağa dili üzerine önemli çalışmalar yapmış pek çok yabancının, Sağaca öğrenmek için yararlandığı temel kaynaklar arasındadır.

¹⁵ KRUEGER, John R.; *Yakut Manual*, İndiana University Publications, Indianapolis 1962, s. 43.

¹⁶ YAKUTSKAY, Nikolay; *Ütüö Umnullubat (Sehenner)*, BİÇİK Yay., Yakutskay 1990, s. 88.

¹⁷ YAKUTSKAY, Nikolay; *Age.*, s. 6.

A. F. Middendorf'un 1842-1845 yılları arasında Rus Bilimler Akademisinin "Kuzey ve Doğu Sibiryaya" düzenlediği bilimsel araştırma gezisi sırasında Sağalardan yaptığı derlemeler, O. N. Böhtlink'in dikkatini çeker.¹⁸ Böhtlink, Sağalardan derlenen bu sözlü edebiyat ürünlerini inceledikten sonra, bu dilin gramerini hazırlamayı düşünür. Daha sonra yapacağı çalışmayı planlayan Böhtlink, kendisini bu süreçte her zaman destekleyen yakın dostu A. F. Middendorf'un aracılığıyla tanıştığı, A. Y. Uvarovskiy'den hatıralarını ve Sağa sözlü edebiyatına ait ürünlerden bildiği birkaç örneği yazmasını rica eder. Böhtlink, Uvarovskiy'den bu malzemeleri, kitabında vereceği örnekler ve yapacağı açıklamalar için yararlanmak amacıyla ister. Babası bir Rus göçmeni, annesi de bir Sağa Türkü olan A. Y. Uvarovskiy, Lena Nehri'nin kıyısındaki "Ecigen" adlı bir şehirde 1800 yılında dünyaya gelmiştir. 1840 yılında başkent Yakutsk'tan St. Petersburg'a göç eden Uvarovskiy, Böhtlink'in isteklerini, onun hazırlamayı planladığı çalışmanın Sağa dili ve kültürü açısından çok faydalı olacağına inandığı için geri çevirmez. Yazarlık deneyimi olmayan Uvarovskiy, Böhtlink'in yakın ilgisi ve yardımıyla Sağaca ilk edebî eser olarak kabul edilen "Ahtıllar" (Hatıralar)¹⁹ adını verdiği kitabını yaklaşık yedi ayda bitirir. Böhtlink de bilim dünyasında Sağa diliyle ilgili ilk ilmî gramer kitabı olarak tanınan, "Über Die Sprache Der Jakuten (Grammatik, Text und Wörterbuch)" (Yakut Dili hakkında, Gramer, Metin ve Lûgat)²⁰ adlı çalışmasını hazırlarken "Ahtıllar"dan yararlanır.²¹ Türk dili üzerine yazılan ilk bilimsel gramerlerden olan bu kaynak eser, sadece Sağalar veya Sağa dili için değil, bütün Türk dünyası ve Türkoloji için büyük bir öneme sahiptir.

¹⁸ bk. MİDDENDORF, A. F.; **Puteşestviye na Severo-Vostok Sibiri**, St. Petersburg 1878.

¹⁹ Bu kitabın ilk baskısı, 1848 yılında St. Petersburg'ta yapılmıştır. Sağaların çok büyük bir önem atfettiği bu eser, Y. İ. Vasilyev tarafından hazırlanarak 2003 yılında Devlet Kitap Basımevi (BİÇİK) yayınları arasında tekrar basılmıştır. İ. Y. Vasilyev tarafından hazırlanan baskıda, eserin Rusça ve Almanca tercümelemleri de verilir. Vasilyev bu baskıda esere bir de takdim yazısı ilave etmiştir. Bu yazıda, Uvarovskiy ve eserin hazırlanış hikâyesi ayrıntılı olarak anlatılır.

²⁰ BÖHTLİNK, Otto N.; **Über Die Sprache Der Jakuten (Grammatik, Text und Wörterbuch)**, St. Petersburg 1851.

²¹ Türkolog Ahmet Caferoğlu, Sağacanın ilk ilmî gramer kitabıyla ilgili olarak şunları ifade eder: "Otto Böhtlink tarafından vücuda getirilen "Yakut Dili hakkında, Gramer, Metin ve Lûgat" adlı eser, Türk dili üzerinde yapılan gramer araştırmalarının şaheserini teşkil etmiştir. Mukayeseli Türk dili gramerinin de temeli olarak telâkki edilebilir." (CAFEROĞLU Ahmet; **Türk Kavimleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993, s.3..)

Saħa topraklarının coğrafi şartlarının çok çetin, ikliminin de insanların dayanma gücünü zorlayacak derecede soğuk olması, bu bölgenin hem Çarlık Rusyası hem de Sovyetler Birliği döneminde bir sürgün yeri olarak görülmesine neden olmuştur. Çarlığın ve Sovyetlerin “sürgün politikası”, doğayla ilgili güzellik ve büyüklük ölçülerimizi değiştirecek kadar muhteşem ve farklı bir coğrafyaya sahip olan Sibirya'nın, günümüzde bile bir açık hava hapisanesi şeklinde düşünülmesine yol açmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde pek çok insan, işlediği adi suçlardan veya devlet yöneticilerinin fikirleriyle çelişen görüşleri ve faaliyetlerinden dolayı “Katorga” ve “Ssylka”²² diye adlandırılan iki tip sürgün cezasından birine çarptırılarak bu topraklarda zorunlu ikamete tabi tutulur. Katorga, bu cezaya çarptırılan mahkûmun dayanma gücünü zorlayacak kadar zor işlerde, güç şartlar altında zorunlu olarak çalıştırılması anlamına gelir. Katorga'ya göre daha hafif bir ceza olan “ssylka” ise mahkûmun cezasını, kendisi için belirlenen yerleşim bölgesinin sınırlarının dışına çıkmadan, yerel polis gözetiminde çekmesidir.

Ssylka²³ cezasını çekmek için Saħa topraklarına sürgüne gönderilenler, çok güç doğa şartları ve soğuk bir iklimde hayatlarını sürdürmeye çalışırlar. Bu cezaya çarptırılanların bir kısmı, ömürlerinin en verimli çağındaki iyi eğitilmiş ve idialist insanlardır. Bu idealist insanlar, cezalarını çekmek için gönderildikleri bölgelerde, çevrelerindeki insanların hayatlarına; eğitimden sanata, tarımdan mimariye kadar pek çok farklı alanda yenilik getirirler. Türk tarihi, dili ve kültürü üzerine çok önemli eserlerin yazarı olan Abdülkadir İnan, bu idialist sürgünleri, Saħa halkı için Batı kültürünün havarileri olarak değerlendirmiştir.²⁴ Özellikle E. K. Pekarskiy, İ. A. Hudyakov, V. L. Seroşevskiy, S. V. Yastremskiy, V. M. İonov, V. E. Troşanskiy ve N. A.

²² LİNCOLN, W. B.; *Age.*, s. 127.

²³ Bu kelime Sahacaya, “sılka” (sürgün) şeklinde girmiştir.

²⁴ İNAN, Abdülkadir; “Sibiryalı Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1976, s. 1280.

Vitaşevskiy'in sürgün yıllarında yaptığı bilimsel çalışmalar, pek çok Türkoloğun dikkatini, nüfusu çok az olan bu Türk boyunun üzerine çeker.

Dünya Türkologlarının günümüzde bile takdirini kazanan E. K. Pekarskiy'nin "*Slovar Yakutskogo Yazıka*" (Yakut Dili Sözlüğü)²⁵, İ. A. Hudyakov'un "*Kratkoe Opisanie Verhoyanskogo Okruga*" (Verhoyansk Bölgesinin Kısa Tasviri)²⁶ ve V. L. Seroşevskiy'nin "*Yakuti*" (Yakutlar)²⁷ adlı eserleri, Saşa dilinin ve kültürünün araştırılması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu kaynak kitapları hazırlayanlardan İ. A. Hudyakov dışında hiçbirisi, Saşa topraklarına sürgüne gönderilmeden önce uzmanlık derecesinde dil ve folklor eğitimi almamıştır. Sürgün hayatlarının ilk yıllarında Hristiyanlığa ait din kitaplarının Saşaca tercümelerinden ve Böhtlink'in gramer kitabından başka, ellerinde pek fazla örnek bulunmayan bu insanlar, büyük bir hevesle başladıkları çalışmalarını "*metodik mesainin ve kuvvetli azmin*"²⁸ yardımıyla tamamlarlar. Onların hazırladıkları abide eserler, Saşalara kendi millî kültürleri çerçevesinde entelektüel çalışmalar yapma ufkunu da açar. Ayrıca bu insanların çalışmaları, Saşa yurdunda basın

²⁵ E. K. Pekarskiy (1858-1934); 1881-1905 yılları arasında, çarptırıldığı sürgün cezasını çekmesi için Saşa topraklarında mecburi iskâna tabi tutulmuştur. Pekarskiy, yaklaşık olarak 24 yıl yaşadığı bu topraklarda topladığı dil ve folklor malzemesine dayanarak pek çok önemli eser meydana getirir. Bunlardan en bilineni Rus İlimler Akademisi tarafından 1905-1930 yılları arasında toplam 13 fasikül olarak basılan "*Slovar Yakutskogo Yazıka*"dır. Eserin ikinci baskısı da aynı kurum tarafından 1959 yılında yapılmıştır. Türkoloji çalışmaları içinde çok önemli bir yere sahip olan bu kıymetli sözlük, Mustafa Kemal Atatürk'ün isteğiyle Türk Dil Kurumu tarafından oluşturulan bir heyete, Rusçadan Türkçeye çevirtirilir. Bu heyet; Abdülkadir İnan, Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat gibi ünlü Türkologların da bulunduğu Rusçayı çok iyi bilen 18 kişiden oluşturulmuştur. Heyettekiler, sekiz ay boyunca çok gayretli ve titiz bir şekilde çalışıp Atatürk'ün bu isteğini yerine getirirler. Çalışmanın orijinali 13 fasikül hâlinde Atatürk'e sunulur (bk. Anıtkabir Atatürk Özel Kitaplığı). Türk Dil Kurumu sözlüğün A-M maddelerini oluşturan birinci cildini, 1945 yılında İstanbul'da yayımlar.

²⁶ İ. A. Hudyakov'un "*Kratkoe Opisanie Verhoyanskogo Okruga*" adlı eserinin ilk baskısı yazarın ölümünden yaklaşık bir asır sonra 1964 yılında Moskova'da basılır. Bu eser, yazarın sürgün cezası çekmek için 1867-1874 yılları arasında bulunduğu Verhoyansk şehrinde yaşayan Saşalar arasındaki araştırma ve incelemelerine dayanan bir monografidir. Saşa folklor çalışmaları arasında çok önemli bir yere sahip olan bu çalışmanın ikinci baskısı 2002 yılında Yakutsk'ta yapılmıştır.

²⁷ V. L. Seroşevskiy, Saşa topraklarında 1880-1892 yılları arasında, çarptırıldığı sürgün cezasını çekmek için zorunlu olarak bulunur. Bu süre içinde Saşaların yaşadığı pek çok bölgeyi gören Seroşevskiy, topladığı folklor malzemesine dayanarak "*Yakuti*" isimli monografik eserini yazar. Bu eser, ilk olarak St. Petersburg'ta 1896 yılında basılır. Eserin orijinal dili Rusçadır. S. N. Goroşov tarafından yapılan Saşaca tercümesi 2004'te Yakutsk'ta yayımlanır. Türkoloji çalışmaları arasında önemli bir yere sahip bu çalışmanın Arif Acaloğlu tarafından yapılan Türkçe tercümesi, Selenge Yayınları arasından 2007 yılında çıkar.

²⁸ İNAN, Abdülkadir; E. K. Pekarskiy, "Yakut Dili Lugati (Slovar Yakutskogo Yazıka) Petersburg - Leningrad 1907-1930", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1991, C. II, s. 366.

yayının, edebiyatın ve sosyal bilimlerin gelişmesi için bilimsel bir ortamın oluşturulmasına da katkı sağlar. Sağa halkı, Çarlık yönetiminin sürgün cezasına çarptırıp topraklarına gönderdiği insanlardan, özellikle Sağaca öğrenip Sağa kültürü ve folkloru üzerine çalışanlara, güç şartlarda karşılaşılabilecekleri bütün zorlukları kolaylaştıracak yardımlar yapmaktan hiçbir zaman geri durmaz.²⁹

“*Sağa topraklarında okullar, XVIII. yüzyıldan itibaren açılmaya başlanır. Bu yüzyılda açılan okulların tamamı kiliseye aittir. Bunların sayıları da birkaç taneyle sınırlıdır. Ağırlıklı olarak da dinî bir eğitim yapılır.*”³⁰ Modern anlamda eğitim veren orta ve lise düzeyindeki okullar, XIX’dan itibaren gelişen kültürel hayatın bir sonucu olarak açılmaya başlanır. XIX. yüzyılda, Sağaların çok azı yüksek öğrenim için yeterli ekonomik imkâna sahiptir. Bu imkâna sahip olanlar ise imparatorluğun Sibiryâ bölgesindeki, Sağa topraklarına en yakın yüksek öğrenim kurumlarının bulunduğu, Tomsk ve İrkutsk gibi şehirlere gitmek zorunda kalırlar. Bu şehirlerde üniversite öğrenimini tamamlayanlar; doktorluk, öğretmenlik ve mühendislik gibi meslekî bilgilere sahip bireyler olarak yurtlarına dönerler. Yapılan jeolojik araştırmaların sonucunda, Sağa topraklarında açılan yeni maden bölgeleri, özellikle de 1846 yılında keşfedilen altın yataklarının işletilmesi, Sağaların ekonomik yönden daha çok gelişmesine yardımcı olur. Artan ticaret de XIX. yüzyıla kadar daha çok avcılık, hayvancılık ve tarıma dayalı olan bölge ekonomisinin kalkınmasına önemli katkılar sağlar. Eğitim-öğretimden yararlananların sayısının artması ve halkın ekonomik seviyesinin gelişmesi, Sağaların arasında aydın bir zümrenin oluşmasını hızlandırır.

30 Ekim 1905’te Çar II. Nikola tarafından imzalanan Ekim bildirisinde, birinci madde olarak “*halka temel özgürlük haklarının tanınacağı*”³¹ açıkça ifade edilir. Bu gelişme, “*söz, matbuat, birlik kurma ve toplantı yapma*

²⁹ ANDROSOV, E. D.; *Oloho Tardıhu Küühe*, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003, s. 153-154.

³⁰ LEVİN, M. G.; POTAPOV, L. P.; *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964, s. 287.

³¹ FLOYD, David; *Rusya Ayaklanıyor (1905 Çara Karşı İlk Ayaklanma)*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 92.

*hürriyeti*³² gibi temel hakların kullanılmasında, topluma engel olunmayacağı anlamına gelir. Bu maddenin hukuksal güvencesinde oluşan özgürlük ortamının sonuçları, bütün Rusya coğrafyasında yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlar. Çarlık Rusyası'nın sınırları içerisinde yaşayan bütün etnik gruplar, hukuksal güvence altına alınarak sağlanan bu özgür ortamdan, kendi kültürel ve entelektüel birikimleri nispetinde faydalanırlar. Sağalar arasında XIX. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan aydın zümre, Sağaca yayın yapan "*Sağa Sañata*" (Sağaların Sesi), "*Kıhıl Illık*" (Kızıl Yol) ve "*Çolbon*" (ÇobanYıldızı) adlı dergilerin; "*Sağa Doyduta*" (Sağa Ülkesi), "*Sağa Oloğo*" (Sağa Hayatı) ve "*Kıım*" (Kıvılcım) gibi gazetelerin çıkartılmasına öncülük eder. Bu gazete ve dergilerin yayımlanması, yazılı bir edebiyatın oluşması için gerekli olan zeminin oluşmasına da katkı sağlar. Bu yayın organlarında yazıları çıkan A. E. Kulakovskiy, A. İ. Sofranov, N. D. Neustroev ve P. A. Oyuunuskay gibi yazarlar, Sağa yazılı edebiyatının öncüleri olarak kabul edilirler. Bu millî dergi ve gazetelerin kurulması, "*Sağa Soyuha*" (Sağa Birliği), "*Sağa Omuk*" (Sağa Milleti), "*Sağa Aymağ*" (Sağa Halkı) ve "*Sağa Keskile*" (Sağaların Geleceği)³³ gibi kültürel konularda millî duyarlılığı olan derneklerin açılmasını da kolaylaştırır. Bu dernekler, yürüttükleri faaliyetlerle Sağa toplumunun millî konularda bilinçlenmesine katkı sağlarlar. Yukarıda adı geçen derneklerden bazıları, savundukları görüşlerden dolayı çok geçmeden kapatılır. Kapatılan bu dernekler içerisinde, özellikle Sağa Keskile'nin yürüttüğü çalışmalar, Sağa folklor tarihinde oldukça önemli bir yere ve öneme sahiptir.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Çarlık Rusyası'nın atadığı bir vali tarafından yönetilen "*Sağa Sire*" (Sağa Yeri), ancak 27 Nisan 1922 yılında özerk bir yönetime kavuşabilir.³⁴ Kurulan bu yönetimin ismi, "*Yakut Avtonom Sovyet Sosyalist Respublikası*" (Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)

³² KURAT, Akdes Nimet; *Age*, s. 386.

³³ "*Sağa Keskile*" derneğinin başkanlığını, 1925-1930 yılları arasında P. A. Oyuunuskay yapmıştır. Sağa sözlü ürünlerinin sağlıklı bir şekilde derlenmesini ve araştırılmasını amaçlayan bu dernek, planladığı pek çok çalışmayı başarılı bir şekilde yürütüp sonuçlandırmıştır.

³⁴ BORISOV, C. E.; *Respublika Suvereniteta (Üöskeehine, Böğörgööhüne, Sayduta)*, BİÇİK Yay., Yakutsk 2000, s. 27.

olarak kabul edilir. Cumhurbaşkanlığı görevini yapmak için de bir Saħa Türkü olan P. A. Oyuunuskay (1893-1939) seçilir. 27 Eylül 1990'da, Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasına çok kısa bir zaman kalmışken "*Yakut Avtonom Sovyet Sosyalist Respublikası*" (YASSR), bir devlet egemenlik bildirisi ilan eder. Saħa Yeri'nde, daha sonra kronolojik olarak şu önemli gelişmeler yaşanır: 20 Aralık 1991 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimini Mihayil Efimoviç Nikolayev kazanır. Nikolayev tıpkı Oyuunuskay gibi millî bir politika oluşturup onu uygulamak için çalışır. 27 Aralık 1991 tarihinde kurulan bu cumhuriyetin yeni isminin, "*Saħa (Yakut) Cumhuriyeti*" olduğu ilan edilir. 14 Ekim 1992'de "*Millî Bayrak Yasası*", 26 Aralık 1992'de "*Devlet Arması Yasası*" 27 Nisan 1992'de de "*Saħa Anayasası*" kabul edilir. Böylece Saħa yurdunda millî kimliğe dayalı bir yönetim şeklinin yasal adımları atılmış olur.

BİRİNCİ BÖLÜM

OLOÑHO ANLATMA GELENEĞİ VE OLOÑHO METİNLERİNİN DERLENİP YAYIMLANMASIYLA İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. OLOÑHO, OLOÑHOHUT VE OLOÑHO ANLATMA GELENEĞİ

Saħa Türklerinin sözlü edebiyatında, destan “*oloñho*”, destancı “*oloñhohut*”, destan anlatmak ise “*oloñholoo*” terimleriyle karşılanmaktadır. Oloñhonun çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesindeki “*ölöñ*” (şarkı)³⁵ ve Kazak Türkçesindeki “*öleñ*” (şiir, şarkı)³⁶ kelimeleriyle tarihsel bir bağının olduğu, E. K. Pekarskiy başta olmak üzere Saħa diliyle ve sözlü edebiyatıyla ilgili bilimsel çalışma yapan, yerli ve yabancı pek çok Türkolog tarafından belirtilmiştir.³⁷

E. K. Pekarskiy, “*Slovar Yakutskogo Yazıka*” adlı Saħaca-Rusça sözlüğünde, günümüz Saħa sözlü edebiyatında terim olarak kullanılan, pek çok kelimenin anlamını örnekleriyle birlikte açıklamıştır. Türkoloji için çok büyük bir öneme sahip olan bu eserde, oloñho, oloñhohut ve oloñholoo-terimleri şu şekilde açıklanmaktadır: “*Oloñho (krş. Kırgızca: ölöñ: rubaî, şarkı, şiir): Kahramanlık destanı, bahadırların kahramanlığını anan şarkı, vezinli kahramanlık şiiri, masal, uydurma bir hikâye, tarih, efsane.*”³⁸ “*Oloñhohut (oloñho + hut): Eski zaman hikâyelerini nakleden, hikâyeci.*”³⁹ “*Oloñholoo-*

³⁵ YUDAHİN, K. K.; **Kırgız Sözlüğü** (Türkçeye Çev. Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1988, C. II, s. 609.

³⁶ KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi; **Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü**, AKÇAĞ Yay., Ankara 2003, s. 426.

³⁷ PEKARSKİY, E. K.; **Slovar Yakutskogo Yazıka**, C. II, Leningrad, 1959, s. 1818; ELÇİN, Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, AKÇAĞ Yay., Ankara 1993, s. 145-146.; PUHOV, İ. V., **Yakutskiy Geroişeskiy Epos Oloñho**, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1962, s. 5.; REICHL, Karl; **Türk Boylarının Destanları** (Çev. Metin Ekici), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2002, s.62; KAYIPOV, Sulayman Turduyevic; “**Van Kırgızlarının Ölöñ Ve Dürö Türküleri Üzerine**”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir 2005, s. 433-434.; Ergun, Metin; Oloñho ve Oloñhosut, **Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan**, Ankara 2004, 341-356. KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; “Saha Türk Destanı-Oloñho” **I. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, A.Ü., DTCF. Ankara 8-10 Mayıs 2002, (Baskı :Ankara 2004, s.124-133).

³⁸ PEKARSKİY, E. K.; **Slovar Yakutskogo Yazıka**, SSSR Akademiya Nauk Yay., St. Petersburg 1959, C. II, s. 1818.

³⁹ PEKARSKİY, E. K.; **Age.**, C. II, s. 1819.

(*oloñho + laa*): *Kahramanlık manzumesini ve başkalarının sözlerini şarkı şeklinde ve sesi değiştirerek nakletmek, hikâye nakletmek.*"⁴⁰

Oloñho sözü, O. N. Böhtlink ile birlikte terim olarak kullanılmaya başlanır⁴¹. Böhtlink, 1851 yılında yayımlanan "*Über Die Sprache Der Jakuten*" adlı gramer kitabında, A. Y. Uvarovskiy'nin özet olarak yazdığı "*Ereydeeh Buruydaah Er Soğotoh Oloñhosu'nu*", Saḡaca özgün metni ve Almanca çevirisiyle birlikte oloñho başlığı altında yayımlar. Bu kitabın yayımlandığı tarihten önce derlenmiş oloñho metinleri bulunmaktadır. Ancak ilk kez bir oloñho metni, O. N. Böhtlink tarafından yayımlanarak bilim dünyasının dikkatine sunulur.

O. N. Böhtlink, Saḡacanın bilimsel metotlarla hazırlanan ilk gramer kitabı olan "*Über Die Sprache Der Jakuten*" adlı eserinin sonuna, Saḡaca-Almanca olarak bir sözlük ilave eder. Bu sözlükte, 4 bine yakın Saḡaca kelime Almanca karşılığıyla birlikte verilir. Böhtlink, oloñho kelimesini Almancaya "*märchen*"⁴² olarak çevirmeyi uygun görür. Ünlü bilim adamı, A. Y. Uvarovskiy'nin yazdığı oloñho metnini, Almancaya çevirirken de oloñhonun karşılığı olarak "*märchen*" kelimesini kullanmayı tercih eder. Märchen, Türkçe'de "*masal*" anlamına gelmektedir⁴³. Böhtlink'in oloñhonun Almanca karşılığı olarak "*märchen*" terimini tercih etmesi, onun Saḡa sözlü edebiyatının bu önemli türünü "masal" olarak düşündüğünü gösterir.

İ. A. Hudyakov, Saḡa folkloru üzerine yaptığı derlemeleri ve teorik çalışmalarıyla dünya çapında tanınmış bir bilim adamıdır. O da tıpkı kendisinden önce oloñho metni yayımlayıp Saḡa dili üzerine çalışan Böhtlink gibi, oloñhonun masal olduğunu düşünür. Bu yüzden oloñho metinlerini Rusçaya çevirirken destan anlamına gelen "*epos*" (destan)⁴⁴ veya "*bilina*"

⁴⁰ PEKARSKIY, E. K.; *Age.*, C. II, s. 1818.

⁴¹ EMELYANOV, N.; "Saḡa Oloñhotun Üoretii", *Kum Hahata*, Yakutsk 7 Haziran 1970, s. 3.

⁴² BÖHTLİNK, O. N.; *Age.*, s. 514.

⁴³ STEUERWALD, Karl; *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük)*, Wiesbaden 1974, s. 372.

⁴⁴ MUSTAFAYEV, E. M.; ŞERBİNİN, V. G.; *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual Yabancı Dil Yay., İstanbul 2000. s. 1017.

(destan, kahramanlar hakkında Rus halk şarkıları)⁴⁵ kelimelerini değil, masal karşılığındaki “*skazka*”yı tercih eder.⁴⁶ Saşa diline ve folkloruna Böhtlink ve Hudyakov gibi, yazdıkları önemli eserlerle hizmet eden bilim adamlarının oloñhoyu tür olarak destan değil de masal olarak görmesi, onları bilimsel yönden yakından takip edenler üzerinde etkili olur.

E. K. Pekarskiy, 1907-1916 yılları arasında üç cilt olarak yayımlanan “*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*” (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı antolojisinin Rusça olarak yaptığı açıklama bölümlerinde, oloñhoyu “*skazka*” (masal) kelimesiyle karşılar. Ayrıca bu eserinde yer verdiği masalları ve oloñhoları, ayrı ayrı bölümlerde, herhangi bir tasnife tabi tutmadan arka arkaya yayımlar. Bu örnekler, Pekarskiy’nin 1907-1916 yılları arasında oloñho türünün masal mı yoksa destan mı olduğu konusunda, Böhtlink’in ve Hudyakov’un etkisi altında kaldığını bizlere açıkça göstermektedir. Saşa oloñhosu üzerine yazılan ilk makalelerden birisi, Saşa kökenli ünlü bilim ve devlet adamı P. A. Oyuunuskay’a aittir. Oloñho metinlerinin araştırılması tarihi içerisinde çok önemli bir yere sahip olan bu makale, “*Yakutskaya Skazka (Oloñho) ee Süjet i Soderjanie’e*” (Yakut Oloñhosunun Olay Örgüsü ve İçeriği) adıyla yayımlanır⁴⁷. Makalenin adından da anlaşılacağı gibi, Oyuunuskay da tür olarak oloñhoyu, Pekarskiy gibi destan değil masal şeklinde görür.

E. K. Pekarskiy, “*Rus İlimler Akademisi*” tarafından 1905-1930 yılları arasında toplam on üç fasikül olarak basılan, Slovar Yakutskago Yazıka’nın “*o, ö, p, r*” harfleriyle başlayan kelimeleri kapsayan yedinci fasikülünün oloñho maddesinde, bu kelimenin Rusça karşılığını öncelikli olarak “*geroiçeskaya bilina*” (kahramanlık destanı) şeklinde vermeyi tercih eder. Bu fasikül, 1925 yılında yayımlanmıştır. Oloñhonun açıklandığı bu madde başında, masal anlamına gelen “*skazka*” kelimesi de oloñho için verilen

⁴⁵ E. MUSTAFAYEV, E. M.; ŞERBİNİN, V. G.; *Age*, s. 64.

⁴⁶ bk.: HUDYAKOV, İ. A.; *Verhoyanskiy Sbornik*, İrkutsk, 1890.; HUDYAKOV, İ. A.; *Kratkoe Opisanie Verhoyanskogo Okruga*, BİÇİK Yay., Yakutsk 2002.

⁴⁷ OYUUNUSKAY, P. A.; “*Yakutskaya Skazka (Oloñho) ee Süjet i Soderjanie*”, *Saşa Keskile Sbornik Trudov İssledovatel'skogo Objestva*, Yakutsk 1928, Yayın Sayısı 4.

Rusça karşılıklar arasında yer almaktadır. Fakat Pekarskiy, oloñhonun destan anlamını, masal anlamından önce verir. Bu madde başındaki açıklamalardan hareketle Pekarskiy'nin *Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov'u* hazırladığı 1906-1917 yılları arasında, oloñhoyu masal olarak gördüğünü; *Slovar Yakutskago Yazıka'daki* oloñho maddesini yazdığı yıllardan itibaren ise onun bu görüşünün oloñhonun masaldan daha çok destana yakın, bir sözlü edebiyatı türü olduğu şeklinde değiştiğini, söylemek mümkündür. Saħa sözlü edebiyatı üzerine çalışanlar arasında önemli bir yere sahip olan S. V. Yastremskiy ise 1929 yılında yayımlanan "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*" (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı antolojisinde; oloñhoyu, Rusçaya "*bilina*" olarak çevirir. Dolayısıyla Yastremskiy'nin de oloñhoyu, destan olarak gördüğünü kabul edebiliriz.

Sonuç olarak dönemin önde gelen bilim adamları arasında, oloñhonun 1850'li yıllardan 1925'li yıllara kadar destandan daha çok masal kabul edildiğini söylemek mümkündür. Ancak Saħa sözlü edebiyat ürünleri üzerine yapılan derlemelerin ve türler üzerine yapılan karşılaştırmalı ve kapsamlı çalışmaların artması, oloñhonun tür olarak masal değil, destan olduğuna açıklık getirmiştir. Oloñho kahramanlarının masal kahramanları gibi olağanüstü güçlerinin olması, mitolojik özelliklere sahip konusu; destan, masal ve efsane gibi türlerin bu tarihlerde kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamış olması ve ilk dönem oloñholarının nazım bölümlerinin de nesir şeklinde yayımlanmış olması, oloñhonun ilk zamanlarda masal olarak görülmesinin başlıca sebepleri arasında gösterilebilir.

Saħa Türkleri arasında, özel yeteneklere sahip anlatıcılar tarafından sözlü gelenekte icra edilerek nesilden nesile aktarılıp günümüze kadar gelen oloñhoda konular; tarihî olaylardan ve kişilerden tamamen bağımsız bir şekilde işlenmiştir. Bu yüzden araştırmacılar, türün ilk olarak tarihin hangi döneminde ve nasıl ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değildir. V. L. Seroşevskiy, V. G. Korolenko, G. U. Ergis, A. P. Okladnikov ve İ. V. Puhov gibi Saħa tarihi ve sözlü edebiyatı üzerine önemli eserler vermiş yerli ve

yabancı bilim adamları, oloñhonun Sağaların günümüzde yaşadıkları kuzeydoğu Sibirya'daki yurtlarına göç etmeden daha önce, anlatılmaya başlandığı konusunda ortak bir düşünceye sahiptirler.⁴⁸ Oloñholarda; tasvir edilen coğrafya, aslan (hañay kıl), kaplan (baabır) ve deve (tebien) gibi Sağaların günümüzde yaşadığı topraklarda tarih boyunca bulunmadığı bilinen hayvanların adlarının anlatılan olayların içerisinde geçmesi, oloñhonun güney kökenli olduğu konusunda ileri sürülen iddiaları, destekleyen kanıtlar arasındadır. Oloñhonun içerik, şekil ve icra özellikleri ise bu türün Türk sözlü anlatı geleneğinin ayrılmaz bir parçası olduğunu bizlere açıkça göstermektedir.

Sağa sözlü edebiyatının zirvesi olarak kabul edilen oloñho, konuları itibariyle şu üç gruba ayrılmıştır: I. Ayı oymaklarının orta dünyaya (yeryüzüne) yerleşmeleri hakkında anlatılan oloñholar. II. Sağaların ataları hakkında anlatılan oloñholar. III. Kün uluslarının koruyucuları hakkında anlatılan oloñholar.⁴⁹ Bu üç grup içerisinde değerlendirilen oloñhonun olay örgüsü, adının yanına çoğunlukla “*baatır*”,⁵⁰ “*bootur*” veya “*buhatır*”⁵¹ gibi unvanların eklendiği bir kahramanın çevresinde gerçekleşir⁵². Oloñhoda, yukarı dünyadaki en üst makamda yaşadığına inanılan tanrı Ürüñ Aar Toyon tarafından, kendisi için yazılan “*kaderin*” peşinde; orta dünyayı, aşağı dünyayı ve yukarı dünyayı dolaşan kahramanın başından geçen maceralar anlatılır⁵³. Kahramanın ilahî huzurdaki kutsal taşlara yazılmış kaderinde, tartışmasız lideri olduğu halkının mutluluğu ve huzuru için aşağı dünyanın abaahı savaşçılarıyla mücadele edeceği, onun bütün hayatının temel amacı olarak

⁴⁸ BURTSEV, Danil; “Oloñho Çinçiyiige İstorizm Tuhunan”, **Çolbon**, Cookuskay 1996, S. 6, s. 144.

⁴⁹ .....; **Oloñho Oğolor Ayımınlarigar**, Sağa Respublikatın “Oloñho” Assotsiatsyaya Yay. Cokuuskay 2000, s. 4.

⁵⁰ Baatır, bootur: 1. Kahraman, fevkalâde cesur, cüretkâr, kuvvetli, güçlü, çevik, yiğit, cesur (güreşte, mücadelede, kavgada), pehlivan, kahraman, bahadır. 2. Destan ve masal kahramanlarının adlarına takılan unvan. (PEKARSKİY, E. K.; Yakut Dili Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul 1945, s. 81).

⁵¹ Buhatır: 1. Bahadır, fevkalâde güçlü, kuvvetli *ayu buhatura*: Arı dünya bahadırı, aydınlık âlemin bahadırı *abaahı buhatura*: Abaahı bahadırı, zulmet bahadırı. 2. Erkek unvanı. (PEKARSKİY, E. K.; Yakut Dili Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul 1945, s. 130).

⁵² SEROŞEVSKİY, V. L.; **Yakuti (Sağalar)** (Çev.: S: N.GORHOV), BİÇİK Yay., Yakutsk 2004, s.433.

⁵³ SEROŞEVSKİY, V. L.; **Age.**, s.432.

belirtilmiştir. Bu amaç, onun varlık nedenidir. Kahramanın itaatkâr halkının huzuru, mutluluğu ve geleceği, genellikle güzel bir kız şeklinde sembolize edilir. Çoğunlukla kahramanın kardeşi olan bu güzel kız, abaahı savaşçıları tarafından gizlice kaçırıldığında, kahraman için bin bir güçlkle dolu bir yolculuk başlar. Halkı için kutsal bir yolculuğa çıkacak olan kahramana yardımcı olması için, göğün üçüncü katında yaşadığına inanılan Cöhögöy Tanrı tarafından, kâinatta eşi benzeri olmayan bir at bahşedilir. Kahramanın kalbinde, bu yolculuğun bütün sıkıntılarını kolaylıkla aşabileceğine dair bir güven hissi vardır. O, bahadırılık gururundan ileri gelen öz güveninden dolayı, çoğunlukla ölümle burun buruna gelir. Onun bu çaresiz anlarında, yukarı dünyanın tanrılarının gönderdiği elçiler, yardıma yetişir. Gönderilen bu elçiler, kahramanın genellikle oyuun (şaman) kılığında bürünmüş ablası veya ağabeyidir.

Oloñhoda iyi ile kötünün, güzel ile çirkinin, ak ile karanın birbirleriyle olan mücadelesi yegâne konu olarak işlenir. İyilik ve güzellik “ayılı”⁵⁴, kötülük ve çirkinlik ise “abaahı”⁵⁵ kavramlarıyla sembolize edilir. Bu yüzden iyiliğin ve güzelliğin koruyucusu ayılı bahadurları, kötülüğün ve çirkinliğin temsilcileri ise abaahı savaşçılarıdır. Ayrıca “acaray”⁵⁶ kelimesi de abaahılığın eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Ayılı bahaduru, yerini yurdunu, “ayılı oymağını”⁵⁷ ve

⁵⁴ Ayılı (abaahının zıddı): 1. Varlık, yaratılış, yaratıcılık, yaratıcı unsur. 2. Yaratıcılığın gerekli unsuru olan iyiliğin kökeni; gözüken ve gözükmeyen dünyada insana hayırlı olan iyi ve temiz her şey; iyi ruh hâli, mizaç, vasıflar (abaahının zıddı olan) iyilik. 3. Yaratıcılık ve iyilik unsurlarını temsil eden yüksek mahlukların (iyi ruhların, meleklerin) genel adı; ilah, tanrı, yaratıcı. İnsana, faydalı hayvanlar ve bitkiler hep bu varlıkların eseridir. 4. Masallarda; şerir varlıklara ve devlere (abaahılara) karşı müdahale eden, kahramanlıklarıyla ortaya çıkmış adam, kahraman. (PEKARSKİY, E. K.; **Yakut Dili Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul 1945. s. 48).

⁵⁵ Abaahı (ayılının zıddı): 1. Şer, şerin kökeni; insana zarar veren yahut kötülüğe sebep olan her şey, insan menfaatine zıt olan her şey, göreneğe uymayan yahut anlaşılmayan bir hâdise, kırgınlık ve neşesizlik, herhangi bir kimsenin kendisini kolaylıkla elinden kurtaramadığı kötü alışkanlık ve tabiat; şer, zarar ve kötülük meydana getiren kabiliyet. 2. Sayısız şerir ruhların genel adı. Bunlar, üst, orta ve aşağı dünyada yaşayarak tabiatdaki şer unsurunu temsil ederler. Abaahıların bütün canlı ve cansız varlıklara kötülük ve fenalık getirdiklerine inanılır. 3. Genç kızları takip eden ve onları elde etmek için ayılı bahadurlarıyla kavga eden ve onlara karşı her zaman mağlup olan efsanevi kötü ruhların (ucubelerin) genel adıdır. (PEKARSKİY, E. K.; **Age**, s. 2-3).

⁵⁶ Acaray: 1. Kötü mahlûkların (yani aşağı ruhların) adıdır. Bunlara genellikle abaahı denilir. Masallarda adı geçen, bütün kötülük ve felâketlerin kökü olan sekiz ayaklı ucubeler. 2. Kötü huylu insan. (PEKARSKİY, E. K.; **Age**, s. 4).

⁵⁷ Ayılı oymağı: Bütün iyi ruhlar; genel olarak orta dünyada yaşayanları, özel olarak da Sahaları ifade eden bir terimdir.

“*kün ulusunu*”⁵⁸ abaahı savaşçılarından korumakla yükümlüdür. O, bu yüzden oloñhonun başkahramanıdır. Oloñholar ise başkahramanlarının adlarıyla anılırlar. “*Culuruyar Nurgun Bootur*”, “*Modun Er Soğotoñ*”, “*Kuruubay Haannaah Kulun Kullustuur*” ve “*Ereeydeeh Buruuydaah Er Soğotoñ*” oloñholarında olduğu gibi başkahramanın sıfatı da genellikle oloñhonun adına eklenir. Başkahraman, her zaman içinde yaşadığı toplumun lideri ve tek koruyucusudur. O, yaşadığı ülkenin topraklarının ve hayvanlarının sahibidir. Onun varlığı, halkı ve yurdu için abaahıların hilelerine ve akla hayale gelmez kötülüklerine karşı bir kalkandır. “*Onun liderliği de ilahî kökenine ve fiziki yeteneklerine dayanır.*”⁵⁹ Başkahraman, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu’nda olduğu gibi genellikle yukarı dünya adı verilen gökyüzünden yeryüzüne indirilir. Onun olağanüstü yetenekleri ve gücü, kendisine abaahı savaşçılarıyla yapacağı kavgalardan başarıyla çıkabilmesi için, makamları yukarı dünyada bulunan tanrılar tarafından bahşedilmiştir. Ülkesinin insanların mutlu bir hayatı kesintisiz bir şekilde sürdürmesini, kendisine amaç edinen ayı bahadırı, maddi zenginliğini ve savaşlardan kazandığı ganimetlerini halkıyla paylaşır. Onun bu davranışı, cömertliğinin ve halkı için yaşadığının, açık bir göstergesidir.⁶⁰

Oloñhonun olay örgüsü, “*kiiri*” (giriş)⁶¹, “*törüöt*” (düğüm)⁶² ve “*tümük*” (sonuç)⁶³ olmak üzere, üç temel olay parçasından meydana gelmektedir.⁶⁴

Giriş bölümünde, oloñhonun başkahramanının aslı nesli, olağanüstü doğumu, çok kısa bir zaman içerisinde büyümesi, yerinin yurdunun, atının, elbiselerinin, silahlarının ve fiziğinin muhteşem özellikleri bir bir anlatılır. Kökü

⁵⁸ Kün ulusu: Orta dünyada yaşayan insanların genel adıdır. Bu ifade genellikle “*ayu oymağı*” ifadesiyle birlikte kullanılır.

⁵⁹ TREPAVLOV, V. Vadim; “**The Social Status of the Yakut Epic Hero**”, Asian Folklore Studies, Nanzan-Japan 1995. Volume 54, s. 36.

⁶⁰ TREPAVLOV, V. Vadim; **agm.**, s. 43.

⁶¹ PEKARSKİY, E. K.; **Age.**, s. 526.

⁶² PEKARSKİY, E. K.; **Age.**, C. III., 2782.

⁶³ PEKARSKİY, E. K.; **Age.**, C. III., s. 2892.

⁶⁴ İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Alptaah Eyete (İstatıyalar, Sanalar, Sehergehiiler)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2006, s. 102.

yeraltındaki süt glnde, dalları ise yukarı dünyada olan “*Aal Luuk Mas*” (Kutsal Aęaę), oloñhoların giriş bölümlerinde tasvir edilir. Giriş bölümünde, Sağa oloñholarında başkahramanın yeryüzünü niteleyen orta dünyaya iniř amacından bahsetmek de bir gelenektir.

Düğüm bölümü, başkahramanın abaahı savaşçıları ile olan mücadelesi ile başlar. Bu mücadelenin başlamasına, abaahı savaşçıları tarafından başkahramanının kardeşlerinden veya halkı iğerisinden çok güzel bir kızın kağırılması neden olur. Başkahraman, kaçırılan bu kızı kurtarmak için abaahı savaşçılarının izini takip eder. Bu takip, onu uzun ve zorlu bir yolculuğa çıkarır. Bu yolculuk, kimi zaman aşağı dünyanın ateş denizlerinde ve küflü zindanlarında, kimi zamanda yukarı dünyanın yüce dağlarının buzdan zirvelerinde sürüp gider. Sonuğta ayıı bahadırı, abaahıların yaşadıkları yere, kendisinin her zaman en yakın arkadaşı olan atının yardımıyla ulaşır. Daha sonra abaahı savaşçılarıyla iki taraftan biri yok olana kadar devam eden, amansız bir kavgaya tutuşur. Bu kavgada, hem ayıı bahadırı hem de abaahı savaşçıları, ait oldukları olağanüstü dünyalarının tanrılarından, karşı tarafa üstünlük kurabilmek için destek alırlar. Bu bölüm, iyiliğin temsilcisi olan ayıı bahadırının, kötülüğün savaşçılarını bir bir mağlup ederek kaçırılan güzel kızı kurtarması ve onların zindanlarına kapattığı diğer tutsakları hürriyetlerine kavuşturmasıyla son bulur.

Sonuç bölümünde, başkahraman tehlikelerle dolu yolculuğunu tamamlayarak ana yurduna döner. Burada kendine denk gördüğü bir kızla mutlu bir hayat sürmek amacıyla yuva kurar. Başkahramanların evlendikleri kızlar da kendileri gibi olağanüstü güçlere sahiptir. Bu evliliklerin gerçekleşebilmesi için başkahramanların, eş adayı olarak seğtikleri kızların imtihanını geçmesi gerektiğini de vurgulamak gerekir.

Oloñholarda her zaman iyiliğin tarafı olan ayıı kahramanları galip gelir. İyiliğin zaferiyle biten oloñhoda, olumlu ve iyi insan olma, ulaşılması gereken tek amaç olarak ortaya konmaktadır. Kmil İnsan olma amacına ulaşma yolu ise sadece iyi olmaktan ve iyilik yapmaktan geçmektedir. Ayıı bahadırları,

abaahı kahramanlarına karşı mücadele ederlerken her zaman doğru yolları kullanırlar. Onlar, rakiplerini hileyle yenmeyi hiçbir zaman düşünmezler. Abaahı savaşçıları ise her zaman hile ve tuzakla ayıı bahadırını yenmeyi hesaplar.

Oloñhohutlar, insan hayatı içerisinde karşılaşılabilecek olumsuz davranışları ve düşünceleri abaahı savaşçılarının şahsında, olumlu davranışları ve duyguları da ayıı bahadırlarının şahsında, sembolize ederler. Bu ikisinin kavgası, aslında iki zıt tutumun, fikrin ve duygunun karşı karşıya gelmesinden başka bir şey değildir. Her zaman ayıı bahadırının zaferi ile neticelenen bu kavga, Saħa halkının hayata bakış ve onu algılayış felsefesini açıkça ortaya koymaktadır. Saħaların toplumsal hayatında, her zamanda ve zeminde geçerli olan; iyilik, mutluluk ve huzurdur. Zaferin anlamı da bu düşünceleri temsil etmek ve yüceltmek için verilen mücadeleden başka bir şey değildir. Ayıı oymağını ve kün ulusunu korumakla görevli olan kahramanın çok zor şartlar içinde yaptığı yolculuğunun bitiminde, mutlu bir hayat sürmek için evlenmesi, halkı ve kendisi için bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu yüzden Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda da anlatıldığı üzere, iyiliğin ve yüceliğin kahramanı olan Nurgun, halkının başlangıcı olarak düşünülür⁶⁵.

Oloñhonun kelime kadrosunun Saħa sözlü edebiyatının diğer türleriyle karşılaştırıldığı zaman daha zengin olduğu görülmektedir. V. L. Seroşevskiy, Saħaların kültür tarihlerini, gelenek ve göreneklerini onların arasında yaşadığı yıllarda topladığı malzemelerden hareketle yazdığı “*Yakuti*” adlı eserinde, oloñhonun tam olarak anlaşılabilmesi için zengin bir kelime, deyim ve atasözü bilgisine ihtiyaç olduğunu belirtir. Ayrıca oloñhohutlar tarafından kullanılan bazı kelimelerin anlamlarının da zamanla unutulduğunu ifade eder.⁶⁶ Oloñho, ağırlıklı olarak nazım şeklinde anlatılan bir türdür. Sadece bir epizottan diğer bir epizoda geçiş bölümleri, bazı oloñholarda nesir olarak

⁶⁵ BURTSEV, D. T.; “Oloñho Janrovay İs Hoono”, **Çolbon**, Cookuskay 1994, S. 2, s. 176.

⁶⁶ SEROŞEVSKİY, V. L.; **Yakuti (Saħalar)** (Rusçadan Saħacaya Çeviren: S: N.GOROHOV), BİÇİK Yay., Yakutsk 2004, s.417.

anlatılır. Nesir kısımları mevcut olan bir oloñhonun; nazım ve nesir kısımlarını, uzunlukları yönünden birbiriyle karşılaştırdığımız zaman, nesir kısımlarının nazım kısımlarından oldukça az bir yer kapladığı görülür.

Oloñholar, anlatılma zamanlarına göre kısa, orta, uzun veya en uzun; mısra uzunluklarına göre de küçük, orta, büyük veya en büyük şeklinde sınıflandırılabilirler. Anlatılma zamanlarına göre bir gecede anlatılan oloñholar kısa, iki gecede anlatılanlar orta, üç veya daha fazla gecede anlatılanlar ise uzun sayılırlar. “*En uzun oloñhonun ise 7 gece boyunca anlatıldığı kabul edilir.*”⁶⁷ Mısra uzunluklarına göre de birkaç bin mısra olanlar küçük, 15 ile 25 bin mısra arasında olanlar orta, 30 ile 40 bin mısra arasında olanlar ise büyük olarak kabul edilirler⁶⁸. 50 ile 60 bin mısra arasında olan oloñholar ise çok büyük olarak nitelenirler. Metni günümüze kadar ulaşabilmiş oloñholar içerisinde en hacimli olanı, R. P. Alekseev tarafından anlatılan, yaklaşık 52 bin mısra uzunluğundaki “*Alaatır Ala Tuygun*” oloñhosudur. “*Oloñholar, başkahramanlarına göre de bir nesilli kahramanı olan oloñholar (Kulun Kullustuur, Toyon Çağaarıma, Nurgun Bootur) ve çok nesilli oloñholar (Alaatır Ala Tuygun) olarak tasnif edilebilirler.*”⁶⁹

Saħa Cumhuriyeti'nin, başkenti Yakutsk'u da içine alan orta bölgesinde, oloñho anlatma ve dinleme geleneği, diğer bölgelere kıyasla daha canlıdır. Özellikle “*Taatta ili*”, Saħa sözlü edebiyatının hemen hemen bütün türlerinin en canlı olarak yaşatıldığı bölgelerden birisidir. Oloñho, Saħa Cumhuriyeti'nin genelinde en çok anlatılan sözlü edebiyat türüdür. Bu yüzden her ilin kendine ait ön plana çıkmış birkaç tane oloñhosu ve bahadırı bulunmaktadır. Bu oloñhoları ve ait oldukları illeri şu şekilde verebiliriz: Taatta ili: Culuruyar Nurgun Bootur, Amma ili: Sılgı Uola Dııray, Toyon Çağaarıma, Meñe-Ĥañalas ili: Sabıya Baay Toyon, Ala Tuygun, Oĝo Nurgun, Uus Aldan

⁶⁷ SLEPTSOV, N.; “Culuruyar Nurgun Bootur Oloñho Nuuççalı Tılınan Kündü Kılaat, **Kım Ĥahıata**, Yakutsk 24 Ağustos 1975, s. 3.

⁶⁸ Mısra uzunluklarına göre küçük olarak nitelediğimiz olonholara Kıs Debiliye, orta olanlara Mülcü Böĝö ve büyük olanlara ise P. A. Oyuunuskay'a ait olan Culuruyar Nurgun Bootur varyantı, örnek olarak verilebilir.

⁶⁹ KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; “Saha Türk Destanı-Olonho”, **I. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, A.Ü., DTCF. Ankara 8-10 Mayıs 2002, (II. Baskı: Ankara 2004), s.128.

ili: Mülcü Böğö, Alaattır Ala Tuygun, Çurapçı ili: Kuruubay H̄annaah̄ Kullun Kulustuur, Nam ili: Cırıbına Cırılıatta Kıs Buhatır, H̄aňalas ili: Uol Duguy, Bülüü ili: Er Sogotoh̄, Üöhe Bülüü ili: Kör Buuray, N̄urba ili: Oğo Culaah̄, Suntaar ili: Odun Çuuraa, Oğo Duolan, Kulan Kugas Attaah̄ Kullustay Bergen, Kebeeyi ili: Bie Uola Beybelcin, Verhoyansk (Caañı) ili: H̄aan Cargıstay, Abıy ili: Alıp H̄ara İkki Tuygun İkki ve Orto H̄alıma ili: Mas Batıya. Günümüze kadar halk arasında kaç farklı oloňhonun yaratıldığı ile ilgili net bir sayı elimizde bulunmamaktadır. Fakat “*Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsü*”, bu konuyla ilgili yaptığı kapsamlı çalışmalar sonucunda, Saħa Cumhuriyeti'nin toplam 13 bölgesinde 396 oloňhonun soy ağacını çıkartmıştır.⁷⁰ Bu sayıya, adları bilinen ama içerikleri hakkında bir fikir sahibi olunamayan oloňholar dâhil edilmemiştir.

Saħalar, oloňho söylemenin kişinin doğuştan getirdiği bir hüner olduğuna inanırlar⁷¹. Fakat bu konuda çok yetenekli olmasa da istekli olan bir kişinin, küçük yaşlarından itibaren usta bir oloňhohutun yanında yetişmesi hâlinde, oloňhoyu gelenekte yaşadığı gibi anlatmayı öğrenebileceğini de kabul ederler. Oloňho anlatma yeteneğini, bir usta oloňhohutun yanında kalarak geleneksel anlatma metodunu öğrenerek geliştirenlerin icraları, dinleyicileri daha derinden etkiler. Oloňhohutlar, toplum içerisinde doğuştan sahip oldukları yetenekleri ve icra ettikleri sanatları dolayısıyla olağanüstü güçlere sahip insanlar olarak bilinir ve saygı görürler. Bir kişinin çok iyi derecede oloňho anlatabilmesi için; güçlü bir hafızaya, irticalen şiir söyleyebilme yeteneğine ve farklı kişilerin ağzından zafer ve yenilgi, mutluluk ve hüzn gibi birbirinden çok farklı hâlleri tamamen değişik ses tonlarıyla anlatabilme kabiliyetlerine sahip olması gerekir. E. K. Pekarskiy'nin, “*başkalarının sözlerini şarkı şeklinde ve sesi değiştirerek nakletmek*”⁷² olarak tanımladığı; bir oloňhohutun farklı kahramanlarının ağzından değişik ses tonlarında şarkı söyleyebilme yeteneği, anlaticının sahip olması gereken en

70 SLEPTSOV, N.; “Culuruyar N̄urgun Bootur Oloňho Nuuççalı Tılınan Kündü Kılaat, **Kım H̄ahata**, Yakutsk 24 Ağustos 1975, s. 3.

71 SOROV, M.; “Taatta Oloňhohuttara Kimneeh̄ Etiler”, **Taatta H̄ahata**, Taatta 21 Ocak 1993, s. 4.

72 PEKARSKİY, E. K.; **Age.**, C. II, s. 1818.

temel özelliğidir. Oloñho söylemek için gerekli olan yeteneklere sahip bir kişi, anlatıcılığın bütün inceliklerini öğrenebilmek için kendisine oloñho anlatmayı öğretecek bir ustaya, ihtiyaç duyar. Genç bir oloñhohutun, oloñho söylemeye başladığında ilk ustaları, çoğunlukla profesyonel anlatıcı olmayan aile bireyleri veya yakın komşularıdır. Daha sonra gerçek bir usta ile tanışır. Oloñhohutların arasındaki usta-çırak ilişkisi çerçevesinde, genç oloñhohutlar öncelikle ustalarının öğrettiği oloñhoları anlatırlar. Ustaları da onların anlatımları sırasında yaptığı yanlışları düzeltip eksikliklerini tamamlarlar. Genç oloñhohut, yeni bir oloñhoyu iyi derecede anlatabilecek seviyeye gelinceye kadar bu eğitim devam eder. Ancak bu şekilde usta bir oloñhohut olunabilir. Eski zamanlarda toplumdaki saygınlığından dolayı Sağaların pek çoğunun, oloñhohut olmayı istediği bilinmektedir. Bu yüzden bazı usta oloñhohutların öğrettikleri her bir oloñho için ücret aldığı da kaynaklara yansımıştır⁷³. Yeni yetişmiş olan oloñhohutlar, 1 ile 3 arasında oloñhoyu, onlardan biraz daha yetenekli ve tecrübeli olanlar 5 ile 7 arasında oloñhoyu, usta oloñhohutlar ise 10'dan fazla oloñhoyu iyi derecede bilip anlatabilirler.⁷⁴ Sadece çok az sayıdaki usta oloñhohut, 30-40 oloñhoyu anlatma kabiliyetine sahiptir.⁷⁵ Oloñhohutlar, sanatlarını herhangi bir müzik aleti yardımı olmadan icra ederler. İcra sırasında bir müzik aleti kullanmama özelliği, Türk dünyası destan anlatma geleneği içerisinde çok yaygın değildir.

Oloñho, genellikle erkekler tarafından anlatılan bir sözlü edebiyat türü olmasına rağmen, kadınlar tarafından da icra edilebilir. Sayıları erkek oloñhohutlardan daha az olan kadın oloñhohutlar, erkekler gibi köy köy dolaşarak oloñho anlatmazlar. Onlar, sadece kendi yakınlarının veya komşularının bulunduğu mekânlarda oloñho anlatırlar. S. E. Vasilevna, M. N. Androsova, E. E. İvonova ve S. V. Nikolaevna, kadın oloñho anlatıcıları arasında en çok tanınanlardır. "*Kahramanının kadın olduğu oloñholar arasında en bilinenleri ise şunlardır: Kıs Tuygun (Amma ili), Curaya Kuo*

⁷³ SEROŞEVSKİY, V. L.; *Age.*, s.417.

⁷⁴ **Oloñhohut-İraht İ. İ. Burnaşev (Toñ Suorun)**, Maya 1993, s. 14.

⁷⁵ İVANOVA, Mariya; "Uus-Aldan Oloñhohuttara", **Mürü Saharğata**, 16 Eylül 1993, s. 3.

(*Meñe Hañalas ili*), *Küögüleen Kuo* (*Cokuuskay/Yakutsk ili*), *Kııs Debiliye Buhatır* (*Uus Aldan ili*), *Kııs Nurgustay Kuo* (*Leniniskey ili*) ve *Kııdaannaah Kııs Buhatır* (*Verhoyansk/Caañı ili*)⁷⁶.

Oloñho, Sağaların sosyal hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Onların yaşadıkları coğrafyada geceler çok uzun ve soğuk geçer. Bu uzun ve soğuk kış gecelerini, eğlenceli bir hâle getirenler ise oloñhohutlardır⁷⁷. Oloñhohutun geleceği evdeki hazırlıklar, kısa günün ilk ışıklarıyla birlikte başlar. Ev halkı, misafirlerine ikram edeceği yiyecekleri ve soğuk kış gecesini ısıtacak yakacaklarını hazırlamanın telaşını ve oloñhohutun anlatacağı oloñhonun heyecanını, bir arada yaşar. Günümüze göre sözlü edebiyat anlatıcılığının daha canlı olduğu eski dönemlerde, oloñhohut ile “oyuun” (şaman)⁷⁸ arasında yakın bir ilişki vardır. Toplum, her ikisinin de olağanüstü güçlere sahip insanlar olduğunu düşünür. Geçmiş dönemlerden kalma hikâyelerde ve efsanelerde; güçlü oloñhohutların, iyileştirici bir güce sahip olduğuna inanılan oyuunlar (şamanlar) gibi hastaları eski sağlıklarına kavuşturabildiklerine dair inanışları bulmak da mümkündür. Fakat günümüzde oloñhohut ve oyuun, toplumsal görevleri itibariyle birbirinden tamamen ayrılmış iki farklı şahıstır.⁷⁹ Bu iki farklı şahsın, Sağaların günümüz toplumsal hayatında üstlendiği görevlerin çerçevesi, birbirinden tamamen farklı olarak çizilmiştir.

Tarih boyunca Sağa Cumhuriyeti’nde tam olarak ne kadar oloñho anlatıcısının yaşadığı hakkında, kesin bir sayıyı telaffuz etmek mümkün değildir. Fakat Sağa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsü yaptığı araştırmalarda, 1920-1930’lu yıllarda oloñho anlatma geleneğinin en canlı olduğu, başkent Yakutsk ve çevresindeki, illerde yaklaşık olarak 400

⁷⁶ İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Alptaah Eyete (İstatıyalar, Sanalar, Sehergehiiler)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2006, s. 79.

⁷⁷ YAKOVLEV, V. S.- Dalan; Oloñhohut, **Oloñho-Saydı Tirege** (hızl. E. P. Çeğorduna), Törüt Omuktar Oskuolaların Çinçiyer İstitut Yay., Cokuuskay 2004.

⁷⁸ Saha Türkleri, erkek şamanlara “oyuun”, kadın şamanlara da “udağan” adını verirler.

⁷⁹ REICHL, Karl; **Age.**, s. 56.

oloñhohutun yaşadığını tespit etmiştir⁸⁰. Günümüzde oloñho anlatma geleneği, toplumsal hayatta yaşanan değişikliklerden dolayı canlılığını kaybetmiştir. Bu yüzden başarılı anlatıcıların günümüzdeki sayısı, geleneğin çok canlı olduğu eski zamanlarla kıyaslanamayacak kadar azdır. Saħa Yeri'nde (Saħa Sire), adları tarih boyunca pek çok efsaneye konu olacak derecede ünlü olan oloñhohutlar şunlardır: T. V. Zaharov-Çeebiy, P. A. Ohlopkov-Naara Suoħ, D. M. Govorov-Miiterey, R. P. Alakseev, D. A. Tomskay, V. O. Karataev, N. A. Abramov-Kınat, İ. N. Vinokurov-Tabaahırap, İ. G. Teplouhov-Timofeev, C. N. Karataev-Dıgıyar, S. S. Afanasyev-Siençe, İ. M. Davidov ve F. N. Timofeev-Beeçere.

Türk sözlü anlatı edebiyatı üzerine pek çok önemli çalışmanın sahibi olan bilim adamı Karl Reichl, "*Türk Boylarının Destanları*" adıyla Türkçeye çevrilen kitabında, oloñhonun anlatıldığı ortamın tasvirini, Saħa kökenli ünlü halk bilimciler İ. V. Puhov ve G. U. Ergis tarafından, "*Yakutskie Olonho*" (Yakut Oloñhosu)⁸¹ adıyla hazırlanan makaleden şu şekilde nakleder: "*Oloñho, devrime kadarki dönemde, çoğunlukla bir aile çevresi içerisinde anlatılırdı. Bu durum, Yakutların birbirinden ayrı yurtlarda yaşamaları ve iki yurt arasındaki uzaklığın oldukça fazla olması gerçeğiyle ilgilidir. Genellikle, böyle yurtlarda bir veya iki (bazen üç veya dört) aile yaşar. Aile reisleri, uzun kış akşamlarında komşu bir anlatıcıyı akşam yemeğine ve oloñho anlatmaya davet eder. Davet edildikleri yurda gelip geceyi orada geçiren bazı gezgin oloñho anlatıcıları tarafından oloñho anlatılması da alışıl gelmiş bir durumdur. Oloñho büyük toplantılarda ve ziyafetlerde de anlatılır. Balık avı, at yarışları vb. çeşitli toplantılar sırasında verilen aralarda ve özellikle de "ıhıah" adındaki festival ve düğünlerde, akşamları ve geceleri oloñho anlatılırdı. Anlatıcılar, akşamüzeri saat beş veya altı sıralarında oloñho anlatmaya başlar ve gece yarısı (ve sık sık da tan vaktinde) bitirirler. Anlatım sekiz ile on*

⁸⁰ KARAKANOV, P. İ. (hızl.); *Ammabın Çeebiydii Tuoydaħpına... (Aatırbit Oloñhohut T. V. Zaharov-Çeebiy Töröbüte 135 Sıla Tuoluutugar Anallaah Tahaarı)*, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003, s. 21.

⁸¹ PUHOV, İ. V.; ERGİS, G. U.; "Yakutskie Olonho", *Kuruubay Ğaannaah Kulun Kullustuur Saħa Oloñhoto* (Oloñhohut: İ. G. Timofeev-Teplouhov), Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı izdatel'stva, Moskova 1985, s. 544-579.

*(ve bazı zamanlarda da on iki, on üç) saat devam eder, bazen kısa aralar da verilebilir. Anlatmanın sonuç kısmı, sonraki akşam anlatılır ve herhangi bir sebeple sonucu anlatmak mümkün olmazsa anlatıcı sonuç kısmına ait kısa bir olay özeti verir. Onlar bu şekilde; bir, iki, üç veya daha fazla gece anlatırlar.*⁸² Oloñhohutlar, eski zamanlardan beri sanatlarını köy köy gezerek icra ederler. Önemli bir maddi güce sahip olan aileler, oloñhohutlara ve oloñho dinleyicilerine, uzun kış gecelerinde kendi evlerini açarak bu geleneğin yaşamasında büyük pay sahibi olurlar.

Saħa sözlü edebiyatının, atasözünden dua ve bedduaya, tekerlemeden halk türküsüne kadar pek çok farklı türünü içerisinde barındırabilen oloñhonun icra edildiği mekânlarda, Ekim Bolşevik Devrimi'nden sonra evlerden ve açık alanlardan, konferans salonlarına ve okullara doğru bir değişimin yaşandığı gözlenir. Bu süreçte, devrimin dünya görüşünün, hayatın sosyal ve kültürel pek çok alanında meydana getirdiği değişimin, etkili olduğu söylenebilir. Fakat politik hayatta yaşanan köklü değişikliklerin sosyal hayattaki bütün yansımalarına rağmen, Saħa halkının yüzlerce yıllık bir tarihsel süreçte meydana getirdiği, gelenek ve göreneklerin en önemli taşıyıcıları olan oloñhohutlar, sanatlarını her şartta ve ortamda icra ederler. Usta oloñhohutların sayısının oldukça azaldığı günümüzde, televizyon ve radyo programlarında da oloñho anlatılmaktadır. G. G. Kolesov, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun P. A. Oyuunuskay varyantını, 1955-1965 yılları arasında yaptığı bir radyo programında okur. Dönemin gelişen teknolojik imkânlarından yararlanılarak gerçekleştirilen bu yeni anlatım, dinleyicileri tarafından çok beğenilir. Kolesov, bu sefer aynı oloñhoyu, 1970 yılında kasete de okur. Saħaların önceleri sadece anlatıcısından tarihsel ortamında çok severek dinlediği bu tür; kasetlerden dinlenilmeye, kitaplardan okunmaya, tiyatro ve opera gibi sanatın çeşitli türlerine konu olmaya başlar.

---

⁸² REICHL, Karl; Age., s. 98-99.

Oloñhonun icrasının, müzikal ve teatral yönü oldukça güçlüdür. Onun bu özelliğinin modern anlamda Saħa tiyatrosunun ve operasının doğuşundaki ve gelişmesindeki etkisi, başta İ. A. Hudyakov olmak üzere pek çok bilim adamı tarafından da vurgulanmıştır. Tiyatro ve opera gibi çağdaş sanatlarla ilgilenen Saħa kökenli sanatçılar, oloñhonun konusundan yaralanarak pek çok oyun sahnelemişlerdir. Rusya Federasyonu genelinde yapılan tiyatrolar arası yarışmalarda, son dönemlerde birincilikler kazanacak kadar ilerleme kaydeden Saħa Halk Tiyatrosu, oloñhodan uyarlanmış bir oyunu, ilk kez 3 Ocak 1906 tarihinde sahneler. Tiyatroya uyarlanan bu ilk oloñhonun adı, “*Bert Kihi Beriet Bergen*”dir. Bert Kihi Beriet Bergen’i, 2 Mart 1907 yılında sahnelenen “*Kulan Kugas Attaah Kulantay Buħatır*”, 1927-1928 yıllarında sahnelenen “*Tuyaarima Kuo*”, 1936-1937 yıllarında sahnelenen “*Culuruyar Nurgun Bootur*” oloñhoları takip eder⁸³. İkinci Dünya Savaşı’nın bütün Sovyet coğrafyasını, özellikle de Türk soylu milletlerin yurtlarını saran ateşi, Saħalara da çok büyük sıkıntılar çektirmiştir. Bu dönemin Sovyet idaresi, bu korkunç savaşta üstünlük sağlayabilmek için, cephede pek çok yararlılık gösteren Saħaların arasında, kahramanlık ve vatanseverlik gibi duyguların artmasını teşvik eder. Bir bahadırın kahramanlık dolu mücadelesini işleyen oloñho, Saħa sözlü kültürünün bu amaçla kullanılacak en uygun türüdür. Saħa Halk Tiyatrosu’nda bu kapsamda, sadece 1943 yılında oloñhodan uyarlanarak sahnelenen, yüzden fazla oyun gösterimi yapılır⁸⁴. Bu dönemde bazı oloñhohutların, oloñho geleneğinin temel anlatım formlarının dışına çıkarak devrin önde gelen yöneticilerini, oloñho kahramanlarıyla bile simgelemeden, icra ettikleri oloñhoların şahıslar kadrosunda özgün adlarıyla yer verdikleri görülür. Oloñho, Sovyet döneminde sadece evlerde ve “*ihıah*” gibi geleneksel kutlamalarda anlatılan bir folklor türü olmaktan çıkıp yeni rejimle birlikte zorunlu olarak kutlanan günlerde de anlatılmaya başlanır. 1980’li yıllardan itibaren Saħa Cumhuriyeti genelinde en yetenekli oloñhohutu belirlemek için yapılan yarışmalar yaygınlık kazanmaya başlar. Bu

⁸³ BAŞARİN, G.; “Bu Serii Sıllarıgar Ete”, **Kum Ğahuata**, Yakutsk 7 Haziran 1970, s. 3.

⁸⁴ İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Ahptaah Eyete (İstatıyalar, Sanalar, Sehergehiiler)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2006, s. 243.

yarişmalarda birinci olan oloñhohutlar, çeşitli hediyelerle ödüllendirildiği gibi, en genç ve kadın katılımcılara da teşvik amacıyla çeşitli hediyeler verilir.⁸⁵

Bir oloñho anlatıcısının sanatını iyi derecede icra edebilmesi için ihtiyaç duyduğu şartların en önemlilerinden birisi, istekli bir dinleyici kitlesine sahip olmaktır. Bu kitlenin, oloñhonun anlatıldığı süreçte pasif olmaması gerekir. Onlar anlatımın uygun yerlerinde, “*hayır*”, “*evet*”, “*öyle*” sesleriyle katılarak anlatıcıyı teşvik ederler. Böylece daha nitelikli bir ürün yaratılmış olur.

---

⁸⁵ EMELYANOV, N.; “Oloñhohuttar Kürehteihilere”, **Kum Ğahıata**, Yakutsk 18 Kasım 1981, s. 9.

II. OLOÑHO METİNLERİNİN DERLENMESİ VE YAYIMLANMASIYLA İLGİLİ ÇALIŞMALARIN TARİHİ

Oloñho metinlerinin derlenip yayımlanması ve araştırılması tarihinde, Rus Bilimler Akademisi tarafından Sibiryâ bölgesine düzenlenen bilimsel araştırma gezilerinin önemli bir yeri vardır. Rus Bilimler Akademisi, bu gezileri öncelikle Sibiryâ'nın coğrafi özelliklerini ve madenlerini ayrıntılı olarak tespit etmek; daha sonra da bu bölgede yaşayan milletlerin tarihleri, kültürleri ve dilleri hakkında bilgi toplamak amacıyla düzenlemiştir.

Sibiryâ'ya yapılan en kapsamlı araştırma gezilerinden birisi 1733-1743 tarihleri arasında düzenlenen “*Büyük Kuzey Araştırma Gezisi*”dir. Bu gezi, “*İkinci Kamçatka Araştırma Gezisi*” olarak da bilinir. Tarihçi G. F. Miller,⁸⁶ doğa bilimci İ. G. Gmelin,⁸⁷ çevirmen Y. İ. Lindenau⁸⁸ ve etnograf S. P. Kraşennikov⁸⁹ gibi ünlü bilim adamları, tarihî bir öneme sahip bu projeye katılan araştırmacılar arasında yer alırlar. Gezinin Rus Bilimler Akademisi tarafından hazırlanan yönergesinde, araştırma alanı içerisinde yaşayan milletlerin ortaya çıkışları, göçleri ve eskiden yaşadıkları yerleri tasvir eden sözlü edebiyat ürünlerinin toplanmasına da önem verilmesi istenir⁹⁰. Bu amacı yerine getirebilmek için gezinin başkanlığını üstlenen G. F. Miller, özel bir çaba harcar. O, bu araştırma gezisi sırasında bizzat kendisi Sağalardan mitolojik hikâyeler ve türküler derler. Derlediği sözlü edebiyat ürünlerini karşılaştırmalı olarak inceleyen Miller, “*Sağaların sözlü kültür ürünlerini ve konuştukları dili esas alarak onların Güney Sibiryâ halklarıyla (Hakas, Altay, Tuva, vb.) akraba olduğu sonucuna ulaşır.*”⁹¹ Geziye katılan bir diğer bilim adamı Y. İ. Lindenau da Sağaların millî bayramları olan “*ıhıahı*”

⁸⁶ MILLER, G. F.; *İstoriya Sibiri*, Moskova-Leningrad 1937.

⁸⁷ GMELİN, İ. G.; *Reise durch Sibirien von der Jahre 1733-1743*. Band II, Göttingen 1752.

⁸⁸ LINDENAU, Y. İ.; *Opisanie Narodov Sibiri: Pervaya Polovina XVIII v.*, Magadan 1983.

⁸⁹ KRAŞENNİKOV, S. P.; *Opisanie Zemli Kamçatki*, St. Petersburg 1819.

⁹⁰ ERGİS, G. U.; *Oçerki Po Yakutskomu Folkloru*, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe Otdelenie Yakutskiy Filial İnstıtut Yazıkı, Literatırı i İstorii Yay., Moskova 1974, s. 27.

⁹¹ BURNAŞEV, N. P. (Oloñhohut); DİYAKONOVA, C. K. (drl.); *Yakutskiy Gereoiçeskiy Epos Kus Debiliye*, NAUKA Yay., Novosibirsk 1993, s. 10.

nasıl kutladıklarıyla ilgili notlar tutar.⁹² Bu araştırma gezisinde yapılan derlemeler, çok hacimli değildir. Derlemeler yapılırken bilimsel bir metot da kullanılmamış olmasına rağmen; bu örnekler, Sağa folklor tarihinde yapılan ilk derleme çalışmaları olarak kabul edilmektedirler.

Rus Bilimler Akademisi tarafından 1842-1845 yılları arasında Kuzey ve Doğu Sibirya'ya bir araştırma gezisi daha düzenlenir. Bu araştırma gezisine akademinin önde gelen bilim adamlarından A. F. Middendorf (1815-1894) da katılır. Middendorf'un uzmanlık alanı bitki ve hayvan bilimidir. Öncelikli olarak kendi alanıyla ilgili araştırmaları yürüten bu bilim adamı, Sağaların sözlü kültür ürünlerinden birkaç örneği, defterine kaydetmeyi ihmal etmez. Onun not defterine kaydettiği sözlü ürünler arasında "*Eriedel Bergen*"⁹³ isimli oloñhodan kısa bir bölüm de bulunmaktadır. Eriedel Bergen, tam metin olarak derlenmemiş olmasına rağmen, ilk kez yazıya geçirilen oloñho olması dolayısıyla önemlidir. Bu oloñho metni, ancak 1878 yılında yayımlanabilmiştir. Middendorf da Sağa folklor tarihine, oloñhoyu ilk derleyen kişi olarak girmiştir.

O. N. Böhtlink tarafından hazırlanıp 1851 yılında S. Peterburg'ta basılan "*Über Die Sprache Der Jakuten*" adlı gramer kitabında, "Jakutischer Text Mit Deutscher Übersetzung"⁹⁴ (Sağaca Metinler ve Almanca Çevirileri) başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde, "*Ereydeeh Buruuydaah Er Soğotoh Oloñhosu'nun*"⁹⁵ özeti de yayımlanır. Bu özet, A. Y. Uvaroskiy tarafından yazılmıştır. Elbette bu kısa metnin, Sağa oloñho geleneğinin bütün özelliklerini eksiksiz olarak yansıtmaması mümkün değildir. Fakat bu metin, ilk yayımlanan oloñho örneği olmuştur.

⁹² LINDENAU, Y. İ.; *Opisanie Narodov Sibiri: Pervaya Polovina XVIII v.*, Magadan 1983, s. 176.

⁹³ MIDDENDORF, A. F.; *Puteşestviye na Severo-Vostok Sibiri*, St. Petersburg 1878, s. 808-819. Bu oloñhonun ikinci baskısı Türkolog E. K. Pekarskiy tarafından yapılır. bk. E. K. Pekarskiy (hızl.), "Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov", C. I. Fasikül 5. St. Petersburg 1911, s. 473-475.

⁹⁴ BÖHTLİNK, Otto N.; *Age.*, s. 301-405.

⁹⁵ BÖHTLİNK, Otto N.; *Age.*, s. 385-401.

P. K. Maak ve V. L. Seroşevskiy, oloñho araştırmaları tarihinde önemli bir yere sahip bilim adamlarıdır. P. K. Maak, Rus Coğrafya Cemiyetinin bir görevlisi olarak 1853-1854 yılları arasında Saħa Cumhuriyeti'nin batısında bulunan "Bülüü" ili ve çevresine bir araştırma gezisi yapar. O, bu gezi sırasında derlediği "Oloñholoon Oburgu"⁹⁶ adlı metni, "Vilüyskiy Okrug Yakutskaya Oblast" (Yakut Eyaletinin Vilüy Bölgesi) adlı eserinde yayımlar. Bu metin, daha sonra E. K. Pekarskiy tarafından hazırlanan "Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov" adlı serinin içerisinde tekrar basılır. V. L. Seroşevskiy, arlık Rusyası tarafından Saħa Cumhuriyeti'ne sürgüne gönderilmiştir. O, sürgün yıllarında Saħaların yaşantılarıyla ilgili tuttuğu notlardan "Yakuti" (Saħalar) adlı bir monografi yazar. Seroşevskiy'nin bu kitabında, derlenmiş herhangi bir oloñho metni bulunmamaktadır. Fakat oloñho geleneği ve oloñhohutlar hakkında önemli bilgiler vardır. Bu eser, yazıldığı dönemin oloñho anlatma geleneği hakkında, fikir sahibi olmamıza yardımcı olur.

Saħa topraklarına sürgüne gönderilenler, Saħa oloñholarının derlenip yayımlanması çalışmalarında önemli bir yere sahiptirler. İ. A. Hudyakov, siyasi düşüncelerinden dolayı 1867-1874 yılları arasında Saħa Cumhuriyeti'nin Verhoyansk şehrinde, sürgün hayatı yaşamaya mahkûm edilmiş bir halk bilimcidir. Onun bu topraklara sürgüne gönderilmeden önce Rus folkloru üzerine yaptığı önemli çalışmaları vardır. Sürgünde de halk bilimi çalışmalarına devam eden Hudyakov, Verhoyansk şehrinde yaşadığı yıllarda Saħalardan; masallar, oloñholar, atasözleri, türküler, bilmeceler ve efsaneler derlemiştir. Yaptığı derlemeler, Rus İmparatorluğunun Coğrafya Cemiyetinin Doğu Sibirya şubesi tarafından, "Verhoyanskiy Sbornik" (Verhoyansk Derlemesi)⁹⁷ adlı serinin içerisinde Rusça olarak yayımlanır. "Bu řube, derlemelerin Saħaca asıllarını, maddi imkânsızlıklardan dolayı Rusalarıyla

⁹⁶ MAAK P. K.; *Vilüyskiy Okrug Yakutskaya Oblast*, St. Petersburg 1887, s. 127-128.; PEKARSKİY, E. K. (hızl.); *Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*, St. Petersburg 1911, C. I, Fasikül V, s. 475.

⁹⁷ HUDYAKOV, İ. A.; *Verhoyanskiy Sbornik*, İrkutsk 1890.

*birlikte yayımlayamaz.*⁹⁸ Rusçaya çevrilip yayımlanan örnekler arasında “*Haan Cargıstay*” adlı oloñho da bulunmaktadır. “*Bu oloñhonun metni, gelenekte icra edildiği gibi eksiksiz bir biçimde derlenip yayımlanmıştır.*”⁹⁹ Verhoyanskiy Sbornik, Saħa folkloru üzerine hazırlanmış ilk antoloji olarak kabul edilir.

İ. A. Hudyakov ve V. L. Seroşevskiy gibi sürgün cezasına çarptırılarak Saħa topraklarına gönderilenler arasında, E. K. Pekarskiy de bulunmaktadır. O, 1881-1905 yılları arasında Saħalarla birlikte yaşamıştır. Onun bu topraklardaki ilk zorunlu ikametgâhı Taatta ilinde bulunmaktadır. Bu il, Saħa Cumhuriyeti'nin orta bölgesinde, başkent Yakutsk'un yaklaşık olarak 150 km. doğusunda, yer almaktadır. O yıllarda Taatta ve çevresinde yaşayan sözlü gelenek çok yetenekli “*oloñhohutlar*” (destancılar), “*algıscıtlar*” (duacılar) ve “*oyuunlar*” (şamanlar) yetiştirmiştir. Bu ortam, Pekarskiy'nin değerini hiçbir zaman kaybetmeyen eserler hazırlamasına da yardımcı olmuştur. K. G. Orosin, A. P. Afanesiyev, N. S. Gorohov, İ. N. Orosin, M. N. İonova-Androsova, G. E. Gotovtsev, N. P. Prituzov, V. V. Nikiforov ve P. A. Oyuunuskay gibi Saħa folkloruna ve kültürüne hazırladıkları önemli eserlerle hizmet etmiş Saħa aydınları ve millî değerlerine bağlı pek çok Saħa ailesi, sürgüne gelenler içerisinde Saħaca öğrenip Saħa kültürünü araştıranların, pek çok konuda destekçisi olur. Onların karşılıksız yardımları sayesinde, Saħacayı kısa bir süre içerisinde öğrenen genç Pekarskiy, dünyanın bu soğuk bölgesinde çok geniş toprakları kendilerine yurt tutup yaşayan Saħa Türklerinin; zengin bir dile, çok canlı bir sözlü edebiyata ve derin bir tarihî köke sahip olduğunu çok kısa bir zaman içerisinde fark eder. O, köklü bir tarihe ve zengin bir dile sahip bu milletin yarattığı kültürün etkisi altında başladığı, derleme ve sözlük çalışmalarını, ölene kadar aralıksız bir şekilde sürdürür. Bu çalışmalarını sürgün yıllarında yaparken çevresinde bulunan millî kültürleriyle yakından ilgili pek çok Saħa Türkü'nden yardım görür.

⁹⁸ PEKARSKİY, E. K. (hızl.); *Age.*, C. II, s. 1.

⁹⁹ ÇEROSOV, M. A.; *En Töröobüt Noruotuñ Bırgıtın Bileğın Duo?*, BİÇİK Yay., Yakutskay 1971, s. 54.

Pekarskiy ve çevresindekilerin birlikte yürüttüğü çalışmaları, Saħa kültürüne hizmet için yapılan bir işbirliği olarak nitelemek doğru olur.

Saħa folklor ürünlerinin derlenip yayımlanması tarihinde, bir dönüm noktası oluşturan, “*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*”¹⁰⁰ (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı antoloji, Pekarskiy’nin editörlüğünde üç cilt olarak yayımlanmıştır. Birinci ciltte yayımlanan metinlerin bir kısmı, Saħa illerine 1894-1896 yılları arasında düzenlenen bilimsel araştırma gezisinde derlenmiştir. Bu bilimsel gezi, Rus Coğrafya Cemiyetinin Doğu Sibiryա Şubesi tarafından organize edilmiştir. Bu proje, Aleksandır Mikhaylovich Sibiryakov’un¹⁰¹ maddi desteğinden dolayı “*Sibiryakov Gezisi*” olarak da bilinir. Saħa folkloru ve diliyle ilgili malzeme toplaması ve Saħalarla kültürel ve sosyal alanda kurduğu yakın işbirliğiyle dönemin bilim çevrelerinin dikkatini çeken E. K. Pekarskiy, bu gezinin yöneticilerinden birisi olarak atanır. Katılımcılar arasında, hem S. V. Yastremskiy, N. A. Vitaşevskiy ve V. M. İonov gibi bu topraklara sürgüne gönderilip daha sonra Saħa kültürü üzerine çalışanlar hem de Saħa Türkleri bulunmaktadır. Sözlü ürünler, o dönemin şartlarının yetersizliğinden dolayı ancak yazılı kayıt metoduyla derlenebilmiştir. Bu derlemeler arasında, Pekarskiy’nin bizzat kendisinin derlediği oloñholar olduğu gibi çevresindeki Saħa aydınlarını yönlendirip derlenmesini sağladığı oloñholar da vardır. Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu ise onun isteğiyle K. G. Orosin tarafından yazıya geçirilir. “*Obraztsı*

¹⁰⁰ PEKARSKİY, E. K. (hızl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1907, C. I, Fasikül I (İçindekiler: Culuruyar Nurgun Bootur.); PEKARSKİY, E. K. (hızl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1908, C. I, Fasikül II (İçindekiler: Toyon Nurgun Buhatır, Ölböt Bergen, Udağattar Uolumar Aygır İkki.); PEKARSKİY, E. K. (hızl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1909, C. I, Fasikül III (İçindekiler: Kulkul Böğö Ođonñor Silirikeen Emeşsin İkki.); PEKARSKİY, E. K. (hızl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1910, C. I, Fasikül IV (İçindekiler: Bahımñı Baatır Erbehtey Bergen İkki, Elik Bootur Nıgıl Bootur İkki, İni-Bii Ayıñıt Siene Ala Hara, İyeşsit Siene İle Hara Buhatırdar.); E. K. PEKARSKİY (hızl.), **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1911, C. I, Fasikül V (İçindekiler: Üüt Aas Beyeleeđ Ürüñ Ayı Toyon İççattara, Orto Doyduga Orohulaan Töröobüt Oroy Hara Attaađ Oğo Tulaayađ, Ölüü Üödülbe Buhatır, Alandaayı Kulandaayı Kulun Kulluruuskay, Çaarçaħaan, Çurum Çurumçuku, Çuçaah İkki Mođus İkki, Tiiñ Ođonñor İkki Tañas Kñat İkki, Üs biraattıñlar, Kirişeliir Kirişle, Hara Holorukay Balıstaah Er Soğotoğ, Eriedel Bergen, Oloñholoon Oburgu).

¹⁰¹ Aleksandır Mikhaylovich Sibiryakov (1849-1893), Rusya’nın ilk altın madeni işletmecilerindendir. Onun sağladığı maddi imkânlarla Sibiryа bölgesinde araştırma gezileri düzenlenir. Pekarskiy’nin 1895 yılında ilk kez Yakutsk’ta basılmaya başlanan “*Slovar Yakutskogo Yazıkı*” isimli ünlü sözlüğünün birinci fasikülü ancak onun desteğiyle basılabilir.

Narodnoy Literaturı Yakutov” (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı eserin ikinci cildinde yayımlanan metinler ise İ. A. Hudyakov’a aittir¹⁰². Pekarskiy, “*Verhoyanskiy Sbornik*” (Verhoyansk Derlemesi) adıyla 1890’da İrkutsk’ta Rusçası yayımlanan, Hudyakov tarafından derlenen metinlerin maddi imkânsızlıklardan dolayı bir arada basılamayan Saĥaca asıllarını, bu antolojinin ikinci cildi olarak yayımlatır. “*Pekarskiy’e bu metinlerin yayımlanmasını, ünlü Türkolog V. V Radloff önermiştir.*”¹⁰³ Antolojinin üçüncü cildindeki metinler ise V. N. Vasilyev tarafından derlenmiştir¹⁰⁴.

Dönemin kısıtlı maddi imkânları içerisinde E. K. Pekarskiy tarafından hazırlanan bu antoloji, çoğunlukla Taatta, Amma, Uus Aldan, Meñe Ĥañalas, Çurapçı ve Cookuskay (Yakutsk) gibi Saĥa Cumhuriyeti’nin orta bölgelerinde ve kuzeydeki Verhoyansk ilinde yaygın olarak anlatılan sözlü ürünleri içermektedir. Ülkenin batı, doğu ve güney uçlarındaki bölgelerinden örnekler ise yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi, o dönemde tamamen kişisel çabalara dayanan derleme çalışmalarının, coğrafi şartların sebep olduğu zorluklardan ve devrin ulaşım araçlarının yetersizliğinden dolayı, bütün ülkeyi kapsayacak ölçüde organize edilememesidir. Saĥa sözlü edebiyatına ait ürünlerin derlendikten sonra, Çarlık Rusyası’nın bütün bilim merkezlerine ve okuyucularına yönelik olarak yayımlanması, yeni yeni oluşan Saĥa aydın sınıfının millî özgüvenini güçlendirmiştir. Güçlenen bu özgüven, dönemin siyasi ve sosyal şartlarında yaşanan olumlu gelişmelerle birleşince başta S. A. Novgorodov¹⁰⁵ ve A. E. Kulakovskay¹⁰⁶ olmak üzere pek çok Saĥa

¹⁰² PEKARSKİY, E. K. (hızl.); HUDYAKOV, İ. A. (drl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1913, C. II, Fasikül I (İçindekiler: Çarkıy İkki Barıllıa İkki, Kötör Kınattaah, Üçügey Ücüyen, Bies Inaĥtaah Beyberikeen Emeĥsin, Uranıkaan Oĥonńor, Bert Ĥara, Oĥonńordooh Emeĥsin, Ĥaan Cargıstay, Çaarçaĥaan, Çıçaah İkki Maĥıs İkki, Onoĥostoon Çuoĥaan İkki Oloon Doloon İkki); PEKARSKİY, E. K. (hızl.); HUDYAKOV, İ. A. (drl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1918, C. II, Fasikül II (İçindekiler: Bert Ĥara, Ĥoro, Ĥaptaĥay Baatr).

¹⁰³ PEKARSKİY, E. K. (hızl.); **Age.**, C. II, Fasikül I, s. 1.

¹⁰⁴ PEKARSKİY, E. K. (hızl.); VASİLYEV, V. N. (drl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1916, C. III, Fasikül I (İçindekiler: Kuruubay Ĥaannaah Kulun Kullustuur).

¹⁰⁵ NOVGORODOV, S. A.; **Aaĥar Kinige**, Petrograd 1923. (Bu kitapta Sahalara ait halk şarkıları, efsaneler ve masallar yayımlanmıştır.)

¹⁰⁶ KULAKOVSKAY, A. E.; **Saĥa İteĥelin Üöreterge Matırıyaallar**, Yakutsk 1923.; KULAKOVSKAY, A. E.; **Yakutskie Poslovitsi i Pogovorki**, Yakutsk 1925.

Türkü'nü, kendi folklor ürünlerini derleyip yayımlamaya ve incelemeye yöneltmiştir.

Pekarskiy'nin editörlüğünü yaptığı, "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*", oloñho metinlerinin derlenip yayımlanması tarihinde ve Sağa kültürel hayatında, bir dönüm noktasını oluşturur. Onun bilim çevrelerinde yankı uyandıran bir diğer eseri de "*Slovar Yakutskogo Yazıka*" adlı Sağaca-Rusça sözlüğüdür. Pekarskiy'nin "*Rus İlimler Akademisi*" tarafından 1905-1930 yılları arasında toplam on üç fasikül olarak basılan bu eserinde, 25 bin madde başı bulunmaktadır. Pekarskiy, bu kapsamlı sözlüğünde yer verdiği kelimeleri, folklor ürünlerinden özellikle de oloñho metinlerinden aldığı mısra ve cümle örnekleriyle açıklar. Onun eserinde örnek olarak çoğunlukla folklor ürünlerini tercih etmesinin başta gelen nedenleri arasında, Sağaların sözlü edebiyatlarının çok eski bir tarihî geçmişe ve güçlü bir geleneğe sahip olması gösterilebilir. Bunun yanı sıra yazılı edebiyatları ise henüz emekleme safhasındadır. Pekarskiy'nin sözlüğünde kullandığı örnek cümleler için sözlü edebiyat metinlerini tercihi, oloñhoyu ayrıntılı bir şekilde anlamak ve incelemek isteyenlere, *Slovar Yakutskogo Yazıka*'yı bir temel başvuru kaynağı hâline getirmiştir.

S. V. Yastremskiy de sürgün cezasına çarptırılarak Sağa Cumhuriyeti'ne gönderilenlerden biridir. O da tıpkı E. K. Pekarskiy ve İ. A. Hudyakov gibi öncelikli olarak Sağaca öğrenmiş daha sonra Sağa dili ve kültürüyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Sibiryakov bilimsel araştırma gezisi, Yastremskiy'nin derleme çalışmalarında da önemli bir yere sahiptir. O, bu geziye Pekarskiy ile birlikte katılmıştır. Gezide derlediği Sağa folklor ürünlerini, "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*"¹⁰⁷ adıyla hazırladığı antolojisinde yayımlamıştır. Bu antoloji, Rusça olarak yayımlanır. Yastremskiy de Hudyakov ve Pekarskiy gibi Sağaca bir metni, Rusçaya tercüme ederken aslına en yakın bir şekilde çevirmeye özen göstermiştir.

¹⁰⁷ YASTREMSKİY, S. V.; *Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*, Trudı Komissii Po İzuçeniyu Yakutskoy ASSR C. VII, Leningrad 1929.

Antolojideki “*Er Sogotoh*”, “*Kulun Kullustur*” ve “*Sün Caahın*” adlı oloñholar, tam metin olarak yayımlanmıştır.

“*Saħa Keskile*” (Saħaların Geleceği) adlı bilimsel bir araştırma derneği, 30 Nisan 1925 tarihinde Saħa Cumhuriyeti’nin başkenti Yakutsk’ta Saħa aydınları, P. A. Oyuunuskay, E. G. Pestun, E. D. Strellov, A. E. Kulakovskay, A. İ. Sofronov ve G. A. Popov’un öncülüğünde kurulur. Bu yıllarda, oloñho üzerine en kapsamlı çalışmalar, sürgün cezasına çarptırılıp Saħa topraklarına gönderilenler tarafından yapılırken “*Saħa Keskile Derneğinin*” ilk kurucu başkanı olan P. A. Oyuunuskay’ın üstün gayretleri sonucunda, Saħalar da oloñho metinleri üzerine incelemeler yapmaya yönelirler. Derneğin yöneticileri, Saħa aydınlarını ve araştırmacılarını folklor ürünlerini toplayıp incelemeye teşvik eder. Ayrıca Saħa sözlü edebiyatının tam olarak aydınlatılamamış bazı konuları üzerine, özel olarak belirlenen kişilerden makaleler istenir. Yapılan çalışmalar ve sipariş edilen makaleler, derneğin kendi imkânlarıyla çıkarttığı “*Sbornik Trudov*” adındaki dergisinde yayımlanır. Bu dergide yayımlanan yazılar arasında, P. A. Oyuunuskay’ın “*Yakutskaya Skazka (Oloñho) ee Süjet i Soderjanie*” (Yakut Oloñhosunun Olay Örgüsü ve İçeriği)¹⁰⁸ adlı makalesi; oloñhonun kökenini, kahramanlarını ve Saħa tarihi ve sosyal hayatıyla bağını inceleyen ilk çalışmadır. Hem bu derneğin faaliyetlerini yürütülebilmesi hem de diğer kurumların kültürel çalışmalarını yapabilmeleri için gerekli olan maddi kaynağın temininde, o dönemde Saħaların yönetim şekli olarak özerk bir idari yapıya sahip olmasının rolü oldukça büyüktür. Karşılaşılan pek çok maddi ve idari zorluk, özerk yönetime sahip olmanın beraberinde getirdiği ayrıcılıkların yardımıyla aşılabilmiştir.

P. A. Oyuunuskay, Saħa siyasi hayatında önemli bir yere sahiptir. Saħalar, onun ve çok yakın arkadaşı M. K. Ammasov’un politik faaliyetleri sayesinde 1922 yılında özerk bir yönetime kavuşurlar. Oyuunuskay, milletin hem siyasi geleceği hem de zengin millî kültürünün derinlemesine

¹⁰⁸ OYUUNUSKAY, P. A.; “Yakutskaya Skazka (Oloñho) ee Süjet i Soderjanie”, **Saħa Keskile Sbornik Trudov İssledovatel’skogo Objektva**, Yakutsk 1928, Yayın Sayısı 4.

araştırılması için çok çalışır. P. A. Oyuunuskay'ın kızı, halk bilimci S. P. Oyuunuskaya'dan, çocukluk yıllarında kaybettiği babası hakkında, “*onun sadece sırtı dönük bir şekilde masa başında çalışan hâliyle zihninde kaldığını*” işitmişim. P. A. Oyuunuskay'ın bizzat kendisi önemli bilimsel çalışmalar yapar ve pek çok kültürel projenin hayata geçirilmesini sağlar. O, edebiyatın; şiir, hikâye, tiyatro, anı ve deneme gibi pek çok türünde başarılı örnekler vermiştir. Oyuunuskay'dan geriye kalan pek çok değerli eser arasında, 36 bin mısralık “*Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu*” en başta gelenidir. Bu oloñho metni, sözlü gelenekten derlenmemiş; Oyuunuskay'ın bizzat kendisi tarafından yazılmıştır. Dokuz epizottan oluşan bu hacimli oloñho, 1932 yılının Ağustos ayında tamamlanır. Bu oloñhonun çok uzun olmasından dolayı epizotları farklı zamanlarda yayımlanabilmiştir. Birinci epizodu 1930 yılında, ikinci, üçüncü ve dördüncü epizotları ise 1931 yılında yayımlanmıştır. Bütün epizotlar bir kitap hâline, ancak 1937 yılında getirilebilir. Oyuunuskay'ın eserlerinin yayımlanmaması için getirilen yasak, Josef Stalin'in ölümünden (1953) sonra kaldırılır. Daha sonra bütün bilimsel ve edebî yazıları, 1959-1960 yılında yedi cilt hâlinde basılır. Bu ciltlerden dördüncü, beşinci ve altıncı ciltler, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'na¹⁰⁹ ayrılmıştır. Saħa Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Saħa oloñho tarihinde önemli bir yere sahip olan bu eseri, 2003 yılında tekrar yayına hazırlayıp prestij baskısı yaparak okuyucularına sunar. Oyuunuskay, oloñho anlatmayı çok iyi bilen birisidir. O, çocukluk ve gençlik yıllarında oloñhohutluk da yapmıştır. Oyuunuskay, oloñho geleneğinin çok canlı olarak yaşadığı bir bölge olan Taatta ilinin, “*Itık Kūöl*” ilçesinde dünyaya gelmiştir.¹¹⁰ Onun annesi “*Sivsteva Daariya*” da, oloñho ve masal anlatma yeteneğiyle yaşadığı çevrede ünlenmiş bir kadındır. Çocukluk yıllarını folklor ürünlerini dinleyerek geçiren Oyuunuskay, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nu “*gelenekte yaşadığı şekliyle yazıya döker.*”¹¹¹ Bu oloñho, hem uzunluğu hem

¹⁰⁹ OYUUNUSKAY, P. A.; “Culuruyar Nurgun Bootur” , **Ayımınlar**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1959-1960, C. IV, C. V, C. VI.

¹¹⁰ bk.: Ek-3.

¹¹¹ SİVTSEV, D. K. (Suurun Omolloon) (hızl.); **Saħa Folkloru Hımmurunuk**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1996, s. 95.

de oloñho geleneğini ayrıntılı bir biçimde yansıtması dolayısıyla Saħa sözlü edebiyatında çok önemli bir yere sahiptir. Oyuunuskay'dan başka oloñho yazan Saħa yazarları da vardır. Bunların arasında en bilinenleri; V. M. Novikov (Künnük Uurastırap), V. Solovev (Bolot Bootur), S. İ. Tarasov ve Y. S. Stepanoviç (Eriik Eristiin)'dir. V. M. Novikov, "*Toyon Cağarım*"¹¹² adlı oloñhosunu 1935-1940 yılları arasında, Y. S. Stepanoviç ise "*Buura Doħsun*"¹¹³ adlı oloñhosunu 1939-1940 yılları arasında yazmıştır.

"*Saħa Dili ve Kültürü Bilimsel Araştırma Enstitüsü*", P. A. Oyuunuskay'ın öncülüğünde 1934 yılında açılır. Kurucu başkanlık görevini de P. A. Oyuunuskay üstlenir. S. İ. Bolo, G. M. Vasilyev, A. S. Poryadin, A. A. Savvin, P. N. Popov, D. K. Sivtsev ve G. U. Ergis de enstitünün ilk araştırmacı kadrosunu oluşturanlar arasındadır. A. M. Gorki, 1934 yılında Sovyet Yazarlar Birliğinin ilk kurultayında folklor ürünlerinin derlenmesinin önemini vurgulayan bir konuşma yapar. Rejimin önemli bir destekçisinin yaptığı bu konuşmanın etkisiyle Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerde folklor ürünlerini derleme çalışmalarına verilen önem oldukça artar. Saħa Cumhuriyeti'ndeki folklor çalışmalarında da birlik genelinde oluşan ortamın doğal etkisi hissedilir. Saħa Dili ve Kültürü Bilimsel Araştırma Enstitüsü de Saħaların sözlü anlatı geleneğinde yaşayan ürünleri yazıya geçirme çalışmalarına daha çok çaba harcar. Enstitü açılmadan önce yayımlanan oloñho metinleri "*Saħa Keskile*" adlı derneğin yaptığı faaliyetler ve yayımladığı eserler, kapsamlı bir folklor derlemesi için önemli bir altyapı oluşturur. Bu altyapıyı çok iyi bir derecede değerlendirmeyi başaran enstitünün genç araştırmacıları, sonuçları itibariyle Saħa folklor tarihinde kalıcı olacak pek çok çalışmaya imza atarlar. Özellikle oloñho metinlerinin toplanması için yapılan çalışmalar, günümüz Türkoloji araştırmacıları için, çok önemli bir folklor arşivinin oluşmasını sağlar.

¹¹² NOVİKOV, V. M. (Künnük Uurastırap); *Toyon Cağarım*, BİÇİK Yay., Yakutskay 1959.

¹¹³ STEPANOVİÇ, Y. S. (Eriik Eriistiin); NİKOLAYEVİÇ, T. N. (hız.); *Buura Doħsun*, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1993.

Enstitü, oloñho metinlerinin yok olup gitmesini önlemek amacıyla geniş katılımlı pek çok proje yürütür. 1938-1939 yılları arasında “*Bülüü il*” ve çevresinin, 1939-1941 yılları arasında da “*Verhoyansk il*” ve çevresinin sözlü edebiyatına ait ürünleri toplamak için düzenlenen bilimsel araştırma gezileri, oloñho metinlerinin derlenmesi çalışmaları içerisinde önemli bir yere sahiptir¹¹⁴. Geniş kapsamlı bu iki saha araştırması sayesinde, C. N. Karatayev-Dığıyar (Bülüü), F. N. Timofeyev-Beeçere (Üöhe Bülüü), İ. P. Kuturukov (Nurba), S. S. Afanasiyev-İria Siençe, M. Y. Martinov (Suntaar), İ. N. Goroşov-Muoya (Verhoyansk), D. M. Sleptsov (Muoma) gibi 20. yy başında yaşamış ünlü oloñhohutlardan, pek çok değerli oloñho metni derlenmiştir. Enstitünün düzenlediği bu çalışmalara folklor ürünlerinin derlenmesi konusunda uzman olan halk bilimciler S. İ. Bolo¹¹⁵ ve A. A. Savvin de katılır. Bu gezilerde, Bolo ve Savvin’in yardımcılığını; V. N. Dimitriyev, P. N. Popov, N. T. Stepanov, G. E. Fedorov, İ. K. Vasilyev ve E. M. Nikiforov yaparlar. Bu halk bilimciler, folklor ürünlerini özellikle de oloñhoları yazılı kayıt metoduyla derleyerek enstitüde oluşturulan folklor arşivine teslim ederler. Folklor ürünlerinin, yazılı kayıt metoduyla derlenmesinin ne kadar sağlıklı olduğu tartışılabilir. Ama devrin teknolojik imkânlarının daha ötesine müsaade etmediği de bir gerçektir.

Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsü, düzenlediği araştırma gezilerinin yanı sıra Saħa Yazarlar Birliğiyle iş birliği yaparak 1941 yılında “*En İyi Oloñho Metni*” isminde bir yarışma organize eder. Yarışmanın düzenleme komitesinin başkanlığını, folklorcu D. K. Sivtsev (Suorun Omolloon) yürütür. Yarışmaya Saħa Cumhuriyeti’nin dört bir yanında görev yapan köy öğretmenleri ve çoğunlukla kültürel çalışmalara hevesli ancak profesyonel olmayan araştırmacılar katılırlar. Onlar, yaşadıkları bölgelerdeki ünlü oloñhohutlardan derledikleri metinleri, düzenleme komitesine gönderirler. Metinlerle birlikte oloñhohut hakkında kaç oloñho bildiği, oloñho anlatmaya ne zaman ve nasıl başladığı gibi soruların bulunduğu kartlar da

¹¹⁴ İLLARİONOV, V. V. (hızl.); **Saħa Folkloro Kurs Programmata**, M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudarstvennay Universteta Yay., Cokuuskay 1997, s.10.

¹¹⁵ BOLO, S. İ.; **Lieneğe Nuuçça Kelien İnnineeği Saħa Oloğ**, BİÇİK Yay., Cookuskaay 1994.

derlemeciler tarafından doldurularak düzenleme komitesine ulaştırılır. Yarışmanın düzenleme komitesinin uzman halk bilimcileri tarafından hazırlanan bu kartlar, oloñho metnlerinin o dönemde bilimsel bir metotla derlenmesi için çaba harcadığını açıkça göstermektedir. Katılımcılar tarafından doldurulan bu bilgi kartları, oloñho anlatma geleneğinin ülke genelinde, hangi illerde canlı hangi illerde de zayıf olarak yaşadığının tespitine yardımcı olur. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Saħa Cumhuriyeti'nde ilk kez düzenlenen bu geniş katılımlı folklor yarışmasının sonuçlandırılmadan bitirilmesine neden olur. Fakat bu yarışmaya katılanlar tarafından derlenen: Uus Aldan ilinden 11, Meñe Ğaňalas ilinden 10, Ğurapçı ilinden 10, Taatta ilinden 8, Amma ilinden 8, Ğaňalas ilinden 6 ve Gorno ilinden 4 oloñho metni arşive kazandırılır. Arşivlenen bu metinler arasında, D. M. Govorov (Uus Aldan ili), N. A. Abramov-Kınat (Meñe Ğaňalas ili) gibi oloñho anlatma geleneği içerisinde önemli bir yere sahip oloñhohutlardan derlenmiş metinler de bulunmaktadır.

Saħa Dili, Edebiyatı ve Tarihi Bilimsel Araştırma Enstitüsünün, folklor arşivinde, toplam 184 oloñho metni bulunmaktadır. Bu oloñho metinlerinden 111'i tam metin olarak 73'ü de özetlenmiş metin olarak derlenmiştir. Enstitünün folklor arşivi, hem oloñho metinleri yönünden hem de Saħa sözlü edebiyatının diğer türleri yönünden oldukça zengindir. Bu arşiv, Sibirya bölgesindeki en zengin folklor arşivleri arasında sayılmaktadır. Derleme çalışmalarını başarılı bir şekilde yürüten enstitü, "*Büdürybet Mülcü Böğö*" (1938)¹¹⁶, "*Erbehtey Bergen*" (1942)¹¹⁷ ve "*Culuruyar Nurgun Bootur*" (1947)¹¹⁸ adlı önemli kitapları, çok kısıtlı imkânlarla sahip olmasına rağmen yayımlamayı başarır.

¹¹⁶ GOVOROV, D. M. (Oloñhohut); BOYAROV, A. F. (drI.); **Büdürybet Mülcü Böğö**, Sudaaristva Saħa Sirineeği Beçeettiir Suuta Yay., Moskuba-Cokuuskay 1938 (Saħa Dili ve Kültürü Bilimsel Araştırma Enstitüsü bu oloñhoyu S. A. Novgorodov tarafından hazırlanan Latin alfabesini kullanarak yayımlamıştır.).

¹¹⁷ GOVOROV, D. M. (Oloñhohut); **Erbehtey Bergen**, Moskuba-Cokuuskay 1942.

¹¹⁸ ERĞİS, G. U. (hızl.); OROSİN K. G. (yzn.); **Culuruyar Nurgun Bootur**, SASSR Tılı Literaturanı Uonna İstoriyanı Ğinçiyer Nauçnay İnstıtuta Yay., Yakutskay 1947 (G. U. Ergis tarafından hazırlanan bu eserde, ilk kez bir oloñho, Rusça paralel metniyle birlikte yayımlanır. Bu yayım, sadece bir metin neşri değildir. Eserde inceleme kısmı ve bir de sözlük bölümü bulunmaktadır.).

Oloñho metinlerinin derlenmesi ve yayımlanması amacıyla Saħa Dili, Edebiyatı ve Tarihi Bilimsel Araştırma Enstitüsü tarafından yapılan yayınlardan ve organize edilen bilimsel araştırma gezilerinden, 1960'lı yıllara kadar geçen zaman aralığında, folklor alanında yapılmış çok ciddi bir çalışma tespit edilememiştir. İkinci Dünya Savaşı, üretken olmayan böyle bir sürecin yaşanmasının önemli bir sebebi olarak gösterilebilir. Sovyetler Birliği, milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olan bu savaşın en çok kayıp veren taraflarından birisidir. Saħa Cumhuriyeti de bu birliğin sınırları içerisinde yer aldığı için tarihin bu en korkunç savaşında, çok derin yaralar alır. Pek çok Saħa Türkü, ya asker olarak cephede savaşın bizzat içinde, ya da cephe gerisinde, sert iklim şartlarının hüküm sürdüğü yurtlarında, hayatını kaybeder. Bu büyük savaştan dolayı özellikle toplumsal ve iktisadî alanda yaşanan bunalım, folklor ürünlerinin derlenmesi ve yayımlanması amacıyla çalışma yapmaya imkân tanımaz. Siyasi ve sosyal ortamda etkisi iyice hissedilen baskıcı anlayış, folklor çalışmalarının yapılmasını olumsuz yönde etkileyen bir diğer nedendir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takip eden yıllarda, enstitünün resmî statüsünde ve adında değişiklik yapılması gündeme gelir. "*1 Temmuz 1947 yılından itibaren de enstitünün adı, Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsü olarak değiştirilir. Önceden bağımsız bir kurum olarak çalışan enstitü, bu tarihten itibaren Saħa Bilimler Akademisine bağlı olarak bilimsel çalışmalarını devam ettirir.*"¹¹⁹ Savaş öncesinde çok yoğun olarak yapılan derleme çalışmaları, savaş sonrasında aynı yoğunlukta devam etmez. Bu dönemde oloñho metinlerini yazıya geçirmek isteyen derlemecilere yönelik bilimsel derleme metotlarını içeren el kitapları hazırlanır. Saħa kökenli bilim adamları tarafından da Saħa halk edebiyatı örneklerini içeren antoloji kitapları hazırlanır. D. K. Sivtsev (Suorun Omolloon), tarafından hazırlanan "*Saħa Folkloru Ğomuurunıuk*" (Saħa

¹¹⁹ PUHOV, İ. V.; *Yakutskiy Geroıceskiys Epos Oloñho Osnovnie Obrazi*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Yay., Moskova 1962, s. 15.

Folkloru Antolojisi) adlı eser, antoloji kitapları içerisinde en çok dikkat çekenidir. Bu kitabın ilk baskısı 1947 yılında, ikinci baskısı da 1996 yılında yapılır. G. U. Ergis, oloñho metinleri üzerine çalışmış Saħa kökenli bir halk bilimcidir. Ergis, 1947 yılında “*Culuruyar Nurgun Bootur*” oloñhosunu Rusça paralel metniyle birlikte yayımlamıştır. Bu çalışmada, inceleme ve sözlük bölümü de mevcuttur. Ergis’in bu kitabından V. M. Jirmunskiy, V. Y. Propp ve E. M. Meletinskiy gibi Rus bilim adamları akademik çalışmalarında yararlanırlar. Ergis, bu çalışmasıyla doktor unvanını almaya hak kazanır. Böylece folklor alanında doktor unvanını alan, Saħa kökenli ilk bilim adamı olur. Saħa folkloru tarihinde önemli bir yere sahip olan Ergis, Saħa masalları ve efsaneleriyle ilgili de pek çok önemli çalışma yapar.

1960’lı ve 1970’li yıllarda oloñho metinlerini derlenme amacıyla Saħa Cumhuriyeti’nin orta bölgesinde bulunan başkent Yakutsk, Uus Aldan, Amma, Ğaňalas, Taatta, Nam ve Çurapçı gibi iller ile kuzeybatıda Bülüü, Suntar ve Nurba illerinde, halk bilimi uzmanları ve gönüllüleri tarafından derleme çalışmaları yapılır. Teknolojinin kaydettiği gelişmeye paralel olarak ortaya çıkan önemli bir yenilik olan sesli kayıt yöntemi, oloñho metinlerini derlemek amacıyla ilk kez bu dönemde kullanılmaya başlanır. “*G. U. Ergis ve M. N. Jirkov bu yöntemle ilk kez oloñho derleyen Saħa kökenli halk bilimcilerdir.*”¹²⁰ Bu yıllar, oloñhoların yayımlanmasından daha çok, metinlerin bilimsel metotlarla incelenmesine ağırlık verildiği bir dönem olarak bilinir. İ. V. Puhov’un hazırlamış olduğu “*Yakutskiy Geroiçeskiy Epos Oloñho - Osnovnie Obrazi*” (Yakut Kahramanlık Destanı Oloñho - Ana Karakterler) isimli eser, oloñho metinlerinin incelendiği çalışmalar arasında en kayda değer olanlardandır. Puhov’un 1962 yılında yayımlanan bu eseri, oloñho geleneğinin, tarihinin ve özelliklerinin anlatıldığı bir giriş kısmının yanı sıra şu beş bölümden meydana gelmektedir: I. Oloñhonun Baş Kahramanı. II. Oloñhonun İkinci Düzeydeki Kahramanları Olarak Ayı Bahadırları. III. Kadın Tasviri-Oloñhonun Kadın Kahramanları. IV. Kahramanın Rakipleri. V.

¹²⁰ İLLARİONOV, V. V. (hızl.); **Saħa Folkloro Kurs Programmata**, M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudarstvennay Universteta Yay., Cokuuskay 1997, s.10.

Oloñhodaki Köleler. Puhov, bu eserini hazırlarken dokuzu kendisi tarafından derlenen 68 oloñho metninden yararlanır. Bu metinlerin büyük bir çoğunluğu henüz yayımlanmamış olan el yazmalarıdır. Saħa kökenli ünlü halk bilimci, G. U. Ergis'in 1974 yılında "*Oçerki Po Yakutskomu Folkloru*"¹²¹ (Yakut Folkloru Üzerine Denemeler) adlı eseri de bu dönemde yayımlanır. Ergis'in Saħa folklorunun bütün türleriyle ilgili bilgi verdiği bu kaynak eseri: I. Yakut Folklorunun Derlenmesi, Yayımlanması ve Araştırılması Tarihi II. Yakut Halk Sanatının Türleri ve Özellikleri III. Sovyet Döneminde Yakut Sözlü Halk Edebiyatı adında üç bölümden oluşmaktadır.

P. A. Oyuunuskay'ın "*Culuruyar Nurgun Bootur*" oloñhosunun ikinci baskısının 1959 yılında yayımlanmasından sonra en önemli metin neşri, "*Cıribına Cırılıatta Kıs Buħatır*" (1981)¹²² ve "*Kuruubay Ğaannaah Kulun Kullustuur*" (1985) oloñholarının yayımlanmasıdır. Cıribına Cırılıatta Kıs Buħatır, Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün halk bilimcilerinden P. N. Dimitriev tarafından yayıma hazırlanmıştır. Bu oloñho, Nam ilinin Köbökön köyünde yaşayan ünlü oloñhohut P. P. Yadrinskay-Beceele (1901-1979)'den derlenmiştir. Bu oloñhonun başkahramanı bir kadındır. Cıribına Cırılıatta Kıs Buħatır, başkahramanı kadın olan ilk ayrı basım metin neşridir. Kuruubay Ğaannaah Kulun Kullustuur'un İ. V. Puhov tarafından hazırlanan ikinci baskısı, oloñho metinlerinin yayımlanması tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Etnograf V. N. Vasilyev (1877-1930) tarafından İ. G. Timofeyev-Teplouhov'dan derlenen "*Kuruubay Ğaannaah Kulun Kullustuur*" oloñhosunun metni, ilk kez E. K. Pekarskiy'nin editörlüğünde hazırlanan "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*" (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) adlı serinin üçüncü cildi olarak 1916 yılında S. Peterburg'ta yayımlanır. Bu metin, halk bilimci A. A. Popov (1902-1960) tarafından 1950'li yıllarda Rusçaya çevrilmiştir. Bu çalışma, G. U. Ergis'in (1908-1968) katkısıyla 1958 yılında baskıya hazır hâle getirilir. Fakat bu eser,

¹²¹ ERGİS, G. U.; *Oçerki Po Yakutskomu Folkloru*, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe Otdelenie Yakutskiy Filial İnstıtut Yazıkı, Literaturı i İstorii Yay., Moskova 1974.

¹²² YADRİŖİNSKAY, P. P.-Beceele (Oloñhohut); DİMİTRİEV, P. N. (dr.l., hzl.); *Cıribına Cırılıatta Kıs Buħatır*, BİÇİK Yay., Yakutskay 1981.

uzun yıllar boyunca yayımlanamaz. 1933 yılında kurulan “A. M. Gorki Dünya Edebiyatı Enstitüsü”, “SSCB Halklarının Destanları” (Epos Narodov SSSR) adında bir proje hazırlar. İ. V. Puhov, A. A. Popov ve G. U. Ergis tarafından hazırlanan “Kuruubay H̄aannaah̄ Kullun Kullustuur” oloñhosu üzerine yapılan çalışmanın, bu projenin içerisinde basılmasını teklif eder. “SSCB Halklarının Destanları” adlı projenin basım kurulu, metnin A. A. Popov tarafından yapılan Rusça tercümesinin serbest çeviri metodu kullanılarak hazırlanması nedeniyle çevirinin Saḡaca aslına mümkün olduğunca yakın olacak bir şekilde tekrar yapılmasını ve iki farklı dildeki mısraların karşılıklı sayfalarda verilmesini ister. Enstitünün Saḡa kökenli bilim adamı, folklorist İ. V. Puhov, metnin Saḡaca ilk baskısı ile Popov’un çevirisi üzerine çalışarak tekrar metni Rusçaya çevirir. Puhov, karşılaştırmalı olarak yaptığı bu çalışmasını hazırlarken ne Popov ne de Ergis hayattadır. Ama onların hatıralarına saygısızlık olmasın diye neredeyse yeni baştan hazırladığı bu çalışmanın üzerine onların adlarını da yazar¹²³. Yeniden hazırlanan Kuruubay H̄aannaah̄ Kullun Kullustuur,¹²⁴ “SSCB Halklarının Destanları” projesinin kapsamında Moskova’da basılır. Bu baskıda, Saḡaca aslı ve Rusça paralel metni, inceleme kısmı ve bir de sözlük bulunmaktadır. Böylece bir Saḡa oloñhosu ilk defa uluslararası bir projenin içerisinde kendisine yer bularak yayımlanmış olur. “Hemra ve Hurlika” (1971), “Rüstemhan” (1972), “Maaday-Kara” (1973), “Koblandı Batır” (1975), “Başkirt Halk Destanları” (1977), “Gör-oglı” (1983) ve “Manas” (1984) destanları, bu proje kapsamında basılan, diğer Türk boylarının sözlü edebiyatlarına ait metinlerdir.

G. U. Ergis, İ. V. Puhov, N. V. Emelyanov ve V. V. İllarionov, Saḡaların içinden yetişmiş ünlü halk bilimcilerdir. Bu halk bilimciler, uluslararası alanda Saḡa folklorunu özellikle de oloñhoyu, konu alan çalışmalarıyla tanınmışlardır. Bu bilim adamlarından Ergis ve Puhov’un oloñho üzerine yaptığı çalışmalara yukarıda yer vermiştik. 1980’li yıllarda ise N. V.

¹²³ İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Bihiger**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004, s. 7-8.

¹²⁴ TİMOFEEV, İ. G. -Teplohov (Oloñhohut); VASİLYEV, V. N. (drl.); POPOVA, A. A. (Çev.), PUHOV, İ. V. (Çev., hzl.); ERGİS, G. U. (hzl.); **Kuruubay H̄aannaah̄ Kullun Kullustuur (Stroptiviv Kulun Kullustuur)**, NAUKA Yay., Moskova 1985.

Emelyanov ve V. V. İllarionov'un oloñho geleneği ve oloñho metinleri üzerine çalışmaları yayımlanmaya başlanır. N. V. Emelyanov'un kitapları şunlardır: “*Sujeti Yakutskih Olonho*”¹²⁵ (Yakut Oloñholarının Teması), “*Sujeti Rannih Tipov Yakutskih Olonho*”¹²⁶ (Erken Dönem Yakut Oloñholarının Teması), “*Sujeti Olonho o Rodonaçal'nikah Plemeni*”¹²⁷ (Kabilenin Soyunun Başlaması Hakkındaki Oloñho Temaları) ve “*Sujeti Olonho o Zaşhitnikah Plemeni*”¹²⁸ (Kabilelerin Koruyucuları Hakkındaki Oloñho Temaları). Bu önemli kitaplar arasında Sujeti Yakutskih Olonho: I. Orta Dünyada Yerleşim. II. Uraañhay Saħa Soyunun Başlangıcı. III. Ayı ve Uraañhay Saħa Kabilelerinin Koruyucuları, adında üç bölümden oluşmaktadır. V. V. İllarionov'un “*İskusstvo Yakutskih Olonhohutov*”¹²⁹ (Yakut Oloñhohut Sanatı) adlı kitabı ise 1982 yılında yayımlanır. İllarionov'un kitabının oloñhohutlar üzerine yapılan en önemli araştırma olduğu söylenebilir. İllarionov, bu eserini N. V. Emelyanov'un danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlamıştır.

1990'lı yıllardan itibaren oloñho üzerine yapılan çalışmalar, sahada derleme yapmaktan daha çok, Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün arşivinde saklanan oloñho metinlerinin yayımlanmasına ve yayımlanmış olan metinlerin incelenmesi üzerine yoğunluk kazanmıştır. Rus Bilimler Akademisi Sibiry Bölümü, Filoloji Enstitüsü Sibiry ve Uzak Doğu milletlerinin sözlü edebiyat ürünlerinden örnekler yayımlamak amacıyla “*Pamyatniki Folkloru Narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka*” (Sibiry ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Abideleri) adıyla altmış ciltten meydana gelmesi planlanan bir proje hazırlar. Bu proje kapsamında Sibiry'da yaşayan Türk soylu milletlerin (Saħa, Altay, Hakas, Tuva, Şor ve Dolgan) sözlü edebiyatlarından örnekler de yer alır. Projenin günümüze kadar basılan ciltlerinden dördünü Saħa folklorundan örnekler oluşturur. Bu ciltlerden ikisi oloñhoya ayrılır. Bu oloñholar, başkahramanı kadın olan Kıs Debiliye ile

¹²⁵ EMELYANOV, N. V.; *Sujeti Yakutskih Oloñho*, NAUKA Yay., Moskova 1980.

¹²⁶ EMELYANOV, N. V.; *Sujeti Rannih Tipov Yakutskih Oloñho*, NAUKA Yay., Moskova 1983.

¹²⁷ EMELYANOV, N. V.; *Sujeti Oloñho o Rodonaçal'nikah Plemeni*, NAUKA Yay., Moskova 1990.

¹²⁸ EMELYANOV, N. V.; *Sujeti Oloñho o Zaşhitnikah Plemeni*, NAUKA Yay., Novosibirsk 2000.

¹²⁹ İLLARİONOV, V. V.; *İskusstvo Yakutskih Oloñhohutov*, BİÇİK Yay., Yakutskay 1982.

Modun Er Soğotoh'tur. Uus Aldan ili ve çevresinde yaygın olarak anlatılan Kıs Debiliye¹³⁰ projenin birinci cildi olarak 1993 yılında, Bülüü ili ve çevresinde yaygın olarak anlatılan Modun Er Soğotoh¹³¹ ise projenin onuncu cildi olarak 1996 yılında basılmıştır. Her ikisi de Rusça paralel metinleriyle birlikte yayımlanmıştır. Bu oloñhoların Rusça çevirileri, Saħaca asıllarıyla birlikte karşılıklı sayfalarda verilmiştir. Çeviriler, N. V. Emelyanov, P. E. Efremov ve S. P. Oyuunuskay'dan oluşan tamamı kendi çalışma alanında uzman olan Saħa kökenli halk bilimcilerden meydana gelen bir kurul tarafından bilimsel bir anlayışla yapılmıştır. Bu baskılarda, oloñhoları bütün yönleriyle inceleyen makalelerin yanı sıra açıklama ve sözlük kısımları da bulunmaktadır. Ayrıca oloñhoların bazı bölümlerinden oluşan ses kayıtlarının olduğu yoğun disklerde hazırlanmıştır. Uluslararası bir projede, iki oloñho metninin kendisine yer bulması, Saħa oloñho geleneğinin dünya çapında tanınması ve araştırılmasına önemli bir katkı sağlamıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde ayrı basım olarak yayımlanabilen oloñho metni sayısı ancak on sekizdir. Bunlardan sadece dördü¹³² Rusça paralel metinleri, sözlükleri ve incelemeleriyle birlikte basılabilmektedir. Bu sayı, zengin bir oloñho arşivine sahip olan Saħa halkı için yeterli değildir. Bu eksikliğin farkında olan Cumhurbaşkanı M. E. Nikolayev, yaklaşık bir asırdır derlenip Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün (Saħa Bilimler Akademisinin Sosyal Bilimler Enstitüsü) arşivinde saklanan oloñhoların, basılıp geniş bir okuyucu kitlesine ulaşması için çalışmalara başlanmasını ister. Bu kapsamda öncelikle 2001 yılının Nisan ayında "*Oloñhoyu Korumayı Sağlayan Kararlar Hakkında*" diye özel bir kanun çıkartılması sağlanır. Bu kanunun yürürlüğe girmesinin ardından "*Respublikataağı Oloñho Assotsiyata*" (Saħa Cumhuriyeti'nin Oloñho Derneği) adında resmî statüye sahip bir dernek kurulur. Oloñho anlatma geleneğinin yaşatılması ve

¹³⁰ BURNAŞEV, N. P. (Oloñhohut); DİYAKONOVA, C. K. (drl.); **Yakutskiy Gereoiçeskiy Epos Kıs Debiliye**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1993.

¹³¹ KARATAEV, V. O. (Oloñhohut); İLLARİONOV, V. V. (drl.); **Modun Er Soğotoh**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1996.

¹³² Cuduruyar Nurgun Bootur (1947), Kuruubay Haannaah Kulun Kullustuur (1985), Kıs Debiliye (1993), Modun Er Soğotoh (1996).

araştırılması için ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılar düzenlemek, derlenen ama maddi imkânsızlıklardan dolayı basılamayıp arşivlerde korunan oloñho metinlerini yayımlamak, derneğin öncelikli amaçları arasında yer alır. Derneğin kurucu başkanlığını da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Saħa Cumhuriyeti'nde, ilk olarak Cumhurbaşkanlığı görevi yapan M. E. Nikolayev üstlenir. Nikolayev, kendi görev süresinde hayata geçirilmesine öncülük ettiği kültürel projelerden dolayı, Saħa millî kültürüne hak ettiği özeni gösteren bir devlet adamı olarak tanınır. Oloñho Derneği ve Saħa Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı Sosyal Bilimler Enstitüsünün Oloñho Bölümü, "*Saħa Booturdara*" (Saħa Bahadırları) adında bir proje hazırlar. "*Cumhurbaşkanı M. E. Nikolaev'in himayelerinde yürütülen bu projeye Cumhuriyetin farklı bölgelerinden derlenip Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün arşivinde korunan yirmi bir oloñhonun yayımlanması planlanır.*"¹³³. Bu önemli proje kapsamında yayıma hazırlanan metinler, Devlet Kitap Basımevi (BİÇİK) tarafından prestij baskı yapılarak okuyucuların ve araştırmacıların dikkatine sunulur. "*Alaatır Ala Tuygun*",¹³⁴ "*Toyon Nurgun*",¹³⁵ "*Toñ Saar Buħatır*",¹³⁶ ve "*Muoma Oloñholoro*" (Muoma Oloñhoları),¹³⁷ bu serinin ilk dört cildini oluşturan oloñholardır.

"*Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu*" (UNESCO), 1997 yılında "*İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirası Başyapıtları*" (Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity) adında bütün dünyada dikkatle izlenen bir program oluşturur. Bu program çerçevesinde

¹³³ ALEKSEEV, R. P. (Oloñhohut); ALEKSEEVA, A. R. (drl.), FEDOROV, V. İ. (drl.); İLLARİONOV, V. V. (Redaktör); *Alaatır Ala Tuygun (Saħa Booturdara)*, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2002, C. I, s. 6.

¹³⁴ ALEKSEEV, R. P. (Oloñhohut); ALEKSEEVA A. R. (drl.); FEDOROV V. İ. (drl.); İLLARİONOV V. V. (Redaktör); *Alaatır Ala Tuygun (Saħa Booturdara)*, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2002, C. I, (Bu oloñho, Uus Aldan ilinden derlenmiştir.).

¹³⁵ DAVİDOV, İ. M. (Oloñhohut); KULAKOVSKAY, R. A. (drl.); DİMİTRİEV, P. N. (Redaktör); *Toyon Nurgun (Saħa Booturdara)*, BİÇİK Yay., Cookuskay 2003, C. II (Bu oloñho Taatta ilinden derlenmiştir.).

¹³⁶ KARATAEV, S. N. (Oloñhohut); SAVVİN, A. A. (drl.); ALEKSEEV, İ. E. (Redaktör); *Toñ Saar Buħatır (Saħa Booturdara)*, BİÇİK Yay., Cookuskay 2004, C. III (Bu oloñho, Büliü ilinden derlenmiştir.).

¹³⁷ SELEPTSOV D. M. (Oloñhohut); ATLASOV, V. V. (Oloñhohut); HĀBAROV, P. P. (Oloñhohut); UVAROVSKAY, R. P. (Oloñhohut); İLLARİONOV, V. V. (Redaktör); *Muoma Oloñholoro (Saħa Booturdara)*, BİÇİK Yay., Cookuskay 2004, C. IV (Bu oloñholar, Muoma ilinden derlenmiştir.).

2001’de 19, 2003’te 28, 2005’te ise 43 başyapıt belirlenir. UNESCO’ya 2005 yılında yapılan 64 başvurudan, 18 kişilik uluslararası bir jüri, 43’ünü başyapıt olarak belirler. Belirlenen bu başyapıtlar arasında, Sağaların kahramanlık destanı (oloñho) da yer almaktadır¹³⁸. Oloñhonun 2005 yılında insanlığın sözlü ve somut olmayan mirası başyapıtları arasında ilan edilmesi, Sağa Cumhuriyeti’nde büyük bir yankı uyandırır. Millî kültürlerine ait bir geleneğin, uluslararası bir kurum tarafından dünyanın kültür mirası içerisinde gösterilmesi, Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan onlarca farklı milletten biri olan Sağalar tarafından, kendilerinin bir ayrıcalığı ve bir nevi kültürel üstünlüğü olarak algılanır. Daha sonra oloñho geleneğinin yaşatılması için resmî kurumlar tarafından desteklenen programlar ve uluslararası katılımlı bilgi şöenleri düzenlenir. Bu bilimsel toplantılarda oloñho metinlerinin Rusçanın dışındaki yabancı dillere de çevrilmesinin gerekliliği vurgulanır. Bu tarihe kadar sadece birkaç oloñho, Rusçanın dışındaki bir yabancı dile çevrilip yayımlanabilmiştir.

Sağa oloñhosu bir yabancı dile ilk kez O. N. Böhtlink tarafından çevrilir. Böhtlink, özet şeklinde yazıya geçirilmiş olan “*Ereydeeh Buruuydaah Er Soğotoñ*” oloñhosunu Almancaya çevirmiştir. Böhtlink’in bu çalışmasında metnin aslının ve çevirisinin aynı baskıda verilmiş olması, o dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde çok önemli bir gelişmedir. Böhtlink’ten sonra İ. A. Hudyakov ve S. V. Yastremskiy de oloñhoyu tercüme edip yayımlayanlar arasındadır. Her ikisi de oloñho metinlerini Rusçaya çevirirler. Bu iki bilim adamının çalışmalarındaki metinlerin, Sağaca asılları ve çevirileri bir arada verilmemiş sadece Rusçaları yayımlanmıştır. Hudyakov da Yastremskiy de yaptıkları oloñho çevirilerinde, öncelikli olarak metnin anlamını korumaya çalışırlar. Hudyakov ve Yastremskiy’nin bu metin çeviri anlayışı, G. U. Ergis ve İ. V. Puhov gibi Sağa kökenli halk bilimcileri tarafından da titizlikle uygulanır. G. U. Ergis’in Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu’nun Rusça çevirisi, 1947 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmayla birlikte ilk kez Sağaca bir

¹³⁸ **Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity Proclamations 2001, 2003 and 2005**, UNESCO Yay., Paris 2006, s. 83.

oloñho metni ve çevirisi, karşılıklı sayfalar da verilir. “*Kuruubay Һaannaah Kullun Kullustuur*” (1985), “*Kııs Debiliye*” (1993) ve “*Modun Er Soğotof*” (1996) oloñhoları yayımlanırken de tıpkı Ergis’in hazırladığı Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu gibi, metinlerin Saħaca asılları ve çevirileri karşılıklı sayfalarda verilmiştir. Oloñhoların çevirilerinde bilimsel bir anlayışının benimsendiği açıktır.

Oloñho metinlerinin başka bir dile çevrilip yayımlanması tarihinde, V. V. Derjavin tarafından yapılan P. A. Oyuunuskay’a ait 36 bin mısradan oluşan Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu’nun¹³⁹ Rusça çevirisi önemli bir yer tutar. Derjavin’in 4 yıllık bir çalışma neticesinde, tamamlayabildiği çevirinin ilk baskısı, 1975 yılında, ikinci baskısı da 1982 yılında yapılır. Derjavin, bu çalışma sırasında karşılaştığı pek çok problemin çözümünde Saħa kökenli halk bilimci İ. V. Puhov’dan destek alır. Metnin Saħaca aslının, çevirisiyle birlikte verilmediği bu çalışma, bilimsel olmaktan daha çok edebî bir yayın olarak değerlendirilir. Ama oldukça çok hacimli bir oloñhonun başka bir dile çevrilip yayımlanması, dönemin gazete ve dergilerinde pek çok makaleye konu olur.¹⁴⁰

Dünya üzerinde çok sayıda ülkede konuşulan Fransızca ve İngilizceye günümüze kadar sadece birer tane oloñho metni çevrilip yayımlanabilmiştir. Fransızcaya çevrilen oloñho, K. G. Orosin’e ait olan Culuruyar Nurgun Bootur’dur. Orosin’e ait bu oloñho metni, G. U. Ergis tarafından Rusçaya çevrilip 1947 yılında yayımlanmıştır. Aynı metnin “*Jacques Karro*” tarafından Fransızcaya yapılan çevirisi 1990 yılında yayımlanmıştır.¹⁴¹ Karro, bu çalışmasında Culuruyar Nurgun Bootur’un Saħaca özgün metni yerine, oloñhonun Ergis tarafından yapılan Rusça çevirisini esas alır. Karro, 16

¹³⁹ OYUUNUSKAY, P.A. (yzn); **Nurgun Bootur Stremitelny (Yakutskiy Geroiceskiy Epos Olonho)** (Çev. Vladimir DERJAVİN), Yakutsk 1982.

¹⁴⁰ Geniş bilgi için bk: Sleptsov N., “Culuruyar Nurgun Bootur” Oloñho Nuuççalı Tılınan Kündü Kılaat, Kım Һahiata, Yakutsk 24 Ağustos 1975, s. 3.; Başarin G., Oloñhonu Nuuççalı Saħarta, Kım Һahiata, Yakutsk, 9 Nisan 1976, s. 3.; Danilov Semen, V. V. Derjavin Töröbüte 70 Sıla Tuoluuugar “Ölbödüybet Öydöbünük”, Kım Һahiata, Yakutsk 14 Kasım 1978, s. 4.

¹⁴¹ OROSİN, K. G. (yzn.); **Niourgoun Le Yakoute Sibérie Légendaire** (Çev. Jacques Karro), Conseil International De La Langue Française, Paris 1990.

epizottan ve yaklaşık 4500 mısradan oluşan bu oloñho metnini, Fransızcaya mısra mısra çeviremez. Ancak her bir epizodunu özetleyip nesir olarak çevirebilir. Bu çalışmanın bilimsel bir çeviri olduğunu söylemek oldukça güçtür. Ama Jacques Karro'un çalışması, Saħa oloñhosunun Fransızca konuşan bilim çevrelerine tanıtılmasına önemli bir katkı sağlamıştır. İngilizceye çevrilen oloñho ise Eles Bootur'dur. Yaklaşık olarak 7100 mısra olan bu oloñho, oloñhohut Petr Vasilyeviç Ogotoyev tarafından anlatılmıştır. Oloñhonun özgün metni¹⁴², İngilizce¹⁴³ ve Rusça¹⁴⁴ çevirileri ile birlikte üç ayrı kitap olarak 2002 yılında yayımlanmıştır. Oloñho yukarıda adı geçen dünya dillerinin dışında Türkçeye de çevrilmiştir. Dilimize çevrilen oloñho, A. Y. Uvarovskiy'e ait olan "*Ereydeeh Buruydaah Er Soğotoh*"tur.¹⁴⁵

Çocukların ve gençlerin eğitiminde oloñho metinlerinden yararlanmayı amaçlayan çalışmaların 1990'lı yıllardan itibaren arttığını görmekteyiz. Bu çalışmalar, başta "*Saħa Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı*" olmak üzere Oloñho Derneği ve Saħa Devlet Üniversitesi gibi kurumlar tarafından desteklenir. Bir oloñho metninin gelenekte anlatıldığı hâlinin ilköğretim çağındaki Saħa çocukları tarafından anlaşılabilmesi oldukça güçtür. Çünkü oloñhonun dili; masal, ninni, bilmece ve efsane gibi diğer sözlü edebiyat türleriyle karşılaştırıldığında; anlaşılması oldukça zor kelime, deyim ve atasözleriyle süslüdür. Bu yüzden çocuklara kazandırılmak istenen davranışlara göre seçilen oloñho metinleri, daha çok sözlü edebiyatı iyi bilen eğitimciler tarafından sadeleştirilip kısaltıldıktan sonra yayımlanır. Bazı yayınlarda, metinde işlenen konulara uygun düşecek resimler de kullanılmıştır.¹⁴⁶ Bu

¹⁴² OGOTOYEV, Petr Vasilyeviç (Oloñhohut); **Eles Bootur (Oloñho)**, Epohı ħarıstır, üöreter, tarğatar Oloñho Fonda Yay., Cokuuskay 2002.

¹⁴³ OGOTOYEV, Petr Vasilyeviç (Olonkho-singer); **Eles Bootur (Yakut heroic epos-olonkho)** (Translator: A. SCRYABINA), Epos "Olonkho" preservation, studying and propaganda fund Yay., Yakutsk 2002.

¹⁴⁴ OGOTOYEV, Petr Vasilyeviç (Oloñhosut); **Eles Bootur (Yakutskiy geroičeskiy epos oloñho)** (Perevodçik: M. ALEKSEEVA), Fond. Soħraneniya, izuçeniya i propagandı eposa "oloñho" Yay., Yakutsk 2002.

¹⁴⁵ KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih, VASİLYEV, Yuriy; KİLLİ Gülsüm; **Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996, s.3-23.

¹⁴⁶ VASİLYEV, Sergey; **Ayn Curağastay (Oloñho)**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1984.; ANTONOV, N. V.; **Culuruyar Nurgun Bootur (P. A. Oyuunuskay oloñhotunan oğolorgo aħar kinige)**, Saha Respublikatın Üöreğın Ministersvota Yay., Cokuuskay 1993.; VASİLYEV, Sergey; **Batastaan Baatır**

alanla ilgili olarak özellikle eğitimci E. M. Polikarpova'nın önemli çalışmaları bulunmaktadır¹⁴⁷.

Günümüzde oloñho sadece Saħa Cumhuriyeti sınırları içerisinde değil uluslararası bir alanda incelenip ilgi duyulan bir sözlü edebiyat ürünü hâline gelmiştir. Oloñho metinleri, edebiyat bilim dalı dışında, sosyal ve eğitim bilimlerinin pek çok alanında yapılan çalışmalara da konu olmaya başlamıştır. Tiyatro başta olmak üzere, resim ve sinema gibi sanat dallarında da oloñho metinlerinden yararlanılmaya başlanılmıştır. Bütün bu olumlu gelişmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısında çok kısıtlı imkânlarla ve kişisel çabalarla başlayan, günümüze kadar da pek çok zorluğu aşarak gelen, oloñho derleme ve yayımlama çalışmalarının, ulaştığı yüksek seviyeyi açık bir şekilde göstermektedir.

(oloñho), BİÇİK Yay., Cokuuskay 1995.; VASİLYEV, Sergey; **Möñürüür Böğö**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

¹⁴⁷ POLİKARPOVA, E. M.; GOGOLEVA, M. T.; **Oloñhonu-Iççakka**, KUDUK Yay., Cokuuskay 1998.; POLİKARPOVA, E. M.; DANİLOVA, V. V.; SLEPTSOVA, K. K.; **Cırıbına Cırılıatta uonna Toyon Cöllüüt**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000.; POLİKARPOVA, E. M.; BUSLAEV, K.; **Ñurgun Bootur uonna Timir Cigistey**, Cokuuskay 1997.

İKİNCİ BÖLÜM

CULURUYAR NURGUN BOOTUR DESTANI'NİN İNCELENMESİ

I. CULURUYAR NURGUN BOOTUR DESTANIN GELENEK İÇERİSİNDEKİ YERİ

Oloñhonun başkahramanı Nurgun'dur. Nurgun kelimesinin Türkçe karşılığı, "1. *En iyi, mükemmel. 2. Kendi cinsinin en iyisi, vasıfları itibariyle akranlarının en ileri geleni, şanlı (bahadır) kahraman*" demektir¹⁴⁸. Nurgun'un sıfatı olan "culuruyar", "culuruy-" fiiline "-ar" sıfat fiil ekinin eklenmesi suretiyle meydana getirilmiş bir kelimedir. "Culuruyar", sıfat fiilinin kökünü oluşturan "culuruy-" fiilinin Türkçe karşılığı, "1. *İleriye doğru yürümek, ileriye doğru atılmak. 2. Cehdetmek, hamle etmek, men edilen yahut kararlaştırılan bir şeyin aksine hareket etmek, can atmak*" demektir¹⁴⁹. Nurgun'un unvanı ise "bootur"dur. Bootur kelimesinin, eş anlamlısı "baatır", Türkçe karşılığı ise "1. *Kahraman, fevkalâde cesur, cüretkâr, kuvvetli, güçlü, çevik, yiğit, cesur (güreşte, mücadelede, kavgada vb.), pehlivan, bahadır. 2. Destan ve masal kahramanlarının adlarına takılan unvan, lakap.*" demektir¹⁵⁰.

Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun en yaygın anlatıldığı yer, Saħa Cumhuriyeti'nin orta bölümünde bulunan başkent Yakutsk'un, yaklaşık 150 km doğusunda yer alan Booturuuskay bölgesidir. Bu bölge, 1911 ve 1913 yıllarında yapılan coğrafi düzenlemelerin ardından "Taatta", "Amma" ve "Çurapçı" adında üç ile bölünmüştür.¹⁵¹ Taatta, Çurapçı ve Amma, Saħa sözlü edebiyat anlatıcılığının günümüzde de canlı olduğu illerdir. Bu üç ilden Saħa sözlü edebiyatının "oloñho" (destan), "ühüyen" (efsane), "ostuoruya" (masal), "taabırın" (bilmece), "ös hohoon" (atasözü), "çabırğah" (tekerleme), "algıs" (dua) ve "toyuk" (halk şarkısı) gibi çeşitli türlerinden pek çok derleme yapılmıştır. Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün el

¹⁴⁸ PEKARSKİY, E. K.; *Age.*, C. II, s. 1737-1738.

¹⁴⁹ PEKARSKİY, E. K.; *Age.*, s. 183.

¹⁵⁰ PEKARSKİY, E. K.; *Age.*, s. 81.

¹⁵¹ ANDROSOV, E. D.; *Orouhuttar*, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000, s. 112.

yazmaları arşivinde saklanan bu derleme metinlerine bakıldığında, başkahramanı Nurgun olan oloñhoların Taatta ve civarındaki illerin, sınırları içerisinde daha yaygın olarak anlatıldığı görülmektedir. Ünlü halk bilimci V. V. İllarionov, “*Culuruyar Nurgun Bootur’un Taatta kökenli bir oloñho olduğunu, en güzel olarak da bu ile bağlı; İgidey, Cüley ve Sielleeh ilçelerinde yaşayan oloñhohutlar tarafından anlatıldığını*”¹⁵² ifade eder. Taatta’nın komşusu olan “*Uus Aldan, Meñe Hañalas, Nam ve Arğaa Hañalas’tan da Nurgun hakkında anlatılan oloñholar derlenmiştir.*”¹⁵³ Fakat bu illerde en yaygın olarak anlatılan oloñhoların başkahramanı Nurgun Bootur değildir. Nurgun Bootur, bu illerin bazılarında ikinci bazılarında da üçüncü derecede yaygın bir oloñhodur. “*Saħa Cumhuriyeti’nin Bülüü ve Verhoyansk illerinden ise başkahramanı Nurgun olan oloñho metni hiç derlenememiştir.*”¹⁵⁴ Bu durum, söz konusu iki ilin oloñho geleneğinde, Nurgun Bootur hakkında hiçbir oloñhonun anlatılmadığını göstermektedir. Bülüü ve Verhoyansk illeri, Saħa Cumhuriyeti’nin en büyük yüzölçümüne sahip illeri arasındadır. “Bülüü”, ülkenin batısında “Verhoyansk” ise kuzeyinde yer alan yerleşim yerlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel olarak merkezi konumundadır. Saħa Cumhuriyeti’nin Uus Aldan ilinde “*Mülcü Böğö*”, Meñe ilinde “*Sılgı Uola Dııray*”, Verhoyansk (Caañı) ilinde “*Haan Cargıstay*”, Suntar ilinde “*Kullustay Bergen*”, Nürba ilinde “*Oğo Duulaaħ*” ve Bülüü ilinde “*Er Soğotoħ*” en yaygın olarak anlatılan oloñholardır. Saħa Cumhuriyeti’nin her bir ilinin ayrı ayrı oloñho başkahramanına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu da oloñho geleneğinin ne kadar zengin olduğunun bir göstergesidir.

Günümüze kadar başkahramanı Nurgun olan toplam on iki oloñho metni derlenmiştir. Bu oloñho metinlerinin isimleri, derlendiği yerler ve derlenme tarihleri şu şekildedir: “1. *Culuruyar Nurgun Bootur (Taatta ili, İgidey ilçesi, 1895)* 2. *Toyon Nurgun (Taatta ili, 1940)* 3. *Toyon Nurgun*

¹⁵² İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Alıptaah Eygete (İstatıyalar, Sanalar, Sehergehiiler)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2006, s. 71.

¹⁵³ DAVİDOV İ. M. (Oloñhohut); KULAKOVSKAY, R. A. (drl.); DİMİTRİEV, P. N. (Redaktör); **Toyon Nurgun (Saħa Booturdara)**, BİÇİK Yay., Cookuskay 2003, C. II, s. 8.

¹⁵⁴ İLLARİONOV, V. V.; **Age.**, s. 64.

Buhatır (Taatta ili, İgidey ilçesi, 1895) 4. Culuruyar Nurgun Bootur (Çurapçı ili, 1941) 5. Hara Nurgun Buhatır (Çurapçı ili, 1941) 6. Nurgun Böğö (Meñe Hañalas ili, 1940) 7. Culuruyar Nurgun Bootur (Meñe Hañalas ili, 1941) 8. Uolan Soğotoh Uluu Nurgun (Meñe Hañalas ili, 1937) 9. Kün Nurgun (Uus Aldan ili, 1941) 10. Culuruyar Nurgun Bootur (Uus Aldan ili, 1940) 11. Hara Nurgun Buhatır (Yakutsk ili, 1941) 12. Nurgun Bootur (Nam ili, 1941)”.¹⁵⁵

Bu oloñholardan, çalışmamızın metnini oluşturan Culuruyar Nurgun Bootur’un (Taatta ili, İgidey ilçesi, 1895) K. G. Orosin varyantı dışında, Toyon Nurgun Buhatır (Taatta ili, İgidey ilçesi, 1895) ve Toyon Nurgun (Taatta ili, 1940) varyantları yayımlanabilmiştir. Geriye kalan dokuz adet el yazması Nurgun Bootur varyantı ise Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün (Saħa Bilimler Akademisinin Sosyal Bilimler Enstitüsü) arşivinde muhafaza edilmektedir.

Toyon Nurgun Buhatır varyantı (Taatta ili, İgidey ilçesi, 1895), Nurgun Bootur’un çalışmamıza esas aldığımız K. G. Orosin varyantından hacim olarak daha küçük bir oloñhodur. Toyon Nurgun Buhatır, İ. V. Orosin’in isteği üzerine N. F. Popov tarafından 1895 yılında derlenmiştir. Popov’un derlediği bu metin, İ. V. Orosin tarafından gözden geçirilip ağız farklılığı ve alfabe çeşitliliğinden kaynaklanan yazım yanlışları düzeltilmiştir. Ayrıca İ. V. Orosin, metinde geçen anlaşılması güç arkaik kelimeleri dipnot vererek açıklamıştır. Bu şekilde yayına hazırlanan oloñho, daha sonra E. K. Pekarskiy’in editörü olduğu “*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*” (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) isimli antolojide nesir olarak yayımlanmıştır.¹⁵⁶

Toyon Nurgun varyantı, (Taatta ili, Çörkööh ilçesi, 1940), Nurgun’un başkahraman olduğu on iki adet derlenmiş varyant içerisinde en son olarak yayımlanan metindir. Bu varyant, başkahramanı Nurgun olan metinler içerisinde, kendisinden daha önce yayımlanmış olan Culuruyar Nurgun

¹⁵⁵ ERGİS, G. U. (hızl.); OROSİN K. G. (yız.); **Culuruyar Nurgun Bootur**, SASSR Tılı Literaturanı Uonna İstoriyanı Çinçiyer Nauçnay İnituta Yay., Yakutskay 1947. s. 372-382.

¹⁵⁶ PEKARSKİY, E. K. (hızl.); POPOV, N. (drl.); “Toyon Nurgun Buhatır”, **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1908, C. I, Fasikül II., s. 82-113.

Bootur'dan yaklaşık olarak iki kat, Toyon Nurgun Buhatır'dan da yaklaşık olarak üç kat daha büyüktür. Bu metin, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Saħa Dilini ve Kùltürünü Araştırma Enstitüsü ve Saħa Yazarlar Birlięinin ortak olarak düzenlediği “*En İyi Oloňho Metni*” ismindeki yarışmaya katılmak amacıyla derlenmiştir. Bu oloňhoyu, söz konusu yarışma için derleyen kiři ise Reas Alekseeviç Kulakovskay'dır. Kulakovskay, bu metni 1940 yılının yaz mevsiminde yazıya geçirmiştir.¹⁵⁷ Bu metni anlatan oloňhohut ise İllarion Mihayloviç Davidov'dur. Davidov, 1887 ile 1950 yılları arasında yaşamıştır. Çevresindekiler tarafından çok güçlü bir oloňhohut olarak tanınan Davidov, Taatta ilinin oloňhohutları üzerine çalışan bilim adamları tarafından, bu bölgede yaşamış oloňhohutlar arasında en yeteneklilerinden biri olarak kabul edilir.¹⁵⁸ Bu metni derleyen Kulakovskay ile anlatan Davidov, birbirleriyle de yakın akrabadırlar. Toyon Nurgun varyantının metni derlendikten sonra uzun yıllar boyunca arşivde saklanmıştır. Ancak 2003 yılında, Saħa Cumhuriyetindeki Bilimler Akademisinin Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı Oloňho Bölümü ile Oloňho Derneęinin ortak çalışmasıyla hazırlanan “*Saħa Booturdara*” (Saħa Bahadırları) adındaki projenin ikinci cildi olarak yayımlanabilmiştir¹⁵⁹.

Culuruyar Nurgun Bootur Oloňhosu'nun yazıya geçirilmesi fikri Türkolog E. K. Pekarskiy'e aittir. Pekarskiy, 1894-1896 yılları arasında saħa araştırması yapmak amacıyla düzenlenen Sibiryakov adlı bilimsel araştırma gezisine, dil ve folklor bölümünün yöneticisi olarak katılır. O, önce gezinin dil ve folklorla ilgili amaçlarını belirler, daha sonra da bu amaçlar doğrultusunda katılımcıları organize eder. Katılımcılar, derleme yaparlarken karşılaştıkları güçlüklerin çözümünde Pekarskiy'den destek alırlar. Bu bilimsel saħa araştırmasında yer alan yerli ve yabancı katılımcılardan bir kısmı Pekarskiy ile birlikte köy köy dolaşırlarken bir kısmı da yaşadıkları yerlerde

¹⁵⁷ ANDROSOV, E. D.; **Taatta Oloňhohuttara, İrahattara**, A. Kulakovskay Aatınan Kultura Uonna İskusstvo Kine Taatta Oroyuonun Üöreęin Upravleniyata Yay., Cokuuskay 1993, C. II, s. 35.

¹⁵⁸ DAVİDOV, İ. M. (Oloňhohut); KULAKOVSKAY, R. A. (drl.); DİMİTRİEV, P. N. (Redaktör); **Toyon Nurgun (Saħa Booturdara)**, BİÇİK Yay., Cookuskay 2003, C. II, s. 10.

¹⁵⁹ DAVİDOV, İ. M. (Oloňhohut); KULAKOVSKAY, R. A. (drl.); **Age.**, C. II.

kendilerinden istenilenleri yerine getirirler. K. G. Orosin ise bu bilimsel projeye yaşadığı bölgeden destek verenler arasındadır. O, yakın arkadaşı olan Pekarskiy'nin kendisinden rica ettiği önemli bir görevi yerine getirme başarısını gösterir. Orosin, kendi repertuarında bulunan, Taatta halkı arasında da oloñhoların ağabeyi olarak nitelenen,¹⁶⁰ Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nu yazıya geçirerek Saħa dili ve kültürü adına çok önemli bir görevi yerine getirmiş olur.

E. K. Pekarskiy, Sibiryakov adlı bilimsel araştırma gezisi çerçevesinde 21 Şubat 1895 tarihinde K. G. Orosin'e bir defter verir. Bu defterde, "*Saħa oloñholarının, masallarının ve halk şiirlerinin yazılması için K. G. Orosin'e verildiği*"¹⁶¹ belirtilmiştir. Şu an Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün arşivinde bulunan bu deftere, K. G. Orosin tarafından Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu ile birlikte birkaç halk şarkısı da yazılmıştır.¹⁶² Kendisi de oloñho anlatmayı çok iyi bilen Orosin, genç yaşlarında Culuruyar Nurgun Bootur'u ikamet ettiği "İgidey" ilçesine komşu¹⁶³ "Cüley" isimli bir ilçede yaşayan ünlü oloñhohut "*Yegor Minoviç Yegorov*" (Miine Uola Cögüöse)'dan öğrenmiştir.¹⁶⁴ "*Yegor Minoviç Yegorov'dan önce yaşamış olan Uluu Kempes ve Babiat Makaarap gibi Taatta ilinin ünlü oloñhohutları da Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nu anlatanlar arasındadırlar.*"¹⁶⁵ Orosin, Yegorov'dan öğrendiği bu oloñhoyu kendi evine zaman zaman gelen ziyaretçilerine icra eder. Yakın dostu Pekarskiy de bu oloñhoyu ondan dinleyenler arasındadır. Orosin, sözlü edebiyat ürünlerinin sonraki kuşaklara kalması için yazıya geçirilmesi gerektiğine bütün kalbiyle inanır. Bu yüzden

¹⁶⁰ ANDROSOV, E. D.; **Oruohuttar**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000, s. 20.

¹⁶¹ EMELYANOV, N. V.; **Sujeti Oloñho o Zaşitnikah Plemeni**, NAUKA Yay., Novosibirsk 2000. s. 124.

¹⁶² EMELYANOV, N. V.; **Age...**

¹⁶³ bk. Ek-3.

¹⁶⁴ ANDROSOV, E. D.; **Taatta Oloñhohuttara, İrahuttara**, A. Kulakovskay Aatınan Kultura Uonna İskusstvo Kine Taatta Oroyuonun Üöreğın Upravleniyata Yay., Cokuuskay 1993, C. I, s. 24.

¹⁶⁵ ANDROSOV, E. D.; **Ağe...**, C. I, s. 8.

Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu’nu yazıya geçirmesini kendisinden rica eden Pekarskiy’i geri çevirmez.¹⁶⁶

Saħa oloñholarının yazıya geçirilmesi amacıyla bilimsel derleme metotlarının kullanılması süreci, 1934 yılında Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün kurulmasıyla birlikte başlar. Bu tarihe kadar yapılan derlemelerde, metnin nasıl derlendiğine, anlatıcısının hayatına ve sanatına dair ayrıntılı bilgiye rastlamak pek fazla mümkün değildir. Sadece metnin yazıya geçirilerek gelecek kuşaklara aktarılması, en önemli amaç olarak belirlenmiştir. Adı geçen Enstitü kurulmadan önce derleme yapanların, çalışmalarını uzmanlık bilgisine sahip olmadan daha çok amatör bir ruhla yaptığı söylenebilir. Fakat onların çalışmaları, yaşadıkları dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde oldukça başarılı ve önemlidir.

Saħa dili ve folkloru, sürgün cezasına çarptırılıp Saħa Cumhuriyeti’ne gönderilen bir kısım politik sürgünün de dikkatini çeker. Bu yüzden sürgünlerden bazıları, Saħaca pek çok kelime ve sözlü edebiyat ürünü derlemiştir. Entelektüel bir birikime sahip bu idealist insanların, Saħa kültürü için yaptıkları çalışmalar, genel Türkoloji için de bir şans olarak düşünülebilir. Politik sürgün olarak Saħa Cumhuriyeti’ne gönderildikten sonra Saħa dili ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalarla tanınıp Rus Bilimler Akademisine davet edilen E. K. Pekarskiy ve diğerleri, etraflarında yaşayan pek çok kişiye okuma yazma öğretir. Onlar çevresinde yaşayanları kültürel yönden etkilerler. Bu etki altında, Saħa sözlü edebiyatı ürünlerinin derlenmesi çalışmalarına yardım eden K. G. Orosin, M. N. Orosin ve A. E. Kulakovskay gibi gençler ve okuma yazma bilmeyen adları günümüze kadar ulaşamayan pek çok “*kaynak kişi*” Saħa Türkü, yaptıkları çalışmalar hakkında kendi aralarında “*Süreħpitinen-bıarbitinan taayan bilebit bu üle tuhalaagin.*” (Derleme çalışmalarının faydalı olduğunu, tüm kalbimizle hissediyoruz.) diye konuşur.

¹⁶⁶ SİVTSEV, D. K. (Suorun Omolloon) (hızl.); **Saħa Folkloru Hımuurunıuk**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1996, s. 119.

Onların bu cümlesi, dönemin derleme çalışmalarına hâkim olan amatör ruhun açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin ekonomik ve sosyal şartları, yayımlanmaya hazır olan bir sözlü edebiyat ürününün, kısa sürede basılmasına imkân tanımaz. Bundan dolayı 1895 yılında E. K. Pekarskiy'e K. G. Orosin tarafından yazıya geçirilip verilen Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu ancak 1907 yılında basılabildiği.¹⁶⁷ Pekarskiy, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun, K. G. Orosin varyantını, Rus Bilimler Akademisinin imkânlarıyla hazırladığı "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*" (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) isimli serinin ilk yayını olarak basılmasını sağlar. Bu ilk yayın, tek fasikül olarak yapılır. Saħa Halk Edebiyatı örneklerinden oluşan bu seride otuzdan fazla oloñho metni yayımlanır. Bu metinler, XIX. yüzyıl oloñho geleneğini öğrenmemiz açısından birbirinden değerli örneklerdir.

Pekarskiy, oloñho geleneğini; olay örgüsü, şahıs kadrosu, motifleri ve şekil özellikleri itibariyle büyük ölçüde yansıtan Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun metninin Rusçasıyla birlikte yayımlanmasını çok ister. Bu amaçla S. M. Afanasiyev'den Orosin varyantını Rusçaya çevirmesini rica eder. Ünlü Türkologun bu ricasını reddetmeyen Afanasiyev, Orosin varyantını Rusçaya tercüme edip çalışmasını Pekarskiy'e verir. Afanasiyev'in bu çalışmasını inceleyen Pekarskiy, yapılan çevirinin Saħaca aslını yansıtmaktan çok uzak kaldığını düşünür.¹⁶⁸ Bu yüzden oloñhonun sadece özgün metnini yayımlar. Pekarskiy daha sonra bu metni Rusçaya bizzat çevirir. Fakat yaptığı çeviri bir türlü yayımlanamaz. Pekarskiy'nin bu çalışması, ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamıştır.

Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsü, kurulduğu yıllarda, Saħa sözlü ürünlerinin derlenmesi için organize ettiği saħa araştırmalarıyla ve benimsediği bilimsel folklor anlayışıyla G. U. Ergis başta

¹⁶⁷ PEKARSKİY, E. K. (hzl.); OROSİN, K. G. (yzn.), "Culuruyar Nurgun Bootur", **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1907, C. I, Fasikül I. s. 1-80.

¹⁶⁸ EMELYANOV, N. V.; *Age.*, s. 126.

olmak üzere Saħa kökenli pek çok halk bilimcinin yetişmesine önemli katkı sağlar. Enstitünün ilk dönem genç araştırmacıları arasında bulunan Ergis, hem saħa araştırmalarıyla hem de yazdığı teorik eserleriyle Saħa sözlü edebiyatı tarihinde önemli bir yere sahiptir. Onun, Saħa folkloru üzerine yaptığı pek çok bilimsel çalışma içerisinde oloňho türüyle ilgili en önemlisi, hiç şüphesiz 1947 yılında yayımlanan Culuruyar Nurgun Bootur Oloňhosu'dur. Ergis'in bu çalışması, enstitü tarafından planlanan "*Bogatirskiy Epos Yakutov*" (Saħaların Kahramanlık Destanları) adlı serinin ilk kitabı olarak basılır. Uluslararası bilim çevrelerinde de ses getiren bu çalışmaya esas olan metin, K. G. Orosin tarafından 1895 yılında yazılıp Pekarskiy'e verilen metindir. Bu değerli metin, ilk olarak Pekarskiy'nin editörü olduğu "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*"un içerisinde yayımlanmıştır.

Culuruyar Nurgun Bootur'un ilk baskısını yapan E. K. Pekarskiy, Orosin'in yazıp kendisine verdiği metni yayıma hazırlarken oloňhonun aslını bozacak herhangi bir ekleme veya çıkarmada bulunmaz. Fakat E. K. Pekarskiy ve ona bu yayım sürecinde yardımcı olan S. M. Afanasiyev, metnin okuyucu tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için bazı teknik değişiklikler yapmak zorunda kalırlar. Bu değişikliklerin her biri, ya parantez içinde ya da dipnotta belirtilir.

Culuruyar Nurgun Bootur'un yazıya geçirilip yayımlandığı yıllarda Saħa Türklerinin yazılı bir edebiyatı yoktur. Yazılı bir edebiyatlarının olmaması, sözlü edebiyata ait bir metnin yazıya geçirilmesi ve yayımlanması sürecinde bazı güçlüklerle yol açar. Saħa Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini yansıtan standart bir alfabenin olmaması, yazım ve noktalama birliğinin bulunmaması; Saħa yazılı edebiyatının henüz oluşmamış olmasına bağlanabilir. Orosin, okuma yazmayı, Papaz D. V. Hitrov tarafından hazırlanan alfabeyle göre eğitim yapan Itık Küöl Ortodoks Kilisesinin başpapazı D. D. Popov'dan öğrenir. Popov, Saħa dilini ve kültürünü çok iyi bilen bir din adamıdır, Hristiyanlığa ait metinleri yayımlarken de Hitrov tarafından hazırlanan alfabeyle kullanma konusunda da ısrarcıdır. Pekarskiy

ise O. N. Böhtlink'in hazırladığı, Saħa Türkçesi alfabetini kullanmayı tercih eder. Pekarskiy, Böhtlink'in hazırladığı alfabenin Saħa çocukları tarafından öğrenilmesinin, diğer alfabelere kıyasla çok daha kolay olduğuna inanır.¹⁶⁹ Orosin'in yazdığı metinde Hitrov'un hazırladığı alfabenin etkisinin olması, Pekarskiy'i metin üzerinde bazı teknik değişiklikler yapmaya iter. Orosin varyantında bulunan bazı kelimeler, standart kullanımdan daha çok Taatta ilinin ağız özelliklerini yansıtır. Bu durumun neden olabileceği karışıklıkları gidermek amacıyla kelimenin yanında parantez içerisinde standart dilde kullanılan şekli de verilir. Böylece Taatta ağzının XIX. yüzyıldaki ses ve şekil özelliklerini araştırmak isteyen bilim adamlarının çalışmalarında kullanabilecekleri dil malzemesinin korunması hedeflenir. Ayrıca Orosin tarafından yapılan cümlelerin öğelerindeki sıralama yanlışlıkları, anlatım bozuklukları ve yazım yanlışlıkları, S. M. Afanasiyev tarafından okuyucuda anlam kargaşasına yol açmaması için düzeltilir. Yapılan bütün düzeltmeler, dipnot verilerek gösterilir. Böylece metnin aslıyla düzeltmeleri arasında karşılaştırma yapma imkânı sağlanmış olur. Bu yaklaşım, eserin müdahaleci değil bilimsel bir anlayışla yayıma hazırlandığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Oloñho, büyük bir kısmı nazım olarak anlatılan bir halk edebiyatı türüdür. Fakat Saħa Dilini, Edebiyatını ve Tarihini Araştırma Enstitüsünün açıldığı 1934 yılına kadar yayımlanan ilk dönem oloñhoları diye adlandırabileceğimiz oloñhoların tamamı, nesir şeklinde yayımlanmıştır. Oloñhonun bu şekilde yayımlanmasının bazı nedenleri vardır: Saħa şiirinin kafiyesi, redifi, aliterasyonu ve ölçüsü gibi her biri özel bir bilimsel çalışma gerektiren özellikleri hakkında o yıllarda hiçbir şey bilinmemektedir. Oloñho, Saħa sözlü edebiyatının türleri içerisinde anlaşılması en güç olanlarıdır. Çünkü oloñho metinleri, yüzyıllardır anlatıla gelmesi ve olağan dışı konuları hikâye etmesi dolayısıyla zengin bir kelime hazinesine ve anlaşılması çok zor benzetmelere sahiptir. Aynı zamanda bu metinler gelenek içerisinde anlamı tam olarak anlaşılamayan kalıplaşmış ifadeleri ve pek çok deyim ve

¹⁶⁹ PEKARSKİY, E. K.; Age., s. 9.

atasözünü bünyesinde barındırırlar. Bu yüzden oloñho dünyasının tam anlamıyla anlaşılıp nazım kısımlarının en az hatayla nesir kısımlarından ayırabilmek için, çok ciddi bir kelime hazinesine ve sözlü kültür geleneğine hâkim olmak gerekmektedir. İfade ettiğimiz bütün bu zorluklardan dolayı o dönemde sözlü edebiyat türlerini yayıma hazırlamak isteyenler; oloñhoyu icra edildiği gibi yayımlamak yerine, nesir şeklinde yayımlamayı tercih etmişlerdir. Oloñhonun o dönemde yayımlanması için çalışanların çoğunun Saħa kökenli olmadığı da düşünülürken, nazım ve nesir kısımlarının bir birinden ayrı ayrı olarak yayımlanabilmesi oldukça zor bir iştir. Bu yüzden gelenekte anlatıldığı gibi nazım kısımları nesir kısımlarından ayrılmış olan bir oloñho, ancak 1938 yılında yayımlanabilmiştir. Bu yayımlanan metin, oloñhohut D. M. Govorov'un "*Büdürybet Mülcü Böğö*" oloñhosudur.¹⁷⁰ Culuruyar Nurgun Bootur'un 1907 yılında yayımlanan K. G. Orosin varyantı ise tamamen nesir olarak yayımlanabilmiştir. Oysa bu oloñhonun nazım kısımları metnin büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun ilk baskısının Saħa kültür hayatına etkisi oldukça fazladır. Bu oloñhonun ilk yayımının yapıldığı 1907 yılına kadar Saħaca basılan metinler, Ortodoks Kilisesinin din görevlileri tarafından hazırlanan İncil çevirileri ve dua kitaplarından ibarettir. Bu yıllarda Saħaların kendi kültürlerini yansıtan Saħaca yazılmış metinler ise yok denecek kadar azdır. Kendi millî kültürlerine ait hacimli ve son derece önemli bir metnin, ilk kez kendi dillerinde yayımlanması, Saħaların özgüvenlerini artırıcı bir rol oynar. Bu esere sahip olabilmek için ülkenin en ücra yerleşim yerlerinde yaşayanlar bile, başkent Yakutsk'a ticaret, eğitim veya başka bir nedenden gidecek olanlara Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nu ısmarlarlar. Oloñho anlatma geleneğinin bu dönemde güçlü oloñhohutlar tarafından canlı bir şekilde yaşatılıyor olmasına rağmen, okuma yazma bilenler bir araya geldikleri bazı akşamlarda, oloñhoyu icracısından dinlemek yerine, Pekarskiy'nin hazırladığı antolojiden Nurgun Bootur'u okumayı tercih

¹⁷⁰ GOVOROV, D. M. (Oloñhohut); BOYAROV, A. F. (dr.); *Büdürybet Mülcü Böğö*, Sudaaristva Saħa Sirineeği Beçeettiir Suuta Yay., Moskuba-Cokuuskay 1938.

ederler. Saħa Cumhuriyeti'nde kurulan dost meclislerinde Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun yaygın olarak okunması, bizlerin yüzlerce yıldır Hz. Ali cenknâmalarını veya Battal Gazi destanlarını evlerimizde okumamızla pek çok yönden benzeşmektedir. Bu oloñhonun ilk baskısı, uzun yıllar boyunca elden ele dolaştırılır. Bu yayının, Saħalar arasında okuma yazma oranının artmasına katkı sağladığını ve Saħa yazılı edebiyatının oluşmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Orosin varyantı üzerine G. U. Ergis tarafından bir doktora tezi çalışması yapılır. Bu tez, 1947 yılında yayımlanmıştır.¹⁷¹ Yapılan bu yayın, Culuruyar Nurgun Bootur'un ikinci baskısıdır. Ergis yaptığı çalışmada, Orosin varyantının Pekarskiy tarafından yayımlanan 1907 yılındaki baskısına genel hatlarıyla bağlı kalır. Fakat Ergis'in yayıma hazırladığı baskıda, metin Pekarskiy'de olduğu gibi nesir olarak değil, geleneğe anlatıldığı özgün şekliyle yayımlanır. Yani metnin nazım kısımları, nesre çevrilip yayımlanmaz. Çünkü Pekarskiy tarafından yapılan baskı ile Ergis tarafından yapılan baskı arasında geçen 40 yıllık dönemde, Saħa şiirinin teorik olarak pek çok bilinmeyen yönü yapılan bilimsel araştırmalar sayesinde artık çözülmüştür. Ayrıca oloñhonun kelime kadrosu içerisinde anlamsal derinliği ayrıntılı bir şekilde anlaşılabilen arkaik kelimelere, kalıp ifadeler ve benzetmelere de açıklık kazandırılmıştır. Oloñho dünyasının anahtar sözcüklerinin ve kalıplarının anlaşılabilmesinde Pekarskiy'nin abide eseri, Slovar Yakutskogo Yazıka'nın bütün fasiküllerinin yayımlanmış olmasının katkısı da büyüktür. Ergis'in bu eseri, oloñho araştırmaları tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. Bu önemli çalışmanın hazırlanması sürecinde sözlü edebiyat türlerinin özellikle de oloñho metnlerinin yayımlanmasında, elde edilen yaklaşık bir asırlık tecrübenin Ergis tarafından başarılı bir şekilde kullanılmasının rolü, azımsanmayacak kadar büyüktür. Ergis'in Saħa kökenli bir bilim adamı olduğunu da burada vurgulamak gerekir.

¹⁷¹ ERGİS, G. U. (hızl.); OROSİN K. G. (yız.). **Culuruyar Nurgun Bootur**, SASSR Tılı Literaturanı Uonna İstoriyanı Çinçiyer Nauçnay İnituta Yay., Yakutskay 1947.

Ergis, metni bilimsel çeviri metotlarını kullanarak aslına en yakın bir şekilde Rusçaya çevirmeye çalışır. Daha sonra oloñhonun Saħaca aslını ve Rusça paralel metnini karşılıklı sayfalarda baskıya hazırlar. Böylece Saħa folklor tarihinde ilk kez bir oloñho, aslı ve bir yabancı dile yapılan çevirisiyle birlikte basılmış olur. Paralel olarak verilen Saħaca ve Rusça iki mısranın, birbirinin çoğunlukla karşılığı olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü Saħa Türkçesindeki cümle dizilişiyile Rusçanınki birbirinden tamamen farklıdır. Çevirinin karşılıklı sayfalarda verilebilmesi için metnin numaralandırılması gerekir. Ergis, numaralandırmayı yapmak için öncelikle metni anlam bütünlüğü olan parçalara ayırır. Daha sonra her bir parçayı da ayrı ayrı numaralandırır. Metin bu şekilde, 1'den 563'e kadar numaralandırılmıştır. Daha sonra numaralandırılan her bir bölümün Saħa Türkçesinden Rusçaya çevirisi yapılır. Böylece cümle dizilişi birbirinden çok farklı olan iki dilin, birinden ötekine çeviri yapılırken okuyucunun bir mısranın iki farklı dilde karşılığını daha kolay bulması sağlanmış olur. Bu eserle birlikte ilk kez bir oloñho metni, yayımlanırken numaralandırılır. Ergis, oloñhonun Saħaca özgün metninin ifade zenginliğini, Rusçaya yansıtabilmek için büyük bir çaba harcar. Onun gayreti, yaptığı çevirinin bilimsel bir değere sahip olmasını istemesinden ileri gelmektedir. Ergis, kendisinden önce Saħa oloñhosunu Rusçaya çeviren İ. A. Hudyakov'un ve S. V. Yastremskiy'nin bilimsel çalışmalarından yararlanmıştı. Hudyakov ve Yastremskiy, Ergis için çok önemli iki örnektir. Saħa sözlü edebiyatı, ilk kez bu iki büyük bilim adamının Rusça çevirileri sayesinde Rusça konuşan okuyucuya hitap etme fırsatı bulmuştur.

Ergis bu çalışmasında, daha önce uygulanmayan pek çok yayım yöntemini başarıyla dener. Bu yöntemlerden birisi, oloñhonun metninin epizotlarına göre bölünmesi ve adlandırılmasıdır. Bunun amacı okuyucu ve araştırmacılar tarafından metnin daha rahat okunabilmesi ve anlaşılabilmesidir. Ergis, Orosin varyantını toplam on altı epizota ayırır. Bu epizotlar şunlardır: I. Yeri Yurdu. II. Nurgun'un ve Aytalı Kuo'nun Orta Dünyaya Yerleştirilmeleri. III. Nurgun'un Bahadır Olması. IV. Abaahı Oğlunun

Aytalı Kuo'yu Alıp Kaçması. V. Nurgun'un Iyista Hara'yı Yenip Aytalı Kuo'yu Kurtarması. VI. Nurgun Bootur'un Timir Cehintey Adlı Abaahı Oğlu'ndan Tuyaarıma Kuo'yu Kurtarması. VII. Nurgun Bootur'un Ölüm Suyu'nda Yüzmesi. VIII. Kün Cirimine'nin Gidip Kaybolması Hakkında. IX. Ayı Umsuur Udağan'ın Ayı Dalbar Kamçısını Nurgun'a Vermesi. X. Nurgun Bootur'un Uot Uhutaakı Adlı Abaahı Bahadırıyla İlk Kavgası. XI. Nurgun'un Uot Uhutaakı'yı Yenmesi. XII. Nurgun'un Zindana Atılmış Ayı Bahadırlarını Kurtarması. XIII. Nurgun Bootur'un Kardeşi Ürüñ Uolan'la Bilmeden Kavga Etmesi. XIV. Nurgun Bootur'un Kılaannaah Kıs Nurgun'a Gitmesi. XV. Nurgun'un Ap Çaray'ı (sihirli ipi) Kesip Alıp Hara'yı Yenip Ayı Curağastay'ı Kurtarması. XVI. Nurgun'un Ana Yurduna Dönmesi.

Ergis'in bu çalışması, sadece bir metin neşri değildir. Onun çalışmasında, Sağa oloñho geleneğini ve bu geleneğin içerisinde Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun yerini gösteren bir inceleme bölümü de bulunmaktadır. Ayrıca bazı arkaik kelime ve ifadeler, dipnot verilerek geniş bir şekilde açıklanmıştır. Böylece oloñhonun dilinin ve muhtevasının okuyucu tarafından daha iyi anlaşılmasına yardımcı olunmak istenmiştir. Ergis, çalışmasına Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun müzikal değerini, metnin nasıl derlendiğini, daha önce kim tarafından ve nasıl yayımlandığını ve bu oloñhoyu yazıya geçiren K. G. Orosin'in hayatını ve sanatını anlatan bölümler de ekler.

E. K. Pekarskiy ve G. U. Ergis gibi uluslararası alanda tanınan Türkologların yönetiminde farklı zamanlarda hazırlanan, "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov*" (Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri) (1907-1916) ve "*Bogatırskiy Epos Yakutov*" (Sağaların Kahramanlık Destanları) (1947) adlı projelerin ilk yayını olmaya, Culuruyar Nurgun Bootur'un K. G. Orosin varyantı uygun görülür. Üstelik bu oloñho metni, bu iki önemli bilim adamı tarafından adı geçen projelerin yayın formatına göre baskıya bizzat hazırlanır. Pekarskiy'nin ve Ergis'in bu metne verdiği değer Orosin

varyantının oloñho geleneği içerisindeki yerini tayin etmemiz açısından oldukça kayda değerdir.

Destanın Anlatıcısı Konstantin Grigoryeviç Orosin (1858-1903)

Konstantin Grigoryeviç Orosin (Köstöküün Oruohun), 1858¹⁷² yılında Booturuskey bölgesinin “*Taatta*” iline bağlı “*İgidey*” ilçesinde beş çocuklu bir ailenin en büyük çocuğu olarak dünyaya gelir.¹⁷³ Orosin, okul çağına geldiğinde babası “*Kirgieley Bahılayabıs Oruohun*” tarafından okuma yazma öğrenmesi amacıyla Itık Küöl’e gönderilir. Itık Küöl, Orosinlerin yaşadıkları İgidey ilçesine komşu bir ilçedir. Günümüzde Itık Küöl, Taatta ilinin idari merkezi konumundadır. O yıllarda “*Booturuuskay*” bölgesindeki en büyük Ortodoks Kilisesi, Itık Küöl’de bulunmaktadır. O dönemde Saħa ülkesinde kurulan kiliselerin bir kısmı, günümüzde birkaç farklı resmî kurum tarafından yapılan idari işi yürütmektedir. Öncelikli olarak gönüllülere okuma yazma eğitiminin verildiği kiliselerde, doğum ve evlilikle ilgili kayıtlar da tutulmuştur. Itık Küöl kilisesi,¹⁷⁴ Saħa ülkesinin Rus topraklarına katılmasından sonra inşa edilen ilk dinî yapılardan biridir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında burada ünlü din adamı D. D. Popov, başpapaz olarak görev yapar. Kendisi Rus olan Popov, çevresindeki okuma yazma öğrenmek isteyenlere de yardımcı olur. Popov, Saħaların Hristiyanlaştırılması için din adamları tarafından Saħa dilinin ve kültürünün çok iyi bilinmesi gerektiğine inanmaktadır. Bu amacı doğrultusunda Ortodoks Hristiyan anlayışına ait bazı dinî kitapları Saħacaya tercüme eder. Ayrıca Saħa diline ve folkloruna ait pek çok kelime ve sözlü edebiyat ürününü de toplar. Popov’un topladığı malzemeler arasında, ağırlıklı olarak Saħaların dinî inançları ve pratiklerine ait terimler ve hikâyeler bulunmaktadır. O, yaptığı bilimsel çalışmaları ve topladığı bütün dil ve folklor malzemesini “*Yakutçadan (Saħaca)-Rusçaya*” geniş kapsamlı bir sözlük hazırladığını duyduğu E. K. Pekarskiy’e verir.¹⁷⁵ K. G. Orosin de ilk eğitimini, Saħalar ve Saħa kültürüyle çok yakından ilgilenen bu din adamının yanında

¹⁷² XIX. yüzyıldaki nüfus kaydı tutma anlayışının bir kısım nedenlerden dolayı çok sağlıklı olmaması yüzünden K. G. Orosin’in doğum tarihi bazı kaynaklarda 1853 yılı olarak verilmiştir. Biz, araştırmacılar arasındaki genel kabulün 1858’den yana olmasından dolayı bu tarihi esas aldık.

¹⁷³ bk.; EK-3.

¹⁷⁴ 17 Ekim Bolşevik Devrimi’nden sonra bu tarihî kilisenin de yıkılması istenir. Ancak kendisi Itık Küöl’e çok yakın bir köyde doğmuş olan büyük devlet adamı P. A. Oyuunuskay buna izin vermez. Burası günümüzde ise müze olarak kullanılmaktadır.

¹⁷⁵ PEKARSKİY, E. K.; *Age.*, s. 8.

yapmıştır. Popov'un Saħa kültürü üzerine yaptığı ĉalıřmalar, K. G. Orosin'i ĉok derinden etkilemiştir.

Orosinler, ikamet ettikleri Booturuuskay bölgesinde en nüfuzlu ve saygın ailelerden birisi olarak bilinirler.¹⁷⁶ Saħa halkının sevgisine mazhar olmuş bu aile hakkında anlatılan pek ĉok efsane ve hikye günümüze kadar ulaşmıştır. Saħalar, geleneksel olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir toplumdur. Orosinler ise bu iş kollarına ilaveten ticaretle de ilgilenirler. Onlar, varlıklı bir ailedir. Bu yüzden ĉevrelerindekiiler tarafından *baay* (zengin, servet sahibi, varlıklı; servet, bolluk)¹⁷⁷ lakabı takılmıştır.

Orosinler, mill kültürlerine ve toplumsal değerlerine sıkı sıkıya bağlı bir aile olarak tanınmıştır. Onlar, yaşadıkları bölgede düzenlenen Saħa mill bayramı "*ıııaħı*" maddi ve manevi olarak himaye ederler. *ıııaħı*, Saħa halkının ortak sevincini kutladığı bir bayramın adıdır. Bu bayramda; Gök Tanrı'ya (rn Aar Toyon) kurbanlar sunulur, sözlü edebiyat yaratıcıları arasında yarışmalar düzenlenir, ziyafet sofraları hazırlanır, genĉler arasında spor müsabakaları yapılır. Saħa sözlü edebiyatına ĉok ilgi duyan baba Orosin, Saħa ülkesinin dört bir köşesinden bölgelerinde düzenlenen *ıııaħı* katılmak iĉin gelen dönemin ünlü "*olońħohutlarını*" (destancılarını), "*oyuunlarını*" (şamanlarını), "*algışıtlarını*" (duacıları), "*ıııaħıtlarını*" (şarkıcılarını), "*toyuksutlarını*" (halk şarkıcılarını) ve "*sehenńitlerini*" (hikyecilerini) kendi evinde misafir eder. Onların irticalen řiir söyleme yeteneklerini ispatlamak iĉin kendi aralarında yaptığı yarışmaları, büyük bir beğeniyle izler ve destekler.

Görüldüğü gibi K. G. Orosin, mill havanın ĉok canlı olduğu bir ortamda yetişmiştir. Orosin, 20'li yaşlarına geldiğinde Booturuuskay'ın "*Baayağat*" ilĉesinin "*Arıılaaħı*" adlı köyünden, orta derecede bir gelir grubundaki bir ailenin kızı olan "*Matırına*" ile evlenir. Bu evlilikten "*Cebcie*" adını verdiği bir

¹⁷⁶ ANDROSOV, E. D.; **Oruohuttar**, BİĉİK Yay., Cokuuskay 2000, s. 19.

¹⁷⁷ PEKARSKİY, E. K., **Age.**, s. 81.

kızı dünyaya gelir.¹⁷⁸ Orosin, evlendikten sonra kendi evini kurup tıpkı babası gibi döneminin en yetenekli oloñhohutlarını, şamanlarını, hikâyecilerini ve halk şarkıcılarını misafir eder. Bu halk sanatçılara, sahip oldukları yeteneklerini gösterecek ortamlar oluşturup onları büyük bir beğeniyle dinler. Fakat o, babasından farklı olarak dinlediği ünlü “*oloñhohutların*” (destancıların), “*ırahıtların*” (şarkıcıların) ve “*sehenítlerin*” (hikayecilerin) icra ettiği sözlü edebiyat ürünlerinden bazılarını yazıya geçirir.¹⁷⁹ Onun, kendi kültürüne ait bu değerli ürünlerin yazıya geçirilmeden yok olup gitmesine, gönlü asla razı olmaz. Bu amaçla kendi sahip olduğu imkânları nispetinde yaptığı derlemeleri, yakın arkadaşı E. K. Pekarskiy’e yayımlaması için hediye eder.

K. G. Orosin, irticalen şiir söyleme yeteneğine doğuştan sahip birisidir. O, oloñho anlatma geleneğini de çok iyi derecede bilir. Hatta oloñho anlatmaya yeni başlayanlara bu geleneği daha iyi öğrenebilmeleri için yardımcı da olur. Onların oloñho anlatırken yaptıkları yanlışları düzeltip eksikliklerini tamamlar.¹⁸⁰ Orosin’in oloñho geleneği hakkındaki bilgisinin derinliği ve irticalen şiir söyleme yeteneğinin gücü, çevresindeki herkes tarafından bilinir. Fakat Orosin, oloñho anlatmayı, kendisi için bir meslek olarak asla görmez. Bu yüzden de köy köy veya ıhıah ıhıah dolaşıp oloñho icra etmez. O dönemde, Saħa sözlü edebiyatına ilgili olanlar için bir buluşma yeri olan Orosin’in evi, yöre halkından insanlarla ve Saħa kültürüyle ilgilenen politik sürgünlerle dolup taşar. Orosin de bazı akşamlar, sadece kendi misafirleri ve yakın dostları için oloñho anlatır. Daha sonra Saħa dili ve folkloru üzerine sohbet ederler. Orosin’in evi, zamanla Saħa halk edebiyatı eserlerini derleyen politik sürgünlerle kaynak kişilerin bir araya geldiği bir folklor mekânı hâline gelir.

¹⁷⁸ ANDROSOV, E. D.; **Taatta Oloñhohuttara, İrahıttara**, A. Kulakovskay Aatınan Kultura Uonna İskusstvo Kine Taatta Oroyuonun Üöreğın Upravleniyata Yay., Cokuuskay 1993, C. I, s. 21.

¹⁷⁹ ANDROSOV, E. D.; **Oruohuttar**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000, s. 20.

¹⁸⁰ ERGİS, G. U. (hızl.); OROSİN K. G. (yzn.); **Culuruyar Nurgun Bootur**, SASSR Tılı Literaturanı Uonna İstoriyanı Çınçıyer Nauçnay İnstıtuta Yay., Yakutskay 1947, s. 363.

Orosin, mütevazı kişiliğiyle çevresindeki pek çok kişinin gönlünü kazanmıştır. O, çok girişken ve aynı zamanda duygusal bir insandır.¹⁸¹ Ayrıca kültürel meselelere de oldukça meraklıdır. Okuma yazma bilgisini geliştirmek ve kendini kültürel konularda yetiştirmek isteyen Orosin, zamanının büyük bir kısmını, o dönemde Sağalar ile dış dünya arasında kültürel bir bağ oluşturan E. K. Pekarskiy, N. A. Vitaşevskiy, V. M. İonov, V. F. Troşanskiy ve S. V. Yastremskiy gibi politik sürgünlerle birlikte geçirir. Onların ilk tanıştıkları zamanlarda yaptıkları sohbetler, kullandıkları dil açısından oldukça ilginçtir. Çünkü Orosin'in Rusçası politik sürgünlerin ise Sağacası, kültürel konuları müzakere etmek için yeterli değildir. Dolayısıyla sohbetlerinde bazen işaret dilini kullanmak zorunda bile kalırlar¹⁸². Aynı ortamlarda geçirilen uzun zamanların sonucunda, Orosin ile yaklaşık olarak aynı yaşlarda olduğu Pekarskiy arasında çok samimi bir dostluk oluşur. Orosin'in Pekarskiy'e Türkoloji'nin meşhur sözlüğü Slovar Yakutskogo Yazıka'yı hazırlarken yardımcı olduğu bilinmektedir. Sözlükte bulunan pek çok kelimenin derlenmesi ve yazılması sürecinde, Orosin'de katkıda bulunur. Sözlük çalışması, Orosin'in kültürel konularda kendisini yetiştirmesine yardımcı olur. Orosin, Pekarskiy'nin yanında, sözlü ortamda yaratılan bir oloñhonun veya bir masalın gelenekte yaşadığı şekliyle nasıl yazıya geçirilebileceğini de öğrenir.

K. G. Orosin, D. D. Popov'un etkisinde kaldığı yıllardan itibaren Sağa sözlü edebiyatının en hacimli türlerinden birisi olan oloñhoyu yazıya geçirme düşüncesindedir. O, yakın arkadaşlarıyla birlikteyken çoğu kez "*Surugu üçügedik biler buolan baran oloñhonu suruydar, keneğes keler iççakka tuha buoluo ete.*"¹⁸³ (Yazmayı çok iyi derecede öğrenip oloñhoyu yazsam gelecek nesiller için faydalı olurdu.) şeklinde serzenişte bulunur. Onun bu sözü, Orosin'in Sağa sözlü edebiyat ürünlerinin kalıcı olabilmesi için mutlaka yazıya

¹⁸¹ EMELYANOV, N. V.; *Age.*, s. 125.

¹⁸² ERGİS, G. U. (hızl.); OROSİN K. G. (yzn.); *Culuruyar Nurgun Bootur*, SASSR Tılı Literaturanı Uonna İstoriyanı Çinçiyer Nauçnay İstituta Yay., Yakutskay 1947, s. 363.

¹⁸³ ERGİS, G. U. (hızl.); OROSİN K. G. (yzn.); *Age.*, s. 364.

geçirilmesi gerektiğine inandığına işaret eder. Orosin, bu hedefine Pekarskiy ve diğer politik sürgünlerin katkısıyla ulaşır.

K. G. Orosin ve ailesi, kendi milletinin kültürel yönden daha fazla gelişmesi için ellerinden gelen bütün gayreti gösterir. Bu amaçla Orosin ailesi Saħa dilini ve folklorunu araştıranlara, maddi ve manevi bütün konularda yardımcı olmaya çalışır. Ömrünü Saħacaya ve Saħalara adayan E. K. Pekarskiy'nin hayatında, Orosinlerin önemi oldukça büyüktür. Pekarskiy, 23 yaşında Sibiry'a'nın soğuk topraklarına sürgüne gönderilen bir Polonyalıdır. Onun Saħa ülkesi sınırları içerisindeki sürgün hayatı, 1881 yılında başlar. O yıllarda, Saħa topraklarına sürgüne gönderilenler, öncelikle başkent Yakutsk'a getirilirler. Daha sonra il ve ilçelerden gelen taleplere göre çıkan, mahkeme kararıyla dağıtılırlar. K. G. Orosin'in kardeşi "*Uybaan Orosin*", 1881 yılında Booturuuskay bölgesindekilerin ortak bir kararıyla yöneticiliğe seçilir. Uybaan, Pekarskiy'nin de içinde bulunduğu sürgün kafilesinin getirildiğinde başkenttedir. O, bu kafiledeliklerin ierisinden okuma yazma öğretecek birini seçip kendi bölgesine beraberinde götürmek ister. Fakat Uybaan, bu gelen politik sürgün kafilesindekilerden hiçbirisi hakkında önceden bilgi sahibi değildir. Ancak E. K. Pekarskiy'i görünce kalbinde ona karşı bir güven duygusu hisseder. Daha sonra bu genç Polonyalının bölgesindeki eğitim ve kültür işlerinde çalışabilmesi için gereken yasal işlemleri tamamlayıp kendi ailesinin ikamet ettiği İgidey ilçesinin yakınlarındaki arañ isimli bir köye yerleştirir. Sonra Pekarskiy'e orada oturacağı bir ev ve geçimini sağlayacağı kadar da hayvan verir. Pekarskiy'nin yurdundan çok uzakta bulunan bu toprakların hayat tarzına alışabilmesi oldukça zor olur. Fakat karşılaştığı güçlüklerde en yakınında her zaman Orosinleri bulur. Uybaan Orosin, Pekarskiy'e "*G. T. Vasilyev*"i hâmi olarak tayin eder. 50 yaşlarında iki gözünü görmeyen "*Öndöröy Oççokuunap'ı*" da Pekarskiy'e Saħaca öğretmesi için görevlendirir.¹⁸⁴

¹⁸⁴ ANDROSOV, E. D.; **Orouhuttar**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000, s. 42.

Pekarskiy'nin Saḡaca öğrenip Saḡaların kültürü üzerine araştırma yapması, yerli halk ile olumlu ilişkiler kurmasında önemli bir rol oynar. Saḡalar, kendi dillerini konuşanlara günümüzde de diğer misafirlerinden daha fazla konuk sever davranırlar. Bu durum, onların dillerine ve kültürlerine verdikleri önemin açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Pekarskiy, 24 (1881-1905) yıllık sürgün hayatında çevresindeki pek çok insana okuma yazma öğretip onları kültürel yönden etkiler. Saḡalar da onun yaptığı bilimsel çalışmalarda, gönüllü olarak görev alır. Orosin ailesi, Sibiry'a'nın soğuk ikliminde Pekarskiy'nin en önemli destekçisi olur.¹⁸⁵ Orosinlerin maddi ve manevi himayesinde çalışmalarını sürdüren Pekarskiy, bu aydın Saḡa ailesinin kendisi için yaptıklarını hayatının hiçbir döneminde unutmaz. Onların kendisine verdiği desteği, sürgünden sonra yazdığı hatıralarında uzun uzun anlatır.

K. G. Orosin, 1903 yılının baharında, ticaret için gittiği başkent Yakutsk'ta meydana gelen elim bir olayda hayatını kaybeder. O, hayatını kaybettiğinde daha 45 yaşındadır. Bu Saḡa aydını için Itık Küöl'de pek çok seveninin katıldığı büyük bir cenaze töreni düzenlenir. K. G. Orosin'in ve ailesinin diğer mensuplarının mezarları günümüzde müze olarak hizmet veren Itık Küöl'deki, tarihî kilesinin bahçesinde bulunmaktadır. Saḡa Cumhuriyeti'nin toplumsal tarihinde önemli bir yere sahip olan Orosin ailesi, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra yaşanan rejim değişikliğinin bir sonucu olarak sosyal, ekonomik ve politik hayatta var olan etkinliğini kaybeder.

Bu aydın Saḡa ailesinden adı günümüzde en çok bilinen ise kuşkusuz K. G. Orosin'dir. Orosin'den geriye kalan en değerli hazine de Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'dur. Kendisi, bu oloñhosunu, "*Saḡa aattaah oloñhotuttan bastiña, Orto doyduttan ayıllıbatah oloñho... Saḡa kibi körör sandaḡalaah mañan ħallaantan ayıllıbit oloñho.*"¹⁸⁶ (Saḡa oloñholarının en

¹⁸⁵ ANDROSOV, E. D.; *Age.*, s. 115.

¹⁸⁶ PEKARSKİY, E. K. (hızl.); OROSİN, K. G. (yzn.); "Culuruyar Nurgun Bootur", *Obraztsi Narodnoy Literaturi Yakutov*, St. Petersburg 1907, C. I, Fasikül I, s. 1.

iyisi, yeryüzünde değil... Sağaların gördüğü parlak beyaz gökyüzünde yaratılmış oloñho.) şeklinde niteler.

K. G. Orosin, yaşadığı bölgede en çok anlatılan oloñholardan biri olan Culuruyar Nurgun Bootur'u pek çok farklı oloñhohuttan dinlemiştir. Fakat 1880'li yılların başında Yegor Minoviç Yegorov (1855-1934)'dan dinlediği Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu, onu diğerlerinden daha çok etkiler. Oloñhohutları dinleyerek büyüyen Orosin'in kendisi de çok yetenekli bir oloñhohuttur. O, Yegorov'dan dinlediği metnin epizotlarını, kahramanlarını ve motiflerini, çok etkilendiği için kesinlikle unutmaz. Orosin, çok severek anlattığı Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nun metninin, gelecek kuşaklara kalması için yazıya geçirmeyi çok ister. Bu aydın Sağa Türkü, isteğine ancak 1885 yılında ulaşabilir.

“*Miine Uola Cögüöse*” olarak da tanınan “*Yegor Minoviç Yegorov*”, Sağa sözlü edebiyatının başta oloñho olmak üzere, pek çok türünü icra etme yeteneğine sahip bir anlatıcıdır. O, 1855 yılında Booturuuskay bölgesinin Taatta iline bağlı Cüley ilçesinde doğar. K. G. Orosin'in yaşadığı yer olan İgidey ilçesi ile Yegorov'un yaşadığı Cüley ilçesi, birbirlerine komşudur.¹⁸⁷ Yegorov, hem çevresinde hem de Sağa ülkesinin pek çok bölgesinde, yetenekli bir oloñhohut olarak ünlenmiştir. Fakat onun hayatı ve oloñhohut olmaya nasıl başladığı hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.

E. K. Pekarskiy, A. E. Kulakovskay (Öksöküleeh Ölöksöy), P. A. Oyuunuskay, S. İ. Bolo ve S. A. Novgorodov gibi Sağa folklorunun önde gelen araştırmacıları; Yegorov'dan oloñho, masal, efsane, oyuun duası ve halk hikâyesi derlemişler.¹⁸⁸ Yegorov'dan derlenerek günümüze kadar ulaşan tek oloñho “*Oyoğos Bıhağaha Batıyalaah Oğo Tulaayañ*”dır.¹⁸⁹

¹⁸⁷ bk. Ek-3.

¹⁸⁸ ANDROSOV, E. D.; **Taatta Oloñhohuttara, İrahuttara**, A. Kulakovskay Aatınan Kultura Uonna İskusstvo Kine Taatta Oroyuonun Üöreğın Upravleniyata Yay., Cokuuskay 1993, C. I, s. 25.

¹⁸⁹ ANDROSOV, E. D.; **Oloñho Tardıhu Küühe**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003, s. 127.

Kaynaklarda, Orosinlerin ataları hakkında Yegorov'dan derlenmiş bir de efsane metni bulunmaktadır.¹⁹⁰

---

¹⁹⁰ ANDROSOV, E. D.; **Orohuttar**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000, s. 13.

II. CULURUYAR NURGUN BOOTUR DESTANI'NIN ŞAHIS KADROSU

Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın şahıs kadrosunu,¹⁹¹ kahramanlarının yaşadıkları mekâna (dünyaya) göre sınıflandırdık. Bu sınıflamaya göre:

A. Yukarı Dünyanın Kahramanları

1. Ayıı Nuorcın Hotun (Ayıı Nuorcın, Ayıı Nurağalcın Emeeşsin) ve Ayıña Sier Toyon (Ayıña Sier): Metin içerisinde isimleri her zaman arka arkaya geçen Ayıı Nuorcın Hotun ile Ayıña Sier Toyon karı kocadır. Yukarı dünyada yaşayan bu yaşlı karı koca, Nurgun Bootur'un, Mölsüt Böğö'nün, Ayıı Umsuur Udağan'ın, Ürüñ Uolan'ın ve Aytalı Kuo'nun anne ve babasıdır. Yukarı dünyanın kudretli tanrıları, onlardan Nurgun ve Aytalı adlı çocuklarını orta dünyaya indirmelerini isterler. Onlar da bu isteği, biraz gönülsüz bir şekilde kabul ederler. Onların bu teklifi kabul etmelerindeki temel neden, kendilerini var eden Ürüñ Aar Toyon'a karşı itaatsizlik etmeme düşüncesidir. Fakat çocuklarının orta dünyaya yerleştikten sonra yaşayacağı hayattan da endişe ederler. Baba Ayıña Sier Toyon, Nurgun'un bazı özelliklerinden hareketle inatçı bir karakterinin olabileceğini tahmin eder. Bu yüzden bir belayla karşılaşırsa kudretli tanrıların onu koruması, yaşlı babanın en önemli arzusudur.

İhtiyar anne baba, çocuklarını orta dünyaya yapacağı yolculuğa en güzel şekilde hazırlamaya çalışır. Nurgun'un Cöhögöy Tanrı tarafından bağışlanmış atını ve abaahılarla yapacağı kavgalarda kullanacağı silahlarını, büyük oğulları Mölsüt Böğö'ye göğün farklı uçlarından getirtirirler. Onlar, çocuklarını emanet ettikleri Mölsüt Böğö'den; Nurgun ile Aytalı'yı, tanrılar tarafından orta dünyada seçilmiş özel yere götürmesini, orada evlerini kurmasını ve mukaddes ateşlerini yakmasını isterler. O da çok sevdiği kardeşlerini, bir bulutun üstünde yukarı dünyadan alıp orta dünyaya indirir. Yaşlı anne baba, çocukları yukarı dünyadan uzaklaşırken dua ederek

---

¹⁹¹ bk.: Ek-4.

gözyaşı dökmeye başlar. Nurgun, orta dünya indirildiğinde iki yaşında bir çocuktur. Fakat o, büyüüp yetiştikten sonra anne babasını ve doğduğu kutsal dünyayı hiçbir zaman unutmaz. Anne babasına, yüce tanrı Ürüñ Aar Toyon ve karısı Ürüñ Aarlı Hotun için kullanılan “*Aar Toyon Atam*” ve “*Kün Kübey Hotun*” anam şeklinde hep saygıyla hitap eder. (Ayı Nuoralcın Hotun: 151, 228, 257, 327, 1496; Ayıña Sier Toyon: 150, 227, 256, 326, 1495)

2. Ayı Umsuur Udağan (Umsuur Udağan): *Udağan*, Saḥacada kadın şamanları karşılayan bir kavramdır. O, Nurgun Bootur’un ablasıdır. Yukarı dünyada yaşar. Nurgun Bootur’un ölümle burun buruna geldiğinde yardıma çağırdığı kahramanlardan birisidir. Nurgun, Ateş Denizi’ne veya bir bataklığa düşmek üzereyken onun yardımına sadece Ayı Umsuur Udağan yetişir. Nurgun’u şaman davulunun yardımıyla yok olup gitmekten kurtaran Umsuur; yukarı dünyanın, önemli bir kahramanıdır. Her kavgada Nurgun’un destekçisi olan Umsuur Udağan; kardeşlerine öğüt vermek için de orta dünyaya iner.

İncelediğimiz bu oloñhoda, sahip olduğu olağanüstü özellikleri yönünden Umsuur Udağan’a benzeyen ama zıt taraflarda yer alan Itık Ḥaḥaydaan adında bir kahraman vardır. Umsuur Udağan, kardeşine yardım etmek amacıyla orta dünyaya indiğinde Itık Ḥaḥaydaan’la da mücadele etmek zorunda kalır. Ḥaḥaydaan, aşağı dünyaya ait olduğu için olağanüstü güçlerini sadece abaahı savaşçılarında yana kullanır. Abaahı oğlu Timir Iyista Ḥara, Nurgun ile yaptığı kavgada, Ateş Denizi’ne düşmek üzereyken Ḥaḥaydaan tarafından kurtarılmak istenir. Ama Umsuur Udağan, odan gelen yardıma engel olur.

Umsuur Udağan, yukarı dünyadan orta dünyaya çatal kuyruklu, gümüş kanatlı, kazan gibi büyük başlı, çok güzel gözlü ve azametli bir kartal şeklinde iner. O, sık sık şekil değiştirebilme özelliğine de sahiptir. Bazen azametli bir kartal olan yukarı dünyanın bu çok güzel kızı, bazen de dişi bir turna olur. O, Nurgun’un yardımına gelirken yanında yukarı dünyanın Kutsal Suyu’ndan da getirir. Nurgun eski gücüne, ancak onun getirdiği bu sudan içerek kavuşabilir. Ayı Umsuur Udağan, kardeşi Nurgun’un sıkıntıda olduğu bir anda kendisini

yardıma çağırması üzerine, yukarı dünyanın kudretli tanrılarında izin almadan aceleyle orta dünyaya iner. Onun izin almadan yukarı dünyayı terk etmesi, Cılğa Toyon tarafından Nurgun Bootur'un kaderinin yazılı olduğu şeffaf taştan direği beklemekle cezalandırılmasına neden olur. Bu ceza, Nurgun'un Uot Uhutaaki adlı abaahı savaşıyla yapacağı kavgaya hazırlanması için, Umsuur'un orta dünyaya gönderilmesi düşünüldüncce ertelenir. O da kudretli tanrıların emriyle orta dünyaya inip Nurgun'a bu büyük kavgada kullanması için sihirli bir kamçı verir. Nurgun, ablasının yardımıyla abaahı savaşı Uhutaaki'yı yenip aşağı dünyada tutsak olan bahadırları kurtarır. Böylece ablasının tanrılara karşı, kendisi için işlediği itaatsizlik suçundan affedilmesine de yardımcı olmuş olur. Ayı Umsuur, oloñhonun son bölümünde, ayı bahadırlarının evleneceği kızların kimler olduğunu haber vermek için de orta dünyaya iner. (Ayı Umsuur Udağan: 1498, 1580, 1597, 2723, 2747, 3655, 4055, 4058, 4094, 4305, 4439, 4493, 4572, 4584)

3. Cılğa Toyon (Cılğa Toyon Oğonñor, Cılğa Oğonñor): İncelediğimiz oloñhodaki pek çok vakada, adına sıkça rastladığımız Cılğa Toyon, Nurgun'un kaderini şeffaf taştan direğe, al kanla yazan kader tanrısıdır. Nurgun'un kaderini Cılğa Toyon'un bizzat yazması, orta dünyayı abaahılardan korumakla görevli olan ayı bahadırına güç ve güven verir. Oloñhonun pek çok yerinde Cılğa Toyon'un adıyla birlikte Çıñıs Biis (Çıñıs Hallaan) ve Odun Biis (Odun Hallaan, Odun Biis Oğonñor)'in de adı geçer. Her ikisi de yukarı dünyanın kudretli tanrıları arasındadır. (Cılğa Toyon: 74, 108, 216, 234, 452, 514, 604, 1206, 1275, 1276, 1278, 1607, 1800, 1937, 2190, 2286, 2315, 2557, 2752, 2861, 3120, 4184, 4298, 4332, 4337, 4352; Çıñıs Biis: 70, 603, 1136, 1384, 4297; Odun Biis: 69, 74, 108, 233, 451, 513, 602, 1135, 1383, 1606, 1936, 2189, 2285, 2314, 2556, 3119, 4183, 4296)

4. Cöhögöy (Uottaah Cöhögöy): İncelediğimiz metinde adı beş kez geçen Cöhögöy, Ürüñ Aar Toyon'un isteğiyle ayı bahadırlarına çok güçlü ve kabiliyetli atlar verir. Orta dünyada yaşayan insanların sahip olduğu hayvan

sürüleri de Cöhögöy Tanrı tarafından bahşedilmiştir. (Cöhögöy: 248, 2330, 2702, 2868, 4503)

5. İeyeşit (İeyeşit Hotun): Bolluğun, bereketin ve servetin kaynağı olan tanrıdır. İncelediğimiz bu oloñhonun sadece üç yerinde adına rastladığımız İeyeşit, olay örgüsü içerisinde etkin bir rol oynamaz. (İeyeşit: 243, 2703, 4502)

6. Kün Erbiye: Metin içerisinde ismi altı kez geçen Kün Erbiye, Ürüñ Aar Toyon'un özel habercisidir. Ayrıca Ürüñ Aar Toyon'un buyruklarını yerine getirip ona hizmet eder. Ürüñ Aar Toyon, yukarı dünyanın veya orta dünyanın sakinleriyle sadece Kün Erbiye'nin aracılığıyla haberleşir. İncelediğimiz oloñhoda Kün Erbiye; çok güçlü, ak çehreli ve gümüşten zırlı bir bahadır olarak tasvir edilir. (Kün Erbiye: 225, 253, 270, 322, 912, 939)

7. Mölsüt Böğö (Mölüt Böğö): Nurgun Bootur'un ağabeyidir. Yukarı dünyada yaşar. "Böğö" (kudretli, metin, yenilmez), unvanından da anlaşılacağı üzere, güçlü kuvvetli ve çok dayanıklı bir bahadır. Onun oloñhonun olay örgüsü içerisindeki esas görevi, kardeşleri Nurgun ile Aytalı'yı kudretli tanrılar tarafından orta dünyada belirlenmiş yurtlarına götürmek ve orasını iki küçük çocuğun yaşayabileceği şekilde düzenlemektir. O, kardeşlerinin orta dünyanın zor şartlarına, uyum sağlayacak bir şekilde hazırlanmaları için anne babasına yardımcı olur. Daha sonra onları bir bulutun üstünde orta dünyaya indirip önceden belirlenen özel bir yerde olağanüstü bir ev hazırlar. Hazırladığı bu evde kutsal ateşlerini yakar. Daha sonra orta dünyanın sıkıntılı hayatı hakkında öğütler verir. Mölsüt, Nurgun'a öncelikli olarak kardeşi Aytalı Kuo'yu, daha sonra da orta dünyanın diğer insanlarını emanet eder. Onu, abaahlardan gelebilecek kötülüklere karşı uyardıktan sonra çabucak ait olduğu dünyaya döner.

Mölsüt Böğö, yukarı dünyadan abaahı savaşçısı Uot Uhutaakı ile kavga etmesi için indirildiğinde, Uot Uhutaakı onu esir edip zindanına kapatır. Onun Uot Uhutaakı ile arasındaki kavganın nasıl olduğu, metinde ayrıntılı

olarak anlatılmaz. Sadece üçüncü bir şahıs vasıtasıyla Nurgun'a ağabeyinin abaahı savaşıncısının elinde esir olduğu haber verilir. Nurgun da Uhutaaki'nin elindeki bütün tutsaklarla birlikte Mölsüt Böğö'yü de kurtarır. (Mölsüt Böğö: 339, 363, 427, 554, 594, 2763)

8. Süñ Haan, Süge Toyon ve Süñken Erilik: Süñ Haan ve Süge Toyon yıldırımın sahibidir. Yıldırım, onların hükmü altındadır. Süge Toyon'un küçük erkek kardeşi olan Süñken Erilik, derin denizlerin sahibidir. Nurgun Bootur ise bu gök sakinleriyle aynı soydan gelmektedir. (Süñ Haan: 71; Süge Toyon: 72; Süñken Erilik: 73)

9. Uluu Toyon ve Hara Suorun Toyon: Hara Suorun Toyon adı, bazı kaynaklarda Uluu Toyon'un kardeşi olarak bazı kaynaklarda da oğlu olarak geçer. İncelediğimiz oloñhoda, ikişer kez isimlerine rastladığımız Uluu Toyon'un ve Hara Suorun Toyon, orta dünyanın insanlarına ve Nurgun Bootur'a her türlü sıkıntıyı çıkartabilecek pek çok adama sahip olarak nitelenirler. Fakat Nurgun onların adamlarıyla mücadele etmekten asla korkmaz ve çekinmez. (Uluu Toyon: 412, 743; Hara Suorun Toyon: 411, 744)

10. Ürüñ Aar Toyon: Nurgun Bootur'u, kurtarıcı ve koruyucu bir kahraman olarak orta dünyada görevlendiren yaratıcı tanrının adıdır. Saħa mitolojisinde aydınlık simalı ve ak nefesli bir ihtiyar olarak tasvir edilen Ürüñ Aar Toyon; feyizli ve tertemiz ak göğün tepesinde, süttten göllerin olduğu bir ülkede yaşar. Oloñhonun başkahramanı Nurgun Bootur, yardıma muhtaç olduğu durumlarda yüzünü gökyüzüne dönüp ondan yardım ister. (Ürüñ Aar Toyon: 129, 222, 258, 887)

11. Ürüñ Aarlı Hotun (Ürüñ Arlı Hotun): Ürüñ Aar Toyon'un karısıdır. Adına sadece iki kez rastladığımız Ürüñ Aarlı Hotun, olay örgüsü içerisinde etkin bir konuma sahip değildir. (Ürüñ Aarlı Hotun: 130, 888)

B. Orta Dünyanın Kahramanları

1. Erkek Kahramanlar

a. Ayı Curağastay: Nurgun Bootur'un karısı Kııs Nurgun'un erkek kardeşi, Aytalı Kuo'nun da kocasıdır. Yukarı dünyada doğan Ayı Curağastay, pek çok kez sefere çıkıp abaahılarla kavga eder. Kavga ettiği hiçbir abaahıya da yenilmez. Gücü ve kahramanlığı dillere destan olan Ayı Curağastay'ın kendine olan güveni, olması gerekenden fazladır. O, yukarı dünyada Cılğa Toyon'un makamında dünyanın dörtte biri kadar ağır olan sekiz köşeli şeffaf taşı beline kadar kaldırır. Cılğa Toyon da bu taşı ondan başka hiçbir bahadırın kaldıramayacağını söyler. Ancak bundan dolayı gururlanmaması gerektiğini de belirtir. Aksi takdirde pek çok sıkıntıyla karşılaşabileceği konusunda da uyarır. Fakat Curağastay, bu söylenenleri duymamış gibi, hiç yenilmez olduğunu düşünüp, kendisine denk birisini bulup kavga etmek için üç dünyayı dolaşır. Aşağı dünyayı dolaşır tam çıkmak üzereyken Alıp Hara adlı hiç kimseye yenilmeyen bir abaahının burada yaşadığını duyar. Hiç vakit geçirmeden kavga etmeye yanına gittiği Alıp Hara, onu sihirli ipiyle bağlayıp çektikten sonra bataklığına atar. Nurgun, Curağastay'ı kurtarmak için bu bataklığa geldiğinde, bu genç bahadırdan "*Sen benden daha güçlü değilsin. Ben ölmek üzereyim. Sen bari benimle birlikte ölme. Çek git!*" sözlerini duyar. Curağastay'ın orta dünyanın koruyup kollayıcısı olan Nurgun'la bile böyle mağrur bir tarzda konuşması, onun kendini ne kadar çok beğenmiş bir bahadır olduğunu göstermektedir. Ayı Curağastay, bu kötü özelliğinden dolayı düştüğü bataklıktan, ancak bahadırlar âleminin en seçkini ve en güçlüsü olan Nurgun'un yardımıyla kurtulabilir. (Ayı Curağastay: 4114, 4122, 4206, 4241, 4270, 4278, 4448, 4505, 4517, 4545, 4582)

b. Culuruyar Nurgun Bootur¹⁹²: Adı metin içerisinde Ayı Bahadırı olarak da geçen Nurgun Bootur, bu oloñhonun başkahramanıdır. O, Ayı Nuoralcın Hotun ile Ayıña Sier Toyon'un oğlu, Mölsüt Böğö'nün ve Ayı

¹⁹² Culuruyar Nurgun Bootur, incelediğimiz oloñhonun başkahramanıdır. O, bütün özellikleriyle motifler bölümünde bulunan "*olağanüstü kahraman*" başlığı altında incelenmiştir.

Umsuur Udağan'ın erkek kardeşi, Ürüñ Uolan ile Aytalı Kuo'nun ağabeyi ve Kılaannaah Kıs Nurgun'un da kocasıdır. (Culuruyar Nurgun Bootur: 158, 163, 341, 449, 615, 733, 923, 943, 1058, 1077, 1285, 1333, 1646, 1752, 1770, 1837, 1858, 2076, 2115, 2206, 2235, 2313, 2340, 2388, 2426, 2444, 2521, 2645, 2654, 2855, 2856, 3027, 3494, 3709, 3716, 3837, 3902, 3903, 3931, 3967, 3987, 4025, 4035, 4054, 4077, 4093, 4098, 4125, 4152, 4153, 4165, 4174, 4194, 4245, 4322, 4381, 4468, 4511, 4539, 4600, 4615, 4638)

c. Kus Hãñıl Toyon: Tüöne Moğol Hotun'un kocası, Üçügey Üükeydeen ile Oruluos Dohsun Bahadır'ın da babasıdır. Kus Hãñıl Toyon, sınırsız zenginliğe ve servete sahip bir oba beyidir. (Kus Hãñıl Toyon: 2405)

ç. Kün Cirimine: Saħa Saarın Toyon ile Sabıya Baay Hotun'un oğlu, Üçügey Üükeydeen'in de kocasıdır. O, Kus Hãñıl Toyon'un yurduna gidip dünyalar güzeli Üçügey Üükeydeen ile evlenmek isterken en korkunç abaahı savaşçısı Uot Uhutaakı tarafından kaırılır. Kün Cirimine; çevresindeki orta dünya bahadırları arasında ünü en çok yayılmış olan, hızlı yürüyüşlü ve iyi karakterli bir bahadırdır. Onun Nurgun'unki kadar hızlı ve su dalgası gibi kurşunî renkli bir atı vardır. Fakat o korkunç abaahıya bir türlü karşı koyamaz. Kün Cirimine'yi, Uot Uhutaakı'nın buz gibi soğuk ve küflü zindanından kurtarmaya Nurgun Bootur'dan başka hiç kimsenin gücü yetmez. (Kün Cirimine: 2386, 2418, 2427, 2463, 2478, 3801, 3844)

d. Oruluos Dohsun: Kus Hãñıl Toyon ile Tüöne Moğol Hotun'un oğlu, Üçügey Üükeydeen'in de erkek kardeşidir. Hırçın, çevik, açık kül renkli ve genç bir kısrağı olan Oruluos Dohsun, pek çok kez sefere çıkıp zaferler kazanmış güçlü bir bahadır değildir. Yurtlarına gelip ablası Üçügey Üükeydeen ile evlenmek isteyen Kün Cirimine Bahadır'ın Uot Uhutaakı adlı abaahı oğlu tarafından kaırılması üzerine, onu takip eder. Ama bu korkunç abaahıyla yaptığı kavgada bütün çabasına rağmen başarılı olamaz. Abaahının kapattığı zindandan onu kurtarmaya ancak Nurgun Bootur gücü yeter. (Oruluos Dohsun: 2499, 3442)

e. Saħa Saarın Toyon (Saħa Saarın): Sabıya Baay Һotun'un kocası, Kün Cirimine ve Tuyaırma Kuo'nun da babasıdır. Onun adı, karısı Sabıya Baay Һotun'un adıyla birlikte her zaman arka arkaya geçer. O ve karısı, yukarı dünyanın kudretli tanrısı Cılğa Toyon'un talimatıyla canlı mahlûkatın başlangıcı olsunlar diye orta dünyaya indirilirler. Onların yaşadıkları ülke, oldukça düz ve güzeldir. Bu ülkede onları rahatsız eden abaahı savaşılarıyla ancak Nurgun Bootur mücadele edebilir. Sabıya Baay Һotun, incelediğimiz oloñhonun olay örgüsü içerisinde, Saħa Saarın Toyon'dan daha etkin bir konumdadır. (Saħa Saarın Toyon: 1795, 1869, 2075, 2168, 2756, 3793, 4134)

f. Ürüñ Uolan: Nurgun Bootur'un erkek kardeşi, Kün Tuyaarım Kuo'nun da kocasıdır. O; beyaz turna yavrusu gibi endamlı, boylu boslu, batmakta olan güneş gibi al yanaklı, doğmakta olan güneşin ışıkları gibi parlak simalı, çok yakışıklı bir kişidir. Kudretli tanrılar tarafından kendisine verilen görevleri her şartta yapacak kadar da itaatkârdır. Ürüñ Uolan'ın gümüşten bir zırhı, geyik derisinden bir paltosu, büyükçe bir palası ve üç sütunlu duvarın üstünden görünen kelebek gibi beyaz bir atı vardır. Kudretli tanrılar, Ürüñ Uolan'dan abaahı savaşılarıyla kavga etmek için sefere çıkan Nurgun Bootur'un evi ve hayvanlarıyla ilgilenmesini isterler. O, çok küçük yaşta iken yukarı dünyadan ayrılan ağabeyini hiç görmemiştir, sadece kahramanlıklarını duymuştur. İtaatkâr bir karaktere sahip olan Ürüñ Uolan, ağabeyinin yurdunu yuvasını korur, kimseye çiğnetmez. Çok yorucu bir seferden dönen Nurgun, kendi evinde emin tavırlarla dolaşan Ürüñ Uolan'ı, birden karşısında görünce tanıyamaz. Bu yüzden aralarında olumsuz bir diyalog gerçekleşir. Ürüñ Uolan, yabancı sandığı Nurgun'a karşı gençliğinden kaynaklanan acelecilikle konuk sever davranmaz. Onun ilgisiz tavırlarından dolayı iki bahadır arasında büyük bir tartışma çıkar. Nurgun kavga edip öldürmeye kıyamadığı bu gence, güreşte bir ders vermek ister. Onlar güreşirken Ürüñ Uolan'a kanı kaynayan Aytalı Kuo, onun çok uzun zaman önce ayrıldıkları yukarı dünyadaki kardeşleri olduğunu anlar. Sonra bu durumu hiç vakit kaybetmeden ağabeyi Nurgun'a söyler. Ürüñ Uolan'ın,

Nurgun'un yurdunu ölümü göze alacak kadar cesur bir şekilde koruması, aşağı dünyanın bütün abahılarını dize getiren ayı bahadırını, çok mutlu eder. (Ürün Uolan: 3902, 4109, 4132, 4540, 4633)

2. Kadın Kahramanlar

a. Aytalı Kuo: Nurgun Bootur'un kız kardeşi, Ayı Curağastay'ın da karısıdır. Sekiz kulaç örgülü saçları olan dünyalar güzeli Aytalı Kuo, orta dünyaya Nurgun Bootur'la beraber indirilir. Çok küçük yaşta orta dünyaya yerleştirilen Aytalı Kuo, ağabeyi Nurgun ile birlikte bu dünyanın bütün zorluklarına katlanır. Her zaman ağabeyinin hizmetinde olan itaatkâr Aytalı, annesinden ve babasından çok uzakta büyür. Onun beyaz bir turna gibi göz kamaştırıcı olan güzelliği ve endamı, üç dünyada dillere destan olur. Onun bu güzelliğini duyan aşağı dünyanın tek hâkimi Arcañ Duolay'ın savaşçı oğlu Timir Iyista Hara, Nurgun Bootur'un evde olmadığı bir vakit, ansızın gelip bu güzel ve iyi huylu kızı alıp kaçar. Nurgun, yukarı dünyanın kudretli tanrıları ve anne babası tarafından kendisine emanet edilen Aytalı'yı abaahlara kaptırdığı için sürekli kendini suçlar. Kız kardeşinin kaçırılmasını büyük bir felaket olarak gören genç Nurgun, çok üzülür, gözüne günlerce uyku girmez, her yerde onun izini aramaya başlar. O, daha hiçbir abaahıyla kavga etmemiş çok tecrübesiz bir bahadır. Buna rağmen kardeşini kaçıran korkunç abaahının yerini, yüce tanrı Ürüñ Aar Toyon bahşedince Aytalı'yı kurtarmak için çok zorlu bir sefere çıkar. Sevgili kız kardeşini, abaahıların elinden günlerce süren çok dehşetli bir kavgadan sonra kurtarmayı başarır.

Aytalı Kuo'yu evde tek başına bıraktığı için çok pişman olan Nurgun, bu hatasından ders alır. Daha sonra çıkacağı bütün seferlerde, abaahıların onu kaçırmaya tekrar teşebbüs etmemesi için güvenilir kişilerin yanına bırakır. Emanet ettiği kişilere, Aytalı'yı abaahlara karşı gözleri gibi korumalarını ve ona kesinlikle yan bakmamalarını sıkı sıkı tembih eder. Böylece, gözü arkada kalmadan gönül rahatlığıyla abaahılarla kavgaya gider. Aytalı'nın bu oloñhonun olay örgüsü içerisinde, küçük kardeşi Ürüñ Uolan ile ağabeyi Nurgun'un şiddetli bir şekilde kavga etmesini engellemenin dışında, ciddi bir rolü yoktur. Birlikte büyüdüğü ağabeyi Nurgun'u çok seven, onun için endişelenen ve ona her zaman itaat eden Aytalı Kuo, oloñhonun sonuç bölümünde yukarı dünyanın tanrıları tarafından, evleneceği kısmeti olarak

belirlenen ünlü bahadır Ayı Curağastay ile yuva kurar. (Aytalı Kuo: 107, 161, 356, 455, 619, 820, 892, 942, 1060, 1669, 1839, 2302, 2586, 3807, 3980, 4056, 4121, 4148, 4508, 4540, 4546, 4577)

b. Kılaannaah Kııs Nurgun (Kııs Nurgun): Nurgun Bootur'un karısıdır. Kııs Nurgun'un sıfatı olan "*kılaannaah*"; fevkalâde güzel, çevik, cesur ve mükemmel anlamlarına gelir. Kııs Nurgun kendisi için kullanılan "*kılaannaah*" sıfatından da kolayca anlaşılacağı gibi, hem dünyalar güzeldir hem de çok cesurdur. Kııs Nurgun, dokuz odalı ve çok geniş kilerli bir evde tek başına oturur. Abaahıların bütün saldırılarına tek başına göğüs geren Kııs Nurgun'un biri altı katlı tabaka hâlinde ve siyah renkli, diğeri de üç katlı ve gümüşi renkte iki zırhı, boynuzlu kara tilki derisinden bir kalpağı ve samurun ense derisinden koyu renk üzerine açık hatlı astarı olan bir kulaklığı vardır. Nurgun Bootur'un Kııs Nurgun'la evlenmesini, yukarı dünyanın kudretli tanrıları ister. Nurgun'a tayin edilen kısmetin kim olduğu da Umsuur Udağan aracılığıyla bildirilir. Nurgun, kendisine bildirilen kısmeti ile evlenmek için, onun yaşadığı ülkeye gider. Nurgun Bootur, Kııs Nurgun ile ilk karşılaşmasında, Kııs Nurgun'dan kendisiyle evlenebilmesi için bazı şartları yerine getirmesi gerektiğini duyar. Onun evlenme teklifiyle yanına gelen böyle ünlü bir bahadıra, yerine getirilmesi çok güç şartlar öne sürmesi, Kııs Nurgun'un kendine olan güvenini ve cesaretini açık bir şekilde gösterir. Nurgun, güçlü bir kız olan Kııs Nurgun'un evlilik için öne sürdüğü yerine getirilmesi çok güç olan şartları, gerçekleştirdikten sonra evlilik hazırlıklarına başlanır. Kııs Nurgun, öncelikli olarak Küdey Baħsıtay demircilere, iki ünlü kişinin şanına ve şöhretine uygun bir ev yaptırır. Evin yapım aşamasında bütün sorumluluğu üzerine alan Kııs Nurgun; gönlü geniş, anlayışlı, duyarlı, akıllı, her şeyi bilen, gören ve işiten bir kızdır. O bu üstün özellikleriyle sadece Nurgun Bootur'a eş olmaya layıktır. (Kılaannaah Kııs Nurgun: 4093, 4115, 4177, 4487, 4509, 4529, 4536, 4541, 4583, 4601)

c. Kün Tuyaarım Kuo: Saħa Saarın Toyon ile Sabıya Baay Hotun'un kızı, Nurgun Bootur'un erkek kardeşi, Ürüñ Uolan'ın da karısıdır. Güzelliği

kutsal güneşe benzetilen Tuyaarima Kuo, yaşlı karı kocalar Saħa Saarın Toyon ile Sabıya Baay Һotun'un sevgili kızlarıdır. Korkunç abaahı oğlu Timir Cehintey, güzel Tuyaarima'yla evlenmek için, bu yaşlı insanların evlerinin önünde nöbet tutar. Korkudan ne yapacağını şaşırarak yaşlı anne babaya, yardım etmeye Nurgun'dan başka hiç kimse cesaret edemez. Nurgun bu güzel kızı, abaahı oğlunun elinden kurtarır. Daha sonra onu kendi kardeşi Ürüñ Uolan'la evlendirir. Güzel Tuyaarima Kuo ile evlenen Ürüñ Uolan, oloñhoda anlatıldığına göre kalbin etrafındaki yağ gibi bembeyaz gümüştan bir yerde, evlerini kurar. Güzelliđinden dolayı abaahıların peşine düştüğü Kün Tuyaarima Kuo, olay örgüsü içerisinde etkin bir konumda değildir. (Kün Tuyaarima Kuo: 1816, 1872, 2302, 3809, 3891, 4111, 4137, 4540)

ç. Sabıya Baay Һotun (Sabıya Baay): Saħa Saarın Toyon'un karısı, Kün Cirimine ve Tuyaarima Kuo'nun da annesidir. İncelediğimiz oloñhonun en etkin şahıslarından birisi olan yaşlı Sabıya Baay Һotun'un pek çok hizmetçisi vardır. Ayrıca hayatını sürdürdüğü evde ve yaşadığı ülkede, sözü en çok geçenlerden de birisidir. Orta dünya ve aşağı dünya hakkında pek çok şey bilen bu yaşlı kadın, çevresindekiler tarafından bilge birisi olarak kabul edilip her sözüne itibar edilir. Sabıya Baay Һotun, çok saygı duyup hürmet ettiği Nurgun'dan, abaahıların düşmanlıklarına karşı koyabilmek ve kaçırılan çocuklarını kurtarabilmek için yardım ister. Orta dünyanın koruyucusu olan şanlı bahadır da ne zaman ve kim yardımına ihtiyaç duyarsa koşar. (Sabıya Baay Һotun: 1796, 1870, 2169, 2757, 3794, 3805, 3811, 4135)

d. Tüöne Moğol Һotun: Kus Һañıl Toyon'un karısı, Üçügey Üükeydeen ile Oruluos Doħsun Bahadır'ın da annesidir. Oloñhoda adı sadece bir kez geçer. Karısı, Kus Һañıl Toyon'la birlikte sınırsız bir zenginliğe sahiptir. (Tüöne Moğol Һotun: 2406)

e. Üçügey Üükeydeen: Kus Һañıl Toyon ile Tüöne Moğol Һotun'un kızı, Kün Cirimine'nin de karısıdır. Abaahı oğlu Uot Uhutaakı, onu kaçırıp zindanına kapatır. Bu korkunç zindandan onu çıkartmaya ancak Nurgun Botuur'un gücü yeter. Üükeydeen'in oloñhoda sorumluluk alıp etkin bir rol

oynadığı tek bir olay vardır. O, bu olayda, Nurgun'u Uhutaaki'nin yapabileceği hilelere karşı uyarır. Nurgun da, Uhutaaki ile yaptığı kavgada onun uyarılarını dikkat alır. (Üçügey Üükeydeen: 2415, 3442, 3630, 3802)

C. Aşağı Dünyanın Kahramanları

1. Adağalaah Ala Buuray Emeehsin: Aşağı dünyanın hâkimi olan Arcañ Duolay'ın karısıdır. Sağalar onun tahtadan çizme giymiş bir yaşlı kadın olduğuna inanır. İncelediğimiz oloñhoda adı, kocası Arcañ Duolay'ın adından hemen sonra gelir. (Adağalaah Ala Buuray Emeehsin: 90, 929, 1050, 1188)

2. Alıp Hara: Aşağı dünyanın en kudretli büyücüsüdür. O; üç başlı, yedi çatal kuyruklu, sekiz ayaklı, yedi iğneli ve yüzü alaca bulacalı bir abaahıdır. Onun yakaladığı bahadırları içine attığı bir bataklığı, bir de “*Ap Çaray*” adında sihirli bir ipi vardır. Bu bataklığa, Kııs Nurgun'un kardeşi Ayı Curağastay'ı da yakalayıp atar. Ayı Curağastay'ı bu bataklıktan kurtarmaya ancak Nurgun'un gücü yeter. Nurgun, ablası Ayı Umsuur Udağan'ın verdiği sihirli kamçının yardımıyla Alıp Hara'nın sihirli ipini keser. Ancak böylece Ayı Curağastay boğulmak üzere olduğu bataklıktan çıkabilir. Bataklıktan kurtulan Ayı Curağastay Bahadır, her bir vuruşunda dik dağları bile un ufak eden Alıp Hara'yı, Nurgun'un da yardımıyla öldürür. (Alıp Hara: 4212, 4270, 4273, 4449)

3. Arcañ Duolay Oğonñor (Arcañ Duolay Buor Mañalay Oğonñor): Orta dünyanın insanlarına zarar veren abaahı adlı varlıkların yaşadığı aşağı dünya, kötülüğün ve çirkinliğin sembolüdür. Bu dünyanın ve bütün abaahılarının tek sahibi ve yöneticisi ise Arcañ Duolay'dır. Sağalar onun sekiz başlı olduğuna inanırlar. Arcañ Duolay'ın Sağa mitolojisinde, “*Arsan Duolay*”, “*Arsiñ Duolay*”, “*Aarsiñ Duolay*” ve “*Aarsañ Tuolay*” gibi çeşitli adları vardır. Adağalaah Ala Buuray Emeehsin, Arcañ Duolay'ın karısı, Timir Iyista Hara ile Itık Hahaydaan'ın ise annesidir. Arcañ Duolay'ın liderliğindeki aşağı dünyanın türlü türlü hileler yapan abaahıları, orta dünyanın insanlarını rahatsız ederek mutluluklarına engel olmak isterler. Çocuklarına, Nurgun Bootur'a karşı dikkatli olmayı öğütleyen Arcañ Duolay'ın yeraltında yaşadığı evin adı, Üç Nüken Üöden'dir. Onun evi; dipsiz, zifiri karanlık ve küflü bir çukurdur. Bu çukur, örümceğin bile içine saplandığı bataklıklarla dolu, üç

girdaplı Ateş Denizi'nin bulunduğu aşağı dünyadaki bir ülkededir. (Arcañ Duolay Oğonñor: 89, 769, 928, 1049, 1186)

4. Culurğa Hıadı Emeehsin: Muus Suorun Toyon'un karısıdır. Metinde adı sadece bir kez geçer. Olay örgüsü içerisinde herhangi bir etkinliği yoktur. (Culurğa Hıadı Emeehsin: 3323)

5. Itık Hıahaydaan Udağan: Adađalaađ Ala Buuray Emeehsin ve Arcañ Duolay'ın kızı, Timir Iyista Hıara'nın da ablasıdır. Nurgun Bootur'un ablası Ayı Umsuur Udağan'dan yardım istediği gibi, Timir Iyista Hıara da ablası Itık Hıahaydaan'dan yardım ister. Kardeşi Timir Iyista Hıara'dan gelen yardım çağrısına, Itık Hıahaydaan sessiz kalamaz. Bir kartal şeklinde onun yardımına koşar. Hıahaydaan, Nurgun ile kavga etmekten güçsüz kalan kardeşi Iyista Hıara'ya aşağı dünyanın tek hâkimi olan babası Arcañ Duolay'ın yaşadığı Üç Nüken Üöden'in dibinden getirdiği "*pıhtılaşmış kara kanı*" uzatır. Abaahılara güç veren bu kanı, çabucak yutan Iyista Hıara, eski gücüne tekrar kavuşur. Sonra Nurgun ile yaptığı kavgaya kaldığı yerden daha güçlü bir şekilde devam eder. Fakat Nurgun'un hamlelerine karşı koyamadığı için Ateş Denizi'ne atılmaktan da kurtulamaz. Iyista Hıara, kaynayan Ateş Denizi'ne doğru, baş aşağı düşerken ablası Itık Hıahaydaan, davuluyla onu kurtarmak ister. Ama onun bu çabasına da Nurgun'un ablası Ayı Umsuur Udağan engel olur. Nurgun ile Iyista Hıara'nın kavgası, olağanüstü güçlere sahip ablaların da dolaylı yönden birbirlerini sınamasına sahne olur. Bu karşılaşmada, yukarı dünyadan gelen Nurgun'un ablası Ayı Umsuur Udağan galip gelir. Yenilen Itık Hıahaydaan, hem kartal kılığına hem de turna balığı kılığına girme özelliklerine sahiptir. Ama o, kardeşi Iyista Hıara'nın Nurgun'a karşı galip gelmesine kesinlikle güç yetiremez. Timir Iyista Hıara'nın Ateş Denizi'nde yok olup gitmesi, Itık Hıahaydaan'ı çok üzer.(Itık Hıahaydaan Udağan: 1428, 1579, 1581)

6. Muus Suorun Toyon: Muus Suorun Toyon, Culurğa Hıadı Emeehsin'in kocası, aşağı dünyanın Üç Nüken Üöden adlı küflü ve paslı zindanlarının da sahibidir. İncelediğimiz oloñhoda Muus Suorun Toyon'un adı

sadece iki kez geçer. Uot Uhutaaki adlı abahı bahadırı, Muus Suorun Toyon'a gidip ayı bahadrlarının cılız ve dermansız olduğunu söyler. (Muus Suorun Toyon: 3322, 3420)

7. Timir Cehintey: Nurgun'un kavga ettiği ikinci abaahı savaşıdır. Nurgun, kız kardeşi Aytalı Kuo'yu Timir Iyista Hara adlı abaahının elinden kurtarıp yurduna dönerken ihtiyar karı koca Saħa Saarın Toyon ve Sabıya Baay Hotun ile karşılaşır. Onların üzüntülü olduğunu, yüzlerinden ve tavırlarından anlayan Nurgun, sıkıntılarının ne olduğunu sorar. Sabıya Baay Hotun da Timir Cehintey adlı korkunç abahının, güzel kızları Kün Tuyarıma Kuo'yu alıp götürmek üzere nöbet tuttuğunu, bu yüzden korku içerisinde bir kurtarıcı beklediklerini söyler. Anlatılanları dikkatle dinleyen Nurgun, onları bu korkunç tehlikeyle karşı karşıya bırakıp gidemez. Çünkü o, orta dünyayı ve sakinlerini korumakla görevli bir bahadırıdır. Nurgun Kız kardeşi Aytalı Kuo'yu, onlara emanet edip Timir Cehintey'in Kün Tuyarıma Kuo'yu beklediği sıradağlara doğru yola çıkar. Timir Cehintey, kuzgun gibi kapkara, çok güçlü ve ünlü bir abaahı savaşıdır. O, karşısında Nurgun'u görünce kendisinin en güçlü abaahı savaşı olduğunu söyleyip ölmek istemiyorsa çekip gitmesini söyler. Ama Nurgun, onun bu tehditkâr konuşmalarına kulak asmaz. Hemen kavgaya tutuşur. Onların kavgası o kadar şiddetlidir ki, orta dünya, büyük bir kabın içindeki su gibi sallanır. Dağlar un ufak olur. Nurgun'a yenilmek üzere olduğunu anlayan Timir Cehintey, yok olup gitmek istemez. Bu yüzden Nurgun'dan af dilemeye başlar. Ama Nurgun orta dünyanın insanlarına ölüm ve felaket getirmek isteyen bu korkunç abaahı savaşı affetmez, bir daha dirilmesin diye de ufak ufak doğradıktan sonra ateşe atıp yakar. (Timir Cehintey: 1671, 1813)

8. Timir Iyista Hara (Iyista Hara): Adağalaah Ala Buuray Emeħsin ve Arcañ Duolay'ın oğlu olan Timir Iyista Hara; hileci, yalancı, dolandırıcı ve kapkara yüzlü bir abaahı savaşıdır. Onun kanlı bir palası ve üzerinde yolculuk yaptığı bir ejderhası vardır. Nurgun'un oloñhoda ilk kavga ettiği abaahı savaşı olan Iyista Hara, Aytalı Kuo'yu kaçırap aşağı dünyaya

götürür. Orada abaahlılığa dönüştürdükten sonra onunla evlenmek ister. Nurgun, uzun ve tehlikeli bir yolculuktan sonra kardeşinin yardımına yetişip İyista Hara ile günlerce kavga eder. İyista Hara'yı, Ateş Denizi'ne attıktan sonra küçük kız kardeşi Aytalı Kuo'yu, abaahıların elinden kurtarır. (Timir İyista Hara: 932, 942, 1028, 1199, 1588, 1859)

9. Uot Uhutaakı: Nurgun Bootur, incelediğimiz oloñhoda sırasıyla üç abaahı savaşıyla kavga eder. Bunların içerisinde en son kavga ettiği, bütün abaahıların en iri yarısı ve en güçlüsü olan Uot Uhutaakı'dır. Ateş Denizi'nin sahiplerinden olan tek gözlü Uot Uhutaakı, Nurgun'un ağabeyi Mölsüt Böğö ve Kün Cirimine de dâhil yukarı dünyanın hatırlı bahadırlarının hepsini tutsak edip zindanına atar. Bu yüzden bütün ayı bahadırlarının kaderi, Nurgun'un elindedir. Onun omuzlarındaki yük her zamankinden daha ağırdır. O, ya Uhutaakı'yı yenecektir ya da ağabeyi dâhil bütün tutsaklar ölecektir. Onun amansız düşmanla yapacağı kavganın önemini çok iyi bilen yukarı dünyanın kudretli tanrıları, Ayı Umsuur Udağan'dan orta dünyaya inip Nurgun'u büyük kavgaya hazırlamasını isterler. Ayı Umsuur Udağan da Nurgun'un yanına gelip onunla konuşur. Ablasının verdiği "*sihirli kamçıyı*" alan Nurgun, onun uyarılarını ve öğütlerini dikkatle dinledikten sonra aşağı dünyada yaşayan Uot Uhutaakı ile kavga etmek için yola çıkar. O, korkunç abaahı savaşıyla karşılaşıp çok uzun ve zorlu bir yolculuk yaptıktan sonra kalbinde zerre kadar bile korku olmadan çıkar. Nurgun, Uhutaakı'ya: "*Atın koşmaktan dermansız kaldığı yere kadar ismi duyulmuş. Yolların ufka ulaştığı yere kadar şöhreti yayılmış.*" bir bahadır olduğunu söyledikten sonra zindanına attığı tutsakları, elinden kurtaracağını söyler. Birbirleriyle tehditkâr bir üslûp ile konuştuktan sonra kavgaya tutuşan Nurgun ile Uhutaakı, o kadar şiddetli bir şekilde birbirlerine vururlar ki, çok korkunç ve büyük bir fırtına kopar, gök gürler ve çok şiddetli bir gürültü duyulur. Onların üç gün üç gece süren bu ilk karşılaşmaları sonucunda, her taraf yerle bir olur. Yorgunluktan bitap düşen Uhutaakı, Nurgun'un ne kadar mücadelecisi ve kararlı biri olduğunu çok iyi anlar. Bu yüzden Nurgun'u küçümsemeyi bırakıp ondan korkup çekinmeye başlar. Kavgadan yorgun düşen Uhutaakı, Nurgun'a üç

gün dinlendikten sonra kavgaya tekrar devam etmeyi teklif eder. Nurgun, bu teklifi ancak yemin edip söz verirse kabul edeceğini söyler. Dolandırıcı ve yalancı bir abaahı olan Uot Uhutaakı, önce yemin eder. Nurgun bu üç günlük arada, Uhutaakı'nın zindanındaki bahadırların ve Üçügey Üükeydeen'in yanına gider, uyuyup dinlenir. Üükeydeen'in yanındaki Kutsal Su'dan içip eski gücüne tekrar kavuşur. Sonra Uhutaakı ile sözleştiği yere tam zamanında gidip beklemeye başlar. Uyuyup dinlenen Nurgun ile Uhutaakı'nın ikinci kavgaları da en az birincisi kadar şiddetli olur. Yer gök bir o yana bir bu yana sallanır. Nurgun ablasının darda kaldığında kullanması için verdiği sihirli kamçıya, çekilmiş uzun pala ol der demez; sihirli kamçı, uzun ve çok korkunç bir palaya dönüşür. Nurgun Uhutaakı'ya bu palayla vurunca abaahı oğlu, o zamana kadar hiç karşılaşmadığı ölümle burun buruna gelir. Son darbe için hazırlanan Nurgun'u, Üçügey Üükeydeen "*Eğer bu abaahıyı bir hamlede öldüremezsen o tekrar dirilir.*" diye uyarır. Bu uyarıyı dikkate alan Nurgun, iki ayağını sağlamca yere basıp bir hamlede Uhutaakı'yı öldürür, böylece orta dünyanın sakinlerini ve yukarı dünyanın bahadırlarını büyük bir beladan kurtarmış olur. (Uot Uhutaakı: 2467, 2768, 2855, 2881, 3016, 3395, 3438)

III. CULURUYAR NURGUN BOOTUR DESTANI'NIN KONUSU VE OLAY ÖRGÜSÜ

A. Destanın Konusu

Culuruyar Nurgun Bootur Destanı, başkahraman Nurgun Bootur'un aşağı dünyanın abaahılarıyla yaptığı mücadeleleri konu alır. Bu destan, Nurgun'un ülkesinin tasviriyle başlar. Orta dünyada olan bu olağanüstü ülke, yukarı dünyanın kudretli tanrıları tarafından sadece orta dünyanın koruyucusuna ait bir yurt olarak yaratılmıştır.

Orta dünyanın huzur dolu ve mutlu hayatı, abaahılar tarafından sürekli olarak tehdit edilince her zaman iyilikten ve güzellikten yana olan ayı kabilesinin mensupları, ülkelerinin ellerinden gideceğini düşünerek büyük bir korku ve endişeye kapılırlar. Ayı kabilesinin bu hâlden haberdar olan, her şeyi var eden tanrı Ürüñ Aar Toyon, onlara koruyup kurtarıcı olarak ayı bahadurlarının en güçlüsü Nurgun Bootur'u gönderir. Nurgun Bootur, orta dünyaya indirildiğinde, daha iki yaşında bir çocuktur, ancak çok kısa bir zamanda büyüyüp aşağı dünyanın kötü düşünceli yaratıkları olan abaahılarla kavga edebilecek bir güce erişir. Nurgun'un oloñhonun bütün olay örgüsü içerisinde tek başına kavga ettiği abaahı savaşçısı sayısı üçtür. Karanlıklar ülkesi aşağı dünyanın hepsi birbirinden güçlü ve şerli olan bu üç abaahısının adları sırasıyla: Iyista Hara, Timir Cehintey ve Uot Uhutaaki'dir. Nurgun, Iyista Hara'nın elinden kız kardeşi dünyalar güzeli Aytalı Kuo'yu, Timir Cehintey'in elinden Kün Tuyarıma Kuo'yu ve Uot Uhutaaki'nin zindanlarından da yukarı dünyanın bütün ayı bahadurlarını kurtarır. Onun abaahılarla günlerce süren bu dehşetli kavgaları kazanması, huzur ve mutluluğun orta dünyayı tekrar kaplamasını sağlar. Fakat bahadır Nurgun'un, izzetli ruhu ve temiz bedeni, abaahılarla kavga için bile olsa çok karşılaşmasından dolayı kirlenir. Bu yüzden gidenin bir daha geri dönemediği ölüm suyuna gidip yıkanır. Böylece abaahlardan kalan maddi ve manevi bütün kötü etkilerden ve kirlerden arınır.

Orta dünyanın insanlarını korkunç abaalılara karşı koruma görevini, çok büyük bir başarıyla sürdüren Nurgun Bootur, oloñhonun sonuç bölümünde yukarı dünyanın kudretli tanrıları tarafından kendisine eş olarak tayin edilen Kııs Nurgun'un ülkesine gider. Kııs Nurgun, evlenme niyetiyle yurduna yuvasına gelen bu güçlü bahadırın kâinatın dört bir yanına yayılan ününden haberdar değilmiş gibi, bazı şartları yerine getirmesini ister. Onun öne sürdüğü evlilik şartlarının, Nurgun gibi güçlü bir bahadır tarafından bile yerine getirilmesi oldukça zordur. Fakat bütün zorlukların üstesinden gelmeyi başaran Nurgun Bootur, cesareti ve güzelliğiyle dillere destan olmuş Kııs Nurgun'un evlilik şartlarını da yerine getirerek onunla evlenir.

Oloñho, Kııs Nurgun ile evlenen Nurgun Bootur'un karısıyla birlikte kendi yurduna dönüp benzersiz güzelliğe sahip huzurlu evinde, mutlu bir hayata başlamasıyla son bulur.

B. Destanın Olay Örgüsü

- I. Nurgun Bootur'un yurdunun olağanüstülüğünü görüp burasının ancak bir bahadıra yakışacağını düşünen orta dünyanın günahsız mensupları, aşağı dünyanın tek hâkimi olan Arcañ Duolay'ın abaalıları tarafından sürekli olarak rahatsız edilir. Abaalılardan çok korkan ayı kabilesi, orta dünyanın, abaalıların eline geçmesinden de büyük bir endişe duyar. Ürüñ Aar Toyon'u, onların bu sıkıntılı hâlden yukarı dünyanın güçlü tanrılarından Cılğa Toyon haberdar eder.
- II. Ürüñ Aar Toyon, orta dünyanın huzurlu hayatının devam etmesi için bir koruyucu göndermeyi düşünür. Bu zor göreve en layık kişinin ihtiyar karı koca Ayıña Sier Toyon ile Ayı Nuoralcın'ın oğlu, Nurgun Bootur'un olduğuna inanan Ürüñ Aar Toyon, özel elçisi Kün Erbiye Bahadır aracılığıyla bu ihtiyar karı kocadan oğulları Nurgun Bootur ile kızları Aytalı Kuo'yu orta dünyaya indirmesini ister.

- III. Yukarı dünyanın yaşlı sakinleri Ayıña Sier Toyon ile Ayıı Núoralcın, orta dünyanın sıkıntılı hayatından ve abaahıların düzenbazlıklarından korkarlar. Küçük yaştaki çocuklarının orada üstesinden tek başlarına gelemeyecekleri kadar büyük belalarla karşılaşabileceklerini düşünürler. Fakat yukarı dünyanın kudretli tanrılarının istediklerini de geri çevirecek değildirler. İhtiyar karı koca, Núrgun'un ve Aytalı'nın orta dünyaya ve abaahılarla yapılacak kavgalara göre hazırlanması görevini, Mölsüt Böğö'ye verir.
- IV. Núrgun'un ağabeyi olan Mölsüt Böğö, kardeşlerinin hazırlıklarını çok çabuk bir şekilde tamamlar. İhtiyar karı koca, tamamlanan hazırlıkları kontrol ettikten sonra; sevgili yavruları Núrgun Bootur ile Aytalı Kuo'yu, onların elbiselerini, araç gereçlerini, hayvan sürülerini ve mükemmel atlarını, orta dünyaya indirmesi için Mölsüt Böğö'ye emanet ederler.
- V. Mölsüt, yukarı dünyanın uzak bir ucundan getirdiği bulutla kendisine emanet edilenleri orta dünyaya indirir. Bulut, yukarı dünyayı yavaş yavaş terk ederken Ayıña Sier Toyon, Ayıı Núoralcın ve onları uğurlamaya gelen bütün akrabaları, toplanıp yüce tanrılar Ürüñ Aar Toyon'a, Cılğa Toyon'a, Odun Hállaan'a ve Çıñıs Biis'e, çocukların bahtını açık etmesi için gözyaşları içerisinde dua ederler.
- VI. Mölsüt, kardeşlerini ve onların eşyalarını orta dünyada hazırlanan olağanüstü yurda getirip indirir. Sonra onlar için bir ev kurup kutsal ateşlerini yakar. Daha sonra onlara öğütler verip ait olduğu yukarı dünyaya, doğru çarçabuk yola çıkar.
- VII. Núrgun ile Aytalı, ağabeyleri Mölsüt gittikten sonra tek başlarına kalırlar. Onların etrafında birbirlerinden başka oynayıp günlerini geçirecekleri kimse yoktur. Her iki kardeş de çok kısa bir zaman içerisinde, olağanüstü bir şekilde büyür. Günlerini av peşinde koşarak geçiren Núrgun, önceleri kötü niyetli pek çok abaahının orta dünyayı rahatsız ettiğini

duymuştur. Fakat şimdilerde buralara niçin hiçbirisinin gelmediğine çok şaşırır. Kendisine bir bahadır olarak itibar edilmediği düşüncesine kapılıp Aytalı'nın yaptığı yemekleri yemeyecek ve onunla konuşmayacak kadar dertlenir.

- VIII. Nurgun, güçlü atının üzerinde tek başına dolaşırken hiç görülmemiş bir kasırganın yaklaşmakta olduğunu fark eder. Bir anda etrafı bir karanlık kaplar, yer gök büyük bir süt kabının içindeki su gibi sallanmaya başlar. Nurgun, bu karışıklıkta kendisine ematen edilen can yoldaşı küçük kız kardeşi Aytalı'yı düşünür. Evde tek başına ağabeyini bekleyen dünyalar güzeli Aytalı, aşağı dünyanın reisi Arcañ Duolay'ın oğlu Timir İyista Hara tarafından kaçırılmıştır.
- IX. Fırtına dindikten sonra telaşla yurduna gelen Nurgun, her yerin yağlamandığını görünce çok üzülür. Korkuyla evine girer, her tarafı tarayıp kız kardeşini arar, ancak bir türlü bulamaz. Sonra evden çıkıp gökyüzünde uçarak etrafı dolaşır. Ancak onu yine bulamaz. Bir anda yere yığılan Nurgun, çok büyük bir üzüntünün içinde, yüreği buruk bir hâlde kalakalır. Yaşlı anne babasından emanet olan Aytalı'yı abaahıların kaçırdığını anlar. Ancak elinden yapacak hiçbir şey gelmez.
- X. Yüzünü gökyüzüne çeviren çaresiz Nurgun, ağlaya sızlaya dua ederek yukarı dünyanın kudretli tanrılarından kız kardeşinden bir haber vermelerini ister.
- XI. Ürüñ Aar Toyon, onun bu yakarışlarına cevap olarak özel habercisi Kün Erbiye'yi gönderir. Kün Erbiye, orta dünyaya inip Nurgun'un yanına gelir. Sonra Aytalı Kuo'yu, İyista Hara'nın kaçırıp aşağı dünyaya götürdüğünü, peşlerinden çarçabuk gidip onlara yetişemediği takdirde, İyista Hara'nın kız kardeşini abaahlığa sokup onunla evleneceğini söyler.
- XII. Kün Erbiye'yi dikkatli bir şekilde dinleyen Nurgun, yerinde duramaz. Hemen atına atlayıp abaahıların ülkesine doğru

yola çıkar. Gökyüzündeki şimşekle arkadaş olup bir lahzada bütün engelleri aşarak abaahı ülkesine ulaşır. Eski zamanlarda atlar bile Saḥaca konuşmuş, Nurgun'un atı da onunla bir insan gibi konuşup abaahıların karargâhına nasıl ineceklerini anlatır. Nurgun, güçlü atının verdiği taktikler sayesinde abaahı oğlu İyista Ḥara'nın bindiği ejderhanın başını keser, ejderhanın üzerindeki kız kardeşini ise yere düşürmeden kurtarır.

XIII. Avını elinden ansızın kaptıran İyista Ḥara'yı, hiç beklemediği bu durum şaşkına çevirir. Sonra Nurgun'a doğru yönelip meydan okur. Nurgun ne ondan ne de başka bir abaahıdan korkacak değildir. Birden şiddetli bir kavgaya tutuşurlar. Onların kavgasının şiddetinden yer gök birbirine karışır. Ülkelerinin yok olacağından korkan Arcañ Duolay, oğlu İyista Ḥara'yı Nurgun Bootur hakkında uyardığını ama onun kendisini dinmediğinden şikayetlenir. Onları yüksek bir dağın üzerine çıkarırlar. Orada tekrar kavgaya tutuşan Nurgun ile İyista Ḥara, birbirlerine çok şiddetli bir şekilde vurmaya başlar. Kavgaları iyice şiddetlenen iki zıt tarafın güçlü bahadırı, olağanüstü güçlere sahip olan ablalarından yardım isterler. İyista Ḥara'nın ablası İtik Ḥaḥaydaan ile Nurgun'un ablası Ayı Umsuur Udağan, çabucak kardeşlerinin yardımına yetişirler.

XIV. Nurgun'un hamlelerine karşı koyamayan İyista Ḥara, ateş Denizi'ne doğru baş aşağı düşerken onu kurtarmak isteyen ablası Ḥaḥaydaan hemen şaman davulunu onun önüne doğru atar. Ama Nurgun'un ablası Umsuur da boş durmaz, o da hemen kendi davulunu fırlatıp Ḥaḥaydaan'ın davulunu uzaklaştırır. Ablasından da yardım alamayan İyista Ḥara, Ateş Denizi'nin gökyüzüne kadar ulaşan güçlü alevlerinin arasında yok olup gider. Ablasının onu aramak için Ateş Deniz'ne girmesi de fayda etmez.

- XV. Itık Hahaydaan, kardeşini kaybetmenin acısıyla ağlaya sızlaya otururken Ayı Umsuur da Nurgun'a abaahılara karşı dikkatli olmasını öğütleyip yukarı dünyaya döner. Orta dünyaya bu kez izinsiz inen Ayı Umsuur, cezalandırılacağından endişe duyarak tanrılar âlemine doğru yola çıkar. Ama Nurgun'a ne zaman çağırsa yardımına geleceğinin güvencesini de verir. Nurgun, bu büyük kavgadan sonra üzerinde Aytalı Kuo olan atını çağırır, hep birlikte yurtlarına dönmek için yola koyulurlar.
- XVI. Onlar yurtlarına doğru giderlerken dümdüz bir ovanın üzerinde bir kalabalık görürler. Bu kalabalığa doğru yönelince yaşlı bir kadının hüznü hüznü durduğunu fark ederler. Nurgun, Sabıya Baay Hotun adındaki bu bilge kadınla konuşur.
- XVII. Sabıya Baay Hotun, Nurgun'a sevgili kızlarını alıp yurduna götürmek için bekleyen abaahı oğlu Timir Cehintey'den ne kadar çok korktuğunu anlatır.
- XVIII. Bütün anlatılanları dikkatle dinleyen Nurgun, korkusuz bir bahadır olduğu için onları yalnız başlarına çaresiz bir hâlde bırakıp gidemez. Kız kardeşini bu yaşlı kadına emanet edip abaahı oğlu Timir Cehintey'in elinden masum insanları kurtarmak için yola çıkar.
- XIX. Nurgun, Timir Cehintey'in sıradağların üzerindeki karargâhına ulaşır. Abaahı oğlu onun ne kadar güçlü bir bahadır olduğunu çok iyi bilmektedir. Aralarındaki tartışmayı, kavga etmeden çözmek için birbirlerini korkutmaya çalışırlar. Ama ikisi de dövüşmekten korkmayacak kadar cesur savaşçılardır. günlerce süren şiddetli bir kavganın sonunda, ölümle yüz yüze gelir. Hiç ölmeyeceğini düşünen Cehintey, Nurgun'dan af dilese de artık fayda etmez.
- XX. Timir Cehintey'i öldüren Nurgun'un yüce varlığı, oldukça kirlenir. Yürüyüşü ve konuşması yavaşlar. Abaahılarla kavga

etmek için de olsa fazla vakit geçirmek; bu güçlü bahadırı, olumsuz yönde etkiler.

- XXI. Timir Cehitey'den çok korkan Sağa Saarın Toyon ve Sabıya Baay Hotun, ayı kahramanı Nurgun'dan iyi haberler bekleyerek gözleri yolda oturmaktadır. Abaahının öldüğünü duyunca çok sevinen Sabıya Baay Hotun, Nurgun'un davranışlarından, abaahıların kötü etkisi altına girdiğini hemen anlar. Nurgun'a, bu kötü etkiden kurtulması için Ölüm Suyu'na gidip yüzmesi gerektiğini söyler.
- XXII. Nurgun; Ölüm Suyu'na doğru zorlu bir yolculuğa çıkar, dümdüz ovaları ve sıradağları geçtikten sonra bu suyun kaynadığı korkunç yere ulaşır. Ölüm Suyu'na düşen kaya parçalarının bile un ufak olduğunu görünce biraz çekinir. Ancak "*gidip korktu, yüzemedi de geldi*" demesinler diye, Cılğa Toyon tarafından yazılan kaderine sığınarak bir anda turna balığına dönüşüp Ölüm Suyu'na atlar. Turna balığına dönüşen güçlü bahadır, suyun derinliklerindeki kayalıklara sıkışıp kalır. Korkunç abaahıları bile yenen Nurgun, burada ölümlü yüz yüze gelir. Son bir hamle yaparak sıkıştığı yerden kurtulup suyun üstüne çıkar. Tam üç gün üç gece yüzüp buranın havasını solur, üzerindeki bütün kirlilerden arınır.
- XXIII. Ölüm Suyu'ndan maddi ve manevi kirlilerden arınmanın ve zor bir iş başarmanın gururuyla yaşlı kadının ülkesine tekrar sağ salim dönen güçlü bahadır, büyük bir saygıyla karşılanır. Yaşlı kadının da arasında olduğu korku içindeki kalabalık, Nurgun'un ne kadar büyük bir bahadır olduğunu ve ününün dört bir yana yayılmasının ne kadar haklı olduğunu, çok daha iyi anlarlar.
- XXIV. Çok yorucu bir yolculuğu başarıyla tamamlayan Nurgun, kendisine ayrılan odada dinlenirken. Yanına gelen yaşlı kadının üzüntülü hâlini fark eder. Kendisi yokken ne olup bittiğini sorar.

- XXV. Yaşlı Sabıya Baay Hıton, olup bitenleri bir bir anlatmaya başlar, Nurgun da can kulağıyla onu dinler: Yaşlı kadının sevgili oğlu Kün Cirimine Bahadır, kendisine eş olarak tayin edilen Üçükey Ükeydeen'i almaya, yurdundan çok uzaklara gider. Kün Cirimine Bahadır, bilmediği bu yerlerde en güçlü abaahı savaşıcısı olan Uot Uhutaaki ile karşılaşır kavga eder. Cirimine'nin arkasından kayınbiraderi Oruluos Dohsun da gelir, ancak ikisinin de akıbeti hakkında kimse bir fikir sahibi değildir. Bütün bu anlatılanları dinleyen orta dünyanın abaahlara karşı koruyucusu Nurgun, durup dinlenmeden adını ilk defa duyduğu Uot Uhutaaki adlı abaahının peşine düşer. Sonradan bu korkunç abaahının yukarı dünyanın bütün ayı bahadırlarını tutsak edip zindanına atmış olduğunu da öğrenir.
- XXVI. Ayı Umsuur Udağan, Nurgun Bootur'u Uot Uhutaaki'yla yapacağı kavgaya özel olarak hazırlaması için yukarı dünyadan gönderilir. Nurgun, Uot Uhuutaaki'nin ne kadar zor bir rakip olduğunun farkındadır. Ancak bütün ayı bahadırlarının kaderi, onun elindedir.
- XXVII. Nurgun, bu ağır sorumlulukla Uot Uhutaaki'nin karşısına çıkar. İlk karşılaşmalarında birbirlerini yenemezler. Günlerce kavga eden iki savaşıcının kavga edecek gücü tükenir. Bu yüzden biraz dinlendikten sonra kavgaya tekrar devam etmeyi kararlaştırırlar. Nurgun verdikleri bu arada, Uhutaaki'nin zindanlarına ayı bahadırlarını görmeye gider. Onların zayıf ve çaresiz hâlleri, bahadır Nurgun'u çok üzer.
- XXVIII. Uot Uhutaaki ile kavganın ikinci kısmı yine çok şiddetli geçer. Nurgun, bu korkunç abaahı savaşıcısına kendisiyle alay etmenin bedelinin ne kadar ağır olduğunu gösterir. Son bir kez gücünü toplayıp yaptığı bir hamleyle abaahı savaşıcısını ortadan kaldırır. Böylece bütün ayı bahadırları, Uhutaaki'nin zindanlarında yok olup gitmekten kurtulmuş olur.

- XXIX. Karşılaştığı üç büyük abaaahı savaşçısını da ortadan kaldıran Nurgun, kurtulan bütün ayı bahadırları yurtlarına dönüncü yalnız kalır. O da atını çağırıp kız kardeşi Aytalı Kuo'yu da yanına alarak yurduna doğru yola çıkar. Arkasından gelen Kün Cirimine'ye yaptıklarının karşılığı olarak kız kardeşini hiç kimseyle evlendirmeden tam bir yıl bekletmesini tembih eder. Ondan da ayrılıp çok uzun zaman önce terk ettiği yurduna yuvasına, kız kardeşiyle birlikte döner.
- XXX. Evine ulaştığında hiç tanımadığı birinin yurdunu mesken tutup oturduğunu görür. Evine sanki bir misafir gibi girip bir köşeye sessizce oturur. Ama evindeki genç, ondan yana dönüp bir kez bile bakmaz. Nurgun, hem kendi evinin hiç tanımadığı biri tarafından sahiplenilmesine hem de kendisine hiç itibar edilmemesine çok kızar.
- XXXI. Bu genç, oldukça sivri dillidir. Nurgun, adını sanını bilmediği bu kişiyi, sırf genç olduğu için öldürmeye kıyamaz, ancak güreş tutup ona bir ders vermeyi çok düşünür. Güreş için hazırlanıp meydana çıktıklarında, Nurgun sıkıca tuttuğu genci, yere vurur. Onları dikkatle izleyen Aytalı Kuo, bu sivri dilli gencin davranışlarını dikkatlice süzer, bir anda onun kendi kardeşleri Ürüñ Uolan olduğu aklına gelir, hemen ağabeyine söyler. Nurgun, Ürüñ Uolan'ın yukarı dünyanın kudretli tanrıları tarafından evine göz kulak olmak için görevlendirildiğini duyunca çok sevinir. Onu yerden kaldırıp hasret giderir.
- XXXII. Ayı Umsuur, orta dünyanın bahadırlarına yukarı dünyadan çok önemli haberler getirir: Tanrılar, Nurgun Bootur ile Kıs Nurgun'un evlenmesini uygun görmüştür. Diğer bahadırların kimlerle evleneceği de tek tek belirlenmiştir.
- XXXIII. Nurgun, kendisine eş olarak tayin edilen kızın (Kıs Nurgun) yurduna gider. Nurgun'un kısmetindeki kız da kendisi gibi cesurdur. Kız, güçlü bahadıyla önce güreş tutar, sonra evlilik

için ön şartlarını söyler. Onun istekleri arasında erkek kardeşi Ayı Curağastay'ın, aşağı dünyanın kudretli büyücüsünün elinden kurtarılması da vardır. Bu zor görevden korkmayan Nurgun, hemen yola koyulur.

XXXIV. Nurgun Bootur, Alıp Hara'nın bataklığında sihirli bir ipe bağlanmış olan genç Ayı Curağastay Bahadırı, ablası Ayı Umsuur'un verdiği sihirli kamçıyla kurtarır. Bu dehşetli bataklıktan kurtulan Ayı Curağastay, Nurgun'un da yardımıyla Alıp Hara'yı öldürür.

XXXV. Nurgun Bootur, Ayı Curağastay ile birlikte dönünce Kıs Nurgun çok sevinir. Daha sonra Nurgun Bootur, Kıs Nurgun'u da alıp kendi yurduna döner. Kıs Nurgun, orada kendilerine yakışacak çok özel bir ev yaptırır. Daha sonra evlenirler. Onlardan sonra diğer ayı bahadırları da kendileri için belirlenen eşlerle evlenirler. Nurgun Bootur ile Kıs Nurgun, Küdey Bahtay demirciler tarafından yapılan özel evde, barış ve huzur içindeki bir dünyada, mutlu bir ömür sürmek amacıyla kendi hayatlarını kurarlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CULURUYAR NURGUN BOOTUR DESTANI'NIN MOTİFLERİ

I. Mitolojik Motifler

A. Yukarı Dünya: Sağa Türklerine göre kâinat, üç dünyadan meydana gelmektedir. Yukarı (üöhe), orta (orto) ve aşağı (allaraa) olarak adlandırılan bu dünyalar, hem fiziki özellikleri hem de orta dünyada yaşayan ayı oymağının ve kün ulusunun hayatına etkisi yönünden birbirlerinden oldukça farklıdır. Yukarı dünya, gökyüzünü karşılar, dokuz katlı olduğuna inanılan bu dünyada; orta dünyanın hayatına nizam veren kudretli tanrılar, olağanüstü özelliklere sahip bahadırlar ve iyi ruhlar yaşarlar. Apaydınlık ve çevresine ışık saçan bir âlem olarak tasvir edilen yukarı dünya; iyiliğin, güzelliğin ve doğruluğun sembolüdür. Orta dünyanın günahsız insanları (ayı oymağı ve kün ulusu), abaahıların kötülüklerinden korunmak için yüzlerini bu dünyaya doğru kaldırıp dua ederler. Onlar, huzur ve mutluluklarını yukarı dünyanın efendilerine, kudretli tanrılarına, borçludurlar. Yukarı dünyanın dokuz katının her birinde, çok kudretli tanrılar yaşamaktadır: “*Dokuzuncu katta: Ürüñ Aar Toyon, sekizinci katta: Odun Haan ve Çiñis Haan, yedinci katta: Cılğa Toyon, Tañha Haan ve Bilge Haan, altıncı katta: Süñ Caahın, beşince katta: Uluu Suoron, dördüncü katta: Hotoy Ayı, üçüncü katta: Cöhögöy, ikinci katta: İyeħsit, birinci katta da Ayıhit.*”¹⁹³ Sağa inanç sisteminin önemli bir kısmını oluşturan bu tanrılardan incelediğimiz oloñhoda adları geçenler: Ürüñ Aar Toyon, Odun Haan, Çiñis Haan, Cılğa Toyon, İyeħsit, Cöhögöy ve Uluu Toyon'dur.

Ürüñ Aar Toyon: Yukarı dünyanın en üst katında varlığın ve bütün kâinatın tek sahibi olarak yaşar. Orta dünya hayatının varlığının devam etmesi, ancak yukarı dünyanın kudretli tanrılarının desteğiyle mümkündür. Orta dünyayı, aşağı dünyanın abaahılarının sonu gelmez saldırılarından,

¹⁹³ KONONOVA, T. S.; *Öbügeler Ügestere Ayı Üöreğe*, Çurapçı 1991, s. 2.

ancak yukarı dünyada doğan ve üstün özelliklere sahip kahramanlar kurtarabilirler. Bu kurtarıcı ve koruyucu kahramanları hazırlayıp orta dünyada görevlendirenler ise yukarı dünyanın kudretli tanrılarıdır. Bu tanrıların, hem makam olarak hem de güç olarak en üstün olanı Ürüñ Aar Toyon'dur.

Orta dünyanın masum insanları, yukarı dünyanın kudretli tanrılarından, abaahıların kötülükle ve baskıyla yurtlarını ellerinden alacağından korkup yardım isterler. Cılğa Toyon ve Odun Biis, günahsız insanların yakarışlarına, karşılık vermek amacıyla Culuruyar Nurgun Bootur'u orta dünyaya göndermeyi düşünürler. Onların bu düşüncelerini gerçekleştirebilmesi, ancak Ürüñ Aar Toyon'un onayıyla mümkün olabilir:

(108) *O zaman bu yeryüzü halkının, ayı oymağının ve kün ulusunun¹⁹⁴ konuşmasını yukarıda Odun Biis Oğonñor ve Cılğa Toyon duymuş. Sonra Cılğa Toyon şöyle söylemiş:*

...
*Haydi gidin!
 Emirleri yerine getiren
 güneş yüzlü üç hadim delikanlı,
 bu görünen apaydınlık gökyüzünün
 ötesinde
 çok feyizli ve tertemiz ak göğün
 tepesinde yaşayan,
 yüce ak gökyüzü kışlaklı,
 parıldayan ak gökyüzü yazlıklı,
 ışık saçan ak gökyüzü yurtlu,
 süt gibi göl yerli,
 süt gibi beyaz tenli,
 yumuşak ve sıcak nefesli
 Ürüñ Aar Toyon'a ve
 Ürüñ Aarlı Hotun'a gidip
 söylediğim şu sözlerimi iletin:
 "Boz benekli orta dünyada
 yarattığımız insanımız ve hayvanımız
 kararsız talihle talihlendi.
 Sabit olmayan kismetle kismetlendi.
 Muhkem olmayan kaderle kaderlendi.
 Orta dünyada doğmuş kişiyi;*

¹⁹⁴ Ayı Oymağı (Ayı Haaan Oymakları), Kün Ulusu (Kün Haaan Ulusları): Genellikle arka arkaya kullanılırlar. Bu kavramlar, hem orta dünyadaki hem de yukarı dünyadaki bütün iyi ruhları ve tanrıları karşılayan ortak bir kullanımdır. Ayrıca orta dünyada yaşayan hiçbir olağanüstü güce sahip olmayan Sağa milleti de bu kavramlarla karşılaşır.

*isli dumanlı eve giren
tozlu topraklı aşı yiyen
düşüncesizce davranan halkı;
görünmez güçlüler,
abaahı başçıları,
güneyin en ucubeleri,
bölük bölük toplanıp
ne var ne yok çabucak yok etmek istiyorlar.
Biz burada, onlar için bir koruyup kollayıcı yaratmalıyız.” (116-146)*

Ürűn Aar Toyon da Nurgun'un anne babası Ayıña Sier Toyon'a ve Ayıı Nuralcın Emeehsin'e, özel habercisi Kűn Erbiye'yi gönderir. Yűce tanrı, özel habercisinin aracılığıyla bu ihtiyarlardan çocukları Nurgun ile Aytalı'yı, hazırlayıp orta dünyaya göndermesini ister. Ürűn Aar Toyon'un yaşadığı gökyűzű katından anlaşılacağı üzere, o yukarı dünyanın bütün tanrılarının en kudretlisidir. Ona Saħa mitolojisinde, “Ürűn Ayıı, Aar Toyon, Ayıı Toyon, Ayıı Tañara” gibi adlar da verilmiştir. Saħalar bu yűce tanrıyı, ak sakallı bir ihtiyar kılığında düşünürler. At bağladıkları ve “serge” adını verip kutsallık attettikleri tahta direklerin ise Ürűn Aar Toyon'un orta dünyadaki bastonu olduğuna inanırlar.

Anne babasının kendisine emanet ettiği kız kardeři Aytalı Kuo'yu, abaahılar kaçıınca Nurgun Bootur onun izini arar. Bulamayınca da kahrolur. Sonra yüzünü gökyűzűne dönüp Ürűn Aar Toyon'dan yardım ister:

*Ce... bo...
Dokuz katlı semanın yukarisında,
sekiz katlı semanın ötesinde yaşayan
Ürűn Aar Toyon ve
Ürűn Arlı Hotun,
benim ağızımdan çıkanı dikkatlice dinleyin.
Ben sonu gelmeyecek bir felakete girdim.
İçinden çıkılmaz bir musibete düştüm. (884-891)*

*...
Benim kardeşimi hangi dağ geçidinden,
hangi adlı hangi namlı bahadır
alıp götürdü.
Benim kardeşimin yolunu bana bahşedin...
Erimiş yeni izini,
donmuş eski izini arayıp bulayım.” demiş. (904-909)*

Cılğa Toyon: Saħa inanç sisteminin en önemli ve güçlü tanrılarında birisidir. Bütün insanların kaderinin sorumlusu odur. Göğün yedinci katında yaşar. Sıradan insanların kaderleri, Cılğa Toyon'un yardımcıları tarafından taştan kitabelere yazılır. Nurgun'un kaderi ise bizzat Cılğa Toyon tarafından şeffaf taştan direğe, üstelik al kanla yazılır. Bunun önemini çok iyi anlayan bahadır Nurgun, kendi kaderine oldukça çok güvenir. Yani Cılğa Toyon'un koruması altında olduğunun bilincindedir:

*Ben (Cılğa Toyon), bu Nurgun Bootur'un adını
sekiz uçlu, dört köşeli
şeffaf taştan direğin
en üst kısmına
hayat kudretini zayıflatarak
ana canını güçlendirerek
"Seçkin memleketin
hür bahadırlarını başı ol!" diye
al kanla yazdım.
"Acımasız dünyanın sahtekârlarını yargılamaya,
öteki dünyanın yalancılarını takip etmeye
görevli kıldım. (163-174)*

...

*Keskin bakışlıyı
dik dik baktırmamak için
ağzından hayırlı söz çıkmayanı
konuşturmamak için
gürültülü gökyüzünün
doymak bilmez tek gözlü muzır çocuklarını
yüzükoyun getirmek için görevlendirdim.
Tek gözlü abaahı oğullarının
şanlarını, şöhretlerini yerle bir etmek için yarattım.
Ayı oymağını korusun diye yarattım.
Kün ulusunu savunsun diye görevlendirdim. (180-190)*

...

*bu oğlu ve kızı yukarıdan indirin.
Duanın en hayırlısını edip
sözün en güzelini söyleyip
doğan yavruyu belemek,
baktıkları hayvanları çitlemek,
mukaddes ateşi tutuşturmak,
huzurlu evi hazırlamak,
altın at direğini dikmek,
dört kalın direği yerleştirmek (dikmek),
boz benekli orta dünyada hayat kurmak için
göklerin efendisinin adını yüceltmek için yurt tutsunlar."
diye söylemiş Cılğa Toyon.(205-216)*

Kaderinin yukarı dünyanın en kudretli tanrılarından birisi olan Cılğa Toyon tarafından yazılmış olması, Nurgun'a abaahılarla yapacağı çetin mücadelelerde sonsuz bir güven verir. O da bu güvenle karşısına çıkan bütün korkunç abaahılarla hiç korkmadan kavga eder:

*Cılğa Toyon'un buyruğuyla
tam ve eksilmez kısmetli bir kişiysem
önüne geçilmez alın yazısıyla
yaratılmış bir kişiysem...
Bu üç yerinden dönemeçli (çetin),
dokuz yerinden fırtınalı,
sekiz yerinden delikli,
Ölüü Nüken Suyu'ndan
yukarı fırlatılıp
alaca dik dağın zirvesine kadar
çıkıp inmeye gücüm yetmeli."
dedikten sonra... (2286-2297)*

Bu oloñhoda Cılğa Toyon'un adının geçtiği mısraların hemen arkasından Çıñıs Biis (Çıñıs Hıllaan) ve Odun Biis (Odun Hıllaan, Odun Biis Oğonñor)'in de adı geçer. Çıñıs Biis ve Odun Biis de yukarı dünyanın kudretli tanrılarındandır. Her ikisinin de göğün sekizinci katında yaşadığına inanılır. İnsanların kaderleri Cılğa Toyon tarafından yazılırken yeryüzünün kanunları Çıñıs ve Odun Biis tarafından belirlenir:

(Mölsüt Böğö, kardeşleri Nurgun Bootur ile Aytalı Kuo'ya şöyle seslenir:)

*Ce... bo...
Gümüş göğüslü toygarlarım,
bakır göğüslü yavru kuşlarım,
Odun Hıllaan'ın tayin etmesiyle
Çıñıs Hıllaan'ın talimatıyla
Cılğa Toyon'un atamasıyla
bu orta dünyaya
yaşamak için indiniz.
Doğan yavruyu belemek,
baktığınız hayvanları çitlimek,
Sağaların atası olmak için
yaratıldınız.
Ve ne olursa olsun
iğne ucu kadar bile kederi ve kasveti düşünmeyin.*

Bir karış dahi olsa arzunuza uymayan bir şekilde yaşamayın. (599-613)

İyeheşit: Onun için kullanılan “*hotun*” (kadın, hanım, hanımefendi) unvanından da anlaşıldığı gibi, o bir kadın olarak düşünülmektedir. İncelediğimiz oloñhoda etkin bir rol oynamaz. Fakat Saħa sözlü edebiyatında, onun konu olduğu pek çok masal anlatılmış ve “*toyuk*” (halk şarkısı) söylenmiştir. Saħa mitolojisinde onun yukarı dünyanın ikinci katında yaşadığına inanılır. İyeheşit; insanları, hayvanları, yeni doğan bebekleri ve annelerini abaahlardan koruyan bir tanrıdır. İnsanlara sürekli olarak iyilik yapan İyeheşit, bolluğun, bereketin ve servetin de hâkimidir. Ürüñ Aar Toyon, özel habercisi Kün Erbiye aracılığıyla Aytalı Kuo için İyeheşit’e şöyle seslenir:

*Kutlu doğu ufkundan
İyeheşit Hotun,
rengârenk püskülleri çeyiz versin. (242-244)*

Ñurgun Bootur’un ablası Ayı Umsuur Udağan, İyeheşit’i “*Açıkça himaye eden İyeheşit tanrımız.*” şeklinde tanımlar. Bu tanımlama, onun koruyuculuğuna duyulan güvenin açık bir göstergesidir.

Cöhögöy: Saħa inanç sisteminin önemli tanrılarından birisi olan Cöhögöy’ün yukarı dünyanın üçüncü katında yaşadığına inanılır. Kahramanların çok güçlü ve kabiliyetli olan atları, Cöhögöy Tanrı tarafından Ürüñ Aar Toyon’un isteğiyle bahşedilir:

*Feyizli ve hareketli ak semadan
Uottaah Cöhögöy,
ak renkli atlar bahşetsin. (247-249)*

...

O zaman at, üç defa yüksek sesle kişnedikten sonra şöyle konuşmuş (At evvel zamanlarda, eski günlerde Cılğa Toyon’un zamanında insan gibi konuşurmuş.):

*“Ce... bu...
Efendim, sevgili sahibim,
benim ağızımdan çıkanı
dikkatlice dinle.
Ben sana has
bir at olarak
Uottaah Cöhögöy’den yaratılmışım. (2861-2868)*

İnsanların sahip olduğu hayvan sürüleri, özellikle de yilkı sürüleri Cöhögöy Tanrı'nın bir hediyesidir:

*Ayıı Umsuur Udağan,
gök bahadırının önünde
göz göze
dudak dudağa
yüz yüze durup
şöyle konuşmuş:
"Ce... buo... dostlar,
benim ağzımdan çıkanı
dikkatlice dinleyin.
Bizi Ağtar Ayıı'mız,
açıkça himaye eden İyeheşit Tanrı'mız,
sürülerimizi veren Cöhögöy Tanrı'mız,
tayin etmiş imiş.(4492-4504)*

Uluu Toyon: İncelediğimiz oloñhoda adı çok az geçen yukarı dünyanın kudretli bir tanrısıdır. Göğün beşinci katında yaşadığına inanılır. O, insanlara hayat kudretini, bahşeden tanrıdır.

*Bu,
parça parça iki katlı altın sarısı yukarı semanın
ötesinde,
ördek yumurtasının sarısı gibi renkli,
pek güçlükle gözüken gökyüzünün
güney tarafının ötesinde yerleşmiş olan
silkinerek uyanan
Kibirlenen Uluu Toyon,
Bağıran Hara Suorun Toyon,
(var) diye söylemişlerdi...
O otuz dokuz soyun
kar tanesi ve yağmur damlası gibi
çok namlıları (savaşçıları) varmış...
Benim gibi birisinin
yüce ismini,
şan ve şöhretini,
niçin işitmezler?
Çocuklar, gelip benimle
tek tek dövüşüp
boy ölçüşüp
niçin görmezler?
Ah! Onları nasıl evire çevire tutardım değil mi? (736-757)*

B. Orta Dünya: Sözlü edebiyat metinlerinde “*ayıı aymağa*” (ayıı oymağı) ve “*kün uluuha*” (kün ulusu) diye adlandırılan Saḫaların, yaşadıkları yurdun adıdır. Bu günahsız ve savunmasız insanların ataları kudretli tanrılar tarafından yukarı dünyadan indirilmiştir. Bu dünyanın hayatı, yukarı dünya gibi kötülükten ve sıkıntıdan arınmış değildir. Genellikle düz bir ova olarak tasvir edilen orta dünya, her zaman aşağı dünyanın abaahılarının tehdidi altındadır. Ayıı bahadırları tarafından korunmaya muhtaç olan bu dünyanın, kararsız talihli ve sabit olmayan kısmetli mutlu insanları ve hayvanları, görülmedik bolluk içerisinde bir hayat sürerler. Nurgun Bootur’un olağanüstü özelliklere sahip olan yurdu da orta dünyadadır. O, yukarı dünyada doğmuş olmasına rağmen orta dünyada büyüyen ve hayatını sürdüren bir bahadırdır; orta dünyadan, sadece abaahı savaşılarıyla kavga etmek amacıyla aşağı dünyaya sefere çıktığında ayrılır. Başka türlü hiçbir zaman yurdunu terk etmez.

Orta dünyadan yukarı dünyaya giden, “*Siegi Cağıl Aattık*” adında bir; aşağı dünyaya giden, “*Timir Culuo Aattık, Culurğa Hara Aattık Hara Culuo Aattık*” adında üç geçit vardır. “*Siegi Cağıl Aattık*”, atın yelesi veya kuyruğu gibi iki yana açılan bir geçittir. Nurgun Bootur’un doru atı bu geçitten geçip orta dünyaya inerek sahibinin yardımına yetişir. Aşağı dünyaya giden geçitlerden geçmeye, sadece Nurgun Bootur’un gücü yetebilir. Nurgun, bu geçitler sayesinde aşağı dünyaya, abaahıların kötülük kaynağı karargâhlarına ulaşır. Hepsi de çok dar ve kaygan olan bu üç geçit, birbirinden korkunçtur. Bahadır, genellikle kesilen bir boğanın boğazına benzetilen bu kaygan geçitlerden herhangi birine atıyla girdiğinde, bir anda aşağı dünyaya ulaşır.

C. Aşağı Dünya: Orta dünyada yaşayan insanlara ve hayvanlara her türlü sıkıntıyı çıkararak abaahı adındaki ucube varlıkların yaşadığı dünyadır. Burası Üç Nüken Üöden adında dipsiz çukurların olduğu, oldukça korkunç bir dünyadır. Bu derin çukurlarda, boşuk bir sesin yankılandığı, küflü, paslı ve zifirî karanlık zindanlar vardır. Abaahılar bu zindanlara, yukarı dünyanın bir birinden değerli ve güçlü bahadurlarını ve günahsız insanlarını tutsak edip kapatırlar. Kakımın pis kokusu gibi, fena bir kokunun hâkim olduğu bu dünyanın havası, pişmemiş balık çorbası gibi kasvetli, pişmiş balık çorbası gibi de alaca karanlıktır. Oranın ayı ve güneşi ise orta dünyada olduğu gibi tam değil yarıdır. Aşağı dünyanın evleri ve yurtları, abaahı geleneğine uygun bir hâlde güneşin tersi istikametinde yapılır. Yani bu evlerin giriş kapıları asla güneşe doğru açılmaz. Örümceği bile içine çeken bataklıkların olduğu bu ucubeler ülkesinde; üç yerinden parlayan girdaplı çok büyük bir Ateş Denizi ve sekiz gözlü fokur fokur kara kanın kaynadığı ucu bucağı bilinmez köşesi kenarı görünmez bir Kan Denizi vardır. Buraya abaahılarla kavga etmek için inen ayı bahadurları; ayının acı acı böğürmesini ve kurdun da ulamasını duyup irkilirler. Abaahılarla çok kavga etmekten kirlenen Nurgun Bootur'un temizlenmek için geldiği Ölüm Suyu da aşağı dünyadadır.

Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda tasvir edilen bu çok korkunç aşağı dünyanın, tek hâkimi Arcañ Duolay'dır. Arcañ Duolay'ın emrinde, toplam yirmi yedi abaahı kabilesi vardır. Bu kabilelerdeki abaahılar, birbirinden kötü fiziki ve ruhi özelliklere sahiptir. Bu kabilelerin mensuplarının bir kısmı sıradan askerler, bir kısmı da orta dünyada oldukça büyük bir tedirginlik ve korku yaratan güçlü savaşçılardır. Bu savaşçılarla ancak yukarı dünyada doğmuş ayı bahadurları başa çıkabilirler. En korkunç abaahılar: Timir Iyista Hara, Timir Cehintey, Uot Uhutaakı ve Alıp Hara'dır. Saħa sözlü ve yazılı edebiyatında "acaray" ve "iliehey" kelimeleri de "abaahı" kavramını karşılar. Bu yaratıklar, kötülüğün başı olan Arcañ Duolay'ın emrinde orta dünyaya çıkıp yeni doğan bebeklerin beşiklerini devirir, hayvanların ağıllarının çitlerini eğerler.

İncelediğimiz oloñhoda abaahılar; eğri büğrü ayaklı, uzun boylu, biçimsiz vücutlu, iri ve kuvvetli parmaklı, kocaman avuçlu, soğuk tenli, ağır nefesli, soluk benizli, kambur, gözleri ateş dolu, dudakları ve yanakları sert, yüzleri buruşmuş ve soyulmuş, çirkin ve kuzgun gibi kapkara yaratıklar olarak tasvir edilirler. En korkunç abaahılar ise tek gözlü, sekiz ayaklı, üç başlı ve yedi çatal kuyrukludur. Üstelik onlar, suda boğulmaz ve ateşte yanmazlar. Bu ucube yaratıklar: Yalancı, sahtekâr, düzenbaz, açgözlü, keskin bakışlı, ağzından hayırlı söz çıkmayan, doymak bilmez, kötü dilli, kem gözlü, densiz, hilekâr, dolandırıcı, kötü sözlü, ikiyüzlü, kurnaz, çok zararlı, hunhar, acımasız ve kibirlidirler.

Ç. Saçı Bayramı: Bu geleneksel kutlama, Saħa kültüründe ve inanç sisteminde oldukça önemli bir yere sahiptir. Saçı bayramı'nın Saħacası "ihiaħ"tır. Ihiaħ kelimesinin kökü "ıs-" fiilidir. Is-: saçmak, serpmek anlamlarına gelir. Bu bayramın dinî nitelikli en temel pratik, kutlama alanındaki en güçlü kamın büyük bir kaptan etrafa kırmızı serperek yaratıcı tanrı, Ürüñ Aar Toyon'a dua etmesidir. Bu kutlama, yılın her döneminde herhangi bir özel nedenle tanrıya şükür ve dua amacıyla düzenlenebilir. Fakat en çok düzenlendiği zaman, kırsakların sütünün en bol olduğu mayıs ve haziran aylarıdır. Bu aylarda düzenlenen saç bayramlarında, çok soğuk ve uzun kışın ardından bahara ulaşmanın coşkusu ve sevinci hâkimdir.

Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda, altı kez saç bayramı kutlanır. Bunlardan ikisinin kutlama sebebi belirtilmez. Bu bayramların üçü Nurgun Bootur'un adına kutlanır. Nurgun Bootur'un adına düzenlenen saç bayramları: ya onu bir kavgadan zaferle döndüğü için kutlamak amacıyla ya da büyük bir mücadeleye uğurlamak amacıyla düzenlenir. Oloñhoda düzenlenen en son saç bayramı, korkunç abaahı Alıp Hara'yı yendikleri için Nurgun Bootur ile Ayı Curağastay tarafından kutlanır. Bu oloñhodaki saç bayramların beşi, Sabıya Baay Hıton tarafından düzenlenir. Bir kadının toplumun genelini ilgilendiren bir kutlamaya öncülük yapması, Saħaların toplumsal hayatında kadının yerinin erkekten daha geride olmadığına çok açık bir şekilde işaret eder. Ayrıca Ürüñ Aar Toyon ve Arcañ Duolay gibi yaşadıkları dünyaların tek hâkimi olan kahramanların, adlarının hemen arkasından eşlerinin adlarına da yer verilmesi, kadının toplumsal hayattaki yerinin, ne kadar önemli bir düzeyde olduğunun bir diğer işaretidir.

Sağ eliyle

at yelesinden kılla süslü, desenli kepeyi tutmuş.

Sol eliyle

oyma nakışlı

kayın ağacından yapılmış süslü büyük kırmızı kupasını ağzından tutmuş.

Daha sonra yaşlı kadın

dokuz katlı göğe yönelerek tazarru ve niyazla

yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi

altın sarısı yağı, sesli bir şekilde serpmiş.

*Boz kısrağın kımızıyla
açık kül renkli kısrağın bereketiyle
kısır kısrağın kımızıyla
saçı bayramı yapıp etrafa kımız saçarak
Sağaca toyuk (halk şarkısı) söyleyip şöyle dua ediyormuş:
"Ce... bo...
Talih versin!
Bereket versin!
Saadet versin! (1731-1748)*

D. Dua ve Kansız Kurban: Dua, orta dünyada yaşayan insanların veya ayı bahadırlarının, Ürün Aar Toyon'dan ve yukarı dünyanın diğer kudretli tanrılarında, yardım istemek amacıyla gözlerini tanrılar âlemine dikip bildikleri en güzel sözlerle onların yüceliklerini takdis etmesine denir. Kansız kurban ise tanrılar için adanan hayvanların doğaya salınmasıdır. Her iki dinî pratik de günümüzde yaygın bir şekilde uygulanmaktadır.

Saḥaca'da dua kelimesinin karşılığı “*algıs*”, hayır dua etmenin karşılığı da “*algısta*”dır. Saḥaların sosyal hayatlarında ve inanç sistemlerinde duanın çok önemli bir yeri vardır. Saḥa toplumunun dinî konularda önder olan, oyuunların ve udağanların tanrılara yakarışları, Saḥa sözlü edebiyatında dua adıyla bir türün oluşmasına kaynaklık etmiştir. Saḥa sözlü edebiyatının en uzun ve kapsamlı türü olan oloñhoda, dua bölümleri önemli bir yer tutar. Saḥa sözlü edebiyatının dua türünün güzel örneklerinden, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda da bulmak mümkündür. Bu oloñhodaki dua bölümlerinde, orta dünyayı ve ayı kabilesini, abaahıların kötülüklerinden kurtarıp korumakla görevli olan, Nurgun için edilen dualar geniş bir yere sahiptir. Nurgun'un yukarı dünyada yaşayan anne ve babası, onu ve kız kardeşi Aytalı Kuo'yu, gözyaşları içerisinde dua ederek orta dünyaya uğurlar.

Ayiña Sier Toyon:
*“Ben çocuklarımı,
 kara kanlı yüreğimin süsü
 kapkara karaciğerimin köşesi gibi
 düşünürken
 ulu efendilerimizin söylediklerini
 nasıl yapayım?
 Ama indirip göreceğim... (263-269)
 Artık tamam,
 ne çok ne de az söze ihtiyaç var.
 En iyisi çocuklarımız için
 duanın en hayırlısını edip
 sözün en güzelini söyleyip
 orta dünyaya gönderelim.” demiş. (420-425)
 Çocuklarımız, yavrularımız!
 Doğan yavruyu beleyerek
 bakılan hayvanları çitleyerek
 canlı mahlukatın başlangıcı olun.*

Ölmüşü hayata geri döndürün.
 Kaçıp gideni yakalayın.
 Ön ayaklarınızın engeli,
 arka ayaklarınızın mânisi yok olsun.
 Okludan sakınmayın.
 Yaylıdan korunmayın.
 Keskin bakışlı dik dik bakmasın.
 Ağızından hayırlı söz çıkmayan konuşmasın.
 Yavrularımız, canlarımız!
 Yumurtadan daha habersiz
 balıktan daha sessiz yaşayın.
 Orta dünyada
 çok sulu yemekten boğazınız tıkansın.
 Çok koyu (yağlı) yemekten geçirin." demiş. (535-552)

Orta dünyaya inen Nurgun Bootur, abaahılarla yaptığı kavgalarda ayırı kabilesinden pek çok kişinin hayatını kurtarır. Onlar da minnettar oldukları Nurgun'a, ancak dua ederek karşılık verebilirler. Nurgun'un adına düzenlenen saç bayramlarında, öncelikli olarak onun galip gelmesi için dua edilir:

Sabıya Baay Hotun:
 En kuzeye doğru,
 bahadırın geçip gittiği tarafa doğru,
 bakarak
 at yelesinden kılla süslü ve desenli bir kepçeyle
 arkasından kıımız saçıp
 hayır dua edip
 şöyle konuşmuş:
 "Ce... bu...
 En hayırlı duayı edip
 sözün en güzelini söylüyorum.
 Derin girdap gibi olan
 bu mükellef kıımız ziyafetini hazırlayıp
 alaas-sihının ortasına kadar
 kayın ağacından direkleri diktikten sonra,
 hayır dua ile başlıyorum...
 'Hayır duanın neticesi yağlı
 bedduanın neticesi kanlıdır.' derler.
 Ön ayağının engeli,
 arka ayağının mânisi yok olsun.
 Okludan sakınma.
 Yaylıdan korunma.
 Kem gözlü dik dik bakmasın.
 Ağızından hayırlı söz çıkmayan konuşmasın.
 Derin yerin yalancılarıyla

*hesaplaşmaya git.
 Öteki dünyanın yalancılarını,
 helak etmek için tayin edilmişsin.
 Dipsiz yurdun sahtekârlarını,
 yüzükoyun yatırmak için yaratılmışsın.
 Ayı oymakları ve
 kün ulusları,
 hayırlı dostlarının hepsi
 gayretle ve şevkle mücadele ediyor olmalılar.
 Yardım edip onları kurtar...
 Gür orman gibi perde,
 sık orman gibi kalkan ol.
 Ahtar Ayı'n merhamet edecektir.
 Apaçık Cöhhögöy'ün koruyacaktır.
 İyeşit'in kutlayacaktır.
 Ak boğa gibi
 zaferin ve talihin artsın.
 Alaca inek gibi
 başarı ve kısmet yanında olsun.
 Oldukça kehanetli şarkı ve
 epeyce de uğurlu türkü bilen
 yaşlı bir kadını." (2664-2710)*

*Ayı Bahadırları:
 Boyun kırıp saygı gösterip
 birbirine denk üç kara gölgene
 selam durmaktayız.
 Doğan yavrun belensin.
 Baktığın sürülerin çitlensin.
 Güzel ve gösterişli varlığın çoğalsın. (3738-3743)*

Sağalar inançlarına göre dualarını bireysel olarak yapabildikleri gibi, toplu olarak "ohuokay" adındaki oyunlarını icra ederken de dua ederler. Birbirlerine ellerliye bağlanıp ahenkli ayak hareketleriyle dönerlerken bir araya gelip ayrılan kalabalıkta, dua söyleme yeteneği iyi olanlar sırasıyla en güzel dualarını ederek tanrılara yakarılırlar. Bu geleneksel oyun, Sağalar arasında oldukça yaygındır. İncelediğimiz oloñhoda bu tür dua iki kez yapılmaktadır. Her ikisi de yukarı dünyada yaşayan Nurgun'un akrabaları tarafından, bahadırın orta dünyaya uğurlanışında icra edilir:

*O zaman toplanan insanların hepsi,
 birden bir araya gelip
 sonra gerisin geriye çekilerek
 bir ağızdan toyuk söylemişler.*

*“Ce... bo...
 Çocuklarımız, yavrularımız!
 Doğan yavruyu beleyerek
 bakılan hayvanları çitleyerek
 canlı mahlukatın başlangıcı olun.
 Ölmüşü hayata geri döndürün. (530-539)*

Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu’nda, dua örnekleri oldukça fazla olmasına rağmen, kansız kurban pratiğine sadece bir kez rastlamaktayız. Nurgun Bootur’un karısı Kııs Nurgun, olağanüstü yurtlarına ve kendilerine yakışacak bir ev yaptırmak amacıyla aşağı dünyada yaşayan Küdey Bahsıtay adlı demircileri çağırır. Dokuz kişiden oluşan bu demirci takımı, çok dehşetli bir gürültü çıkartarak tam üç gün boyunca geceli gündüzlü hiç durmadan çalışıp bu bahadırların şanına yakışır bir ev yapar. Demirciler, yaptıkları bu güzel evin karşılığını ödemek isteyen Nurgun Bootur’a ve karısı Kııs Nurgun’a şöyle cevap verirler:

*“Ce... delikanlı ve kızcağız,
 bizim söyleyeceğimiz sözü
 iyice dinleyin.
 Size uygun evi barkı yaptık.
 Keskin bakışlı,
 dik dik bakmasın.
 Birbirine denk üç kara gölgeliler,
 gözlerinin ucuyla bile yan yan bakmasınlar.
 Bizlere karşılık olarak
 yedinci ayın yedinci gecesinde
 yüzü alacalı
 sekiz boğayı aşağı doğru sürün.
 Üç su dalgası gibi
 gök benekli ineği salıverin.
 Karşılığı
 işte böyle ödenmiş olacak.” (4621-4636)*

Küdey Bahsıtay adlı demircilerin onlardan karşılık olarak istediği tek şey, kendileri için doğaya hayvan salınmasıdır. Yani onlar kendileri için kansız kurban verilmesini talep ederler. Onların kansız kurban olarak istedikleri hayvanlar: Yüzü alacalı sekiz boğa ve gök benekli bir inektir.

E. Kutsal Nesnelere: İncelediğimiz bu oloñhoda Saħa Türklerinin inançlarına göre kutsal olan nesnelere: Ağaç (aal luuk mas), ateş (aal uot), at direği (serge), ve kutsal su (ilge, sölögöy)'dur. Bunlar, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda şu şekilde işlenmiştir:

Ağaç (aar kuduk mas, aal luuk mas, aal duub mas): Yerin ortasından bitip dallarının tanrıya kadar ulaştığına inanılan kutsal ağaç. Saħa mitolojisinde bu ağaçta tanrı Ayıhıt'ın yaşadığına inanılır, ona adaklar adanıp dilekte bulunulur. Saħa sözlü edebiyatında ve inanç sisteminde, önemli bir yere sahip olan kutsal ağaç motifi, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda oldukça az işlenmiştir. Hatta kutsal ağacın, sadece adının geçtiğini söylemek de yanlış olmaz. Hâlbuki kutsal ağaç, pek çok oloñhoda, giriş bölümünü ya da birkaç epizodu kaplayacak kadar geniş bir şekilde işlenmiştir:

*Burayı da geçip bakınca
sekiz halkalı ve kenarlı,
yüce dağlı ve tepeli
ana yurtlarının
tam ortasında
sekiz uçlu,
Aar Kuduk Mas bitmiş imiş.
Kabuğu kolay soyulan
devasa karaçam olup
sağlamca kurulmuş ağaç,
gittikçe büyümüş... (1695-1705)*

Ateş (aal uot): Ateş, Saħalar için kutsaldır. Saħalar ateşin bir ruhunun¹⁹⁵ olduğuna inanır ve ona dua ederler. Ona hoşça gitmez davranışlar yapmaktan kaçınırlar. Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'ndan hareketle ateşin Saħaların inanç sistemindeki yerinin ne kadar önemli olduğunu tespit etmek mümkündür:

*bu oğlu ve kızı yukarıdan indirin.
Duanın en hayırlısını edip
sözün en güzelini söyleyip
doğan yavruyu belemek,
baktıkları hayvanları çitlemek,
mukaddes ateşi tutuşturmak,*

¹⁹⁵ Bu ruha Saħa mitolojisinde pek çok ad verilmiştir. Bunlar içerisinde en yaygın olanları: “*Aan Uħħan*” ve “*Hatan Temieriye*”dir.

*huzurlu evi hazırlamak,
altın at direğini dikmek, (205-212)*

urgun Bootur'un orta dünyaya indirilmesinden sonra, bahadır için kutsal ateşi yakmak, yukarı dünyanın sakinlerince yapılacak öncelikli görevler arasında sayılır. Ateş, insanın hayatını sürdürebilmesi için hayati gerekliliktir. Yeryüzünde ilk yapılacak işlerden birisi kuşkusuz ateş yakmaktır. Ancak Saalar için ateş, sosyal hayattaki öneminin yanı sıra din bir anlama da sahiptir. Kutsal ateşi yakmak, Saaların tanrılarına dua ve ŗkr gibi bazı din pratikleri, yerine getirebilmesi için bir gerekliliktir. Abaahı savaşçıları da ateşin, urgun Bootur için ne kadar önemli olduğunu çok iyi bilirler, bu yüzden bahadırı, kendilerini öldürdüğü zaman "kutsal ateşinin scağında yatamayacağını"¹⁹⁶ söyleyerek uyarırlar. Bir ayı bahadırı olan rn Uolan için, ölüm kalım günü geldiğinde, kutsal ateşinin sndrlmemesini istemek canının bağılanmasını dilemekten daha önce gelir:

*Dvp kavga etme niyetiyle
hazırlanıp gelmiş bir kiiysen
bu benim mukaddes ateimi söndürme.
Ferah ve sevimli evimi yıkma. (3946-3949)*

At Direği (serge): Saalar, atlarını bağlıdıkları "serge" adını verdikleri direklerin kutsal olduğuna inanırlar. Bu at direkleri onlar için, kendilerini ve bütün kinatı var eden rn Aar Toyon'un bastonunu sembolize eder. Bu yüzden inançlarına uygun olarak kapısını güneşe dönük olarak inşa ettikleri evlerinin avlusuna, mutlaka bir serge dikerler. zeri Saaların geleneksel süsleme sanatlarının motifleriyle süslü olan bu sergeler, sanatsal olarak da oldukça önemli bir değere sahiptir. Sergeler, evlerin kapılarının güneşe bakan taraflarına tek tek dikilebildiği gibi; üçerli, altıarlı veya dokuzarlı olarak da dikilebilir. Bazı bölgelerde evin avlusundaki serge sayısı, o evde yaşayan erkek çocukların sayısını simgeler. Köy, kasaba veya ŗehir gibi bir kısım yerleşim yerlerinin girişine veya merkezden uzaktaki açık alanlara da serge dikildiğini görmek mümkündür. Buralara dikilen sergelere genellikle "salama" adı verilen, üzerinde bezlerin bağlı olduğu ipler asılıp yukarı dünyanın kudretli

¹⁹⁶ Oloñhonun aktarması 2024 numaralı mısra.

tanrılarında dilekte bulunulur. Serge dikmek, tıpkı ateş yakmak gibi orta dünyaya inen bahadır için öncelikli olarak yapılması gereken işler arasındadır. Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda sergenin azameti ve kutsallığı özellikle vurgulanır. Sergeler, genellikle ağaçtan yapılmasına rağmen, bu oloñhoda altından ve demirden yapılmış sergelere rastlamak da mümkündür.

Kutsal Su (ilge, sölgöy): Yukarı dünyanın kudretli tanrılarının, karanlığın savaşıyla durmadan çarpışan kahramana bahsettiği kutsal içecek. Bu suyu içen kahramanların zayıflayan vücutları, eskisinden daha çok güçlenip kuvvet bulur. Kutsal suyun sarı veya beyaz olmak üzere iki farklı rengi vardır. İncelediğimiz metinde her iki renkten de kutsal su bulunmaktadır. Kutsal suyun bu oloñhoda iki işleviyle karşılaşmaktayız. Bunlardan birincisi, Nurgun'a kavgada güç vermek; ikincisi de bir kavgaya hazırlanıp yola çıkarken arkasından dua ederek dökülüp mücadelesinde başarılı olmasını dilemek amacıyla onu kutsamaktır. Yukarı dünyanın tanrılarının yemeği olarak nitelenen kutsal suyu, kavga anında Nurgun'a ulaştıran iki kahraman vardır. Bunlardan birincisi olağanüstü güçlere sahip olan Ayı Umsuur Udağan iken diğeri Üçügey Ükeydeen adlı genç kızdır. Görüldüğü gibi her iki önemli aracı da kadındır:

Ayı Umsuur Udağan:

Ce... bo...

*Benim ağızımdan çıkan sözlerimi
iki gözüm canım kardeşim (Nurgun Bootur),
dikkatlice dinle.*

Sana ayı oymağının yemeğinden getirdim.

*Yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi
sarı kutsal suyu işte atıyorum...*

Kişi olacak kişi isen

haydi onu ağızla tut!..

*Eğer yanlış bir yere düşürürsen
değişmez ve bozulmaz alın yazının sonu gelecek.*

Haydi yavrucuğum, gayret et!"

diye söyleyip atmış.

Nurgun,

ağızını yanlış açıp elinden kaçırarak bir kişi değilmiş.

Ağızıyla "şap" diye yakalamış.

*Sonra eskiden olduğu gibi (güçlü) bir kişi olmuş.
Adalelerindeki kuru damarların uzama sesinin çatırtısı duyulmuş...
(1538-1555)*

Ñurgun'a abaahı savaşçılılarıyla yaptığı korkunç kavgalarda, âdeta bir cankurtaran gibi yetiştirilen kutsal suyun, zorlu bir sefere çıkmak için atına binen bahadırın arkasından dua edilerek serpildiği de olur:

*Sabıya Baay Hotun:
Ak boğa gibi
zaferin ve talihin artsın.
Alaca inek gibi
başarı ve kısmet yanında olsun.
Oldukça kehanetli şarkı ve
epeyce de uğurlu türkü bilen
yaşlı bir kadınıın." dedikten sonra
güneşin dönüş yönünde
üç defa dönüp
yarım fıçı kadar
apak kutsal suyu ardından serpmiş.
Kutsal su ulaşıp
Ñurgun'un üstünü bürümüş.
O zaman bahadır:
"At tatay çocuklar!
Bu yerin yolu
kutsal sulu mu imiş?" diye düşünümüş.
Ama çok fazla önemsemeden
gürültüyle uçup gitmiş... (2704-2722)*

F. Sihirli Nesnelere: Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'ndaki olağanüstü özelliklere sahip nesnelere: davul (düñür), sihirli ip (ap çaray bıa), kamçı (ayı dalbar kımñı) ve yada taşı (sata)'dır.

Davul (düñür): Sağa kamlarının yumurta şeklinde, etrafı da pullarla ve zillerle süslü sihirli davulu. Bu davul, yukarı veya aşağı dünyaya yolculuk yapmak isteyen udağanlar veya oyunlar için olağanüstü özelliklere sahip bir ulaşım aracıdır. İncelediğimiz oloñhoda iki udağan bulunmaktadır. Bunlar: Ayı Umsuur ile İtik Hahaydaan'dır. Her ikisinin de birer sihirli davulu vardır. Bu iki udağan, kendilerini çağıran kardeşlerinin yardımına davullarını da yanlarına alıp koşar. Hahaydaan, Ateş denizine düşmek üzere olan kardeşi Timir İyista Hara'yı davulunu atarak kurtarmak ister. Ama Umsuur, kendi davuluyla Hahaydaan'ının davulunu uzaklaştırır. Bu durum, ayı udağanı olan Umsuur'un davulunun abaahı udağanının davulundan daha güçlü olduğunu göstermektedir. Umsuur, baş aşağı bir şekilde ölüm bataklığına düşmek üzere olan kardeşi Nurgun Bootur'u da davulunu atarak kurtarır:

*Nurgun nereden geldiğini fark edememiş,
Alıp Hara, sihirli ipiyle bağlayıp onu çekmiş.
Aşağıya doğru baş aşağı döndürüp düşürmüştü.
Nurgun tam ölüm bataklığına düşecekken
ablası kudretli Umsuur Udağan,
küçük gölcüğün yarısı kadar olan
şaman davulunu önüne atıvermiş.
Davul ona ulaşınca üstüne basmış. (4435-4442)*

Sihirli İp (ap çaray bıa): Aşağı dünyanın korkunç büyücüsü Alıp Hara'ya aittir. Siyah renkli ve uzadıkça incelen bu ipi, çekerek koparmaya hiçbir bahadırın gücü yetmez:

(3681) Nurgun Bootur koşarak gelmiş. İpi koparmak için üç küös zamanına denk gelecek kadar çekmiş. İp çekilince kopacağına daha da fazla uzayıp sağlamlaşmış. O zaman öncelikle utanmış. Sonra da mahcup olmuş. Hatta kızmış.

Nurgun Bootur sihirli ipi, keskin palasının yardımıyla kesebilir:

*Erkek çocuğunun zayıfının ve kuvvetlisinin anlaşılacağı an geldi.
Ablanın verdiği
çok esnek ve görkemli kutsal kamçı,
haydi bakalım!*

Ateş gibi atılğan uzun bir pala olup
 bu sihirli ipi kesip at.
 Sevdığım anam için...
 Saydığım ablam için...
 İşte, güneşin battığı,
 küheñenin¹⁹⁷ koptuğu zaman geldi.
 En zor anımız geldi.
 Dikkatli ol ve gözlerini dört açıp bekle!
 Buraya inmeye indim.
 Ama çıkıp çıkamayacağım belli değil.
 Gitmeye koyuldum..
 Ama dönüp dönemeyeceğim belli değil.
 Uzun bir zamana kadar elveda!" der demez
 demir uçlu katranlı ok gibi gitmiş.
 Ateş gibi atılğan uzun palasıyla
 sihirli ipi
 kesip atmış. (4407-4427)

Kamçı (ayıı dalbar kımńıı): Sihirli kamçı, kırbaç. Bu sihirli kamçı, Nurgun'un güçlü ve çok korkunç abaahı savaşçısı Uot Uhutaaki'yla yapacağı kavgada, galip gelmesi için Ayıı Umsuur Udağan tarafından yukarı dünyada hazırlanıp orta dünyaya indirilir. Umsuur, kardeşi Nurgun'a bu sihirli kamçıyı uzatıp şöyle söyler:

Şimdi senden rica ediyorum.
 Benim için de gidip
 tek tek dövüşüp
 boy ölçüşüp gör.
 O, kurnaz olmasına çok kurnaz
 ama seni ona denk gelecek şekilde
 hazırlayacağım." demiş.
 Sonra güneş tarafından
 üç defa etrafında dolaşıp
 üç yerinden boğumlu,
 yedi yerinden uçlu,
 çok esnek ve görkemli kutsal kamçısını
 vınlatarak uzatmış.
 "Bu kamçıyı,
 ölüm kalım günün geldiğinde
 üç defa kendine doğru döndürüp
 "Uç katlı gümüşten zırh ol."

¹⁹⁷ Küheñe 1. Şamanın elbisesinin sırtına dikilen güneşi temsil eden demir halka. 2. Uğursuz, sıkıntılı, belalı ve en kritik zaman dilimi. Sağa inancına göre kamlama esnasında "küheñenin" ipi koparsa şamanın öleceğine inanılır.

dediğinde zırh olacak.
 Kavgaya girdiğinde
 “Ölüm getiren çekilmiş uzun pala ol.”
 dediğinde de pala olacak.
 Bundan sonra
 geniş göğsün darıldığında
 beni çağırıp bak:
 Uzak da olsam
 yakın olacağım.
 Yok da olsam
 var olacağım.” demiş. (2777-2804)

Yada Taşı (sata): Birbirine sürtülünce yağmur yağacağına inanılan koyu yeşil renkli, yuvarlak sihirli bir taş, yağmur taşı olarak da bilinir. Sağaların inanişına göre yada taşının sihirli bir gücü vardır. Onlar; yada taşının bulutsuz güzel bir yaz gününü fırtınalı bir güne, karlı boranlı bir kış gününü de güllük gülistanlık bir bahar gününe dönüştürebileceğine inanırlar. Yada taşları, Culuruyar Nurgun Bootuur Oloñhosu'nda, Nurgun ile Uot Uhutaaki'nin kavgasından dolayı yuvarlanınca hiç görülmemiş bir fırtına kopar, yer yerinden oynar:

*Karşı tarafta soğuk evi olan
 fırtınanın sahibi,
 dik yamaçlı ve ruhlı dağın
 zirvesini çiğnemişler.
 İki yaşındaki çocuk büyüklüğünde
 fırl fırl dönen yada taşı olan
 seçilmiş sağlam dağları
 ayaklarıyla iyice ezmişler.
 Sonra bu müthiş dehşetli yerin
 düzeni ve görünüşü değiştiğinden
 bu ülkenin otunun ve ağacının sahibi olan ruh ve
 yada taşı putlu kara taşlar,
 çatırtıyla yuvarlanmışlar.
 Daha sonra her yer gürültüyle galeyana gelmiş.
 Çok şiddetli bir tipi olmuş.
 Sonra en kuzeyden
 Kuhtuy yolu tarafından
 şiddetli bir kasırga çıkmış. (3240-3257)*

II. Diğer Motifler

A. Olağanüstü Kahraman: Sağa oloñhoları, incelediğimiz Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda da olduğu gibi, başkahramanın (merkez kahraman) adıyla anılırlar. Gözü pek, önüne çıkan engelleri aşan becerikli ve çok cesur bir bahadır olarak tasvir edilen Nurgun, metin içerisinde “*ayll bahadırı*” adıyla da anılır. Nurgun'un kaderi, bizzat kader tanrısı Cılğa Toyon tarafından göğün en üst katında sekiz köşeli, dört uçlu, şeffaf taştan direğe al kanla yazılmıştır. Sıradan değil özel bir taştan yapılmış olan bu direk, abaahıların eline geçmesin diye sürekli olarak koruma altında tutulur.

Nurgun Bootur'un doğumu, pek çok Türk destanındaki başkahramanın doğumu gibi olağanüstüdür. Onun doğumunda göğün birinci katı, bir bataklık gibi ahenkle döner, büyük bir kabının içindeki su gibi çalkalanır. O, hiç emeklemeden ayağa kalkmaya ve yürümeye başlar. Üç dünyanın dört bir yanında kahramanlıkları duyulan Nurgun'un doğar doğmaz ayağa kalkması, bir bahadırılık sıfatı olarak adının önüne eklenmiştir.

*“Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış,
boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
doru renkli hırçın atlı
Culuruyar Nurgun Bootur” diye
adlı bir bahadır var. (155-159)*

O, tanrılar katı olan yukarı dünyada doğar, iki yaşına daha yeni girmişken orta dünyanın insanlarının yardımına gönderilir. Orta dünyada ona tahsis edilen yerde, destansı bir zaman diliminde, mucizevî bir şekilde büyüyüp gelişir ve ava çıkıp avlanır. Sabırsız bir ruh hâli içerisinde bahadırılığını gösterecek fırsatların ortaya çıkmasını bekler.

*Ayталı Kuo, güneşe görünmeden
bulutlara çıkmadan
gökyüzüne doğru bakmadan
yaşayan biri iken...
Ertesi gün uyandığında
hoplayıp zıplayıp sek sek atlayıp
oynayan Nurgun,
büyüyüp gelişmiş,
Onun boyu, uzun karaçamın*

*ortasındaki budaklara,
kısa karaçamın da
en üstündeki taze dallara
ulaşmış. (670-682)*

Odun Biis ve Cılğa Toyon, Nurgun Bootur'u yukarı dünyanın seçkin bir soyundan seçerler¹⁹⁸. Kudretli tanrılar tarafından orta dünyada hazırlanan olağanüstü bir yurda "efendi" olarak yerleştirilecek bir kişinin de seçkin ve kalabalık bir soydan gelmesi gerekir. Onun yurdunu¹⁹⁹ gören orta dünyanın insanları, burasının sadece bir kahramana ait olabileceğini düşünür, sıradan insanlara da yakıştıramazlar. Çünkü bu yurt; kocaman ağaçlı, dik yamaçlı, yüce dağlı, bazı zamanlar çok şiddetli tipili hatta kasırgalı, doksan derenin coşkuyla birleştiği vadili, sarp yokuşların olduğu geçitli, çok sık ve gür ormanlı ve Arat Denizli imiş. Böyle muhteşem ve zor bir coğrafyada, ancak olağanüstü güçlere sahip olan bir kahramanın hayatını sürdürebileceğine inanırlar. Bu yurda, orta dünyanın masum ayı kabilesine mensup insanlar, hayretler içerisinde bakarken aşağı dünyanın abaahıları ise burasını kıskanç kıskanç gözetlerler.

Nurgun'un orta dünyada yaşamasını isteyen Ürün Aar Toyon'dur. Cılğa Toyon ise onun kaderini yazmıştır. Çok sıkıntıya düştüğü durumlarda, kaderi hakkında kendi kendine söylenen Nurgun, orta dünyada yalnız başına ve çaresiz bırakılmayacağına inanır. O, yukarı dünya kökenli olmasına rağmen, orta dünyaya indirildikten sonra tanrılar âlemine çıkamayacağını da farkındadır. Onunla birlikte yaşlı anne babası da bu gerçekten haberdardır. Bu yüzden onu orta dünyaya gönderirlerken gözyaşlarına boğulur, çok üzülürler. Ancak kader tanrısı Cılğa Toyon, yaşlı anne babaya oğulları Nurgun'u, aşağı dünyanın abaahılarına karşı koruyacağı konusunda teminat verince sakinleşirler. Kudretli tanrıların her zaman koruması altında olan Nurgun'un abaahlara yenik düşmesi; orta dünyanın, aşağı dünyanın karanlık güçleri tarafından istila edilmesi anlamına gelir.

¹⁹⁸ Aktarma bölümü, 68-76 arası mısralara bakınız.

¹⁹⁹ Aktarma bölümü, 1-35 arası mısralara bakınız.

Nurgun Bootur'un yaratılış amacı, Cılığa Toyon tarafından şu şekilde anlatılır:

*Keskin bakışlıyı
dik dik baktırmamak için
ağzından hayırlı söz çıkmayanı
konuşturmamak için
gürültölü gökyüzünün
doymak bilmez tek gözlü muzır çocuklarını
yüzükoyun getirmek için görevlendirdim.
Tek gözlü abaahı oğullarının
şanlarını, şöhretlerini yerle bir etmek için yarattım.
Ayı oymağını korusun diye yarattım.
Kün ulusunu savunsun diye görevlendirdim.
Okludan sakınmasın,
yaylıdan korunmasın,
kuvvetliye yıkılmasın,
heybetliye eğilmesin,
kötü dilliyi konuşturmasın,
kem gözlüyü dik dik baktırmamasın,
diye yarattım. (180-197)*

Abaahılarla mücadele etmek gibi tehlikeli bir amaç için yaratılan Nurgun Bootur'a, orta dünyanın insanları emanet edilmiştir. Bu dünyanın, abaahılara karşı koruyucu kalkanı olan gözölü pek Nurgun, olağanüstü güçler tarafından desteklense de mücadelesini her zaman tek başına vermek zorunda kalır. Bir bahadır olarak bütölün bir halkın lideri olmak, tek başına bütölün yükölü omuzlamayı da beraberinde getirir. Çok güçlü bir karakteri ve kararlı bir yapısı olan cesur Nurgun, abaahılarla yaptığı kavgaları tek başına kazanır, sonu gelmez yorucu seferlere hep tek başına çıkar.

Daha iki yaşındayken uzun boylu bir adamın beline denk olan Nurgun; on yedi yaşına geldiğinde devasa bir karaçamın ortasındaki budaklara denk gelecek kadar uzun boylu, oturduğu sağlam sedir esneyince ayağını sedire destek olarak kullanmak zorunda kalacak kadar da ağır ve koca cüsseli biri olur. Onun gücü orta dünyada yaşayan insanların kuvvetinin yarısına denktir. Nurgun Bootur; güçlü kara boyunlu, uzun bacaklı, sert ve çok kuvvetli diz kapaklı, dolgun kaslı, kalın enseli, geniş ve sert avuçlu, kıvrılmış karaçam gibi elli, beş kulaca denk ince belli, altı kulaca denk geniş omuzlu, üç kulaca denk

kalçalı, uzun burunlu, kalın kaşlı, iri ve yuvarlak gözlü, kıvırcık kara saçlı, kalın dudaklı heybetli görünüşlü ve çevik yapılı bir bahadır. Ateşin yakmadığı suyun işlemediği Nurgun, inatçı karakterli, sert ve çok kararlı yapılı, yeri geldiğinde de çok öfkeli birisidir.

Nurgun Bootur, kendisini büyüten anne babasını hiçbir zaman unutmayacak kadar vefalı ve onların hatıralarına saygılıdır. Korkunç bir fırtına da aklına, kendinden daha çok evde yalnız bıraktığı kız kardeşi gelecek kadar çok merhametli ve fedakârdır. Kız kardeşini abaahlara kaptırdığında yüreği cız edip deliye dönecek kadar şefkatlidir. Gücüne güvenip böbürlenmez, çok sağlam bir muhakemeye sahip olduğu hâlde, kendisinden küçüklerin olumlu fikirlerini üstün tutacak kadar da alçak gönüllüdür. Ölümle burun buruna geleceğini bilse de verdiği sözden asla dönmez. Yaptığı küçük bir dikkatsizliğin sebep olduğu korkunç sonuçlardan dolayı kendini harap edecek kadar sorumluluk sahibidir. Hatalarından pişmanlık duyup bağışlanma dileğiyle dua edip af dileyecek kadar yukarı dünyanın tanrılarına karşı itaatkâr ve inançlıdır. Eli kolu bağlanmış, tutsak düşmüş ayı bahadurlarını görünce bunlar benden daha güçlü bahadurlar diyecek kadar da mütevazıdır.

Nurgun ünü dört bir yana yayılmış bir bahadır olmasına rağmen, karşılaştığı olağanüstü hâllere de sıradan insanlar gibi tepki verir. Doru renkli hırçın atı, kendisiyle konuşmaya başlayınca şaşırıp bakabilir. Nurgun'un bir bahadır olması; onun hatasız, kusursuz ve yanılısız olduğu anlamına gelmez. Ama o abaahlara karşı bile hiçbir zaman hileye başvurmaz. Mücadelesini her zaman doğru ve dürüst yollarla verir. Bu onun ayı bahaduru olduğunun ispatıdır. Aksi takdirde kötülük savaşçılarından hiçbir farkı kalmaz. Kavga için de olsa abaahlarla çok birlikte olması, onun izzetli varlığını etkiler, ak çehresini karartır. Onlardan bulaşan karanlık düşüncelerden ve kirden kurtulmak, ayrı bir kahramanlığı gerektirse de Nurgun, ölümü göze alıp iyi ve temiz bir hayat sürmeyi kötülükle ve kirle birlikte yaşamaya tercih eder. Anne

babasının kudretli tanrılara duası ve beklentisi, onun kötü düşüncelere kapılmış ve kirlenmiş bir şekilde yaşamamasıdır.

O, bütün yurdunun ve halkının yükünü omuzlarında taşıyan korkusuz bir bahadır. Korumakla mükellef olduğu kız kardeşi Aytalı Kuo gibi güçsüzleri ve günahsızları korkunç cenk meydanlarından uzaklaştırıp abaahı savaşçılarıyla tek başına mücadele eder. Uot Uhutaaki'nin zindanında kollarından sihirli ipe bağlanmış ayı bahadırları, Nurgun'a abaahı oğluyla birlikte kavga etmeyi teklif edince kabul etmez. Çünkü bu güçsüz ve korunmaya muhtaç ayı bahadırlarını kurtarmak, Nurgun'a verilen bir görevdir. Ona tanrılar katında bahşedilen güç, akıl, at ve bütün silahlar, sadece tanrıların güçsüz ve masum insanlarını esirgemek içindir. Nurgun da bunu bilir ve ona göre fedakârca bir hayat geçirir. Abaahı oğullarının kendisiyle karşı karşıya gelmekten korkup masum insanlara zarar vermesi Nurgun'u çok kızdırır. O, zaman zaman yaptığı mücadelenin sonunun hiç gelmeyeceğini düşünse bile ayı oymağının ve kün ulusunun kaderini abaahıların eline terk etmez.

Nurgun'un korkunç bir kavgadan önce alinyazısına olan güveni tamdır. O, bağışlanma dileyip geri çekilecek veya korkup kaçacak biri kesinlikle değildir, aksine gözünü budaktan esirgemeyen gururlu bir ayı bahadır. O, kendisine verilen görevin ağırlığını, sağlam muhakemesiyle çok iyi bir şekilde idrak etmiştir. Kendisini bahadır olarak seçip orta dünyaya gönderen kudretli tanrıların ululuğunun da farkındadır. Onların yüce adlarını ve şöhretlerini, abaahı oğullarına yenilip hiçbir zaman yere düşürmez. Korkusuz bir tavırla düşmanlarına karşı direnir:

*Orta dünyanın en muhteşem bahadırı
işte benim... dedikten sonra
kendisini ani bir hareketle gerisin geriye çekmiş.
Ayı bahadırı (Nurgun),
eğri bir ağaç gibi
belini çukurlaştırmaya
kayın ağacı gibi
göğsünü kabartmaya başlamış.
Ak kişinin (ayı bahadırının) vücudu,*

toprak gibi birden kararmış.
 Yüzü kükürt ateşi gibi
 alev alev yanmış.
 Gözünden çakmak ateşi gibi
 kıvılcımlar saçılmış.
 Kürek kemiğine kadar inen
 nakışlı gümüş gibi olan
 kıvrıcık saçı,
 balık tutma sepetinin ağız kısmı gibi
 tepesine doğru
 diken diken olmuş...
 Ondan sonra
 ölümcül uzun palasını
 çabucak çekip çıkartmış. (1137-1159)

Kaderi, kısmeti ve talihi; kudretli tanrılar tarafından güvence altına alınan Nurgun, yukarı dünyanın şanı ve şöhretidir. Bu durumu çok iyi bilen Nurgun, nedensiz yere kavga çıkaracak sıradan birisi değildir. Ancak, korumakla yükümlü olduklarının abaahı tehdidi altında olduğunu görünce kendi varlığından kolayca vazgeçebilecek kadar da cesurdur. Onun kararlılığı ve görülmemiş cesareti, bazen inatçılık olarak değerlendirilir. Bu değerlendirmenin, yanlış bir algılamadan ileri geldiği düşünülebilir:

Bu yüzden gelip onunla kavgaya tutuştum.
 Artık şimdi...
 Ne geri çekileceğim
 ne de verdiğim sözden döneceğim...
 abaahı oğlunun benim için
 "Korkuttum!" diye konuşmasına karşılık
 bir yumurta nerede çürümez,
 bir erkek evlat nerede doğmaz?
 Ben
 alın yazımdan endişe etmiyorum.
 Ne olursa olsun vazgeçmeyeceğim" demiş.
 O zaman ayı oymakları ve
 kün ulusları, şöyle söylemiş:
 "E... ce... yavrucuğumuz!
 Söylediğin, nefesin ve konuştuğun...
 Niçin böyle hırçın tabiatlı acaba?
 Bu dipsiz yurdun sahtekârıyla
 öteki dünyanın yalancısıyla
 derin yerin dolandırıcısıyla
 ne zamandan beri dostsun,
 birlikte sin?
 Niçin ondan ayrılmıyorsun?

Çocuğumuz, yavrumuz,
 güneşin doğduğu tarafın karşısında dönüp duran
 tek parça buzdan dağın zirvesi
 çok korkunç bir yer...
 Gidenin gelemediği
 düşenin kalkamadığı bir yer...
 Sen inatçılığınla düşmanın peşine
 gideceksin galiba..." demişler.
 O zaman Kudretli Nurgun Bootur,
 birdenbire doğrularak şöyle demiş:
 "Asil at tek kamçılı,
 er kişi tek dilli,
 olur derler.
 Böyle dedikten sonra,
 ne geri çekileceğim
 ne de verdiğim sözden döneceğim."
 Sözleri etrafı çınlatmış.
 Gözleri ateşlenmiş.
 Beti benzi kararmış...
 O zaman ayı oymakları ve
 kün ulusları,
 birdenbire geriye çekilmişler.
 Parlak bembeyaz yüzleri,
 ayın kızıl gecesi gibi
 birdenbire kıpkırmızı olmuş.
 Özlü sözler söyleyerek
 durmuşlar:
 "Ce... bo... delikanlı,
 bizim söylediğimiz sözümüzü,
 dikkatlice dinleyip anla.
 Sen orta dünyaya yakın ak göğün üstünden
 yaratılıp indirileceğin zaman
 var eden Aar Toyon baban:
 "Çok kararlı yapılı,
 ters karakterli ve
 inatçı huylu biri olacak." demişti. (1303-1360)

Ürün Aar Toyon'un makamına yüzünü dönüp kendisine yol
 göstermesini isteyen Nurgun Bootur'un yardımına, olağanüstü güçlere sahip
 olan ablası Ayı Umsuur Udağan yetişir:

Bu yukarıda görünen
 apaydınlık semanın
 yukarısında oturan
 Ayına Sier Toyon babamızdan ve
 Ayı Nurağalcın Emeehsin anamızdan
 birlikte doğduğumuz

*Ayı Umsuur Udağan ablacığım,
uzak da olsan
yakın ol.
Yok da olsan
var ol.
Kuvvetli nefesimin fidyesi,
güçlü nefesimin bedeli
ol haydi!
Ben de
doğuştan soyu sopu kalabalık bir kişiyim. (1492-1507)*

Ñurgun Bootur, başladığı bir işi sonuçlandırmadan bırakmaktansa ölmeyi tercih edecek kadar kararlı; uzaklara giden eşini, dokuz gün dokuz gece gözünü kırpmadan bekleyecek kadar da ailesine bağlıdır. Düşmanını hileyle öldürmek yerine, kendisi için ölümü yeğleyecek kadar dürüsttür. Korkunç abaahı savaşçılarıyla karşı karşıya geldiğinde, başını dikip “*En mükemmel bahadır benim.*” diyecek kadar gururlu ve korkusuzdur. Ayı oymağına ve kün ulusuna kötülük yapan bir abaahı savaşçısının adını duyduğunda, onunla kavga etmeden bulunduğu yeri terk etmeyi bahadırlık ahlakıyla da asla bağdaştırmaz. Ayı oymağının ve kün ulusunun tek umudu olan Ñurgun, çıktığı çetin bir seferden dönünce halkı onun için büyük bir toy düzenler:

*Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış,
boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
doru renkli hırçın atlı,
Kudretli Culuruyar Ñurgun Bootur,
atını uçurarak gelmekte.
Dokuz genç turna gibi bekâr yiğit,
onun atının dizginini tutun.
Eyerinin üstündeki çulu alın.
Oturması için altına post serin.
At yelesinden dokuz kılla süslü
büyükçe bir kapta kırmız ikram edin.
Sekiz beyaz dişi turna gibi güzel kız,
atın yelesinin sekiz kılıyla kenarları süslenmiş büyük kırmız kupasını
yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi
altın sarısı yağla
ayrı ayrı tutup
onu güler yüzle ve saygıyla karşılayın.
Yolcu acıkmıştır.
Seyyahın bir ihtiyacı vardır.
Culuruyar Ñurgun Bootur yavrucuğuma,*

*lezzetli ve kutsal aşı yedin.
Kutsal suyu içirin. (1749-1770)*

Óurgun'un güçsüz insanları korumak için abaahıların kötülüklerine perde, düşmanlıklarına kalkan olduğunu bilenler, onun etrafını sarıp boyun kırıp diz çöküp yüce şahsını, şanını ve şöhretini selamlarlar. Ona olan saygılarından dolayı gölgesini çiğneyip geçmezler.

Óurgun, kendisi hakkında "*korktu*" diye bir dedikodunun çıkmasından çok çekinir. O, bu sözü işitmektense ölmeyi yeğler. Kendisine acınması da Óurgun'u çok kızdırır. Çünkü o, bir bahadırıdır. Sıradan insanların bir bahadıra acınması, ancak hakaret olarak algılanabilir. O, herhangi bir ayı bahadırının veya orta dünyanın güçsüz bir insanının, sıkıntıya düştüğünü duyunca rahat yatağında yatıp dinlenmeyi ve yemek yemeyi, kendisine hiçbir zaman yakıştıramaz. Abaahıya bir kez kaptırıp zorlu bir mücadele verdikten sonra kurtardığı kız kardeşini ise yanından asla ayırmaz. Onu bir sefere çıkacağı zaman güvenilir bir kişiye emanet eder. Emanet ettiği kişiye de sevgili Aytalı'ya iyi davranmasını ve göz ucuyla bile yan bakmamasını sıkı sıkı tembih eder. Çünkü Aytalı Kuo, kendisine anne babasından yegâne emanettir. Óurgun, lideri olduğu halkının geleneklerine bağlıdır. Misafirlere, konuksever davranmayan Ürüñ Uolan'a da çok kızıp ayıplar.

Silahlarının bir kısmını kendisi yapan Óurgun'un; otuz demir parçasından yaptığı kısa, kalın ve kör bir bıçağı; uzun ve korkunç bir mızrağı, sihirli bir kamçısı, mükemmel bir yayı, çok hızlı bir oku, ölümcül bir palası, iri bir boğa kadar büyük bir gürzü, yatan bir ineğin karnı büyüklüğündeki siyah taştan bir güllesi ve başından ayağına kadar bütün vücudunu saran gümüş renkli bir zırhı vardır. Tabii kara gün dostu, doru renkli ve hırçın atının sağladığı yararlılıkları da unutmamak gerekir. Çok becerikli ve attığını vuran bir avcı olan Óurgun, aynı zamanda iyi de bir at binicisidir. Onun koşturup hareket hâlindeyken bindiği ata, yetişmeye kimsenin gücü yetmez. O, atının üstüdeyken bulutların arasından uçarak yol alır. Abaahılarla karşı karşıya geldiğinde de öfkesini teskin edemez, sinirlerine hâkim olamaz, kıvrıcık kara

saçı tepesine doğru tayın kuyruğu gibi kıvrılarak dikleşir, beti benzi kararır, şekli ve şemali değişir, gözü ateşlenir, kirpikleri dikilir, şakakları kabarır, dudağı ve dişi keskinleşir, hiç tanınmaz bir hâl alır.

B. Olağanüstü At: Türk destanlarında at, kahadırların en yakın yardımcı ve can yoldaşıdır. Kahramanlar, çetin mücadelelerini ve korkunç kavgalarını atlarıyla birlikte verirler. Pek çok Türk destan kahramanının adı, atıyla birlikte anılır. Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'ndaki atların özel isimleri yoktur. Onlar; fiziki özelliklerine, sahiplerine ve daha çok da renklerine göre isimlendirilirler. Bu oloñhoda, Nurgun Bootur'dan başka at sahibi olan üç kahadır daha vardır. Adları, Kün Cirimine, Oruluos Doñsun ve Ürüñ Uolan olan bu at sahibi kahadırların üçü de ayı oymağından ve kün ulusundandır (yukarı dünyanın kahadırlarıdır). Bu üç kahraman arasında, sadece Kün Cirimine'nin su dalgası gibi kurşuni renkli (koyu kül rengi, koyu gri) atının Nurgun'unkine yetişebilecek kadar hızlı olduğu vurgulanır. Ürüñ Uolan'ın kelebek gibi ak renkli, bir duvarın üstünden görünecek kadar uzun bacaklı atı ile Oruluos Doñsun'un çevik ve açık kül renkli (açık gri) atının hiçbir özelliği vurgulanmaz. Nurgun Bootur'un doru renkli atının dışındaki atlar, sadece sahiplerinin isimlerini nitelerler. Onların oloñhonun konusu içerisinde başka hiçbir işlevinin olmadığını söylemek mümkündür. İncelediğimiz bu oloñhoda, Nurgun Bootur'un ve bütün ayı kahadırlarının düşmanı olan abaahı savaşıçılarının atları yoktur. Nurgun'un kavga ettiği abaahı savaşıçılar içerisinde, Timir İyista Hara ile Uot Uhutaaki'nin ağızından ateşler saçan, üç başlı ve çatal kuyruklu bir ejderhası vardır. Onlar, görenleri çok korkutan ejderhalarının üzerinde yolculuk yapıp kavga ederler.

Saħa inancına göre orta dünyadaki (yeryüzü) bütün atları, insanoğlunun hizmetine veren tanrı, göğün üçüncü katında yaşayan Cöhögöy'dür. Nurgun Bootur'un atı ise Ürüñ Aar Toyon'un isteğiyle Cöhögöy Tanrı tarafından özel olarak bahşedilmiştir. Nurgun, daha iki yaşında orta dünyaya indirilmeye hazırlanan bir çocukken ağabeyi Mölsüt Böğö, anne babası tarafından görevlendirilip göğün güney ucuna gönderilir. Mölsüt, kendisine özel olarak tarif edilen yukarı dünyanın bu bölgesinden, sadece kardeşine bağışlanmış olan olağanüstü atı alıp getirir. Diğer kahramanların atlarında olduğu gibi, Nurgun'un atının da özel bir adı yoktur. Fakat onun atı metin içerisinde, "*boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk, doru renkli*

hırçın at” olarak tasvir edilir. Bu tasvirin hemen arkasından da Nurgun Bootur’un adı söylenir. Oloñholarda bahadırlar ve atlarının isimleri genellikle birbirlerini takip eder.

Nurgun; doru renkli ve hırçın tabiatlı olağanüstü atına, genellikle “*genç atım*” diye hitap eder. Bu atın görünüşü, ormanlık bir tepeye veya dağın yalçın burnuna benzetilir. Abaahıların bindiği korkunç ejderhalarla başa çıkabilecek kadar güçlü ve çok heybetli olan doru atın nefesi, ak göğün en üst ucuna kadar ulaşır. Onun ihtişamı, görenleri hayretler içerisinde bırakır. Güneş gibi parlayan bir yuları olan doru atın, toynakları ise taş gibi serttir. Doru at, çok çabuk hızlanıp bir anda gideceği menzile ulaşır. O, sadece hızlı koşabilen bir at değil, aynı zamanda yelesiyle ve kuyruğuyla kanatlanıp uçabilen de bir attır. Nurgun, bir abaahıyla kavga etmek için atına atlayınca doru atın kanatlanıp uçuşması, yeri göğü birbirine katar:

*Kudretli Nurgun Bootur,
atına atlayıp
en kuzeye doğru yönelmiş.
Sekiz uçlu,
yedi düğümlü,
çok esnek ve görkemli kutsal kamçısını şaklatıp
atını kamçılarmış.
At, karla kaplı dört kuru ot yığınının benzeyen
taş gibi sert toynağıyla
yatan ineğin karnı büyüklüğündeki
kara taşı şiddetle teperek
yelesiyle ve kuyruğuyla kanatlanmış.
Gürültüyle uçup gitmiş.
... (Nurgun’un) kulağının sesi,
yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi
çınlamış.
Yüzü ince söğüt dalıyla
öldürürcesine dövülmüş gibi
cızırdamış.
Atın, nefesi buzdan mızrak olup
üç günlük uzaklığa,
toynaklarına yapışan kara toprak da
bir günlük uzaklığa gidiyormuş.
Cılız ve zayıf ağaçlar,
sırt damarı gibi lapa oluncasına yere serilmiş.
Çok sert ve sağlam ağaçlar,
öküz kuyruğu gibi yukarı doğru uzamış.*

*Gürleyen yıldırımla arkadaş olup
şiddetli gök gürlemesiyle yoldaş olup
işte böylece gitmiş. (943-972)*

Doru at, nereye gidileceğini çok iyi bilir, hedefe ulaşıncaya uygun bir yer arayıp kendi kendine iner. Tehlikeyi sezdiğinde dile gelip Nurgun Bootur'u uyarır. Çünkü doru ata, insanlar gibi konuşma özelliğini bahşeden tanrılar, onu "Efendim, sahibin korkup çekindiği zaman söz söyleyip hikâye anlatıp dile gelip konuş!" diye uyarmışlardır.

*At;
geçmiş yıllarda,
eski günlerde,
önceki zamanlarda,
Sağaca konuşmuş.
İnsan gibi anlatmış.
O an da Uraaňhayca (Sağaca) konuşmuş.
Nurgun şaşırıp
bakakalmış.
Sonra at üç defa gür bir sesle kişneyip
dört ayağını birden yere sağlamca diremiş.
Ondan sonra
özlü sözler söyleyerek
şöyle konuşmuş:
"Ce... bo...
Efendim sevgili sahibim,
benim ağızımdan çıkanı
dikkatlice dinle.
Seçilmiş sağlam muhakemenle
doğru bir şekilde anla.
Bu Timir İyista Hara adlı bahadır,
seçilmiş sağlam sığınağına ulaşırsa
musibet gelip çatacak.
Çok büyük bir felaket etrafı saracak.
Dikkatli ol, gözlerini dört aç!
Güneşin battığı,
küheñenin koptuğu an
işte bu andır...
Beni sertçe mahmuzla.
Sonra üzerimde ustaca otur.
Ben, şimdi hızla koşmaya hazırım...
Onun taştan sığınağına
onunla aynı anda
başarılı bir atlayış yapmamız gerek." (1008-1041)*

urgun Bootur; kız kardeşi dünyalar güzeli Aytalı Kuo'yu, abaahı savaşçısının elinden kurtarınca *"Seçilmiş genç atım gözlye gösterme, kulaklıya duyurma!"* diye tembih ederek emanet edecek kadar atına çok güvenir. Doru at da onun söylediklerinin dışına çıkmaz. urgun, atının cenk meydanında kendisine söylediklerini dikkate alırken atı da onun emirlerini, hiç zaman kaybetmeden yerine getirir. Bahadır urgun, sadece ablası Ayı Umsuur Udağın'ı ve doru atını *"Uzak da olsan yakıl ol, Yok da olsan var ol!"* diye çağırır. urgun'un bu yardım çağırısından da anlaşılacağı gibi, doru at bahadır için sıkıntıya düşüldüğünde yardıma çağırarak için akla ilk gelenlerden biridir. urgun, atına hareket hâlindeyken bile biner, hiç kimsenin dayanamayacağı kadar uzun bir süre at üzerinde yolculuk eder. Doru at, urgun'a üzerinde nasıl durması gerektiğini öğretmiştir. Mağrur bir şekilde sefere çıkıp azametli ve dehşetli bir şekilde hedefine uçan doru at, yeryüzüne *"lap"* diye sağlam ve çok şiddetli bir ses çıkartarak iner.

Oloñholarda bahadırların olağınst atlarının yanı sıra, Sağaların sürü hâlinde baktıkları ylkılara rastlamaktayız. Sağa Türklerini; komşuları olan diğer Sibiryaya milletlerinden geleneksel geçim kaynağı ve hayat tarzı yönünden, tarihsel süreçte ayıran en temel farklılık, Sağaların ren geyiği yetiştiriciliğinden daha çok, at ve sığır yetiştiriciliğine önem vermiş olmasıdır. Bu tercih, onların etnik ve coğrafi kökenleriyle yakından ilgilidir. Oloñho, daha çok mitolojik ve fantastik konuların işlendiği bir sözlü edebiyat türüdür. Ancak, oloñho mısralarından hareketle Sağaların tarihi, kültürel ve sosyal hayatı hakkında önemli bulgulara ulaşmak da mümkündür. At ile ilgili bazı mısralar, onun bu Türk boyunun hayatındaki yerini, çok açık bir biçimde göstermektedir:

Sağ eliyle (1731)

at yelesinden kılla süslü, desenli kepçeyi tutmuş. (1732)

Oturması için altına post serin.

En güzel yemekleri yedin.

En güzel içecekleri içirin.

nne bolca at eti getirin.

Atın boynundan kalın içyağını karşısına koyun... (2324-2328)

başkşedeki sedire

ak atın

*tek parça (baş ve ayak derisi bir arada olan) postundan
minder koymuşlar...(2377-23802)*

C. Yardımcı Kadın Kahraman: Saħa oloñholarının başkahramanları çoğunlukla erkeklerdir. Oloñho geleneği içerisinde kadınların başkahraman olduğu metin sayısı ise erkeklerin başkahraman olduğu metinlerle kıyaslandığında daha azdır. Erkek başkahramanlı oloñholardaki kadınlar ise sıradan ve etkisiz kahramanlar değildirler. Onlar, olay örgüsü içerisinde, abaahılarla zorlu bir mücadele veren başkahramanın, en yakınındaki yardımcılardır. Culuruyar Nrgun Bootur Oloñhosu, başkahramanının erkek olduğu bir sözlü edebiyat ürünüdür. Bahadır Nrgun'un yürüttüğü etin mücadelelerde, kadın kahramanlar Ayı Umsuur Udağan'ı ve Sabıya Baay otun'u, onun yanındaki en etkin kahramanlar olarak görmekteyiz. Nrgun, çözemediği bir sıkıntıyla karđı karđıya kaldığında Ayı Umsuur Udağan'ı yardıma çağırır. Bir olayın veya bir nesnenin hikmetini merak ettiğinde de Sabıya Baay otun'un bilgeliğinden yararlanır. Bu iki güçlü kadından Ayı Umsuur Udağan, Nrgun Bootur'un ablasıdır. O, yukarı dünyada yağar olağanüstü gleriyle orta dünyada görevli olan kardeği Nrgun Bootur'un yardımına yetişir. Onu, bazen azametli bir kartal bazen de güzel bir turna kılığında orta dünyaya inerken görürüz. Yukarı dünyadan kimi zaman "*kutsal suyu*" kimi zaman da "*sihirli kamçıyı*" yanında getirir abaahılarla kavga eden bahadır kardeğine, bu korkunç yaratıklara karđı üstün gelmesi için uzatır. Nrgun, Ateş Denizi'ne baş aşağı tam düşecekken yine Umsuur ortaya çıkar, bu kez de sihirli nefesini üfleyip kardeğinin önüne gümüşten bir köprü kurar. Böylece başkahraman Nrgun Bootur, Ateş Denizi'nin içerisinde yok olup gitmekten kurtulmuş olur. Akan yıldız gibi çabuk yürüyen, parlayan olpan yıldızı gibi hızlı koşan Ayı Umsuur Udağan, sevgili kardeği Nrgun'u, Uot Uhutaaki ile yapacağı korkunç kavgaya bizzat hazırlar:

Ayı Umsuur Udağan:

*Uot Uhutaaki hepsini
yenip galip geldi.*

Sonra onları küflü ve paslı hapishanesine kapattı.

Zifir karanlık zindanına tıktı.

Bundan dolayı beni:

'Sen kk kardeğini bulup

sözünü dinletip onu ayı bahadırlarını kurtarmaya gönderirsen

suçunu işte o zaman affedeceğiz.'

*diyerek yolladılar...
 Şimdi senden rica ediyorum.
 Benim için de gidip
 tek tek dövüşüp
 boy ölçüşüp gör.
 O, kurnaz olmasına çok kurnaz
 ama seni ona denk gelecek şekilde
 hazırlayacağım. demiş. (2768-2783)*

Sabiya Baay Hotun, yaşadığı obada sözlerine en çok itibar edilenlerden biridir. Gelecekte haber veren ve pek çok sözlü edebiyat ürününü oldukça iyi bilen bilen bu yaşlı kadın, “*ihiaf*” kutlamalarında, önündeki kırmızı kabından eline aldığı kepeçle etrafa kırmızı saçıp dua eder. Nurgun, çok eski zamanlarda yukarı dünyadan indirilen bu yaşlı kadının söylediklerini ve isteklerini, yapıp yapmamakta bazı zamanlar kararsız kalır. Onun kararsızlığı, bir seferden dönerken karşılaştığı bu yaşlı kadını, çok fazla tanımamasından kaynaklanır. Sabiye Baay Hotun’un sözlerinin ve isteklerinin hikmeti, ancak sonradan anlaşılır. Ayı oymağının ve kün ulusunun bütün fertleri tarafından saygıyla selamlanan bahadır Nurgun, Sabiye Baay Hotun tarafından da selamlanır. Nurgun vücut diliyle saygısını ise ancak ablası Ayı Umsuur Udağan’a karşı gösterir.

İncelediğimiz bu oloñhoda, Ayı Umsuur Udağan’dan ve Sabiye Baay Hotun’dan, üstlendikleri işlev farklı olan Aytalı Kuo ve Kııs Nurgun adlı iki yardımcı kadın kahraman daha vardır. Aytalı Kuo, Nurgun’un orta dünyaya birlikte indirildiği kız kardeşidir. Kııs Nurgun ise bahadırın oloñhonun sonuç bölümünde evlendiği karısıdır. Onlar, Nurgun’un abaahılara karşı verdiği mücadelelerde ve yaptığı kavgalarda, fiilî olarak etkin bir rolün sahibi değildir. Ancak her iki yardımcı kadın kahramana, orta dünyada bulunma amacının gereğini yerine getirmekle uğraşan Nurgun’a, yol arkadaşı (Aytalı Kuo) veya hayat arkadaşı (Kııs Nurgun) olma görevi verilmiştir. Onlar, Nurgun Bootur’a varlıklarıyla verdikleri manevi destekle ön plana çıkarlar.

Bu oloñhodaki kadınların saçları, sekiz kulaca denk gelecek kadar uzun ve örgüldür. Turna gibi göz kamaştırıcı bir güzelliğe ve endama sahip

olan kadınlar, ön ve arka taraflarından yerlere kadar uzanan bir gerdanlık takarlar, saçlarına da süs olsun diye bir gümüş toka tuttururlar. Onlar, omuzlarına kunduz postuyla kenarları süslenmiş vaşak kürkünden bir atkı atar, soğuk kış günleri için boynuzlu bir kulaklık ve kara tilki postundan yapılmış bir de kalpak takarlar. Bazen de astar gibi ince elbiseler giyerler.

Bu oloñhondan hareketle Saħaların toplumsal hayatında, aile ve kadın erkek ilişkisini değerlendirdiğimizde, kadın ile erkeğin aile içinde veya dışında birbirlerine karşı üstünlüklerinin olmadığını görmekteyiz. Kadın ve erkek, hayatın pek çok alanında, birlikte ve eşitirler. Ailelerini ilgilendiren kararları da ortak verirler. Nurgun Bootur'un orta dünyaya indirilmesini isteyen tanrı Ürüñ Aar Toyon, Nurgun'un anne babasına hitap ederken birisine öncelik tanımaz, her ikisinin adını da birlikte söyler. Nurgun'un ve Aytalı'nın anne babası için, çocuklarının orta dünyaya gönderilme kararı, oldukça önemlidir. Dolayısıyla karar alma sürecini de sorumluluğunu da birlikte paylaşırlar. Saħa ailesi, kapalı ve katı kuralları olan bir aile değildir. Kadınlar, korktukları zaman kocalarına sığınır. Aileler, toplumsal ve ekonomik konularda daha ön planda gördükleri, erkek çocuklarından daha çok sorumluluk almalarını bekler:

Ayıı Nurağalcın Emeeħsin, korkup hüngür hüngür ağlayarak kocasının (Ayıña Sier Toyon) gölgesine sığınmış. (393)

Erkek çocuğunun daha çok önemsenmesinde toplumsal olarak erkeğe bırakılan ailenin ekonomik yükünün rolü, önemli bir etkidir:

*Benim (Sabıya Baay Hotun) Kün Cirimine denilen
sadece bir bahadır evladım vardı.
O, kahraman bir kişiydi.
Onun gibi
hayırlı birisini hiçbir yerde görmedim.
Neyim var ki, neyim yardım edecek?
Kimim var ki, kimim koruyacak?" diyen
yaşlı kadının yüreği sızlayıp
baygınlık geçirmiş. (2417-2425)*

Erkek çocuklarıyla babaları kız çocuklarıyla da anneleri yakından ilgilenirler:

*Bey! Ben şimdi kızımı,
sekiz kulaç örgülü Aytalı Kuo'yu,*

*kendim yeryüzü gibi süsleyeceğim.
Ok gibi kusursuz yapacağım. demiş. (454-457)*

Kadınlar, evlerinin içinden erkekler ise dışından daha çok sorumludurlar. Kadınlar, yemek pişirir ve dikiş dikerlerken erkekler, ava gider ve ailelerinin geçimlerini sağladıkları hayvanlarla ilgilenirler. Saḫalarda, kadın otoritesinin aile içine, erkek otoritesinin ise aile dışına dönük olduğunu söylemek mümkündür. Evlere gelen misafirleri karşılayıp ağırlama görevi, genç kızlara bırakılmıştır:

*Sekiz beyaz dişi turna gibi güzel kız,
atın yelesinin sekiz kılıyla kenarları süslenmiş büyük kırmızı kupasını
yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi
altın sarısı yağla
ayrı ayrı tutup
onu güler yüzle ve saygıyla karşılayın.
Yolcu acıkmıştır.
Seyyahın bir ihtiyacı vardır.
Culuruyar Nurgun Bootur yavrucuğuma,
lezzetli ve kutsal aşı yedin.
Kutsal suyu içirin. (1760-1770)*

Aile kurmak, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda oldukça önem verilen toplumsal bir konudur. Bahadırın olağanüstü özelliklere sahip yurdunun tasviriyle başlayan bu oloñho, Nurgun'un evlenmesiyle sonuçlanır. Diğer kahramanlar da kendileri için, tanrılar tarafından seçilen kızlarla evlenip kendi hayatlarını kurarlar. Kahramanlar, kendilerine eş olarak belirlenen kızların evlerine gider, asıllarını nesillerini anlattıktan sonra onlarla evlenirler. Nurgun Bootur'dan ablasının son isteği, Saḫa geleneksel hayatında kadının konumunu açık bir şekilde göstermektedir.

*Kudretli Nurgun Bootur,
eşin Kılaannaah Kııs Nurgun
ne derse desin tavsiyelerinden
hiçbir zaman çıkma.
O, gönlü geniş,
anlayışlı, duyarlı ve akıllı
her şeyi bilen, gören ve işiten
bir kızdır.
Ben gökyüzünün çocuğuyum ve geldiğim yere işte şimdi uçuyorum.
(4600-4608)*

D. Şekil Değişirme: Türk destan anlatma geleneği içerisinde en çok görülen motiflerden birisidir. Saħa Türklerinin destan anlatma geleneği içerisinde de oldukça sık işlenmiş olan bu motifin, Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda dokuz örneğini tespit ettik. Bahadır Nurgun Bootur, Ayı Umsuur Udağan ve Itık Hahaydaan, kılık değişirme yeteneğine sahip olan oloñho kahramanlarıdır. Hem yukarı dünya hem de aşağı dünya kökenli kahramanlar, bu olağanüstü güce sahiptirler. Kahramanlar, tespit ettiğimiz dokuz kılık değişirme örneğinden sekizinde bir hayvanın kılığına, sadece birinde ise abaahı kılığına girerler. Onlar, genellikle yerde yuvarlandıktan sonra kılık değiştirirlerken güneşin etrafında dönerek de kılık değiştirebilirler. Kılığına girilen hayvanlar, kartal, turna kuşu ve turna balığıdır.

İncelediğimiz oloñhoda kılık değiştirdiğini gördüğümüz Ayı Umsuur Udağan'ın, Itık Hahaydaan'ın ve Nurgun Bootur'un üçü de kartal kılığına girmektedir. Kartal, bu oloñhoda kılığına girilen ortak hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağı dünyadan gelen Itık Hahaydaan'ın kılığına girdiği kartal; üç başlı, çatal kuyruklu ve demirden tüylüdür, üstelik ağzından da ateş püskürtür. Bu kartal, abaahı savaşçılarının ejderhalarını andırır. Nurgun Bootur'un ve Ayı Umsuur Udağan'ın kılığına girdiği kartal ise "kayın kabuğunu dibinden demet şeklinde bağlamış gibi çatal kuyruklu, serilmiş kayın kabuğunu genişçe açarak yaymış gibi geniş gümüş kanatlı, büyük palayı baş aşağı tutmuş gibi gümüşten pullu tüylü, kocaman bir kazan gibi büyük başlı, fincan büyüklüğünde ve güzelliğinde gözlü, eğri tırpan gibi uzun ve mükemmel gagalı, on Caañı tırpanı gibi yırtıcı kara pençeli",²⁰⁰ azametli bir kartaldır. Aşağı dünyadan gelen kartal, oldukça korkunç görünümlü iken yukarı dünyadan gelen kartal, onun aksine çok güzeldir. Kılığına girilen hayvanlardan birisi de turnadır. Turna kılığına giren kahraman ise Ayı Umsuur Udağan'dır. Kartallar azametli bir şekilde inerlerken turnalar süzülü süzüle inerler. Abaahılar turna kılığına girmezler. Turna ve kartaldan sonra kılığına girilen bir diğer hayvan ise Turna balığıdır. Turna balığı kılığına, hem

²⁰⁰ Aktarma bölümü, 1514-1529 arası mısralara bakınız.

urgun Bootur hem de Itık Hhaydaan girer. urgun, lm Suyu'na; Itık Hhaydaan da Ateş Denizi'ne Turna balığı kılığında girer. urgun Bootur Şu Şeklide kılık deęiŐtirir:

Kudretli urgun Bootur, yukarı doğruluverip Şöyle söyledi: "Ar caalı, ocuklar! Hangi ülkede böyle gururlu bir kişi var? Çocuklar, ben bu kadar geldikten sonra asla geri dönmez bir bahadır olarak durmaktayım." diye düşünmüş.

Sallanıp yuvarlanıvermiş.

Siyah benekli alaca bir kartal olmuş.

Siyah cilalı demir küskü gibi

uzun ve Şanlı gagasını

boğuk bir sesle bilemiş.

On Caaı tırpanı gibi,

büyük kara pençesini

sürterek keskinleştirmiş.

Büyük palasını baş aşağı tutmuş gibi,

demir pullu tüyünden

ateş aşağı doğru szlmŐ.

Serilmiş kayın kabuğunu genişçe açarak yaymış gibi,

geniş kara kanadını

toplamiŐ.

Kayın kabuğunu demet Şeklinde dibinden bağlamış gibi,

demir kadar sağlam çatallı kuyruğunu

güzelce açmış.

 bulutun sivri tepesinden

aşağı doğru iyice basıp

demir uçlu katranlı ok gibi,

gürültüyle dalarken

konuşmaya da devam ediyormuş: (4381-4403)

E. Gelecekte Haber Verme: Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda gelecekte haber verme yeteneğine sahip olan kahramanlar, Nurgun'un babası Ayıña Sier Toyon ile yaşlı kadın Sabıya Baay Hotun'dur. Her ikisi de yaşlarından dolayı çevresindekilerden oldukça saygı görür. Onlar, üç farklı belirtiden hareketle üç kehanette bulunurlar. İlk olarak Ayıña Sier Toyon, oğlu Nurgun Bootur doğduğunda, semanın bataklık gibi dönmesinden ve büyük bir kabın içindeki su gibi çalkalanmasından; oğlunun kudretli tanrılar tarafından bütün bahadırlara örnek gösterilecek kadar ünleneceğini anlar. İhtiyar Ayıña Sier Toyon, oğlunun kaş kıvrımlarının aşağı doğru oldukça sarkık olduğunu görünce, bahadır Nurgun'un çok inatçı ve sert yapılı biri olacağını tahmin eder. Yaşlı ihtiyarın bu ikinci kehaneti de doğru çıkar, Nurgun Bootur, gerçekten de sert yapılı ve çok kararlı biri olarak abaahılarla mücadele eder. Son olarak da yaşlı kadın Sabıya Baay Hotun, hayırlı bir rüya görür. Rüyasındaki emarelerden hareketle önceden hiç tanımadığı sadece adını duyduğu Nurgun'un, kudretli tanrılar tarafından özel olarak görevlendirildiğini anlar:

*Ce... bu... ce... bu...
yavrularım, çocuklarım,
ben hayırlı bir rüya gördüm.
Güçlü bir emareden geleceği bildiriyorum.
Benim gibi yaşlı bir kadının söylediklerini
dikkatlice dinleyip anlayın.
Eski zamanlarda,
geçmiş günlerde,
Üç Nüken Ölüm Suyu'nda yıkanıp yüzmeye gitmiş,
dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış
Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur'u,
Odun Biis'in tayin ettiği
Cılğa Toyon'un yarattığı
hakikat imiş, gerçek imiş.
O, tam ve eksilmez kısmetli,
önüne geçilmez alın yazılı,
bir kişi imiş.
Bundan dolayı çok sevindim.
Dokuz genç turna gibi yiğitlerim,
atının dizginini tutun.
Kapıyı açın.
Oturması için altına post serin.
En güzel yemekleri yedin.*

*En güzel içecekleri içirin.
Önüne bolca at eti getirin.
Atın boynundan kalın içyağını karşısına koyun...
Ahtar Ayı'mız,
aşikâr olan Cöhögöy'ümüz,
bizim kuvvetli nefesimizin fidyesini vermeye
güçlü nefesimizin bedelini ödemeye
Nurgun'u görevlendirmişler. (2303-2333)*

F. İmtihan: Türk destan geleneğinde çok yaygın olarak gördüğümüz imtihan motifine, Saħa Türklerine ait Culuruyar Nurgun Bootur Oloñhosu'nda da rastlamaktayız. Bu oloñhoda imtihan olan kahraman Nurgun Bootur iken onu imtihan eden ise Kııs Nurgun'dur. Kııs Nurgun, Nurgun Bootur'un evlenmek için talip olduğu kızdır. Bahadırın Kııs Nurgun'un yurduna gidip ona talip olması, yukarı dünyanın yüce tanrıları tarafından istenmiştir. Kııs Nurgun, kendi yurduna evlenme talebiyle gelen bahadıra, yerine getirilmesi çok zor şartlar öne sürer. Kııs Nurgun, kendisine çok güvenen sözüne sadık ve çok cesur bir kızdır. O, kendisine talip olan birisinin de kendisi gibi güçlü ve cesur olmasını ister:

*“Ce... buo...
Benim ağzımdan çıkanı
dikkatlice dinle!
Sen, gerçekten de şanına şöhretine layık imişsin.
Ben, çok büyük bir belaya düşüp
yaşayan bir kıyım...
Benim kardeşim,
dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış
Ayı Curağastay Bahadır;
yukarı dünyayı,
orta dünyayı ve
en sonunda da aşağı dünyayı, baştan aşağı dolaşmış.
Aşağı dünyadan çıkarken
büyücülerin menşesi olmuş
Alıp Hara'nın
sihrinin tesirli hilesinin de çok olduğunu anlatıyorlarmış.
Bunu duyunca “Gidip onunla vuruşup göreyim...” diye
geri dönmüş.
O,
örümceğin saplandığı her şeyi içine çeken
ölüm bataklığının üstünde uçup giderken
Alıp Hara, sihirli ipini kement şeklinde atıp
onu yakalayıp
her şeyi yutan bataklığa düşürüp içine çekmiş.
O, çıkmak için yukarı doğru her çırpındığında
sihriyle aşağı doğru çekmekte.
Ben iki defa gidip
kavga edip gördüm.
O, şerir ve şedit yerin tümseğinde,
sihirli ve hileli olduğu için
hiçbir zaman yenilmedi.
Üçüncüsü*

'Ölürsem alın yazım,
başarırsam övüncüm ve saadetim!' olur diye
kör talihim hakkında feryat edip otururken
sen yetişip geldin.
Haydi şimdi de sen gidip dövüş bakalım!
O yerden,
kardeşimi çıkartıp kurtarırsan seninle evlenebilirim.
Başka bir ihtimal yok. (4198-4237)

Óurgun bootur da bütün Şartları yerine getirerek ne kadar güçlü ve cesur olduğunu gösterir:

Kudretli Óurgun Bootur Şöyle söylemiş:
Ben,
ne geri çekileceğim
ne de verdiğim sözden döneceğim.
Çok korkunç bir yeri göstermiş olsan da
bunu duyduktan sonra nasıl oraya gitmeyeceğim?
Ölürsem alın yazım,
başarırsam övüncüm ve saadetim olsun.
Ölmezsem tam bir yıl içinde geleceğim. (4245-4253)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METİN

I. DESTANIN SAHA TÜRKÇESİYLE METNİ

I Sire-Doyduta

Tullarıtağas hatırıktaah tomoroon mastaaḥ,
uluu tumullaah, eñer ḥalcaayılaah,
... oçuos bulgunraḥtaah;

- (5) kıyıra kötö turar kihil kumaḥtaah,
örüküye kötö turar ürüñ buordaah,
laçığırı toḥto turar ... taastaah,
tiñehe ınaḥ sağa deriespe taas tibiileeh,
kunan oğus sağa loçuguras taas burğaalaah,-
(10) ... doydu ebit.

Toğus uon üreḥ kuugunaan kiiren ḥolbommut
ḥolboroñ mağan ḥoçolooḥ ebit;
ağıs uon üreḥ arallaannaan aygıstan,
aydaaran-aymanan kiiren,

- (15) aan iye doydu buolan,
aatırbit-aarırbit ebit;
sette uon üreḥ sielen-ḥaaman
cigihiyen kiiren keñeen-uhaan,
sir iye buolan, siriediybit ebit.

- (20) Soğuruu dieki kördöḥḥö -
toğus atır sılğı
coñsoottoho turalların kurduk,
toğus ḥoñoroy duopsun tumullaah ebit;
ilin dieki ergite kördöḥḥö -

- (25) kiis kıl keteğın tüütün

- kederitçi tupput kurduk,
keñkil ħara tılaaħ ebit;
ħotugu öttün dieki ergite körön turdaħħa -
ağıs ħara mağaaş atır oğuş
- (30) ħarsan laçığıraha turalların kurduk,
ağıs taraaħ suorba taas ħayalaah ebit;
arğaa dieki öttün oduulaan turdaħpına -
ağıs üösteeh Araat bayağallaah ebit,
ağıs künnük sirten
- (35) aarığıra-aydaraa, aygısta turar ebit.
Sir giene kiine sir buolan
siriediybit ebit,
doydu giene dolgurata buolan
turuguran tupsuubut ebit;
- (40) uñuorguta billibet,
ulağata köstübet
uhun duraar toloon buolan
muñutaabit ebit;
kieñe billibet,
- (45) kerdiite köstübet
ketit sir buolan siriediybit ebit;
ustata otut köstööh,
tuorata uon köstööh,
ottotugar tuoħ da oto-maha suoħ
- (50) çııstay doydu ebit.
-“Aray bu sirge buħatır oloruon söp doydu ebit”.- dii sanıllar ebit.
Üühe otut toğuş biihin uuha barı
kiiren ötüöħteen köröllör ebit bu doydunu;
allaraa süürbe sette biihin uustara barı
- (55) öñöyön köröllör ebit bu doydunu;
orto doydu otut üs biihin uustara barı
kelenner ıy kün biliitiger

- körön ümürühen aahallar ebit bu doydunu,
ol gınan baran
- (60) sibir-sabır kepseteller ebit,
üömes-aamas sübeleheller ebit:
-“Ar caalı!
At tatay!
Bu uhun duraar hoçolooḥ,
- (65) kieñ calḥaan sıhılaaḥ,
uhun kuyaar toloonnooḥ
doydu ebit, oğolor!
Bu mannık sirge
odun ḥallaan oñorbut
- (70) çıñıs biis ıybit, -
Süñ ḥaan uluustara,
Süge toyon aymaḥtara,
Süñken Erilik ucuordara,
Odun biis oğonñor, Cılğa toyon
- (75) oñoron ayan-kerden tüherdeğine -
oççoğo ere bu sir itçitin buluo ebit
nii, doğottor?
İti kenne, bu
uolan baranar uulaaḥ,
- (80) oḥton baranar mastaaḥ,
orto boroñ turuu çağıl doydu
collooḥ kihitin-süöhütün,
uygu bıyañın,
ketit kehiitin,
- (85) ürdük örögöydööḥ colun
bu allaraa doydu,
süürbe sette biihin uuhun
toyono buolbut
Arcañ Duolay oğonñor,

- (90) Adağalaah Ala Buuray emeehsin ikki,
 üs Núkeñ Üöden tügeğer
 doydulanan duguydanan oloron,
 diriñ doydu cilbitterinen,
 tügeğ doydu tüökütterinen,
- (95) allaraa doydu albınnarınan,
 ağıs atahtaah acaraydarınan atağastatannar,
 soğotoğ ħarahtaah soğuruu uolun
 solloñnoođun soruyan tahaarannar
 orto doydu colun toğtordular,
- (100) törüür oğo uyatın tüñnerdiler,
 iiter süöhü kürüötün iñnerdiler.
 Anı bu bihigi körör sirbit
 abaahı sire buoluo buollağa duu, ħaytađ duu?
 Tuoğ anı öröhüyüön
- (105) Bihigi ayı aymağın,
 kün uluuhun?”- destiler.

II Nurgun Aytalı Kuo İkkini Orto Doyduga Olohtuullara

Onuoḡa bu orto doydu cono, ayıı aymaḡa, kün uluuhun sañatın üöhe
Odun biis oḡonñor, Cıḡa toyon ihitte, ol gınan baran ette:

-“E, ce kırcık,

(110) bu orto doydu

collooḡ kihitin-süöhütün barıtın

bu üühe, allaraa abaahılar

berke ataḡastaan ereller,

collooḡ kihitin-süöhütün

(115) baratallarıḡar tiydiler.

Barıñ ere, nokolor,

sorudaḡḡa sılcır

üs kün cöhölcüt uolattar!

Bu köstör küöḡ maḡan ḡallaan

(120) anaraa öttüger,

uruydaaḡ dobun tuygun culuo maḡan ḡallaan

ürüt öttüger oloror,

kıray maḡan ḡallaan kıstıktaaḡ,

sardañalaḡ maḡan ḡallaan sayılıktaaḡ,

(125) tunalḡan maḡan ḡallaan doydulaaḡ,

üüt küöl oloḡtooḡ,

üüt aas beyeleeh

üker kuyaas tınnaaḡ

Ürüñ Aar toyon,

(130) Ürüñ Aarlı ḡotun dien baallar.

Onno baran etiñ bu min eppit tılbın:

“Bu orto boroñ turuu caḡıl doyduga

aybıt kihibit-süöhübüt

tüörekey tölkölönnö,

(135) kerçekey keskillenne,

oñdoḡoy oñoruulanna.

- Orto doyduga törüöbüt kihi
 tordohtooh ciege kiirbit,
 toburahtaah ahı ahaabit,
- (140) siikey tülehi sırımı sılcıbit conu
 köstübet küüsteehtere,
 acaray atamaannara,
 soğuruu tuygunnaahtara,
 barı mustan bölöğölöön sılcın,
- (145) sien-ahaan kebiheeri gınnılar -
 manıağa bihigi kömüskelle-cüülle oñoruohğa söp”
 Bu orto satı mağan hallaañña,
 kilbienneeeh kiriliehin ürdüger,
 tunalğannaah tuygun tuonatin ürdüger oloror
- (150) Ayıña Sier toyoñño,
 Ayıı Nuoralcın emeehsin hotuñña
 sibiligin törüön sıtallar uollaah kııs
 Uollara ikkite, kııstara biire buolla.
 Bu uolların aata -
- (155) “Toğus hallaan ürdüger tura törüöbüt,
 tiiti törgüü mutugunan holoburdaah
 teber Turağas attaah
 Culuruyar Nurgun Bootur”dien
 aattaah buhatır törüön sıtar.
- (160) Bu buhatır balta
 “Ağıs bulas suhuohtaah Aytalı Kuo”dien
 aattaah cahtar törüön sıtar.
 Onu min Nurgun Booturu
 ağıs uhuktaah, tüört kırılılaah
- (165) çeñkir taas ostolboğo
 sür kutun süüdüten,
 iye kutun erçiten turan,
 üühe kereniiske

subay h̄aaninan suruybutum:

- (170) “Mugutuur doydu
 boolunun toyono buol!”dien.
 Kütür doydu tüökünnerin cüüllüürge,
 anaraa doydu albinin caniyarga
 anaammın aybıtım.
- (175) Orto doydu
 küühün añara küüsteeh̄,
 baayın añara baaydaah̄,
 colun añara collooh̄
 kihi buoluoh̄ tustaah̄;
- (180) uottaah̄ h̄arahtaah̄ı
 utarı kördörüö suoğa,
 tataar tıllaağı
 taba etitie suoğa;
 solloñnooh̄ soğotoh̄ h̄arahtaah̄
- (185) soduomnaah̄ h̄allaan ohollooh̄ uolattarın
 umsararga oñorbutum,
 añardas h̄arahtaah̄ acaray uolattarın
 aattarın alcatarga aybıtım,
 ayı aymağın arağaççılaatın dien aybıtım,
- (190) kün uluuhun kömüsküötün dien oñorbutum;
 ohtoohton ohtubatın,
 saalaah̄tan samnıbatın,
 iliileehten iñnestibetin,
 oyoğostoohton ohtubatın,
- (195) tataar tıllaağ taba eppetin,
 uottaah̄ h̄arahtaah̄ utarı körbötün
 dien oñorbupput.
 Onu bu oğonńordooğ emeehsiññe eten,
 tılların tierden,
- (200) bu aan iye doyduga, -

- tögürümñüte tüört uon köstööh,
ustata otut köstööh, -
buhatır oloror
çııstay mağan toloonugar
- (205) bu uollaah kııhı üühetten tüheriñ.
Algıs ütütün alğaan,
tıl ütütün eten,
törüür oğonu uyalıı,
iiter süöhünü kürüölüü,
- (210) aal uotu otto,
alaha cieni teriye,
altan sergeni anña,
tüört bacır bağananı turugurda,
orto boroñ turuu çağıl doydu oloğun olohtuu,
- (215) toyon aatın tupsara kiirdiner!”
-diebit ühü Cılğa toyon.
Sorukka sılcır
üs kün cöhölcüt uolattar oburgular
turan körön baran
- (220) çıpçılıyiah beteree öttüne
tiiye oğson eppitteriger,
onuoha Ürüñ Aar toyon:
-“E, ce, kırcık,
etien etteğe...
- (225) Bar ere, küüsteeh-uohtaah Kün Erbiye!
Bu orto satıı mağan hallaañña oloror
Ayıña Sier toyoñño,
Ayıı Nurağalcın emeehsiññe,
ikkige baran et ere:
- (230) bu kiniler töröppüt
uollaah kııs oğolorun
orto aan iye doyduga tüherdiner;

Odun biis oñorbut ebit,

Cılğa toyon ıybit ebit:

- (235) bu orto aan iye doyduga oloronno,
 uygu bıyañı olohtono,
 ketit kehiini tellehtene,
 çöñörö çüöppe sağa
 diriñ dalay tühülgeni turugurda,
- (240) alaas sıhı bıhağahın sağa
 arağas çaçırı anña kiirdiner.
 Eğerdeleeğ ilin hıllaan eñiyetin diekitten
 İyehsit hotun
 ilbirges erieninen enñeleetin,
- (245) ayhallaah arağas mağan hıllaan diekitten
 salbırğas saacağayınan talahalaatın;
 uruydaah uyushah mağan hıllaan diekitten
 Uottaah Cöhögöy
 ürüñ tüüleeginen olohtootun;
- (250) bu otto doyduga
 bu uollaah kııstarın tüherdiner -
 baran et ere!”
 Onuoğa Kün Erbiye buhatır
 soğotohto, uottaah çolbon süürütün kurduk,
- (255) “sur”gınan haalla da,
 Ayıña Sier toyoñño,
 Ayıı Nurağalcın emeehsiññe kelen ette
 Ürüñ Aar toyon eppitin kurduk.
 Onuoğa üs küös bıstıñın holoburdaah
- (260) taalan olordular oğonńordooh emeehsin;
 ol gınan baran,
 oğonńor köhsün etiten baran ette:
 -“Min oğolorbun -
 nohtolooğ süreğim itarğata,

- (265) ҺайҺаҺ Һара Һарым тулаааҺын курдук
санııбın ебет!
Oon-Һа улаҺан тоуоттор еppitterin
ҺайтаҺ Һınıамıу?
Tüheren көрүөм буоллаҺа да...
- (270) Ol тоуотторго
Һуо-ҺаатҺı туҺааннааҺ суорумҺу,
итеҺеллеҺ ilcit буол ere.
Min uolum төрүөтеҺине,
Һаскыан итаабıt саҺатıгар
- (275) bu satıı маҺан Һаллаан,
kuta курдук күөҺелсіен Һамнаабıта,
sandaҺалааҺ маҺан Һаллаан
атıяаҺтааҺ uu курдук сalkıya sıspıта.
Onon, min sanaabar,
- (280) Kүden Һара moonҺоҺтооҺ,
Һıgıl Һара борбуыдааҺ,
baraa Һара бıtҺıҺnaаҺ,
suon modun moonҺооҺ,
ҺalıҺ Һıgıl bappaҺaydaаҺ,
- (285) күüsteeҺҺe көрүҺneeҺ,
bıҺıyга bıҺııлааҺ,
буҺатııрга ҺолоburdaаҺ
kihi буолuo dii санııбın.
Ol Һınan baran,
- (290) bert öҺös сүҺүнneeҺ,
bert umsarı ҺабıрҺaydaаҺ,
bert түҺneri mayҺınnaаҺ kıhi буолuo...
Onu orto doyduga oлоҺtonon olordoҺuna,
tordoҺтооҺ сieҺe kiiren,
- (295) toburaҺtaаҺ aҺı aҺaan,
siıkey түлеҺı sırıını sıлcan,

- onoolooh sonnooĝu kitta oroohon,
 biilleeh sonnooĝu kitta bilsen,
 diriñ doydu cilbinneehterin kitta
- (300) tileh tepsen,
 anaraa doydu albinnarin kitta
 aat bılcahan,
 tügeh doydu tüökütterin kitta
 küön kössön,
- (305) küres bılcahan,
 oroy oĝsuhan,
 çeçegey tesihen,
 buulaĝa muskuhan,
 araas albas aptarıgar,
- (310) ügüs ciibe kabulĝattarıgar üöreneĝine,
 ütöö itık maanı beyete
 kömnöhtööh küöh ħara sanaalanan,
 ürdük oyuur kurduk öhöh ħaan üktellenen
 ħaaliaĥ beyete buollaĝa...
- (315) Otçoĝo,
 ayıını-buruyu, semeni oñordoĝuna,
 ayıı ħaan aymaĥtara,
 kün ħaan uluustara
 kömüskü-ħarıhiya olordunar...
- (320) Onu iti min eter tılbin
 çuo-baatçı et ere!"- diete.
 Onuoħa Kün Erbiye buħatır
 soĝotoħto ħallaan ulaĝatın dieki
 "sur"ĝinan ħaalla.
- (325) Ol ĝinan baran,
 Ayıña Sier toyon,
 Ayıı Nuraĝalcın,
 oĝonñordooh emeeħsin,

- ħaraħtarın uuta iñnerin bıhağahıgar dieri
- (330) “suburus”gına tühen baran, ettiler:
 -“Bıstıaħpıt duu, oyduoħput du?
 Aray teriyen tüherdeħpıt dii...
 Çeyiñ!
 Toğus suban turuya kurduk uolattar,
- (335) ağıs tıhı kıtalık kurduk kırgıttar!
 Bu oğoloru oy kurduk oñoruñ,
 taħ kurduk tañinnarıñ!
 İti kenne,
 ubaydara Mölsüt Böğö oburgu!
- (340) İniñ, oğoñ,
 Culuruyar Nırgun Bootur
 anallaaħ atın,
 sorgulaaħ sonoğohun,
 tiiti törgüü mutugunan ħoloburdaaħ
- (345) teber Turağas atın,
 miiñer miñetin,
 kölüyer kölgömün
 soğuruu ħallaan ulağatıttan
 sılgılaan ağalan,
- (350) buħatır kihi tañnar tañahın,
 tuttar sebin barıtın
 belemneen baran,
 orto aan iye doyduga killeren
 oloħtoo ere!
- (355) Bu baltığın,
 ağıs bulas suhuoħtaaħ Aytalı Kuonu
 kıtta killeren baran,
 ürgünñük sağa
 ürüñ tuona orduuların oloħtoo,
- (360) aal uottarın otton,

alaha cielerin teriyen

tağıs ere!”- dietiler.

Onuoğa uollara Mölsüt Böğö oburgu:

-“Sibiligin barıtın belemnem!”- diete da

(365) soğuruu hıllaan ulağatın dieki

“sur”gınan haalla da,

körön baran çıpçılıyiah

beteree öttüger,

isten baran eğiriyieh

(370) beteree öttüger,

kele oğusta da:

-“Uolgut-kıskıt teriirin

barıtın siterdim!”- diete.

Onuoğa oğonńor-emeehsin ikki

(375) ilii iliileritten siettihen,

hıarı hıarılarıttan hıapsan,

tahsan kördüler...

Ol kördöhtörüne -

tumul tıa bıstıbtın sağa

(380) teber Turağas at sılğını

toğus tomtorğooloğ toyon aas sergeğe

tumul hıaya sağa

tuora baayan kebispit.

At sılğı

(385) oğonńordoğ emeehsini körön baran -

tanıtın tıaha

tordoğ tuohu hıayıtı tıppıt kurduk,

üühe ürdük mağan hıallaan

ürüt ohuututtan tierde

(390) ürüñ küdeninen

örö uhutuu turar ebit.

onuoğa oğonńor köhsün etiten baran ette:

-“E, ce, min oğobor kircık dağanı söptööh at ebit, oğolor! Ce, emeehsin, kör ere! Oğobut sonoğoho haydağ ebit?”- diebitiger emeehsin, kuttanan sarılı tühen baran, oğonñorun külüger sörüöste tüste; ol gınan baran ħarağın uuta iñin bıhağahıgar dieri “suburus”gına tüste.

-“Tııy, oğonñor!

(395) Ügüs elbeğ aħsaannaah

ürgüük ürüñ süürügü körbütüm ebet!

Ol tuħarı samannık

sürdeeh kiepteeğ sılğını

körö ilikpin ebet!”diete.

(400) Onuoħa oğonñor ette:

-“Kebis, emeehsin, inñe dieme

ħaya, ol allaraa doydu

sürten sürdeeh doydu buoluo ebet...

Allaraa ...

(405) süürbe sette biihin uustara baar diiller,

orto doyduga

otut üs biihin uustara baar diiller...

Bu arğaa dieki kördöħħö -

sappaħtaah sabıday arağas ħallaan

(410) anaraa öttüger oloror

ħahıtır ħara Suorun toyon,

Uluutuyar Uluu toyon,

ıhar buor kurduk

ügüs aħsaannaah conun kıtta

(415) küön kössör,

küres bıcahar

at sılğı buollağa ebet -

en bihikkige anammatağ

at buollağa ebet, emeehsin...

(420) Çey, kebis!

Tuoğ ügüs ağıyah saña baar buoluoy?

Hata oğolorbutun
algıs ütütün alğan,
tıl ütütün eten,

(425) orto aan iye doyduga tüherdehpit!"-
diete oğonńor.

Ol dien baran: -"Anı tuttar sebin körüöh ere, emeehsin!"- diete. Onuoğa emeehsin ette: -"Bihigi ereydeehter, körön ere haalarbit sibiligin - diete, - oğolorbut gienin". Onuoğa ulağan uoallara Mölüt Böğö ette: - Uolgut tuttar sebe bu baar!"diete da biirdii-biirdii brağan iste.

Tumaan-İmeen doydu tuoha tuostaah,
Hamaan-İmeen doydu hatıña hatıñaah,

(430) ölüü balığın sihin üöhe silimneeñ,
hañay kıl ienin iñiire iñerçeleeh,
toğus hallaañña uhutuu süürer
uhun ńurgun saalaah ebit;
ağıs hallaañña hañıtı süürer

(435) hap ciereñkey onoğostooñ ebit;
uñuorgu trattan uolan kihi
uostaah tiihe orbolcuyan köstör
ohollooñ uhun subuya batastaah ebit;
kııs cañtar harahtaah haaha

(440) terbelciyen köstör
kırıktaah üñüleeñ ebit;
duolan oğus sağa
çompo sülügesteeñ ebit;
sıtar ınañ hannın sağa

(445) hara taas meeçikteeñ ebit;
bahıttan atağar dieri
ürüñ kömüs aalıtın cühünün kurduk
dıgdayar kuyañ tañastaah ebit.

Uollara, Culuruyar ńurgun Bootur, tuttar sebe, tañnar tañaha mannık buoltun emeehsin körön baran ette:

- (450) -“E, ce, oğobun
 Odun biis oñorbuta kırıckı ebit,
 Cılğa toyon aybıta çahçı ebit,
 oğolor! Ce üördüm-köttüm!
 Min anı kııspın,
- (455) ağıs bulas suhuohtaah Aytalı Kuonu
 beyem sir kurduk simieteğim,
 oy kurduk oñordoğum ebet,
 oğonñor!”- diete da emeehsin cietiger süüren toñkuçağınan anñan
 kiirde da:
 -“Ağıs tıhı kıtalık kurduk kırgıttarım
- (460) çeyiñ, oğobutun
 sir kurduk simieğiñ,
 tağ kurduk tañinnarıağıñ!”-
 dien baran,
 sıtıaran körö-körö,
- (465) olordon körö-körö,
 beder giene berteleeğinen,
 buobura giene mugutuurunan,
 sahil giene sağahtaagınan,
 kiis giene kirgilleeğinen
- (470) talan turannar tañinnardılar.
 Uollara - ürdük kihini
 öttüğün bahınan holoburdaah,
 kııstara - namıhağ cahtarı
 öttüğün bahınan holoburdaah,
- (475) İkkien çorotçu ulaatan erer
 uollaah kııs oğoloru sieten tahaardılar
 oğonñordooğ emeehsin;
 oğonñor uolun uñuo iliitiger sieppit,
 kııhı emeehsin hañas iliitiger sieppit,
- (480) ol gınan baran

- toburaḡ toḡtoobotoḡ
 culuo maḡan toloonnorun
 ottotugar kiirdiler.
 Ürdük oyuur kurduk
- (485) ügüs ütöo connoro barı munñuhunnular,
 elbeḡ ḡalıñ oyuur kurduk
 aymaḡ bile connoro barı kelliler.
 Uollaah kııs oḡoloru
 ḡaba ottolorugar killerdiler da
- (490) tögürütçü töbüröönneen turdular,
 uonna ḡaraḡtarın uuta barı tühe turdular...
 Onuoḡa bu uol oḡo,
 “ñörüs”gına tühen baran könüütüger,
 çuor mutuk kurduk
- (495) çolotçu tattaran barda,
 kiil mas kurduk
 kedetçi tattaran barda,
 İkki ḡaraḡın
 ḡataahın çolbonun kurduk
- (500) tırıbınatçı körön turan baran,
 ürüñ tulluk kurdugunan
 “top”gına sillien baran,
 ıllaan erer ühü:
 -“Ce... bo...
- (505) Aar toyon aḡam!
 Kün kübey ḡotun iyem!
 Min eter tılbın
 isten öydüön turuñ ere!
 İrinñeḡ beyebitin iittigit,
- (510) ñulcaḡay beyebitin turuguttugut,
 oḡo beyebitin ulaatınnardıḡıt...
 Ol tuhugar ehieḡe üöre-kötö turabın.

- On-ña miigin Odun biis oñorbut,
Cılğa toyon “buhatırga ħolbonnun”
- (515) dien oñorbut ebit...
Onon min dieteh kihi
körör sandağalaah mağan ħallaanım ürüdütten
orto aan iye doyduga min ayıllan tüstüm...
Solloñnooh soduomnaah
- (520) soğotoħ ħaraħtaah abaahı uolattarın kitta
Soduomnaharga oñohullan kiirdim,
ile keler iliehey uolattarın kitta
eñerdeherge terillen kiirdim...
Anı mannık ütöo sirge
- (525) Törüöbütüm-üöskeebitim dien
aħtan sanaan sılcıaħpıtıgar dieri
algıs bastıñın alğaan,
tıl bastıñın eten
ıtıñ ere!”- diebit ühü.
- (530) Onuoħa bu con barı
ümüörühe tühen baran,
kennilerinen ħuguruya tühen baran,
biir kuolahınan ıllı turallar ühü:
-“Ce... bo...
- (535) Oğolorbut, biebekeyderbit!
Törüür oğonu uyalı,
iiter söhünü kürüölüü,
kihi-süöhü tördö buoluñ!
Ölbütü örühüyüñ,
- (540) kuopputu sitiñ!
İlin ataħħıt ibire suoħ buollun,
kelin ataħħıt kebire suoħ buollun!
Oħtooħton oħtumañ,
saalaaħtan samnımañ!

(545) Uottaah Һараһтааһ утары көрбөтүн,

Tataar tillaah taba eppetin!

Sımmıttaağar бүтейдик,

balıktaağar keleşeydik

oloruñ, biebekeyderbit,

(550) orto aan iye doyduga!

Ubağaskıtıgar җаҗayıñ,

Һoyuugutugar бөтүñ!”-

dietiler barılara.

OnuoҺa ubaydara Mөлüt Böğö oburgu alaas sıһı bıҺağahın sağa nay Һara bilıtı bıҺa kıydaan ılla da, biir möñürük sılgını, biir möñürük ınağı bıҺa kıydaan, uollaah kııstarı, attarı, tañastarı-saptarı barıtın bilıtın ürdüger olotto da, tuoҺ da bokuoya suoҺ ilce barda. OnuoҺa köstübet buoluҺtarıgar dieri itaha Һaallılar.

(555) Ce onton orto aan iye doyduga,

körön baran җıpҗılıyıaҺ beteree öttüger,

isten baran eğiriyieҺ beteree öttüger,

Һolboroñ mağан Һоҗо

ottoku tuoy kiiniger

(560) altan neeketiger

kelen “tiñ”gına tüste.

Ol tühen baran,

üs tögöl күn dieki öttünen Һoloruktaatağına

saar bulgunҺaҺ sağa

(565) aydaannaah balağan buola tüste.

Aal uotun

Һaardaah bugul sağa Һatatinan,

boroosku tomuyaҺ sağa җokuurunan,

atır sılgı ötöğötүн sağa kıanan

(570) “kür”gına oğusta,

“sar”gına sahta da,

tuuspan kutaa uotu otton kebiste.

- Ağıs kırılılaaḥ,
atır oğuhu örö tupput kurduk,
- (575) Nirile ḥaan ohoğor
liñkinetçi otton kebiste da,
ergite körön kebisteğine -
alaas sıhıı bıhağahın sağa
aydañ uoruk balağan aatıra tüste.
- (580) Sıhııga sılgı tuolla,
toloõño inaḥ elbeete,
Toğus tomtorğoloḥ
toyon aar sergeleriger,
tiiti törgüü mutugunan ḥoloburdaaḥ,
- (585) teber Turağas attarın,
tumul ḥaya sağa,
tuora baayan kebiste.
Bılırgı cılga,
urukku küññe,
- (590) ergeteeği biriemeğe
tuḥ da is baraana suoḥ
idiel-ḥodool balağan buolla.
Bu tüspüt toloonnorun
bu Mölüt Böğö oburgu
- (595) kün dieki öttünen
üs tögül küöye ḥaaman baran,
saña sañara,
tıl ete sırtta:
-“Ce... bo...
- (600) Kömüs tüösteēḥ küöregeyderim,
altan beyeleēḥ dalbaraydarım!
Odun ḥallaan oñoruutunan,
çıñıs ḥallaan ıyaağınan,
Cılğa toyon oñoruutunan

- (605) bu orto aan iye doyduga
 olohtono tüstügüt!
 törüür oĝonu uyalı,
 iiter süöhünü kürüölüü,
 saĥa kihi tördö buola
- (610) ayıllan kiirdigit!
 Onu çörü dien
 sap saĥa sańılıya sanaamań,
 süöm saĥa köĝüs tühe oloramań!
 Toĝus ĥallaan ürdüger tura törüöbüt
- (615) Culuruyar Nurgun Bootur oburgu,
 öydüön isten tur ere
 bu min dieteĥ kihi eter tılbın!..
 En baltıĝın,
 aĝıs bulas suhuoĥtaaĥ Aytalı Kuonu,
- (620) çörü dien
 uottaaĥ ĥaraĥĥınan utarı körör buolaayaĝın,
 tataar tılgınan çağırıyar buolaayaĝın;
 bies nebilge ĥara tarbaĥtaaĥĥa
 kudu ĥarbatar buolaayaĝın!
- (625) Sımııttaaĝar büteydik iit,
 balıktaaĝar keleĝeydik iit
 ere, noko!
 Min eter tılbın
 tallan taas oroygunan
- (630) taba oroydoo ere!
 İti kenne ĥoyutun ĥoyukka dieri
 ayıı aymaĝın,
 kün örköt(n) uluuhun
 ölöörö-alcata, itata-sońoto,
- (635) iete-tuota sılcar buolaayaĝın!
 Otçoĝo barı ayıı aymaĥtara

- eyigitten ħorgutuoħtara,
onu öydüö ere!
Ĥata abaahı atamaannara,
(640) soğuruu böğö solloñnooħtoro,
iliesey böğö bettere
ayıı aymağın,
kün uluuhun conun
atağastır künneeh buollaħtarına,
(645) onu kömüsküöħ, arağatçılıaħ tustaahħın!
Suon oyuur kurduk durda buol,
ħalıñ oyuur kurduk ħalħa buol!”-
diete da soțçoğotoħto
saħa kihi körör
(650) sandağalaaħ mağan ħallaanın dieki,
sındııs sulus süürütün kurduk,
“sur”gınan ħaalla.

III Nurgun Buhatır Buoluuta

- Uollaah kııs ikkieyeğın turan ħaallılar da,
 (655) oğolor oğolor kurduk,
 börökü kıhammatılar,
 ikkieyeğ beyelere
 uon-süürbe kihi oonńuutun oonńoonnor
 olordular ħas da sılı melci.
- (660) Kün tura-tura
 uol süöhütün körör-ister,
 bultuur (-altır buolan iste).
 Baay ħara tıattan
 oydo buurunan oloħtonon,
 (665) emńik tabanan idehilenen,
 sırğan ehenen sıttıktan;
 buuru munnuttan, tayağı tanıtıttan,
 eheni sabırğağıttan
 sieten onon oonńuur uol buolla.
- (670) Kııs künneeħe köstübüne,
 bılttaahħa bıgımına,
 ħallaan dieki ħayımına
 olror kııs buolla.
 Onton sarsıñńıta tura-tura
- (675) istañalıı, kılıya, kuobaħtıı, süüre
 oonńuur uol buolla.
 Ulaata tiyen kelle;
 ürdüğe - ürdük tiiti
 törgüü mutugunan ħoloburdaah,
- (680) namıhaħ tiiti
 kılaan çıpçaħħayınan ħoloburdaah
 kihi buolla;
 bies bulas ħoloburdaah biekeger bıilleeh,

- alta bulas holoburdaaḥ darağar sarinnaaḥ,
 (685) üs bulas holoburdaaḥ örbögör öttükteeḥ;
 baay tiit bastıñ üöreğehin
 bıhıta sınıan ilan
 baybatçı olordon kebispit kurduk
 barılı bıtçıñnaaḥ ebit;
- (690) uolaḥ tiit orto çuulkatın
 olomoottoon ilan
 olotçu uurbut kurduk
 uhun ñondoğor sotolooh ebit;
 erilleğes tiit kurduk
- (695) iliileeḥ ebit;
 ḥatıllağas tiit kurduk
 ...
 allaaḥ at ḥarııtın
 tañnarı tupput kurduk
- (700) subullağas murunnaaḥ ebit;
 ikki sur kırınaahı
 suburutçu tupput kurduk
 subullağas ḥaastaah ebit;
 eredeħinneeh üün tierbehin kurduk
- (705) erılkey ḥaraḥtaah ebit;
 tũñneri soğus süüsteeḥ,
 tañnarı soğus çabırḥaydaah,
 iñneri soğus iñneeḥ,
 olloroot-bolloroot uostaah ebit;
- (710) ürüt uñuoğunan ñũñsügür,
 alın uñuoğunan ḥaramtalaah;
 tũñneri soğus cühünneeḥ,
 sörüöstüges soğus maygınnaaḥ;
 üller öhöḥtööḥ,
- (715) tardar tımırdaah,

- oonúur ھاannaah;
 baraa bitçiñnaah,
 battah sarinnaah,
 nígil borbuydaah,
 (720) nílha kuñnaah,
 oğuruktaah kuoraan dalay itistaah,
 kırcık dağanı
 küüsteehhe körüñneehe,
 buhatıırga holoburdaah,
 (725) bihiyga bihiılaah
 kihi buolla.
 Uol oğo ocunaaha,
 saha kihi bastıñın
 holoburdaah kihi buolla.
 (730) Kıs uon altata,
 uol uon settete buolla da,
 tuoh da billibete.
 Onuoğa Nurgun Bootur
 ihiger da sanıır,
 (735) tilınan da eter;
 -“Bu üühe
 sappahıtaah sabıdal arağas hallaan
 anaraa öttüger,
 kus uohağın kurduk
 (740) suodu-bedi hallaan
 soğuruu ulağata doydulaah
 uoluyan uhuktar
 Uluutuyar Uluu toyon,
 Hahıtır Hara Suorun toyon
 (745) (baar) dien etellere...
 Ol otut toğus biihin uustara
 har samıır kurduk

- ügüs suraḥtaaḥtara ebet...
 Ol min dieteḥ kihi
- (750) ürdük aappın,
 ütöo suraḥpın
 toḡo istibet beyelere duo?
 Miigin kitta kelen,
 küön körsön,
- (755) küres bılcahan
 körböttör ebet, oḡollor!..
 Ḥaytaḥ tũñ-tañ tutar etim nii!
 Bu orto aan iye doyduga
 otut üs biis uustara baar diillere...
- (760) Ol toḡo kelen
 suon tulaḡabın muskuyan,
 ürdük aappın alcatan,
 ürũñ sireybin kirtiten
 barbattar oḡolor!
- (765) Otçoḡo sanaam tühüo ete..."
 dii sanıır ühü.
 -"Bu allaraa ...
 süürbe sette biihin uuhun toyono
 Arcañ Duolay Buor Mañalay oḡonńor
- (770) baar diiller...
 Ol "tüp"gınar
 üs Núkeñ Üöden ayaḡın doydututtan,
 "ḥap"gınar
 ḥaraña ḥaayıı siritten,
- (775) ooḡuy oḡus badaraannıır
 ihik badılḡaḥ doydututtan,
 üs sirinen öḡürgenneeḥ (eḡgerenneeḥ?)
 kutaa Uot bayaḡal siritten
 añardas ḥaraḥtaaḥ

- (780) abaahi atamaannarin,
soğotoh harahtaah
suodal hara uolattarin tahaaran,
min dieteh kihini kitta
oroy ohsuhunnaran,
- (785) çeçegey tesihinneren,
dulağa muskuhunnaran
körböttör, oğolor!
Kelleller haytağ ere,
sörüöhünneri tardan silcan
- (790) sünrülerin anıar etim nii, oğolor!
Min dieteh kihi ayıllan
orto aan iye doyduga tüspütüm
örüü ihillibeteh buollağa du, haytağ du?..
Ol ereeri,
- (795) orto doyduga tüspüt aatım
kunan atır oğus buolan
suol-suol ahsın
loñkumatçı möñürüöteğe dii sanııbın.
aattık-aattık ahsın
- (800) baarağay atır sılğı buolan
barlatçı kistieteğe dii sanııbın.
Er soğotoğun
kün tura-tura
tögürütçü haamtaran haallağpın nii!”-
- (805) dien berke abalanar dağanı,
sanaargıır dağanı;
tüün uuta kelbet,
künüs ahı hoton ahaabat buolla,
baltın kitta kepseppet,
- (810) külbet-oonıoobot buolla...
Onuoğa balta ihin ihiger sanıır:

-“Ubayım tuohtan ħorguttağay?
toğo sanaatın sııstardağay?
Astıır aspın sirdeğe du,
(815) iistener tañaspın sirdeğe du,
ħaytaħ du?”-
dien berke kıbısta sanıır da
kuttanan tugu da sañarbat:
saappıt-ħoppıt kurduk sıırtta.

IV Aytalı Kuonu Abaahı Uola Uoran Barara

Onton

ağıs iileeḡ saḡalaah,
ataannaah-mõñüönneeḡ
aan iye doydutun

(825) araḡas tuonatıḡar,

ürdük ñeeketıḡer
atın ürdüḡer tüste da,
ḡomuraḡ ḡommot

ḡolboroñ maḡan ḡoçotun ortotugar

(830) ḡomuru tebinneren kiirde da,

ol-bu dieki üörḡes-çüörḡes körö turda...

Ol körö turdaḡına -

tus ḡotu diekitten,

Kuḡtuy suolun diekitten,

(835) solloñnooḡ soduomnaah ḡallaañ

ḡotugu öttün diekitten sürdeeh süüne

kuugunas dolgun tıal tiyen kelle.

Ürüñ bılit örüküten üömelehen taḡısta,

ḡallaañ oroyugar

(840) ḡara bılit ḡanıılahan barda,

ḡoñor bılit kuorḡayan taḡısta da,

ce sürdeeh süüne ulaḡan tıal buolla.

İrieneḡ mas ien iñiirin kurduk

örö sııyılla tüste,

(845) çuor mas oḡus kuturugun kurduk

örö sııyılla tüste.

Ürdük ḡallaañ

torduyalaaḡ uu kurduk dolguyda,

Neriliir nes Nüöttügen

(850) atıyaḡtaaḡ uu kurduk calkıyda;

- orto doydu
kuta kurduk küögelciyde,
muora uuta bulkulla tüste,
bayağal uuta baaristana tüste,
(855) uñuorgu oçuos taas hayalar
ürüttere toston tüstüler da
kutaa uot buolla toloon ihe.
Onton üühe köstör küöñ mağan hallaana
torduya ayağın sağa
- (860) tunalıyan köstübet gına
burğaa buolla,
Neriliir nes Tüöttügen doydu
kıs-cahtar tuohahtatın sağa
tunalıyan köstübet gına
- (865) siik tuman tühen haalla
üs küös bıstıñın holoburdaağ.
Onuoğa bu kihi ette:
-“Er caalı,
et tatay, oğolor!
- (870) Min sallar saahım tuğarı
samannık sürdeeh süüne tıalı körbötöğüm!
Min dieteh kihi
üömen tiybet ütö aappın
üühe, allara biistere
- (875) ce aattaan kelliler ebet badağa...
Bii anı baltım oğo
bu tıaltan kuttanıağa, -
cieber tağsan körsüühübün!”- diete da,
cietin dieki uurdaran tağısta da,
- (880) cie ihiger kötön tüste.
Ol tühen baran, hañas dieki balta sítar oronugar tiyen körbüte,
balağan añar eñerin kötürü harbaabıt, oronun seriitin adaarıtçı tardan ılbıt -

suorǵan, telleǵ da suoǵ - onno oñoyon ǵaalbit. Ce, üs töǵül cieni töǵürütçü köttö da, bulbata...

Onton üs töǵül ǵahııtaan delbi istannaǵına, aan doyduta atıyaǵtaaǵ uu kurduk ǵamnaata, ciete-uota barı bitarıyan toǵtuoǵtarıǵar dieri ǵahııtaata...
Onton orto aan iye doydutugar taǵsan töǵürüye köttö üs töǵül da, tuoǵ da billibete...

Onton soǵuruu dieki ǵoñoroy duorsun tumulun ürdüger taǵsan, örö körön turan, toǵus ǵallaan ürdüger saña sañara, til ete turar ühü:

-“Ce... bo...

(885) Toǵus ǵallaan üühee öttüger,
aǵıs ǵallaan anaraa öttüger oloror
Ürüñ Aar toyon,
Ürüñ Arlı ǵotun ikki,
min eter tılbın öydüön isten oloruñ!

(890) Min iine suoǵ ilcirkeyge kiirdim.
aana suoǵ alcaǵǵayǵa bardım,
baltıbın Aytalı Kuonu,
köstö kötüttüm,
tumañña munnum,

(895) ǵaarga ǵaamtım,
siikke siellim;
ce ölüü böǵö ütürüöte,
alcaǵǵay böǵö aañnaata.
İliesey bettere,

(900) soǵuruu tuygunnaaǵtara,
abaahı atamaannara,
köstübet tüküttere
uordular badaǵa...
ǵaya aattıǵınan,

(905) ǵaya aattaaǵ suraǵtaaǵ buǵatır
ilce barda min baltıbın,
onu kiiren ıyan kuluñ -

- ir suolun irdiehpin,
tor suolun torduohpun!"- diete
- (910) Onuoḡa ürdük ḡallaan üühe öttün diekitten
sürdeeh ulaḡan tias tahaata da,
Kün Erbiye buḡatır
üühe ürün bilit ohuutugar
"öñös"ḡina tüste da,
- (915) kün tolunun kurduk tolonooh núurdaah,
ıy kilbienin kurduk kilbienneeh sireydeeh,
bahıttan ataḡar dieri
ürün kömüs tañastaah kihi buolla...
Ol ḡinan baran
- (920) ḡaastaah ḡaraḡa ḡamnıı,
uostaah tiihe obunnuu turbut ühü:
-"Ce... bo...
Noko, Núrgun Bootur oburgu,
min eter tılbın
- (925) öydüön isten tur ere!
Samantan tus ḡotu dieki bardaḡḡa,
sürbe sette biihin uuhun toyono buolbut
Arcañ Duolay Buor Mañalay oḡonñor,
Adaḡalaah Ala Buuray emeeḡsin
- (930) dien baallar ühü...
Uol, aççıḡıy uollara,
Timir İyista ḡara buḡatır.
kelen uoran-talaan barbit ühü...
"Tüp"ḡinar tüürbeleriger,
- (935) "ḡap"ḡinar ḡaraña ḡaayıllarıḡar,
üs Núkeñ Üöden tügeḡe doydularıḡar
ilce barbit ühü...
Çey, bert türgennik bariañ ühü!"
İñe diete da,

(940) sotçoğotohto “sur”gınan hıalla
üühe buhatır hıallaarıgar.

V Nurgun Iyista Hjarani Kiayan Aytalı Kuonu Biihira

- Nurgun Bootur oburgu
 atın ürdüger oloro tüste da
 (945) tus hotu dieki salaya battaata da,
 ağıs salaalaah,
 sette bolçuohtaah
 Ayı kuo cellik kımńıtınan
 teleketçiyen aǵalan kımńıılaan kebiste.
- (950) At tüört haardaah bugul saǵa
 çarçıma taas tuyaǵınan
 sıtar ınaǵ hannın saǵa
 hara taahı loglu teben kebiste da,
 sielinen, kuturugunan kınattanna da
- (955) kötön kuugunan iste.
 ... kulgaaǵın tıaha
 orulos kus kınatın tıahın kurduk
 kuugunaan iste;
 sireye tıhı talaǵınan
- (960) bıhıta sınar kurduk
 sırılaan iste;
 üs künnük sirten
 kür muuhunan uhutatta;
 satı künnük sirten
- (965) hara buorunan iheh tepterde;
 irieneh mahı
 ien iñiirin kurduk ilbi tepterde,
 çuor mas
 oǵus kuturugun kurduk örö subulunna,
- (970) üller çağılǵan artıallanan,
 süülleeñ etiñ suorumńulanan,
 ce baran iste.

- Töhö ħarçı ayannaabıtın bilbete da,
ayıı siritten araħsan barda,
- (975) kün doydututtan telehiyen barda.
Atıır oğus ħabarğatın bıha battaabıt kurduk
Timir culuo aattık
tañnarı culuhuyan tüspütün ustun baran iste
Onton
- (980) barbataħ balık minin kurduk
badıa-büdüö doydu ustun baran iste,
busput mundu minin kurduk
boruk-soruk doydu ustun baran iste.
Kelgetey ıydaaħ-künneeħ doydu ebit...
- (985) Kırınaas caarın kurduk
ıı-caar sıttaaħ
somoğo kıl kuturugun örö tupput kurduk
ħara tölön örö orguya turar
sirin ustun baran iste;
- (990) ağıs üösteeh Ĥaan bayağal
örö orguya turar siriger tiyyde.
Uñuorguta billibet,
ulağata köstübet,
olomo suoħ
- (995) uluu muorağa tiyydeğine,
ata “ħorus”gına tüste...
Onuoħa kördögüne -
üs ħos bastaaħ
ikki salaa kuturuktaaħ
- (1000) sadağa uot moğoyu miimmit,
ıydañataağı tiit külügün kurduk
suor ħara kihi
uot-ħaan bayağal uñuorgu öttüger
ağıs tallan taraaħ

(1005)suorba h̄ayaḡa tiyieḡ buolbut,
 töbötünen ayaḡtaah̄ muus uoraḡay
 orduutugar tiyieḡ buolbut.

Onuoḡa at sılḡı
 bılrıḡı cılḡa,

(1010)urukku küññe,
 ergeteeḡi biriemeḡe
 saḡalı sañarbit ühü,
 kihili kepsiebit ühü,
 uraañḡaydı onoluybut ühü,

(1015)kihi sohuybut kurduk
 körön turbut ühü.
 Üs töḡül kürületçi tıbrbit ühü,
 tüört ataḡın baḡanalı tupput ühü,
 ol ḡinan baran

(1020)saña sañara,
 tıl ete turbut ühü:
 -“Ce... bo...
 Toyon itçikeyim,
 min eter tılın

(1025)öydüön isten tur ere,
 tallan taas oroygunan
 taba oroydoo ere!
 Bu Timir İyista Ḥara buḡatır
 tallan taas uoraḡayıḡar tietter ere,

(1030)ölüü böḡö ütürüöḡe,
 alcaḡḡay böḡö aaññaḡa -
 seren-serben!
 Kün tullara,
 küheñe bıstara

(1035)ce buolla...
 Miigin kıtaanaḡtık kıbıy,

coroğoyduk tutun ere!

Min ce küüske soğus Һamnaarı gınnım -

... kihi taas uorağayıgar

(1040)kinini kitta teññe

taba җугулаатарbit söp buoluo ete!”

OnuoҺa abaahı uola kötüten ihen sañara iher ühü:

-“Buyakam-tayakam!..

Min dieteҺ kihi

(1045)saah balbaah sağa bayanayım

ulaatan iher, oğolor!

Kunan oğus sağa örögöyüm

ulaatan iher, oğolor!

Arcañ Duolay Buor Mañalay oğonһor,

(1050)Adağalaah Ala Buuray emeeҺsin ikki,

ağakkayım-iyekkeyim,

min eter tilbın

Ñükeñ Üöden (tügeğitten)

üs sirinen cölörkөy oroygutunan

(1055)taba oroydooñ ere!

Orto boroñ turuu çağıl doyduttan

toğus Һallaan ulağatıgar tura törüöbüt

Culuruyar Њurgun Bootur oburguttan

uoran-talaan ihebin

(1060)ağıs bulas suhuohtaah Aytalı Kuonu...

Onu bu kömüs tüösteeh küöregeybin,

altan tüösteeh dalbaraybın

“tүp”gınar түүнükteeҺ түrmeğitiger

“Һap”gınar Һaraña Һaayııgıtıgar,

(1065)üs Њükeñ Üöden түgeğer killeren,

sür kutun süüdüten,

öhöh kutun uyaditan,

iye kutun erçiten turan,

sarahiñña killeriñ,
 (1070)cüökekke holbooñ,
 abaahıga uhuya ohsuñ ere
 bert türgennik -
 uruu-tarıı hoyutaata!"- diete.

Ce, onuoğa tallan taas uorağayın oroyuttan öhöğ hara tölön öro orguyda da, kırınaas caarın kurduk ıı-caar sıt sabita bierde. Antağ allaraa bert nüher saña ihilinne, bert üörüü-kötüü buolla. Anaraa abaahı uola tiyieğ buolla...

(1075)Onuoğa at sılğı üs töğül saña allaya tüste da, sotçoğotoğto oydo da, tallan taraağ hayağa at sılğı tiyien abaahını kitta tebis teñne sıarğa ılağın kurduk "lap"ğına tüste...

Onuoğa ayıı buhatııra ohollooğ uhun subuya batahın sulbu tardan illa, üs hos bastaağ sadağa uot moğoyu suon moonnün bıha oğusta...

Onuoğa cahtar allara tühen isteğine, Nurgun Bootur iliitiger "tap"ğınaran illa da, atın samıtıgar uurda da, ette:

-“Sorgulaağ sonoğohum oğoto!
 Harahtaahğa kördörüme,
 (1080)kulgahtaahğa ihitinnerime...

Min ıñırdahpına -
 iraağ da buollağhına çugahaar,
 suoğ da buollağhına baar buolaar,
 sonoğohuyuom!"dien baran,

(1085)samıtıgar üs töğül

"lap"ğına oğusta.

Onuoğa at sılğı "sır"ğınan haalla...

Ce, abaahı uola ikki itihın habırğatçı tahıyda, sürdeeh ulağannık sohuyda, öro ekkirii turda; ikki kuoraan dalay itihınan çarapçılanan kördö da uñuorgu tia baha satarıar dieri illıı turda:

-“Kör, bu da mañay allaağ

(1090)haya ere üödenten kelbitin

öydüön da körümne!..

Maa ere beyeleeh biebekeybin bılcatahpin,
köstö da kötüttehpın, oğolor!

Bu kütür östööh

(1095)harağa toğo uotay (uottaağay),
ürüt uñuoğa toğo nüksügürey,
alın uñuoğa toğo maacağaray?..

Ce, kırıck dağanı,
aatırıahhın aatırar ebikkin.

(1100)Ce, ol ereeri noko, -

min dağanı eyiehe
süöl doyduttan
söptööh kihi buoluom,
tegel doyduttan

(1105)teñneehe kihi buoluom

diemmin eyiehe taħsıbtım.
Ce, küön körsön,
küres bılcahan kördöhpüt!
Hata itii haaññın itiitik,

(1110)buhuu haaññın buhuutuk,

ce, sieh-ahıah beyekkeyim buollağa.
Noko! Ce ere,
serenen-serbenen tur ere,
min kihi iliim coluotun kör ere!”-

(1115)dien baran,

sireyin üs tögül buorga ağaata,
ıydıñataağı tiit külügün kurduk
buor hıara kihi
ol kurduk cühülenne.

(1120)Onuoğa ayıı buhatııra sañara turar ühü:

-“Ce... bo!...
Añardas hıarahtaah abaahı uola,
soğotoh hıarahtaah soğuruu uola,

- tügeḥ doydu tüöküne,
 (1125)diriñ doydu cilbine,
 anaraa doydu albina,
 min dieteḥ kihini ataḡastaaññın
 baran uoran-talaan kelbitiñ.
 Onuoḡa min dieteḥ kihi
- (1130)ir suolgun irdiemmin,
 tor suolgun suollaammın kellim,
 ittene uuran iskin tırıram,
 umsa uuran köḡsügün cölö üktüöm...
 Min daḡanı
- (1135)Odun biisten oñoruulaaḡ,
 Çıñıs ḡallaantan ıyaaḡtaaḡ kihibin,
 orto doydu tuygun buḡatııra dien
 min buolabın ebet!"- dien baran
 kenninen teyen "çineris"ḡına tüste.
- (1140)Ayıı buḡatııra
 kiil mas kurduk
 kedetçi tattaran,
 ḡatiñ mas kurduk
 ḡanatçı tattaran barda,
- (1145)ürüñ kihi ete
 buor ḡara buola tüste,
 sireyitten siere uotun kurduk
 sirilii toḡunna,
 ḡaraḡıttan ḡatat uotun kurduk
- (1150)sarcıḡınıı toḡunna,
 sannın bayaatıḡar dieri
 ḡara kömüs kurduk
 kuudaralaaḡ aha
 tuu süreḡin kurduk
- (1155)töbötün oroyuḡar

örö küüren tağista...

Ol gınan baran

ohollooḡ uhun subuya batahın

sulbu tardan ılla,

(1160)ürdük bilit ohuututtan

örö öröküten aḡalla da,

oḡson kuuhunnarda abaahı uolun...

Onu aharan bierde da

- abaahı uolun ḡantan da ılbıtın körbötö

(1165)ḡañas iliititten

ḡara ciereñkey

uot oḡuruk batahı

sulbu tardan ılla,

ayıı kihitin

(1170)oḡson imiten ilce barda.

İkki ḡaya ıpsa tüherin kurduk

“ḡap”gına tühüstüler,

ce oḡsuhan ilce bardılar da,

suorba taas ḡaya sireyin kül kurduk

(1175)ültü tepsen kebistiler;

aḡıs üösteeḡ Ḥaan bayaḡalların uutun

örö debilitçi üktüön tahaardılar;

onton uñuorgu buor taas ḡayaların

barıtın ültü tevistiler;

(1180)üs Nükeñ Üöden tügeḡin doydutun

toḡuta tepselleriger tiydiler;

keltegey ıydara-künnere

köstübet gına tũñneri tatta.

ölüü giene dübdürgene,

(1185)saḡ giene bıhılaana buolla,

bu doydu oloḡo barı ḡamnaarı gınna...

Onuoḡa Arcañ Duolay oḡonñor

- Adağalaah Ala Buuray emeehsin ikki
 kieñ köğüstere süütükteeğer kıaraata,
 (1190)uhun sanaalara saptaağer kılgaata,
 nem deley tıllara tatta da,
 oğonńor saña sañara,
 tıl ete oloror ühü:
 -“Alaata-alaata!
- (1195)Toğus muus culuo ħara uolattarım,
 ağıs kırırdıa ħanıı kırıttarım,
 min eter tılın
 öydüön isten turuñ ere!
 Min uolbun Timir Iyısta ħaranı,
- (1200)orto doyduga taħsıtıgar,
 eñin tılın ete sataabıtım...
 Bu üühe ħallaan uluustara
 oħ kurduk oñoron,
 kustuk kurduk kuohaan
- (1205)tüherbit suraħtara...
 Üühe Cılğa toyon
 tüört uhuktaah, ağıs kırılaah
 ħerkil taas ostuolbatıgar,
 sür kutun süüdüten turan,
- (1210)ıye kutun erħiten turan,
 uñuoħ kutun uyadıtan turan,
 üühe kereniiske
 subay ħaanınan suruybuta ühü...
 Onon
- (1215)mültürübet bütün oñoruulaah,
 ħaltarıbat ħatan ıyaaħtaah
 kihi buoluo diebitim...
 Onu istimine taħsan
 bu ülügeri oñordoğun.

(1220)Köröllör-körböttör!

Barıñ! Taḥsan ikki buḥatırı
 üühe doyduga bıha kıydaan kebihiñ,
 ıy törüön taalalaabit
 Itık ḥayatın keteğer,

(1225)kün törüön taalalaabit

Kömüs ḥayatın ürdüger
 tahaaran kebihiñ!..
 Beyelere ḥayastınar dağanı,
 bihigi uolbut ḥaya da üöden buollun...

(1230)Ayıı aymaḥtara,

kün uluustara söbün kördörüöḥtere...
 Çeyiñ, bert türgennik
 ataara oḥsuñ!”- diete,
 Onuoḥa uolattar, kırgıttar sıssan tağıstılar da,

(1235)abaahı ırıatınan örö utaara turdular:

-“Ce... bo...
 Nokottor! Ehigi bu doydu
 üs Núken Üöden tügeğin
 Ölüü uutun ...

(1240)delbi tepsen kebiheeri gımmıt ühügüt.

Ol innitten
 bihigi ađabit ođonńor
 üühe doyduga
 ıy törüöbüt Itık ḥayatıgar,

(1245)kün törüöbüt Kömüs ḥayatın

ürdüger tahaattarar...
 Kuturukkut suptuydun,
 baskıt sallaydın,
 barbit ere suolgut köhünnün,

(1250)kiirbit ere suolgut da köstübetin,

nokolor!”- inñe destiler da,

örö üüren kebistiler.

Onuoħa bu buħatıırdar

tüüteeğer çepekitik,

(1255) oħtoođer türgennik

örö kuugunan tağıstılar da,

ıtik ħaya ürdüger

“ıap”gına tüstüler da,

oħsuhan imitelehen bardılar...

(1260) Üs tüünneeħ kün oħsustular da

ıkkien tebis teñ con buollular.

Bu doydunu kuta kurduk

küögelcitçi tehistiler,

atıyaħtaaħ uu kurduk

(1265) aymı üktüötüler,

bu ıtik mağan ħayaların

delbi tepsen kebiheeri gınnılar.

Onuoħa doydu itçilere,

oyuu-biçik uolattar, kırgıttar,

(1270) kömüs uyaların,

ürüñ mağan ñeekelerin

delbi tehistereeri gınan

uhun sanaalara kılgaata,

kieñ köğüstere kıaraata.

(1275) Onton üühe Cılğa toyoñño üñüstüler: -“Mannık aattaaħ buħatıırdar bert ulaħan ölüünü, alcarħayı oñorooru gınnılar, bihigini öröhüyüñ!”- diebitteriger,

Cılğa toyon ette: -“E, ce, kırcık! Ĥol doyduttan ĥoloonnooħtor, tegil doyduttan teñneeħter temteristeħterine ... Onu bu sorudaħħa sılcır üs kün cöhölcüt uolattar, orto doyduga kiireññit, bu min eter tılın ütükten bieriñ ere! Kiniler ikkien süüne buħatıırdar, bu doydunu barıtın delbi tepsen kebihieħtere... Onu eyennen-erkennen ikki añı araħsallar du,

ebeter üs sirinen bođuralaaħ, sette sirinen kudurğannaaħ, kutaa Uot bayağal ortotuttan ... üünen taħsıbit, toğus ĥallaan oroyugar tiye Muus

suorun bulgunháḡ baar buoluo, sitii saḡa sitime suoḡ, sap saḡa tardiliga suoḡ, tūñneri ḡoloruktuu turar bulgunháḡ buoluo. Ol ürdüger “lap”gına tühen kebisteḡterine, onno küön körsön, küres bilcahan kördünner.

Oṡoḡo biir ayılaaḡtara-ḡaralaaḡtara bu ubaya turar kutaa uot sımalaḡa töböötün oroyunan tühüöḡ tustaah... Oṡoḡo Kudulu bayaḡal üḡürüyüöḡ tustaah, Ḥaan bayaḡal meñiestieḡ tustaah... Kiniler cüüllere onon büter... Bert türgennik ıta oḡsuñ!”- diete da, onuoḡa kün cöhölcüt uolattar üühetten “öñös”gına tüstüler da, bii Cılḡa toyon eppitin kurduk ettiler. Onuoḡa buḡatıırdar “çineris”gına tüstüler da, abaahı uola örö “ḡantas”gına tüste da, sañara turda:

-“Ce, kör, bu

(1280)ayıı aymaḡtara,

kün uluustara,

min eter tılbın

öydüön isten turuñ ere!

Bu ḡara tüökün

(1285)Ñurgun Bootur oburgu

miigitten baltın beyete uoran ılbıta,

uonna miigin sitii saḡa sihim üöhün

bıha tardaarı ...

onuoḡa baḡarar kihi turar...

(1290)İti ıyıtıñ ere kihigititten!”- diete.

Onuoḡa ayıı buḡatııra

üühe örö körön turan sañara turda:

-“Ce... bo...

Ayıı aymaḡtara,

(1295)kün uluustara,

öydüön isten turuñ ere!

Bu añardas ḡaraḡtaah acaray uola

sımıyanan eter...

Ḥata min baltıbın

(1300)kini uoran ılbıta

aan doydubuttan,
 alaha ciebiten...
 Ol ihin kelemmin bu oħsuha sılcabın
 Sibiligın dağanı

(1305)kennibinen keħtiem suoğa,
 innibinen uguruyuom suoğa...
 Miigin abaahı uola
 “culattım”dien kerietin
 biir sımııt ħanna sıtıybatay,

(1310)biir uol oğo ħanna törüöbetey?
 Min dağanı
 oñoruulaaħ uol buoluom!
 Ekçi uuraybappın!”- diete.
 Onuoħa ayıı aymaħtara,

(1315)kün uluustara ettiler:
 -“E, ce, biebekeybit!
 Etteđiñ, tıınnađıñ, sañardađıñ
 toğo bağas odurunnaağay ebitey?
 Bu tūgeħ doydu tūökünün kıtta,

(1320)anaraa doydu albının kıtta,
 diriñ doydu cilbinin kıtta,
 ħahaaññıttan biirge ħolborusput
 kihigin kıtta kelen
 araħsıbakka sırttañıy da.

(1325)Oğokkobut, biebekebit!
 Ol tūñneri ħoloruktuu turar
 Muus suorba bulgunıaħ
 sūrdeeħ sūüne doydu:
 barbit kelbet,

(1330)tūspüt küöreybet doyduta...
 Onuoħa en barıañ buollağa
 öhöstögüñ buolan!”- dietiler.

Onuoḡa Nurgun Bootur oburgu

“çines”gına tühen baran ette:

(1335)-“Ütüö at biir kımırıılaaḡ,

ütüö kihi biir tıllaḡ

buolar diiller.

Eten baran

kennibinen keḡtiem suoḡa,

(1340)innibinen çuguruyuom suoḡa!”-

diete da tıla itçilenne,

ḡaraḡa uottanna,

ḡaana-siine alcanna...

Onuoḡa ayıı aymaḡtara,

(1345)kün uluustara

“çugurus”gına tüstüler da,

kilbienneeḡ maḡan sireydere

ıy kıhıl kiehetin kurduk

“cebidis”gına tüstüler da,

(1350)saña sañara

tıl ete turdular:

-“Ce... bo!... Noko,

bihigi eter tılbitın

öydüön isten tur ere!

(1355)En bılır satı maḡan ḡallaan ürdütten

ayıllan tüheriñ saḡana

töröppüt aar toyon aḡañ eppite:

“Bert tüñneri cühünneeḡ,

tañnarı maygılaaḡ buoluo,

(1360)sörüöstüges bıhıılaaḡ buoluo”

diebite, ol bilen eppit ebit...

Bihigi eyigin ete sataatıbit,

onu istibetiñ beyeñ...

Okko tüspüt oñoruuñ billin,

(1365) sirge tüspüt silihiñ-mutuguñ billin...

Baskıt sallaydın,
katurukkut suptuydun!
Ol oçuos bulgunháħħa
tüüteeğer çepçekitik,

(1370) oħtooğor türgennik barıñ!

Onno tiyen,
küön körsön,
küres bılcahan körüñ ere -
ħayağıt örögöyö ürdüür ebit?

(1375) Ol ereeri

ayıı aymağın,
kün uluuhun
ütüö örögöydööh aatın tühen bierime...
Ürüñ oğus sağa

(1380) örögöyüñ ulaattın,

saar bulgunháħ sağa
sargıñ salalınnın!
Odun biis oğonñor,
çıñıs ħallaan Cılga toyon oñorbut...

(1385) Mültürüybet bütün oñoruulaaħ,

oñorbuta buoluo ete ebet!"- dietiler.
Örö üüren kebistiler.
Sotçooğotoħto kulgaaħtarın tıaha
orulos kus kınatın tıahın kurduk

(1390) "kuus" gınan ħaalla da,

üs sirinen öñürgenneeħ
kutaa Uot bayağal ortotuttan
üünen taħsıbit
tüñneri ħoloruktuu turar

(1395) Muus culuo bulgunháħħa tiyen

"lap" gına tüstüler da,

çoḥu köhsün salıñın kurduk

ḥatııska doydu buolla,

ikki kihi atağa batar

(1400)uhuktaah töbölööh doydu buolla...

İkkien tūös tūösteritten anrıhan turdular...

Ce, kün tullara,

küheñe bıstara dien ce buolla...

Biirdere ere urut

(1405)tüñneri anñan kebisteḡine,

üs sirinen kudurḡannaah

kutaa Uot bayaḡalga

töbötün oroyunan tühüöh doydu buolla,

ce, suos-suodal doydu buolla!

(1410)Onuoḡa abaahı uola

ḥolloḡos bıhaḡahın saḡa

kutaa uotunan

örö uhuuran kebiste da,

ihin tügeḡitten üs töḡül meñiyde,

(1415)üste inḡıktaan iñıranna da,

saña sañara,

tıl ete turar ühü:

-“Kör bu da, oḡolor!

Min dieteh kihi eter tılın

(1420)öydüön isten tur ere, noko!

Bihigi bu doyduga

ölör con buollubut badaḡa...

Min dieteh kihi

en ereydeeh kurduk buoluom duo?

(1425)Kieñ aymaḡtaah,

ketit uruulaah kihibin...

Min aḡahım

Itık Ḥaḡaydaan udaḡan oburgu,

kel ere, kel ere!

(1430)Ölör kün ce ütürüöte,
 haalar kün ce haḥḥalaata,
 suon oyuur kurduk
 öhöḥ ḥaanı üktellenen kelen
 durda buol ere!

(1435)Umsa tüsteḥpine -
 süüspütten öyüöḥ buolarıñ,
 ittenne tüsteḥpine -
 ketehpitten öyüöḥ buolarıñ ebet...
 Iraaḥ da buollargın,

(1440)ḥugas buol;
 suoḥ da buollargın,
 baar buol!"
 İnne diirin kitta,
 tus ḥotu Kuktuy aattığın diekitten

(1445)üöles ayağın sağa
 cölö ıstanan barda da,
 üs ḥos bastaah,
 ikki salaa kuturuktaah,
 timir çıllırıt tüüleeh

(1450)dalañ öksökü kıl ḥotugu dieki
 ağıs tallan taraah ḥaya ürdüger
 ağıs timir tireḥ tiit bahın
 atarıḥı tardan ılan
 orulğan bayağal ürdüger

(1455)"öñös"gina oloro tüste da,
 ḥolloğos bıhağahın sağa
 kuta uotunan örö uhuuran kebiste.
 Ḥataahın çolbonun kurduk
 ḥarağın uota

(1460)ayrı buḥatırın

ikki çaraas sannın ikki ardınan
cölö körön olordo.

Onuoça abaahı buhatııra ette:

-“Il ere, kör noko, iti min

(1465)suon durdabın,

ħalıñ ħalħabın!

Ĥaya, eyiene ħanna baarıy?

Ĥata eyiene ħarahıttarıñ

ħarağın uuta ini, noko!”- diete.

(1470)Onuoça ayı buhatııra

kieñ köhsö süütükteeğer kıaraata,

uhun sanaata saptaağar sinñeete,

ħarağın uuta iñin bıhağahıgar dieri

“suburus”gına tüste;

(1475)köhsün etippeħteen baran,

ürüñ tulluk kurdugunan

“top”gına sillien kebiste,

kieñ ħallaan dieki

“ħantas”gına körön turan

(1480)ıtıı-soñuu, ieye-tuoya turda:

-“Ce... bo...

Kün tulunna,

küheñe bıhınna;

kieñ köhsüm kıaraata,

(1485)uhun sanaam kılgaata;

ölüü-böğö ce ütürüöte,

alcaħħay-böğö ce aañnaata;

ile iliehey ce sieri sireydenne,

abaahı uola ahaarı adağıyda,

(1490)köstübet soğuruu uola

künten ce sütereeri gınna!

Bu üühe köstör

küöh mağan hällaan

ürüt öttüger oloror

(1495) Ayıña Sier toyon ağabittan,

Ayıı Nurağalcın emeehsin iyebitten

birge törüöbüt

Ayıı Umsuur udağan ağahıam!

Ce, iraaḥ da buolargın

(1500) çugas buol,

suoh da buolargın

baar buol!

Suon tıın toluura,

ḥalıñ tıın ḥardaya

(1505) buol ere!

Min dağanı

törüt ucuor ḥarılı kibi etim!”-

İñe diirin kıtta,

köstör küöh mağan hällaan

(1510) ürüt öttün diekitten

bert sürdeeh kınat tıaha

kuugunaan tüste.

Onuoḥa kördöğüne -

tügeh tuohu

(1515) cörbölüü tupput kurduk

atara kuturuktaah,

telleḥ tuohu

telgii tupput kurduk

nelim kömüs kınattaah,

(1520) saabılan batahı

tañnarı tupput kurduk

çıllırıt kömüs tüüleeh,

çaan olguy sağa bastaah,

çaaskı sağa ḥaraḥtaah,

(1525)ħaralaabit anrıı saĝa

uhun nurgun tumustaaħ,
uon Caañı ħotuurun saĝa
turbüü ħara tıñıraħtaaħ
dalañ öksökü kıl

(1530)soĝuruu dieki

toĝus çoçur ħaya ürdüger
toĝus toñ ħarıyanı
ħolbuu tardan ilan
“dullas”gına oloro tüste.

(1535)Ol gınan baran üs üösteeh at örgönün kurduk ħaraĝın uota abaahı uolun ikki çaraas sannın ħaraĝınan cölö kördö.

Onuoħa abaahı uola kenninen “çineris”gına tüste... Ol gınan baran kumuulaaħ kuoraan dalay itihınan çarapçılanan kördö; ol körön baran ette: -
“Er caalı, et tatay! Börökü caalı caħtar tuhaayda miigin, oğolor!”- diete.

Onuoħa bu üühetten tüspüt caħtar sañara oloror ühü:

-“Ce, bo...

Min eter tılın,

(1540)biebekem ere buollargın,

öydüön ihit!
Ayıı aymaĝın ahıttan aĝallım,
oruluos kus sımıtın saĝa
arañas ilgeni bıraħtıım...

(1545)Onu kiki buoluoħ kiki buollaħħına

ayaħħar tüher ere!
Onton sııha ere tüherdergin,
mültürübet bütün oñoruuñ kelieĝe.
Tukaam! Onu kıtaat ere!”-

(1550)diete da bıraħta.

Kihi
ayaĝın sııha ihıktıaħ kiki buolbataħ,
ayaĝar “lap”gınnaran ılla,

- urukku beyetin kurduk kivi buola tüste,
 (1555) iñiirin taha laçigırı tüste...
 Onuoħa abaahi kiiha oburgu
 sañara oloror ühü:
 -“Alaata, at tatay ebit ini!
 İhilikpin-tahılıkpin,
 (1560) iedeemmin-alcaħħaybın,
 aarıkpın-aydaammın, oğolor!
 Ölüü-böğö ütüröte,
 alcaħħay-böğö ni aañnaata!
 Çey ere, noko!
 (1565) Ayaħħın atan kulu ere!
 Üs Nüken Üöden tügege doyduttan,
 Ölüü uutun üs küler külügün annıttan
 kötöğön sügen tahaarbitım
 ħaardaah bugul sağa öhöħ ħaan bölüöğü.
 (1570) Onu sııha ere ħaptargın
 miigitten ħorgutuma,
 beyeğitten ħorgut, noko!”-
 diete da, ħaardaah bugul sağa bölüöħ ħaanı bırağan unaarıtta da,
 unaarıtta da,
 (1575) abaahi uola ayağar “lap”gına tüheren illa, biirde ıyıstan kebiste da,
 sireyin üs tögül buorga ħoruya asta da, üs tögül ehelii çaskıyda.
 Ayıı buħatırın kuoraan dalay itihınan ikki atağın ikki ardıttan illa, öro
 kötöğön illa da, ürdük bilit ohuuttan öro bırağan kuugunatta.
 Kivi baha bas, atağa ataħ tühen isteğine, ağaha saña allaya tüste da,
 ħolloğos bıhağahın sağa ürün küdeninen tañnarı üren kebiste. Uot bayağal
 ortotunan ürün kömüs muosta buola “çir”gına tüste; onuoħa kelen ...
 “lap”gına üktene tüste. Onuoħa ağaha ette: -“Kör, uuray!”- diete.
 Ayıı buħatırına ergille tüste da, abaahi buħatırın ħaņas öttünen ergite
 taran illa da, möñüröön kömüs kurduk öttüger miinneren delbi bırağan kıratıta
 da,

Uot bayağalga töbötün oroyunan tühen isteğine, Itik Hahaydaan oburgu sürdeeh ulağannık çaskıya tüste da, üs sirinen boğuralaağ düñürün tohuya oğson bierde...

(1580)Onuoğa kelen üktenieğ buoltun kenne Ayı Umsuur udağan düñürün cölö üren kebiste da, allaraa uot sımalağa bahınan tañnarı tühe turda.

Onuoğa Itik Hahaydan oburgu üs küös bısıñın holoburdaağ, timir sordoñ balık buolan, uot sımalağa kiiren, kördüü sitaan kebiste - ce, melitte.

Uonna itı-soñuu,

ieye-tuoya sıritta:

-“İhilikpin-tahılıkpin,

(1585)iedeemmin-alcağhaybın,

aarıkpin-aydaammın, oğollor!

Maa beyeleeh

Iyista Hara da buhatırı melittim!

Ayı aymahtarın,

(1590)kün uluustarın

tuoh kıayıay-hotuoy, oğollor?

Ergiyderbin ietçeğim emteriydin,

hayıstarbın haalcıgım hayınnın!

Uluu con, tuhunan silciñ!

(1595)Kuttannım-ğorğootum!”- dien baran

soğotohto “külüpüs”gınan haalla.

Onuoğa Ayı Umsuur udağan,

töttörü-taarı haama-haama,

sañara silcar ühü:

(1600)-“Ce... bo...

Oğokkoyum, biebekkeyim!

Min eter tılbin

öydüön isten tur ere!

Sağa kibi körör

(1605)sardañalaağ mañan hallaanın ürüt öttüger

Odun biis oğonñor,

Cılğa toyon oğonńor -
 aǵıs kırılaaǵ, tüört uhuktaaǵ
 ńeńkir (ceńkir) taas ostuolbanı

(1610)üühee biistere

uon sarbayar tarbahtarınan
 kudu ħarbiahtara dien,
 onu miigin manıırga ońorbuttara...
 Min aatım cahtar buoltum da ihin,

(1615)sıtı sındıs sırıta sırılaaǵ,

uottaaǵ ħolbon süürüüte süürüüleeǵ
 cahtarbın...

Ol bu

en eppit tılıń iççite

(1620)ikkileeǵ oǵo saǵa baran,

ces emeget buolan ete ciehiybite...
 Onuoǵa süreǵim ħamsaan kebihen
 tuoǵ da ıyıtıta suoǵ tüspütüm...

Ol buruybar

(1625)anı ħanna da barbat gına ońoruohtara...

Ol da ereeritin,
 ölör künüń kelleǵine
 ıńıran köröör!
 En tııńıttan

(1630)min tıınım orduk buoluo duo

Töhö da buruyduohtarın ihin
 billerbin ere keliem...
 İlin ataǵıń ibire suoǵ buollun,
 kelin ataǵıń kebire suoǵ buollun!

(1635)Ohtoohton ohtuma,

saalaahtan samnıma!
 “Alǵıs baha sıalaaǵ,
 kırııs baha ħaannaǵ

buolar”diiller...

(1640) Onon min eyigin
algıs ütütün alğan,
tıl ütütün eten
bardım!”dien baran
uottaah çolbon süürütün kurduk

(1645) “sur”gına haalla.

Onuoħa Culuruyar Nurgun Bootur oburgu üühe ħantas gına tüste da,
saña sañara, tıl ete turbut:

-“Ce... bo...
Sorgulaah sonoğohum,
anallaah atım!

(1650) ıraah da buollargın
çugas buol,
suoħ da buollargın
baar buol!
Saastaahpın canıydım,

(1655) öhögöydööhün ölördüm!
Ürüñ oğus sağa
örögöy ürdüöte,
saacağay oğus sağa
sargı salalınna,

(1660) örogöydööh ürdük aat ürdüöte,
sorgu caalı tubusta!”- diete.
Eğerdeleeħ ilin ħallaan
eñiyetin diekitten
sier sılğı sielin-katurugun

(1665) sileye tupput kurduk
Siegi çağıl aattık
sillelle tüste...

Ol kelin öttütten at sılğı sielinen-kuturugunan kınattanan kötön tiyen kelle da, “lap”gına üktene tüste. Onuoḥa kördögüne - ata ḥalıñ kuñnammit, ḥat tamannammit, ütöö beyelemmit,

baltın Aytalı Kuonu samıtıgar olopput... Tükteri ütöö caḥtar ebit! Baltın kıtta üühe uostarıttan üstüüte uurastılar, allaraa uostarıttan altalıta sıllastılar da, er kihi oburgu atın ürdüger “ḥap”gına ḥatana tüste. Baltın meñesten kebiste.

(1670)kelbit suolunan tögürüye barbata, - sireyin tus soḡuruu dieki tutunna da kötüten kuugunatta: ürdük bıltı annınan, namıḥaḥ bıltı ürdünen ḥoloburdaaḡınan ayannaan iste.

VI Tuyaarima Kuonu Timir Cehintey Dien abaahı Uoluttan Bııhı

Ol ihen öydüön körön isteğine -
 ulağata billibet,
 uñuorguta hoton köstübet

(1675)uhun duraar hoçolooh;

kieñe billibet,
 kerdiite köstübet
 kieñ calhaan sıhılaah;
 “ürüñ homurañ”diebite

(1680)ürgüük ürüñ süürükteeñ doydu buolla;

“hara halğaha”diebite
 hañıl hara süürükteeñ doydu buolla.
 Onton aaha bataan kördögüne -
 toloon hotugu öttüger

(1685)toğus moğol cie buruota

unaarıyan köhünne,
 ağıs dalla uraha
 sandaarıyan köhünne...
 Onu aaha kördögüne -

(1690)çopçu bastaah çuoğusput,

üörbe köğülleeh üördüspüt
 haraannaahı ıam birdağın kurduk
 ügüs con mustubut
 doyduta buolla...

(1695)Onu aaha kördögüne -

ağıs iileeñ-sağalaah,
 ataannaah-möñüönneeñ
 aan iye doyduların
 haba ortotugar

(1700)ağıs salaalaah,

Aar Kuduk Mas üümmüt ebit,

- tullarittağas hatırıktaah,
tomoroon tiit buolan
turugurbut, tupsuubut
(1705)mas üünen turar ebit...
Ol anaraañı dieki öttün
ahara kördöğüne -
kiis kıl keteğın tüütün
kederitçi tupput kurduk
- (1710)kilbelciges ottooh ebit...
Sahıl arağas kırdal ürdüger
alaas sıhıı bıhağahın sağa
arağas çaçırı anñan,
tüölbe küöl sağa
- (1715)kündül tühülgeni turugurdan,
çöñörö çüöppe sağa
diriñ dalay tühülgeni oñoron
turar conu “öñös”gına tüste,
atın hantatçı tardan baran
- (1720)öydüön-körön turda.
Onuoğa
haar bietin kurduk hanaybit,
sıhıı bietin kurduk sıspaybit
hotun cahtar emeşsiyen erere
- (1725)ilin-kelin kebiherin iilimmit,
boobura buuktaah beder sañıyağın
neelbigeydii keppit,
muostaağ namıaskalaah
hara sahil tiriite bergehedin
- (1730)tuoraydıı uurbut,
uñuo iliitiger
sielleeh ebir hamıyağı tupput,
hañas iliitiger

kerdiis oyuulaah

(1735)kerien ımyanı ayağıtın tupput,
 Uonna emeehsin cahtar
 toğus hallaañña uruyduu-uruyduu
 arılıas kus sımıtın kurduk
 arağas arıınan laçıgıratçı arılıaabit,

(1740)köğötçör bie köyörgötünen,
 ulaan bie uygutunan,
 kıtarah bie kımıhınan
 ihiağ ihan unaarita-unaarita,
 sahalı tuoyan calıhıya turar ühü:

(1745)-“Ce... bo...
 Uruy buollun!
 Ayhal buollun!
 Miçil buollun!
 Toğus hallaan ürdüger tura törüöbüt,

(1750)tiiti törgüü mutugunan
 teber Turağas attaah
 Culuruyar Nurgun Bootur oburgu
 köstö kötüten iher!
 Toğus suban turuya kurduk uolattar,

(1755)tehiinne tutuñ,
 dierete kebihiñ,
 olbohto uuruñ,
 toğus sielleeh
 çoroon ayahta tutuñ!

(1760)ağıs tihı kitalık kurduk kırıgıttar,
 ağıs sielleeh kerien ımyanı
 arılıas kus sımıtın kurduk
 arağas arıınan
 adaarıtçı-budaarıtçı arılaaññı,

(1765)ayahta tutuñ.

Ayan kihite aaspita buoluo,
 suol kihite tutaybita buoluo,
 ayıı amtannaah ahina ahatiñ,
 sölögöyüenen utahtaañ

(1770)Culuruyar Nurgun Bootur oğokkoybun!”

emeehsin eppit tılın ihitte ol gınan baran “çines” gına tüste, atın
 hantatçı tatta, ürün tulluk kurdugunan “top” gına sillien kebiste, köhsün etiten
 baran saña sañara, tıl ete turar ühü:

-“Ce... bo... emeehsin!

Min eter tılın

öydüön isten tur ere!

(1775)Min ayaħpınan aahammın,

sannıbınan tañahım baranan,

en askın ahıı,

kımıskın ihe kelbeteğim!

Aahan iher ayan kihitebin,

(1780)sırıı kihite

sırııbar baran ihebin,

suol kihite

suolbar culuruyan ihebin...

Miigin saaratıma!

(1785)Min sallar saahım tuħarı

tordoħtooħ cieğe kiire ilikpin,

toburaħtaah ahı ahıı ilikpin...

Ol eyigin “ıñırda”dien,

toħtuom duo?”

(1790)Onuoħa emeehsin “nörüs” gına tühen baran, sañara turar ühü

-“Ce... bo... biebekkeyim!

Min eter tılın

öydüön isten tur ere!

Saħa tördö

(1795)Saħa Saarın toyon dien,

Sabiya Baay hotun dien,
oğonńordooǵ emeeǵsin bihigi buolabit...

Bu üühe köstör küöǵ maǵan ǵallaan
ürüt öttütten ayıllan tüspüppüt.

(1800) Cılǵa toyon ıyaaǵınan

“Kihi süöhü tördö buoluń”- dien
orto aan iye doyduga
oloǵtoobuttara bihigini.
Ol biligin

(1805) ańaardas ǵaraǵtaaǵ

acaray biistere ataǵastaannar,
kień köǵsübüt
süütükteeǵer kıaraan,
uhun sanaabit

(1810) saptaaǵar sinńeen olorobot.

Toǵo onnuk buollugut dietehǵhine
Arǵaa Muustaaǵ muora iççite
Timir Cehintey buǵatır
arǵaa aǵıs taraaǵ ǵaya

(1815) annıǵar kelen kütüötteen oloror:

Kün Tuyaarıma Kuo dien
aattaaǵ kıstaaǵpıt -
onu kelen ol abaahı
oyoh ǵaǵtar ılaarı oloror...

(1820) Onu en

suon oyuur kurduk durda buol,
ǵalıń oyuur kurduk ǵalǵa buol!
Bihigi dieteh con
ıtik maanı tilbitin

(1825) ıkka-kuska sietime!

ǵoolcuktaaǵ beyem ǵońkuya turabın,
Sühüöǵteeǵ beyem süǵürüye turabın,

üs baraa h̄ara külükker
 üñen süödelciye turabın!...

(1830)Min eppit tılbın istibeteñhine,
 ecen ayıñ erieğe,
 h̄oroñ ayıñ h̄orgutuoğa;
 ayı aymahtara barı atargıahtara,
 kün uluustara barı kömüsküöhtere

(1835 onu min eter tılbın
 sirge haallarına!”

Onuoğa üühee turar kihi sanaan kördöğüne: -“Bu oğonñordooh emeehsin kırık atağastaatahtara... Onu min iste-iste, bile-bile bardahtına - “Culuruyar Nurgun Bootur oburgu culayan bardağa”diehtere buollağa... Teñneeğim setetiger, h̄oloonnooğum h̄ohuutugar barıam buollağa... İti kenne, buhatır kihi buolan barammın, buhatır isten baran haytañ da küön kössümüne, küres bıcahımına barıahtın satammat!”- dii sanaan baran ette:

-“Ce, emeehsin, bu min baltıbın
 Aytalı Kuo dien aattañ cahtarı

(1840)eyieñe tuttaran barıam...

Onu uon sarbayar tarbahtaah̄a
 olus uunnarar buolaayağın,
 bies sarbayar nebilge h̄ara itistaah̄a
 kudu h̄arbatar buolaayağın,

(1845)h̄arañh̄ınan kınçarıyar,
 tılgınan möñör buolaayağın...
 Kuhağannık tupput buollañh̄ına
 küle-küle ...

... uokkun umuruorum,

(1850)cieleri ciegenitiem...

Onu seren!”- diete da

baltın üühetten bırağan kuugunatta emeehsin ürdüger. Balta tiyen, tıñ kitalık kurduk cahtar tiyen emeehsin oğö öttüger “coros” gına tüste. Tüherin

kitta emeehsin eğerdeleebitinen barda, ھاñas iliititten “lap” ginnaran illa da cie dieki sieten tahaaran barda.

Ce, onton üühe turar kihi arġaa dieki atın salaya battaata da at kötön kuugunaata, aġıs taraah ھاya ürdüger at baran üktene tüste.

onuoھا kördögüne - arı tiit kurduk tuspan kutaa uotu otton kebispit, ıydañataaġı tiit külügün kurduk suor ھاra kihi çirkellen oloror ebit. Aġıs ınah süöhünü adaaritçı uotu tula üölen kebispit... Ayı kihitin kördö da, muñur tiit saġa kihi oyon tura ekkiriete, nemilge ھاra tarbaġınan çarapçılanan kördö, setinñi ıy settis kiehetin kurduk cebinneeh ھاraġınan “borulus” gına körön kebiste da kenninen “çineris” gına tüste, üöhün tattara tüste, üs tögöl suorduu ھاıtaata, kenninen ھاaman ciereñkeydii-ciereñkeydii saña sañara turar ühü:

(1855) -“Kör, bu da

körüö suoġpun kördüm,
istie suoġpun ihittim!
Culuruyar Nurgun Bootur oburgu
ıyista ھاra buġatırı kitta

(1860)ölörsö sılcıar diebittere...

Ol belier ölorön-öhörön kelle kurduk...
Anı min dieteh kihi
ürdük aappar,
ütüö suraġpar

(1865)kelleġin buoluo...

Min eter tılın
öydön isten tur ere!
Min bu saġa tördö buolbut
Saġa Saarın toyon,

(1870)Sabiya Baay ھاotun ikki

kıstarın aatıgar,
Kün Tuyaarım Kuonu
oyoh ılaarı kelbitim...
Onu setinñi ıy settis kiehetin

(1875)bolcoon olorollor.

Onu min ...

oĝo erdeĝitten min anammıtım...

Onu en tuoraydıır buollaĥına,

kilbienneeĥ maĝan sireygin kirtitiem,

(1880)tunalĝannaah maĝan şuurgun suhuktutuom

itenne uuran iskin tıırıam,

umsa uuran köĥsügün cölö üktüöm,

örögöydööh ütö aakkın alcatıam.

Onu beyeñ bil, noko!

(1885)Onton min eter tılın

söbülüön ihitteĥhine,

doyduñ-siriñ çugahına

tönnö tur ere, noko,

miigin, kırcaĝas kihini, ereydieme...

(1890)Min eyigin ĥayata da buollar

kıayar kihi turaahıtaataĝım buoluo.

Noko! Onu serenen-serbenen

kiiren körööĥtöö ere!"- diete.

Onuoĥa ayıı buĥatııra

(1895)kenninen "çineris" gına tüste da,

buor ĥaya saĝa buksayan taĝısta,

taas ĥaya saĝa delbi tııllan taĝısta;

sireyitten siere uotun kurduk

sirciginii turda;

(1900)ĥaraĝıttan ĥatat uotun kurduk

tañnarı tammalıı turda,

sannın bayaatıgar dieri tüspüt

ĥara kömüs kurduk kuudaralaah aha

töbötün oroyugar

(1905)kulun kuturugun kurduk

örö erillen taĝısta;

iñiirin taha
 aya kissin kurduk lıñkınaata;
 küüs iñiire,

(1910)köğön ete barı
 bük-taḥ tatta;
 etien bierimine egdeñneete,
 sañarıan bierimine salğalaata;
 köḥsün taha

(1915)kürüleeḥ oğus köḥsün tihın kurduk
 kugunuu turda;
 ör soğus turbaḥtaan baran
 saña sañara,
 tıl ete turbut:

(1920)-“Ce, bu mañay allaaḥ,
 ayağın abatın,
 kuolayın kuruhunun,
 köröllör, körböttör oğolor!
 Bu tügeḥ doydu tüöküne,

(1925)diriñ doydu cikkere,
 anaraa doydu albına,
 kütür doydu köstübeta
 tılın kılıtın,
 ayağın abatın

(1930)köröllör, körböttör, oğolor!
 Sörüöhünneri tardan turan
 sünñügün anñıam,
 üs baraa ḥara külükkün
 umsarı uuruom!

(1935)Min dieteḥ kihi
 Odun biisten oñohullubut,
 Cılğa toyonton törüttemmit kihibin...
 Ehigi uottaah ḥaraḥḥıtın omuruorarga,

- diriñ ciibe sanaağıtın sarbıyarga
 (1940)min baarbın - uol oğo ocunaaha!"-
 diete da
 ohollooh uhun durba batahın
 sulbu tardan illa,
 uluu doydu ulağatıttan
- (1945)ohson kuuhunnarda...
 Onuoha abaahı buhatıra
 ahara ohson bierde;
 hantın da ilbitın körbötö
 haannaah hıara ciereñkey batahı
- (1950)sulbu tardan illa,
 ohson kuuhunnarda.
 İkki hıaya kelen ıpsa tüherin kurduk
 sürdeeh tıas buolla da,
 ohsuhın imitihın ilce bardılar;
- (1955)Bu doydu otun-mahın
 ien iniiirin kurduk
 ibili tehistiler,
 orto aan iye doydunu
 torduyalaah uu kurduk
- (1960)dolgutçu üktüötüler,
 atıyahtaah uu kurduk
 aymıı tehistiler,
 ağıs taraah hıayaların
 adaarıtçı tepseeri gınnılar...
- (1965)Tüünneeh kün holoburdaah
 ohsuhın imitistiler da,
 ayıı buhatıra
 ohsoro ulaatan,
 tebere çıñeen barda,
- (1970)abaahı uolun

itinne at gınna,
 manna turuyalatta.

Onton timir buuray köğülütten
 üs tögöl culuo mağan tarbağınan
 (1975)“mamıs” gına ħarbaan ılla da,
 üs tögöl eriyee battaata da,
 sonoğos atı umsa battır kurduk
 umsarı culuruyan battaatağına, -
 munnunan-uohunan

(1980)sıtıybit tiri ħaanın kurduk
 ħaan tañnarı subulunna...
 Onton ağıs salaalaah,
 sette botçuoħtaah,
 ayı kuo cellik kımınan

(1985)ienin iñiire
 kilbeyen köstör dieri
 delbi tahıyda.
 Ce, bu abaahı uola
 kieñ köhsö kıaraata,

(1990)uhun sanaata kılgaata,
 ħalıñ tiriite ħayınna,
 çegien ete seymeħtenne,
 ağıs oyoğohun bıhıttan
 turağas sılgı kuturugun

(1995)subutçu tappıt kurduk
 ħaana tañnarı sakkıraata...
 Abaahı uola sañara sılgar ühü:
 -“Kör bu da, toyokkom!
 Min eter tılın

(2000)öydüön isten tur ere!
 Min ölor künüm ütüröte,
 ħaalar künüm ħalħalaata...

- Min dağanı
 doydubar-sirber erdehpine
 (2005)sin küüsteehtik sananarım,
 miigin kıayar-ħotor suoħ kurduk sananarım
 Ce, biligin kıattarar künüm kelle...
 Onon eyigitten
 sühööhteeh beyem sügürüyen erebin,
 (2010)ħoolcuktaah beyem ħoñkuyan erebin!
 Otu bekke ottuur,
 mahı bekke mastıır,
 süöhünü bekke süöhülüdür,
 cieni bekke cieliir kihibin:
 (2015)ħamnatçıt buolan ħanayım,
 kulut buolan kulluyuum!
 Miigin da ölöron
 orduk ütöö aattaniañ suoğa...
 Cössö tıııñ ıarıa,
 (2020)külügün ħaraarıađa,
 törüür ođoñ uyata möltüöğe,
 iiter süöhün kürüöte iñnestieđe,
 ottooh oron túbün bilieñ suoğa,
 aal uot suostuganıgar sıtıañ suoğa...
 (2025)Min bert suo-modun
 ıar aħħan tıınnaah kihibin -
 onu öydüö ere!
 Aattahar da aħsannaah,
 kördöhör da küttüönneeħ...
 (2030)Çe, onu beyeñ bil!
 İtinten ordugu sielleen-kuturuktaan
 eterim suoħ!"diete.
 Onuoħa ayı buħatıra ette:
 -"Bu kubulğat ce

(2035) sieri sirdenne,

ahaarı adağıyda...

Min eyigin hayata da buollar

çikkeyer sihiñ üöhün bıha tarda ilikpine

uuraybat kihi buoluom ebet!"-

(2040) diete da kuoraan dalaan öttüger miinnerde, teleketçiten ağalla da delbi bırahta ürüñ buor ürdünen "burğas" gına tühüör dieri.

Otut bolguo çeeretinen oñorbut oluy-moluy bıhıtçatın sulbu tardan ılla da, muos habarğatın bıha battaata da, hoolcuktaah bahın bıha battaan ılla da, üñüütün töbötüger kuonhayın üütütten anñan turan üs tögül tñneri holoruktaan baran saña sañara turar ühü:

-“Ce, bu min saha kihi körör

sardañalaah mañan hallaanın

ürdüger üöskeebitim-törüöbütüm.

(2045) Ol gınan baran bu:

“orto aan iye doyduga

tordohtooğ cieğe kiirdin,

toburahtaah ahı ahaatın,

siikekey tülehi sırını sııttın”

(2050) dienner tüherbittere.

Onon min

añardas harahtaah

abaahı uolattarın kitta

artıallahana sılcarga

(2055) anammit kihibin,

soğotooğ harahtaah

soduomnaah hallaan uolattarın kitta

connohorgo oñohullubut kihibin,

ilbisteeğ hallaan atamaannarın kitta

(2060) acırğalaharga anammit kihibin.

Onon min

uñuo öttüber ohollooğ,

ħaņas öttüber ilbisteeħ
kihi buollum.

(2065)Tıınım ıaraata,
külügüm ħaraarda...
Onon, bu doydu
otun-mahın itçite,
barıgıt mustan -

(2070)bu buħatır kihi
moonńooħ bahınan tüöreħteetim -
ħatırbit beyeğit
manan sıhaħtıyırń!"- diete.

Abaahıtın buħatırın biirde esterik ħokuur sağa oppot gına delbi
kırbastaan baran, tuspan kutaa uotu otton baran delbi ubatan kebiste.

(2075)Atın ürdüger tüste da Sađa Saarın toyońño kelle abaahıtın uolun
ölörbüt ütöö kihi buolan.

VII Nurgun Bootur Ölüü Uutugar Sötüölüüre

Onuoğa kördögüne -
urukkutaağar orduk ihrağı oñorbuttar.

Emeehsin kuolutunan

(2080)delbi tañnan kebispit,
uñuo iliitiger kini baltın sieppit,
hañas iliitiger beyetin kılıhın sieppit,
emeehsin namıl-imil haaman,
laspar-isper üktenen

(2085)utarı kiiren iher ühü.
Onuoğa kırıha “çugurus” gına tüste da,
harağın uuta iñin bıhağahıgar dieri
“suburus”gına tüste da,
saña sañara turar ühü:

(2090)-“Ce, bu, alaata!
Kün kübey hotun iyekeyim!
Min eter tılın
öydüön isten tur ere!
“Abaahıttan arahtağım!”dien

(2095)üördüm da ete ...
Kütür östööh
külüge toğo haratay,
tıına toğo ıarağanay?
Ürüt uñuoğa toğo nüksügürey,

(2100)alın uñuoğa toğo haramtatay,
harağa toğo uotay, uottaağay,
haana-siine toğo ıyistağahay,
sürükketey da, iyekkeyim?
Tııy, kuttannağpın da,

(2105)kuoydağpın da!
Homoydoğpın nii!”- diete,

iyetin külüger sörüöste tüste.

Onuoḥa er kihi ḥaana

“cebidis” gına tüste.

(2110) Onuoḥa emeeḥsin,

köḥsün etippeḥteen baran,

saña sañara,

til ete turar ühü:

-“Ce, bu da biebekkeyim,

(2115) Culuruyar Núrgun Bootur oḡokkoyum!

Min eter tilbın

öydüön isten tur ere!

Min suon tımmın toluyduñ,

ḥara tımmın ḥarıydaatıñ...

(2120) Onuoḥa bu “kııs oḡo

sanaata ahınaaḡar kılgas,

öyö sonun sieḡineeḡer kıaraḡas”dien

ös ḥohoono, öḥük nomoḡo buolar ebet...

Onon min eyigitten kördöhöbün,

(2125) süḥüöḥteeḥ beyem sügürüye turabın,

üs baraa ḥara külükker

üñen süödelciye turabın!

Samantan tus arḡaa dieki

sötüölüü oonñuur kölüye küöl baar buoluo -

(2130) onno baran

üs tüünneeḥ kün sötüöleen baraññın,

toḡus çuoḡur ḥaya baar buoluo -

ol ürdüger taḥsaññın,

tüünneeḥ kün salgılaan,

(2135) tıalga tobulu oḡustardaḥḥına,

salgıñña saya oḡustardaḥḥına -

otçoḡo ḥara beyeñ ürüñ buoluoñ,

ḥara cayıñ barıta calbarıya,

küöḥ kölöhünüñ barita suuyulluo,
(2140)otçoḡo iraaſ ettenieñ-ḥaannaniañ ete;

otçoḡo ataḡar iiktiir
ataḥ ſiḡinḥaḥ kiiſ oḡo
ſirieḥ kihite buoluoñ duo?
Kiiḥirbikkın kiraḡıt,

(2145)uordaybikkın uḡarıt,
abarbikkın aralcıt,
ıy öttüḡünen ırbalcıy,
kün öttüḡünen küögelciy,
oḡokkoyum!”-

(2150)diete emeeḥſin.

Uonna ayıı buḡatııra “çugus” gına tüſte, ol tühen baran sanaa bulla: -
“Kırcık daḡanı, ayıı aymaḡıttan, kün uluuhuttan tüſpütüm tuḡḡarı biirde da
suuna ilikpin... Ce, etien etteḡe!”- dii sanaata.

Atın ſalaya battaata, tuſ arḡaa dieki ayannatan ſimeliten barda; ürdük
bılıtı annınan, namıḥaḡ bılıtı ürdünen ayannaan baran iſte. Kulḡaaḡın tıaha
oruluoſ kuſ kınatın tıahın kurduk kuugunaan iſte.

ıy ḡonuga otut ḡonukka ayannaata.

Kieñ ḡallaan kiiſ caḡtar ſarıı timeḡın kurduk tañnarı namılıyan tüſte;
Neriliir neſ Nüöttüḡen uolan kihi ḡayıḡarın tumsun kurduk örö matarıyan
taḡſıtıḡar tiıyde...

(2155)Aḡıſ taraaḡ ḡaya annıḡar, toḡuſ çuoḡur ḡaya tüḡeḡer, ſette ſendeki
ḡaya iſ kırıtınan ottotuttan üümmüt muuſ ſuorun bulḡunḥaḡtan boruoktaan
ſıḡınaḡtaaḡ tiiti tañnarı ıtıya turar, bütün taastarı umſarı ıtıyan boruoktuu
turar, ſiri tüḡeḡinen kiñkinii-ḡañkınıı turar, onno üühetten öñöyön kördöḡḡö -
tüḡeḡe cühüne köſtübət Ölüü uuta orguya turar ſiriger tiıyde...

Bılıt ohuututtan öñöyön körön olordo... Ol oloron sanaa bula olordo:
“Kör, doḡollor! Mañay allaaḡ emeeḥſin miigin ölor ſirge ıyan ıppıt ebit... Bu
ſötüölüü oonḡuur tuuſ kölüyete dien bu ebit buollaḡa nii? Miigin kiergeter ſire
bu ebit nii? Sibiligın tiıyem da oonḡuu-oonḡuu uotun umuruoruom, küle-küle

külün taptayım; aal uotun, alaha cietin, kür übün, küden süöhütün delbi tepsiem buollağa... Sibiligin tiyiem da!”- diete.

Atittan tühe ekkiriete, toğus çuoğur həya ürdüger töttörü-taari həamta; üühe ürüñ küdeninen örö uhutuu-uhutuu, uonna sanaa bulla: “Beyi, min sıtar inah həannın sağa həara taahı birağan körüüm!”- diete.

Sıtar inah həannın sağa həara taahı birağan kuugunatta, “çop” gına tüste da, taahı uorağay bulgunəhə tuoh da oppot kül kurduk ültü oğson kebiste. Onuoğa kihi kenninen “çineris” gına tüste da, töttörü-taari həaman sıritta da, sanaa bulla:

-“Min küüsteehə körüñneeə,

(2160) bıhıyga bıhıılaah,

buhatıırga həoloburdaah

kihi buolan barammın,

bu Ölüü uututtan culaydağım diemmin

tönnön bardəhpına -

(2165) erien it elege,

küöt it külüüte

buoluom buollağa...

Uonna Sağa Saarın toyon,

Sabıya Baay həotun:

(2170) “bu Ölüü uutugar

kıayan sötüöleebet buolan baran

bıhieə ere

bert buolan kelleə”diehtere...

Ol kerietin min

(2175) bu doyduga tühen kördöğüm...

Sırittarbın-sırğanım,

öllörbün-köñsüüm (buollun)!

Uol oğə tuohə törüürey,

at kulun həannıkka ayıllaray?”-

(2180) dien baran

saña sañara,

tıl ete turar ühü:

-“Ce, bu, min dieteh kihi
türbünneehhe tübestim,

(2185)uhuktaahha uolcastım!

Uol oğo uyadıyara dien ce buolla,
bert kihi çağıyara dien ce bu buolla...

Ol ereeri miigin

Odun biis oñorbut,

(2190)Cılğa toyon aybit kihite etim...

Mültürübet bütün oñoruu,
haltarıybat hatan ıyaañ
ce bilie buollağa...

Min dieteh kihi

(2195)eñmeniyen ettehpine,

erdeğes ular sağa

kulan eğerde batıs ere!

Ürüñ oğus sağa

örögöy caalı toşoy ere!

(2200)İlin öttüber seppereek oyuur sağa

iirer ces emeget ete cegciy ere!

Kelin öttübütten haardaah bugul sağa

hara cay batıs ere!

Iralaah ırıanı illaatağım buollun,

(2205)sorgulaah toyugu tuoydağım buollun!”-

diete da Nurgun Bootur

toğus çuoğur haya ürdüger

töttörü-taarı haama-haama,

bıa kuru bıha kurdanna,

(2210)ilin-kelin timeğın bıhıta baanna,

harağa uottanna,

tıla itçilenne,

kılamana töttöydö,

çançığa serbeyde,
 (2215)uoha-tiihe uhuktanna,
 sireyin-ħarağın kiebe ularıyda,
 üs tögöl ħahıtaata...
 Onuoħa toğus çuoğur ħaya töbötö
 barı bulguruta ıstanan

(2220)Ölüü uutugar toğunna;
 ağıs taraaħ ħaya taastarıttan
 sıtar ınah ħannın sağa
 ħara taastar
 laçığırıı tañnarı sakkıraatılar;

(2225)sette sendeki ħayattan
 esterik çokuur sağa
 taastar oyuta ıstannılar...
 Ölüü uuta üs tögöl
 örö meñiyen ħamnaan tülünne.

(2230)Onuoħa dalla uraha sağa
 uu örö üllen tağısta da
 uñuorgu oçuos taas ħayalar töbölörün
 ürüt öttünen örö ihan küderitte...

Onuoħa ayı buħatıra erdiyde, üs tögöl küölehiye tüste da, uolaħ tiit
 sağa tallan erien timir sordoñ balık buolla da ħaya töbötütten kuturugun
 laabitçaanınan oħson tebinen kebiste da bahınan ħoyuostaan allaraa Ölüü
 uutugar kuugunaan tüste da, Ölüü uutun tügeğitten iñinne. Ağıs taraaħ ħaya
 annınan kihini cuosu oħson kebiste...

(2235)Kihı ... töttörü-tarı kuybañnıı-kuybañnıı turda, töğürük tünneeħ kün
 ħoloburdaaħ turda da ħanna da barıaħ-kelieħ sire köstübeta: ħamnaatar ere
 kül kurduk ültü oğustaran kebisiihi... Onton kuttanan ħammaatçı turda...

Kini kihı da buolar,
 kieñ köhsö süütükteeğer kıaraata,
 uhun sanaata saptaağar kılgaata,
 deley bılas tıla sarbılınna,

(2240) dem deley sanaata kɪaraata,
 küüsteeḥ beyete köḡüs tüste,
 modun beyete mohuokka ɪllarda,
 buḥatɪr beyete küüdeeḥteeḡer otḥuguy
 kurduk ḥolunna.

(2245) Ce ama erer
 sor muos sorsuyara
 sıppaḥ kɪlaan mülürüyere
 ce buolla!
 Sanaan kördöḡüne -

(2250) ḥaytaḥ da bu üs Nükeñ Ölüü uututtan
 kɪayan taḥsara billibete.
 -“Bu doyduga ölor kihi buollaḡım nii?..
 Miigin kerḥegey keskilleen,
 ordoḥḥoy oñoruulaan,

(2255) tüörekkey tölkölöön tüherbitter...
 Bu Ölüü uutugar
 ölörgö anammıt beyem ebite du?
 Üs doydu ütöölere barı kelen
 manna bıstıbit doydulara ebit buollaḡa...

(2260) Min da öllöḡüm dii -
 anı bu Ölüü uutun tügeḡitten
 kim kelen ḥostoon örohüyüöy miigin?”-
 dii sanaan baran
 üs töḡül ḥabırınan ḥaçıḡıratan baran

(2265) öro meteñnii-meteñnii sañara turar ühü:
 -“Kör bu, kör bu!..
 Ce, ölüü-böḡö ütürüöte,
 alcaḥḥay-böḡö aañnaata,
 Min bu

(2270) saḥa kihi köror
 sardañalaah mañan ḥallaanın

ürüt öttüger törüöbütüm-üöskeebitim,
 ağa kurduk ağattan ayıllıbitim,
 iye kurduk iyetten törüöbütüm...

(2275)Ol gınan baran,

orto boroñ turuu cağıl doyduga kiiremmin
 bu muñ böğönü munnubunan tııran,
 erey böğönü eñerbinen kehen,
 sor böğönü sotobunan ħaaman

(2280)bu ereyge tübesteħpin

köröllör körböttör, oğolor!
 Min bu Ölüü uutugar
 ölüöħ ıyaaħtaaħ kihi buollaħpına
 saman an cuoğarıaħ tustaaħpın...

(2285)Onton Odun biis oñoruutunan,

Cılğa toyon ıyaağınan
 mültürüybet bütün oñoruulaaħ kihi buollaħpına,
 ħaltarıybat ħatan ıyaağınan
 ayıllıbit kihi buollaħpına -

(2290)bu üs sirinen boğuralaaħ,

toğus sirinen uoraannaaħ,
 ağıs sirinen ayaħtaaħ
 Ölüü Nükeñ uututtan
 örö bırağıllan taħsammin

(2295)çuoğur oçuos ħaya ürdüger

taħsan tühüöħ tustaaħ etim!"-
 dien baran

ieninen örö kederiyen baran timir laabiçaan kuturugunan Ölüü uutun ottotunan bıha oğusta da, üs sirinen saar bulgunñaħ sağa uunu bıha oğusta da, Ölüü uuta örö tüllüütüger uñuorgu oçuos taas ħaya ürdüger taħsan sordoñ balık "las" gına tüste da, kihi kihinen buola tüste.

Atın ürdüger "ħap" gına tüste, ilin dieki atın salaya battaata, kötüten kuugunatta. -"Ce, min sibiligin tiyderbin ere küle-küle küllerin taptayım,

oonńuu-oonńuu uottarin umuruoruom... Miigin kiniler “öllün”dien Ölüü uutugar
ıppıttara da min sin ottum - ölüöh kihi buolbatahpın.

(2300)Anı miigin emie bert connor soruyan ıtallaa ini... Aray miigin küöt ħara
ıt kurduk mooybuttan sieten ilcellee ini... Ol innine aanıttan barıam suoĝa!”-
dii sanaata da atın küüske soĝus salaya battaata.

At sılgı üs töĝül kürületçi tıbıran kebiste, sielinen-kuturugunan
kınattanan bu doydu oduruunnaah otuttan-mahıttan sirgenen ce temteriyen
köttö. Ol köttöĝüne - sireye sıtı talaĝınan bıhıta bierbit kurduk sırılaan iste,
kulĝaaĝın tıaha oruluos kus kınatın tıahın kurduk kuugunaan iste, köhsüger
tañıbit tañaha kulun kuturugun kurduk örö erillen iste da, üs tünneeĝ kün
kötüten kelle - samannık küüske kelle. Oĝonńordooĝ emeehsin alaastarın
arĝaa bahıgar kötüten kelen “öñös” gına tüste.

Onuoĝa emeehsin alaaĝın ottotugar urukkutaaĝar uonunan orduk
ıhıaĝı ońorbut. Uńuo öttüger Aytalı Kuonu, ħañas öttüger Kün Tuyaarıma
Kuonu batıhınnarbit, cietin ciekitten emeehsin caĝtar namıl-imil ħaaman,
laspar-isper üktenen toloonun ottotunaaĝı tühülgetiger baran ihen ıllıı iher
ühü:

-“Ce... bu... ce... bu...

biebekkeyderim, oĝokkoydorum!

(2305)Min ütö tüülü tühüön,

cohun bitı bittenen ihebin!

Min emeehsin caĝtar eter tılbın

öydüön isten turuñ ere!

Urukku küññe,

(2310)aaspıt ħonukka barbit,

üs Nükeñ Ölüü uutugar sötüölüü barbit

toĝus ħallaan ulaĝatıĝar tura törüöbüt

Culuruyar Nurgun Bootur oburgu

Odun biis ońorbuta,

(2315)Cılĝa toyonton ayıllıbıta

kırcık ebit, ĝaĝçı ebit, -

mültürüybet bütün ońoruulaah,

haltarıybat hatan ıyaahtaah
kihi ebit.

(2320) Onon min üördüm-köttüm.

Toğus suban turuya kurduk uolattarım,
tehiinne tutuñ,
cielle ahiñ,
olbohto uuruñ,

(2325) ayağ ürdün ahatiñ,

ihit ürdün iherdiñ,
suon saalı moğsuo kebihiñ,
haliñ saalı hardarita uuruñ...
Ahtar Ayıbit,

(2330) köstör Cöhögöybüt

bihigi suon tımmıtın toluyarga,
haliñ tımmıtın harıydırga
anaabıtara buoluo,
Kün dieki öttünen

(2335) külügün bıha haamımañ,

ıy dieki öttünen
ıllıgın bıha barımañ,
nokolor, hotuktar!
Öydüön ere!"- diete.

(2340) Emeehsin haaman isteğine Nurgun Bootur samanı ihitte da sanaa bula iste: -“Ce, bu emeehsin min dieteh kihini tördübün-uuspun barıtın ister biler ebit buollağa bu emeehsin. Onon miigin haytağ kihi ebit: “kırcık eteller ebit du, sımıyanan eteller ebit du”dien soruyan üten körön ıppıt ebit buollağa. Bu etiitin ıratıttan holuydahğa, onu min “kırcık kihi ölör siriger ıtan miigin ölörö sıstıñ”dietehpine etiehtere buollağa: “bu ereydeeh ölö sıspıt buollağa - onon keheyen kelen bihiehe ere bert buollağa”diehtere buollağa.

Ol kerietin etiehpın söp: “Sötüölüü oonnuur tuspan kölüyeğitiger baran ce sötüöleen kelim”dietehpine - otçoğo: “Ölüü uutun sötüölüür kölüyege holuur - ce, sürdeeh da buhatır ebit”dienner culayıağ tustaahtar miigitten.

Beyi min inñe diirim söp”- dii sanaata da atin küüske soğus sielleren ihen saña sañarar, tıl eter ühü:

-“Ce... bu... emeehsin,
min dieteh kihi eter tılın
öydüön isten tur ere!

(2345)En ıybit

sötüölüü oonnuur köluyeğer baran
sötüöleen kellim da, -
hara beyem ürñ buollum,
kuhağan beyem üçügey kihi buollum,

(2350)kıra beyem ulaattım,

möltöh beyem küühürdüm.
Hannık börökü sir dien soruybutuñuy?
Otton ohoğoho ere orğostubatağ
uol oğo suunan kelieğ sire ebit.

(2355)Onu tuoğ eme kurduk

sanaabıtıñ ere nii?..
Birr kııs oğo sirieğ kihite buolbatağpın!
“Anı emie haya öttübütten
hohuubun bular ebit?”dii turabın.

(2360)En altan sergeğer tühe,

sebirdeğ sağa cielgin telene,
kırıatçı sağa mocoğoğun tuora atılıı,
ürgünñük sağa ürñ orduugar kiire ilikpin
Ce, iar ıalcıt,

(2365)nüher honoho buoluom.

Emeehsin! Onu öydüö ere!”
Inñe dien baran
toğus tomtorğolooğ
toyon aas serge uñuo öttüger

(2370)at sılğı

toñ tohoğonu turuoru bırağpıt kurduk

“lap”gına tüste.

Onuoḡa toḡus suban turuya kurduk uolattar

tehiin tutan,

(2375)diere kebihen,

ciel ahan,

bastiñ oroñño

bastaah-ataḡtaah

maḡan sılǵı tiriitin

(2380)olboḡ uuran bierdiler ...

Ol ürdüger baran

buor bulgunḡaḡ saḡa

“duullas”gına oloro tüste.

Titirik oron seriite ḡaçıǵırını tüste -

(2385)onu sototun bötöḡötünen öyüön olordo.

VIII Kün Cirimine Baran Süppütün Tuhunan

Onuoḡa emeeḡsin kini baltın, beyetin kırıhın batıhınnarbıt... Ce, tahıttan kiiren kelliler. Kini balta ikki cieleeḡ kırık ikki külse-külse, ḡañas dieki aḡıs ḡos ḡañırḡastaah ḡappatçı dieki kiiren bardılar. Emeeḡsin keteḡeriin oroñño, emeeḡsiyen kırkan erer oḡonńoronun attıḡar baran oloro tüste.

Emeeḡsin da ḡaraḡın uuta iñin bıḡaḡahıḡar dieri “suburus”ḡına tüste, “sık-sık”ıtaata da, köḡsün etiten baran beyete muñatıyan ıtır-sañarar, ıllır tuoyar kurduk ıllı oloror ühü. Nırgun Bootur subu emeeḡsin dieki tonoluppakka suptu körön olordo ihillien daḡanı emeeḡsin sañatın.

Onuoḡa emeeḡsin bu kurduk dien

(2390)ḡohoonnoon ıllır ühü:

-“Ce, bu
muñnaah muñum kiirde,
ereydeeh ereyim tatta,
kılalḡalaah kılalḡam taarıyda,

(2395)omuk-öhük oḡoto, toyono baarına
kıana sataan kebistim da kıattarbata.
Ol toḡo onnuk buolluñ cieteḡḡitine,
eteeribin etebin,
sañaraarıbın sañarabın.

(2400)Samantan tus ilin dieki baran istehḡe
ör ḡonukka ayannaabit kenne
tiiyer doydu buoluo.
Atın arıḡa, uratı ḡoçoḡo,
tuspa toloon toyono buolbut

(2405)Kus ḡañıl toyon,
Tüöne Moḡol ḡotun dien -
ügüs baaydaah, elbeh üpteeh
connor baallar diiller.

Ol soḡotoḡ maanılaah kııstara

(2410)üs kiis tiriite uunńalaah,

beder kıl samıtın tiriite ketinçeleeh,
 Ayıı dalbara kuo cellik kımńıılaah,
 ikki erien taba enńeleeh,
 üs hos çuulaañña üskeebit

(2415)Üçügey Üükeydeen dien
 aattaah cahtar kııstaahtar ühü.
 Sotçoğotoh biir buhatır uollaagım:
 Kün Cirimine buhatır dien
 aattaah kibi ete.

(2420)Ol oğom kurduk
 ütö kihini hanna da körböppün.
 Tuohtaah buolan, tuoğum öröhüüöy,
 hannıktaah buolan, hannıgım arağatçılıay?”
 diete da emeehsin tuymaaran

(2425)uñan küögeybitinen tüste.

Onuoğa Nurgun Bootur oburgu emeehsin sirge tiiyen innine, itihın ürdüger tühere oğson ılla, uonna emeehsini tın killerieğer dieri, kötöğön turda da, emeehsin tın killeren kelerin kitta tüheren turuoran kebiste da ette:

-“Emeehsien! En uoluñ Kün Cirimine buhatır hanna barbitın eteğın?
 Emie buhatır kurduk kepsiigin, emie itır kurduk muñatıyağın... Haytağ-
 haytağ tññ-tañ kepsiigin, iley-balay sañarağın? Kepsie ere miehe tördütten:
 min istiehpın berke bağardım”- diete.

Onuoğa emeehsin ette:

-“Beyi, tukam!

(2430)Öybütten da tağsan tüleriybit emeehsimmin.

En etiehhin etteğın,
 sañarıağhın sañardağın.
 Min tıınım kılgaabit,
 tıñam ulaappıt buolan,

(2435)alıı urut sanaabitça
 sañaran kebistim da.
 Biebekem! Haya en,

- ayan kihite aaspiñ buoluo,
 suol kihite tutaybitiñ buoluo,
 (2440) astaa ahaa, tohtooy, bolğoy!
 Bu tümen baraan tüün iyeni
 sitan sınıhammıñ kenne
 otçoğo etiem”, - diete...
 Onuoğa Nurgun Bootur oburgu
- (2445) oyon tura ekkiriete:
 -“Min dieteh kihi
 isten baran sıtıahpın sıtammıt.
 Min ahı ahı üöremmetegim,
 ... cieğe,
- (2450) sınıhalañ oroñño
 sıtı üöremmeteh kihibin.
 Tuoh da ügüs çabırğana suoh
 eten ıyan kerdem kulu!
 Min otçonu körsön batçağa tiybit kihibin,
- (2455) miigin ahınıma, beyegin bil!”- diete.
 Onuoğa emeehsin
 töttörü-taarı haama-haama,
 saña sañara sırtta:
 -“Ce, bu,
- (2460) biebekeyim, oğokkoyum,
 min eter tılbın öydüön ihit!
 Bu min oğom,
 Kün Cirimine buhatır,
 baran kütüötteen olordoğuna,
- (2465) öñürgenneeh Uot bayağal itçite bulbut
 uolugunan ayahtaah
 Uot Uhutaakı buhatır dien,
 añardas harahtaah abaahı aymağıttan
 barılarıttan bastıñ atamaannara,

- (2470)köstübet kiene
 kütür küüsteetere,
 muñurun bullarbataḡ buolun,
 kütür östööḡ kelen,
 üs ḡos çuulaanın kötürü tardan,
- (2475)tüün üöhün saḡana
 uoran talaan ilce barbıta.
 Onu min oḡom,
 Kün Cirimine buḡatır,
 orto aan iye doyduga
- (2480)törüöbütten-üöskeebitten bastıñ
 türgen sırılaaḡ ete.
 Ol kini buolan
 aḡıs suol araḡsıtıḡar,
 toḡus suol tutaaḡar,
- (2485)sette suol biliitiger
 siten oḡsusputun
 mülçü tuttaran,
 ḡaltı ḡarbatan
 kuoppıt kabulḡatınan;
- (2490)onton Uot Kudulu bayaḡal
 beteree kirbiitiger
 siten oḡsusput,
 onton emie mülçü tuttaran kuoppıt.
 Onton betteḡ ḡaytaḡ buolta
- (2495)bukatın billibet.
 Onton kini kinnın uola
 oroyunan oonñuur
 Ulaan kıtıt attaḡ
 Oruluos Doḡsun dien
- (2500)aattaḡ buḡatır
 emie kennileritten

ekkiireten barbita baar da
emie billibete.

Kördör - suollara billibete,

(2505)ħahıtaatar - sañalara ihillibete.

Onton ayıı aymaħtara,

kün uluustara:

“Bu, ütöo ıtçat con

baran öllöħtörö!”dien barı

(2510)kömüskesteeħ kün ayıı oğoloro

tüher ħaar-samıır kurduk

tüspüttere barbıtara baar da

bukatın kim da barbit tönnübeta.

Onon min

(2515)ħalıñ buruydaaħ,

ħaraña ayıılaaħ

emeeħsin olorobun”, - dien baran

ħarağın uuta iñin bısağahıgar dieri

“suburus”gına tüste,

(2520)bötüöħtüü-bötüöħtüü itaan kebiste.

Onuoħa Nurgun Bootur oburgu

oyon tura ekkiireete da

kurdaaħ sonun kete oħson kebiste,

sarıı timeğın ıgıta timeħtenne,

(2525)bıa kurun ıksarı

ıgıta tııtan kurdanna,

saatın-saadağın barıtın

ħomuya tardan illa;

ħaana-siine alcanna,

(2530)kiebe-kielite ularıyda,

ħarağa uottanna,

kılamana töttöydö,

çançıga serbeyde,

uoha-tiie uhuktanna.

(2535) Һааннааһ Һара батаһын
 Һарис Һолоburdaаһ cie Һаба ottotugar
 батаһы аһнан баран,
 биариттан таһнарһы таяһтанан туран;
 көһсүн еtippeһteen баран,

(2540) үрүһ тulluk kurdugunan
 “top”gına sillien баран,
 саһна саһнара турар үһү:
 -“Ce, bu, emeeһsin,
 min eter тilbın

(2545) öydüön isten tur ere!
 Ce, en eterin ettiһ,
 саһнарарын саһнаrdıһ,
 сүдүрүүнneeһ сүдү siri ıydıһ,
 Onu min isten баран

(2550) Һайтаһ барбат булуомуу?
 Min dieteһ kihi
 kien tutunan ıllaataғım буollun!
 Miigin үühee köstör
 күөһ маған Һallaan

(2555) үрүт öттүger oloror
 Odun biis oһorbuta,
 Cılға toyon ıybıta;
 сүр kuppun сүüdүten,
 iye kuppun erçiten turan,

(2560) салgın kuppun salıtan turan
 oһorbuttara үһү;
 түört uhuktaаһ,
 ағıs kırılaaһ
 çerkil taas ostuolbaға

(2565) “Bastiһ buһatır буollun!”dien

üühee kereniiske
 subay ھاanınان suruybuttara ühü.
 Onon biligin
 ilin öttüber

(2570)seppereek oyuur sağa ilbisteeھ,
 kelin öttübütten
 ھاardaاھ bugul sağa
 ھاara caydaاھ,
 oyoğos öttüber

(2575)ohol cayıñnaاھ
 kihi buollum.
 Ol doydu südürüünneeھ
 Culurğa ھاara aattıgın
 arıydarbın min arıyam ete,

(2580)üs Nükeñ Üödennerin
 cölö üttüöterbin
 min üttüöm ete.
 Min bararın bardım,
 ol gınan baran

(2585)keriespin etebin eyieھe:
 baltıbın, Aytalı Kuonu,
 ھاarahھınان kınçarıyar buolaayağın,
 tılgınان möñör buolaayağın,
 ayağar ahappat,

(2590)sannıgar tañınnarbat buolaayağın.
 Otçogo min ölümüne
 ordon kellerbin ere
 körüügün körüöm.
 Onu öydüö ere, emeeھsin!"-

(2595)dien baran toھtoomuna,
 aarıktaاھ ھاalğannarın
 aha battaan, taھsa oydo.

- Atın buollağına
toğus tomtorğolooh
(2600) toyon aas sergetiger
tumul h̄aya sağa
tuora baayan kebispit ebit.
Baran kün külüge buolbut köntöhün
tölö tardan ılla da
- (2605) atın ürdüger
h̄aamtarbitinan ihen
h̄allaan h̄ardaatçı kılın kurduk
“h̄ap”gına tüste da,
ağıs sirinen bolçuohtaah
- (2610) Ayı kuo cellik kımńıtınan
“lap”gına kımńılaan kebiste.
At sılğı
tüört çatçıma taas tuyağınan
tüört h̄aardaah bugul sağa
- (2615) h̄ara buoru loglu teben kebiste da,
h̄olloğos bıhağahın sağa
ürüñ küdeninen
örü uhutaan kebiste da,
tus hotu dieki kötön kuugunaata...
- (2620) Onuoğa bu doydu
kuta kurduk küögelciyde,
atıyahtaah uu kurduk aymanna,
oto-maha ien iñiirin kurduk
sıylla tüste,
- (2625) muora uuta bulkulunna,
bayağal uuta baarıstanna,
silis uuta cigihiyde,
amağ uuta asharıyda,
mutuk uuta çorulaata.

(2630) Bu doyduga

sühüöger turar kihi

suoh buolla.

Onuoğa emeehsin ette:

-“Ar caalı!

(2635) At tatay, oğollor!

Bu üühee otut toğus biihin uustarın

sırııtın barıtın bilerim oñostorum,

allaraa süürbe sette biihin uustarın

ayannarın barıtın sereyerim dii sanıırım,

(2640) orto doyduga otut üs biihin uuhun

ütüö mökü sırıılaağın-ayannaağın barıtın

udumağalıam ete dii sanıırım -

onu sımıyanan sanıır ebippin.

Bu toğus hällaan ürdüger tura törüöbüt

(2645) Culuruyar Nurgun Bootur oburgu

kırcık aatırıan söp ebit.

Bihigi suon tımmıtın toluydağına

kini toluyuoğa,

hara tımmıtın hardsalaatağına

(2650) kini hardsalıah

kihi barda bıhıta.

Çeyiñ, nokolor, hotuktar!

Bu barbit

Nurgun Bootur buhatıır aatıgar

(2655) tunağ ihıahta turugurduoğun,

toğus hällaañña uruyduu-uruyduu

algıs ütütün algıağın,

ııra ütütün ıllıağın,

colu-sorgunu kötöğüöğün!”-

(2660) diete emeehsin.

Onuoğa uolattar, kırgıttar

urukkuttan belemi tuluppatılar,
bert türgennik belemnii oğustular.

Onuoğa emeehsin

(2665)tus hotu dieki,

buhatır ayannaan barbit suolun dieki,
körön turan

sette sielleeğ ebir hamıyağınan
kennitten ihan unaarita-unaarita,

(2670)algıs algıı,

tıl ete turar ühü:

-“Ce, bu, min

algıs ütütün alğan erebin,
tıl ütütün eten erebin!

(2675)Bu çöñörö çüöppe sağa

diriñ dalay tühülgeni turugurdan turammın,
alaas sıhıı bıhağahın sağa
arağas çaçırı anñan turammın,
alğan silenen erebin!

(2680)“Alğıs baha sıalaah,

kırııs baha haannaah”diiller.
İlin atağıñ imire suoğ buollun,
kelin atağıñ kebire suoğ buollun!
Oğtoğton oğtuma,

(2685)saalahtan samnıma!

Uottaah harahtaah utarı körbötün,
tataar tıllaah taba eppetin!
Diriñ doydu cilbinnerin
iñnererge bar,

(2690)anaraa doydu albınnarın

alcatarga anammitiñ buoluo ete,
tügeğ doydu tükünnerin
umsararga oñohullubutuñ buoluo ete.

- Ayii aymahtara,
 (2695)künüñ uluustara,
 ütöo doğottoruñ barı kiiren
 umsa-tönnö tüspüttere buoluo -
 onu örühüy:
 suon oyuur kurduk durda buol,
 (2700)ħalıñ oyuur kurduk ħalħa buol,
 Aħtar ayııñ ahınıağa,
 köstör Cöhögöyüñ kömüsküöğe,
 ile İeyehsitiñ eğerdelieğe.
 Ürüñ oğus sağa
 (2705)örögöyüñ ulaattın,
 saacağay ınaħ sağa
 sargıñ salalinnın!
 İralaaħ soğus ırıalaaħ,
 sorgulaaħ soğus toyuktaaħ,
 (2710)emeehsin etim”- dien baran,
 üs kün dieki öttünen
 töğürüye ħoloruktaatağına,
 ħolloğos bıhağahın sağa
 ürüñ ilgeni kennitten örü kebiste da,
 (2715)ol ilge tiyen
 ürdüger bürünneri tüste.
 Onuoħa buħatır ette:
 -“At tatay, oğolor!
 Bu doydu aattıga
 (2720)ürüñ ilge südürüñneeħ ebit du”
 dii sanaata da kıhammata:
 kötüten kuugunatan iste.

IX Ayı Umsuur Udağan Nurguñña Ayı Dalbar Kimnıtın Bieriite

Onton orto aan iye doyduta baranıttıgar tiiyde,
 (2725)odurunnaah ottooh-mastaaah doyduga tiiyde;
 ağıs suol araḥsıttıgar tiiyde,
 toḡus suol tutulugar tiiyde,
 sette suol biliitiger tiiyde da,
 üühetten kötön kuugunaan kelle da

(2730)“lap”gına üktene tüste.

İnñe gınarın kitta
 üühe bert sıtı kınat tıaha tıahaata da -
 ḡantan da kelbitin körbötö -
 uñuo dieki öttüger

(2735)toñ tohoḡonu turuoru biraḡpıt kurduk

kıtalık kıl oḡoto
 “otos”gına oloro tüste.
 Uun utarı üs örgöstööḡünen
 sıp-sıtıtık cölö körön oloron

(2740)uohun-tiihin sottön kebihen baran:

sañara oloror ühü:
 -“Ce, bu, biebekeyim,
 min eter tılın
 öydüön isten tur ere!

(2745)En bihikki biir iyetten-aḡattan

ayıllan üöskeen törüöbüppüt ete;
 min Ayı Umsuur udağan dien
 en aḡahıñ buolabın.
 Üöhee doyduttan

(2750)ıyıtıtıta suoh

sılcarım inniger buruydaannar,
 üöhe Cılḡa toyon
 ostuolbatın manıırğa ıybıttara.

- Onon bu orto aan iye doyduga
 (2755)“kihi süöhü tördö buoluñ”- dienner
 Saħa Saarın toyonu,
 Sabıya Baay ħotunu
 ayan-kerden tüherbittere.
 Onu bu añardas ħaraħtaaħ
- (2760)acaray atağastaabitın inniger
 üöhe doydu muñutuur betterin
 barı tüherbittere;
 en biigin Mölüt Böğönü
 emie tüherbittere;
- (2765)orto doydu collooh
 ütöö tomorrow buħatıırdarın
 emie tüherbittere.
 Onu barıtın Uot Usutaakı oburgu
 kıayan-ħoton
- (2770)tüünükteeħ türmetiger ħaayda,
 ħaraña ħaayıtıgar simne.
 Ol ihin miigin:
 “En atçığıy surcugun sılğılaaññın
 tılğar killeren ıttaħħına,
- (2775)otçoğo buruyguttan bııħıaħpıt”
 dien ıppittara.
 Onu eyigin kördöhöbün:
 min da inniber baraññın
 küön körsön,
- (2780)küres bılcahan kör.
 Kini kubulğatınan bert buoluo da,
 onuoħa da eyigin söp tüher gına
 oñoruoğum”, - diete da,
 üs tögül kün dieki öttünen
- (2785)tögürüye ħoloruktaata da,

üs sirinen boğuralaaḥ,
 sette sirinen salaalaaḥ
 Ayıı kuo dalbar kimńııtın
 kırırapıtınan ilan bierde.

(2790)-“Bu kimńıını,
 ölor-ḥaalaa künüń kelleḡine,
 üs tögül beyeḡer eriyee oḥsunan kebisteḥḥine,
 “üs ḥos ürüń kömüs kuyaaḥ tañas buol!”
 dieteḥḥine - kuyaaḥ buoluo,

(2795) oḥsuhuuga kiirdeḥḥine,
 “ohollooḥ uhun subuya batas buol!”
 dieteḥḥine-emie buoluo.
 İti kenne beyeñ -
 kieñ köḥsüñ kıaraataḡına -

(2800) miigin ıńıran köroör:
 iraaḥ da buollarbın
 çugas kurduk buoluom,
 suoḥ da buollarbın
 baar buoluom!”- diete da

(2805) kün dieki öttünen tögürüye ḥaamta - ürdük tiiti törgüü mutugunan ḥoloburdaaḥ ürdük mındaalaaḥ ütö beyeleeh aattaaḥ caḥtar “mender”gına tüste. Ce, öydüön kördöḡüne - orto aan iye doyduga köroḥteeḡer ḥanna da körbötöḥ ütö caḥtar buolla.

Onton kini da buḥatır aḥḥan, ... küüsteeḥ aḥḥan sanaalaaḥ kihi ete da culaya sanaata kini kihi keninnen “çineris”gına tüste üs ḥaamıı ḥoloburdaaḥ sirge. Ol gınan baran sanaa bula turda: -“Er caalı! Et tatay, oḡollor! “Kihi ürdüger kihi baar, süöhü ürdüger süöhü üösküür”dien manı eteller ebit nii? Min biir beyebin uon kihieḥe ḥolunarım - bu caḥtar miigitten orduk ebit ee bıııta”dii sanaan baran ette:

-“Biir sımııt ḥanna sıtybatay,
 biir uol oḡo ḥanna töröbetey?
 kennibinen keḥtiem suoḡa,

(2810)innibinen çuguruyuom suoğa

Onton lr-ħaalar kmmer
ħalħa buolan kmsk inigin!”diete.

Onuoħa caħtar kihi ren klm ġinan baran, utarı ħaaman kelle da
iliititten sulbu tardan ılla da hee uostarittan üstüüte uurastılar, allaraa
uostarittan altalıta sillastılar.

Caħtar kihi kenninen ħaaman baran ħarađın uuta iħin bısağahıgar dieri
“suburus”ġına tste da saħa saħara, tıl ete turar h:

(2815)-“Ce, bu, biebekkem,

trbnneeħħe tbestiħ,
uhuktaahħa uolcastiħ!
ħol doyduttan ħoloonnoođuħ köhünne.
tegel doyduttan teħneeđuħ bilinne.

(2820)s Nken den tgeğin doydututtan

tuoh eyigin araaran,
araħatılaan tahaaran
bu doyduħ mındaatıgar bırağıay?
Ol ereeri eyigin dağanı

(2825)orto doydu

khn aħaara ksteen,
baayın aħaara baaydaan,
colun aħaraa collool
hee doyduttan

(2830)tüherbittere dii sanııbın.

Onon en dağanı
modun moonħooħ,
ħıđıl borbuydaah,
battaħ sarınnaah,

(2835)ts ksteeħ,

erbeħ epiħneeħ
kihi buoluo etiħ;
uot da siebet,

uu da ilbat

(2840)kihite buoluoñ ete.

Onon ilin atağıñ ibire suoğ buollun,

kelin atağıñ kebire suoğ buollun!

Öhüönneeğhin ölor,

saastaahğın canıy,

(2845)kuopputtargın sit,

ölbüttergin öröhüy;

tüünükteeğ Nükeñ Üöden

ğaaayıttan tahaardağıñ buollun,

ayı ħaan aymağtarın,

(2850)kün ħaan uluustarın

öröhüydeğıñ buollun;

uruy, ayğal, miçil buollun!”-

diete da cağtar kihi

tıhı kıtalık buolla da örü köttö.

X Nurgun Bootur Uot Uhutaaki Dien Abaahi Buhatıırın Kitta Mañnaygi Ohsuhuuta

Onuoḡa Nurgun Bootur oburgu atın ürdüger tüste da, tus ḡotu dieki kötütte. Ürdük bıltı alın kırıtınan, namıḡaḡ bıltı ürüt öttünen.

Ayıı siritten araḡsan, kün siritten kötöḡüllen barda; sur börö tiriitin örö ıyaattaabit kurduk sünde dalay Ḥara culuo aattık ustun tañnarı kötüten kiiren iste.

Balık minin kurduk badıa-büdüö doyduga tiyde; tünneri ḡoloruktuu oloror doyduga tiyde; ehelii sarılı, börölüü uluya oloror doyduga tiyde.

Üs künnük sirten öñürgenneeḡ Kutaa Uot bayaḡal köhünne; öhöḡ ḡara tölön örü orguya turar ebit, toḡus culuo maḡan ḡallaanı alın kırıtınan örö salı turar doyduga tiyen kelle da,

(2860)at sılḡı tühütten astaran “çineris”gına tüste. Üs künnük sirten çuḡahappata: üöheneden kötüten, allaraanan timirden, tumnan tuoruur tumuḡaḡa köstübeta. Manna kelen ḡaattaran ḡaalla.

Onuoḡa at sılḡı üs töḡül kürületçi-barılatçı tıbiran baran saña sañara, til ete turda (bılırgı cılḡa, urukku küññe, Cılḡa toyon baar erdeḡine, sılḡı kihilii kepsiire ühü):

-“Ce, bu,
toyon itçikeyim,
min eter tılın

(2865)öydüön isten tur ere!

Min eyieḡe
anallaaḡ at sılḡı buolan
Uottaaḡ Cöhögöytön ayıllıbitım.

Onuoḡa ıtallarıḡar eppittere:

(2870)“Toyon itçiñ,

kuttanar-kuoyar künüger,
til eten, ös kepsien,
saña sañaran eter buolaar!”
diebittere.

- (2875) Onu min eter tılbın
 öydüön ihit ere!
 Bu ubaya turar
 Uot bayağalı alğan
 körüö etibit da,
- (2880) kini itçite
 Uot Uhutaaki buhatırı
 tühen bierere suoḥ.
 Onon bihigi tılbıtın
 istie suoğa buollağa,
- (2885) onon tuoḥ ḥarsay,
 ḥahan da tübehen baran?
 Oy kurduk oñohun,
 beye bodoğun tardın,
 kiep kieligin killer,
- (2890) ilin kelin eñergin bıhıta timeḥten!
 Min dieteḥ at sılgı
 ḥarağım uottanan,
 tılım itçilenen erebin!
 Küüske soğus tebinen
- (2895) kötör künüm tuhaayda.
 Uñuorguta köstübet,
 ulağata billibet
 uluu Uot muora
 uñuorgu öttüger
- (2900) taba çuguuluurbut buollar,
 otton-mastan tardıstan baran
 ölüöḥ etibit.
 Min urukku ayammar ḥolootoḥḥo
 orduk küüske kötüöm,
- (2905) uñuorgu öttüger
 tũñneri ḥoloruktuu oloror

tallan taraaḥ taas uoraḡay cietin ürdüger
sotçoḡotoḡto tiyemmin üktene tühüöm.

Ayammin tuluyumuna

(2910)kiepkin-kieligin ḡamnattargin ere,
Uot bayaḡal öñürüyen ıllaḡa -
onu seren-serben!”

At sılgı inñe diete da tüört ataḡın baḡanalı ükteen baran körön turda.
Onuoḡa kihi atıttan oyon tühe ekkiriete da atın ḡolunun ıḡıta tıttı, beyetin ilin-
kelin öttün bıḡıta timeḡtenne, uol oḡo ḡaana-siine ḡamnııra ce manna buolla.

Bu doydu suostaaḡ doydu buolla,

(2915)südüünneeḡ südü sir buolla.
Üs töḡül kenninen ḡaaman çinehiyen baran
örü tıllan çitçigineeteḡine -
iñiirin tıaha,
aya kirsin tıahın kurduk,

(2920)lıñkını tüste.

Beyete buollaḡına -
otçuguy beyete ulaatta,
uoha-tiıhe uhuktanna,
kiebe-kielite ularıyda,

(2925)ḡaana-siine ḡamnaata da
atın ürdüger bitigireyen kelen
“ḡap”gına oloro tüste,
tehiinin ıksarı tutta,
ataḡın kıtaanaḡtık kıbıyda,

(2930)inninen ñörü soḡustuk olordo.

Onuoḡa at sılgı üs töḡül
saña allaya tüste da
keninen çuguruyan baran,
tüört ataḡın ḡolbuu üktene tüste da,

(2935)tüört ḡaardaah bugul kurduk
ḡara sımara taahı

loglu teben kebiste da
 at sılǵı örö köttöǵüne,
 kulgaaǵın tıaha

(2940) oruluos kus kınatın tıahın kurduk

sotçoǵotoǵto kugunuu tüste.

Beyete Һanna da barbitın

bilimne Һaalla.

Sotçoǵotoǵto at sılǵı

(2945) tallan taraaǵ Һaya ürdüger,

tüñneri Һoloruktuu turar

kütür suorun cietin ürdüger

kelen üktene tüste.

OnuoҺa kihi öydüön kördöǵüne;

(2950) bu tüñneri Һoloruktuu turar

taas uoraǵay ciete

at sılǵı kelen taba Һuguulaabitıttan -

itçileeҺ içeen cie buolar ebit,

kini kihi ciete buolan baran -

(2955) üs töǵül suorduu Һahıttan baran

tüñneteҺ öttünen

tüñneri Һoloruktaataǵına

at sılǵını tuura ilgisten kebiste.

OnuoҺa kihi atıttan

(2960) oyon tühe ekkiriete da,

baran ikki ataǵınan

toñ toҺoǵonu

туруору бираҺpit kurduk

“coros”gına tura tüste.

(2965) At sılǵı

tus ilin dieki

Һallaanınan örö kötö turda.

Kihi sotçoǵotoǵun turan Һaalla.

Ol gınan baran

(2970)sanaa bula turda:

-“Kör ere!

Bu südürünneeḡ südü sirge

sotçoğotoğun turan ḡaallım!

Bu ḡağdañ ot ḡaata,

(2975)küöḡ ot köppöppüte,

bu albastaan,

tüñneri ḡalbarıyan,

baran ḡaallağın abakkatın

köröllör-körböttör oğollor!

(2980)Min bu doyduga

öllörbün köñsüm,

sırıttarbin sırğanım!

Ikka, eyieḡe da kıhammappın!

Er soğotoğun da ellehen körüöm!”

(2985)dii sanaata da,

küüsteeḡ sanaata

küönünen kötön tüste,

oroy tımıra tardan tiiyen kelle,

üller öhöğö üllen kelle,

(2990)kiil mas kurduk

kedetçi tattaran barda,

ḡatıñ mas kurduk

ḡanatçı tattaran barda,

üllen-sallan,

(2995)buor ḡaya sağa

buksatçı üllen tağısta.

ḡarağıttan ḡatat uotun kurduk

tañnarı sakkıraata,

sireyitten siere uotun kurduk

(3000)sirciginii toğunna.

- Sannin bayaatıgar dieri üümmüt
kuudaralaah ħara aha
kulun kuturugun kurduk
örü erillen tağısta,
- (3005) uyan ħatat uotun kurduk
uot tañnarı sakkıraata.
Ĥaana-siine alcanna,
kiebe-kielite ularıyda,
ħahan da sinitten aasta.
- (3010) Ĥaannaah ħara batahın
tañnarı tayaħtanan turan
tañnarı suoduyan iñiette-iñiette
saña sañara,
til ete turar ühü:
- (3015) -“Ce, buo, mañay allaaħ,
Uot Uhutaakı buħatır oburgu!
Min dieteh kihi eterbin
öydüön cüülleen ihit ere!
“Kimten kiinneeh,
- (3020) ħantan ħaannaah,
tuoħtan tuuralaaħ
törütteeħ kihi kelliñ?” dietehħine -
toğus ħallaan ürdüger
tura törüöbüt,
- (3025) tiiti törgüü mutugunan
teber Turağas attaaħ,
Culuruyar Nurgun Bootur dien
at tiyen ırarınan
allaaħ aħsım aattaah,
- (3030) suol tiyen muñurdanarınan
suon modun suraħtaaħ
uol oğo tuygunnaağa

ile beyebinen,
 çahçı cühümmünen

(3035)en dieteh kihi ürdük aakkar
 ütö beyeğin aataan-suollaan kellim.
 “Toğo kelliñ?”dietehhine -
 ayı haan aymahtarın,
 kün haan uluustarın barıtın

(3040)homuyda-musta diebikke kellim.
 İttenne uuran iskin tırıram,
 umsa uuran köhsügün cölü üktüömmün
 ilce baraarı kellim.
 Ütö aakkın alcatıam,

(3045)tüünükteeḡ culurğa ḡara núurgun suhuktutuom
 Toğo miigitten sireygin kistietiñ?
 Çey ere, türgennik
 üs Núkeñ Üöden tügeḡe cieḡitten
 taḡsa tat!

(3050)Küön kössön,
 küres bılcahan
 körüöh ere!
 Min eyieḡe utarıta uol kellim”
 İnne diirin kıtta

(3055)tallan taraaḡ taas uoraḡay ciete
 kuta kurduk üs töḡül
 küögelciyerge dılı gınna da,
 ḡantan da kelbitin körümne ḡaalla -
 sotçoḡotoḡto

(3060)üs ḡos bastaaḡ
 ikki salaa kuturuktaaḡ
 sadaḡa uot moḡoy buolbut da,
 ayı buḡatırın
 ikki kııs berbeekeyitten ıla

- (3065)muos h̄abarġatıgar dieri
 h̄amsa biatın kurduk
 ġorotġu eriyen kebiste da,
 uot oġur tılınan
 ikki ġaraas sannın h̄araġın
- (3070)salıı-salıı sañara turar ühü:
 -“Ce, kör bu, kör bu, baraħsan!
 Bu cühünneeħ otġuguy beyete
 tıla-öhö toġo da balamatay?
 Min dieteh̄ kihi aappar-suolbar
- (3075)üöhee otut toġus biihin uustara,
 orto doydu otut üs biihin
 bastıñ talıılaaħ
 tomoroon tuygun buħatıırdara kelenner,
 barıların umsa-tönnö tupputum.
- (3080)Ol tuħarı
 mannık suostaah̄-suodallaah̄ tılınan
 min dieteh̄ kihini utarı körön turannar
 eppittere suoġa.
 Barı aattaha-kördöhö kelellere.
- (3085)Onton ahınammın,
 barı bert törüt ucuor
 con kelleħtere diemmin,
 barıların munñan,
 tünükteeħ Nükeñ Üöden ġaayıbar
- (3090)ugan sıtıarabın.
 Ce, onton eyigin,
 bu eppit tılıñ,
 sañarbit sañañ inniger,
 sibiligin ġalıñ tiriigin ġayıtammin
- (3095)ħara ġaaññın suptu oboron ılıam,
 ütö cohun uñuoħtargın toħuta ıstıam!

Hata küññün-ıygın kitta,
 aan doydugun, alaha cieğın kitta
 bırastıılaha oğus türgennik!

(3100)Çey, noko tietel buolla!”
 diete abaahı buhatıra.
 Onuoğa ayı buhatıra
 üöhe örö “hantas”gına tühen baran
 ihin tügeğitten örü meñiyen eñmeniyen turan

(3105)sañara turar ühü:
 -“Alaata, alaata!
 Abakkabın-süttükebin
 köröllör-körböttör, oğollor!
 Min eyigin aattırga-kördöhörgö kelbeteğim!

(3110)En haraña da haayıgar kiiremmin
 orduk kihi buolarbın sanaamına turabın.
 Kıaydağhına, siehteeger hayaa dağanı!
 Biir sımıt hanna sıtıybatay?
 Biir uol oğo hanna ölbötöy?

(3115)Ekçi eyigin aattıam ere suoğa.
 Min dieteh kihi eter tılbın
 öydüön isten tur ere!
 Min dieteh kihini
 Odun biis oñorbuta,

(3120)Cılğa toyon ıybıta.
 İlin öttüber ilbisteeh,
 oyoğos öttüber ohollooh,
 kelin öttüber hara cay sögölönnööh kihibin
 Min dieteh kihi

(3125)sulanan kemirinen turan tuoydağpına,
 orto doydu küühün añaara küüsteeh,
 baayın añaara baaydaah,
 colun añaara collooh

kihi buoluoh tustaaḥ etim.

(3130)Onon iti en

erien kiiḥ buolan

kubulummukkuttan kuttammat uol turdaḡim.

Ḥata miigitten seren-serben ere!

“Sereppeteḡe”dieññin

(3135)ḥomuruya, ḥohuluu silciaḡiñ.

Acaray uola,

öydüö ere min eter tıḋın!”

Onuoḡa abaahı uola uñuorgu oḡuos taas ḡayalar töbölörö bulguruta ıstanan tühüöḡer dieri üöhün tattaran külle: -“Seen, baraḡsan! Ce, sürdeeh da modun tıllaah-östööh üseegi tübeste, doḡor, mieḡe! Min dieteḡ kihi beyem saba tühen tupputum kenne ḡaytaḡ tölörüter ebikkin körüöh ere, noko! Çey, ḡamnaa ere!”- diete.

Onuoḡa ayıı buḡatııra örö çıççiginii tüste, üs töḡül ḡabırınan ḡaçıḡıratta. Ol ḡinan baran tallan taraah ḡaya ürdütten bahınan tañnarı ḡoloruktaan tüste. Ol tühen ihen tıllıḋıtınan ḡara sımara taaska ittenne ieninen tüste. Onuoḡa abaahı uola delbi ıstanaḡ kurduk buolla da, müççü ihıktan kebiste, beyete beyetinen buola tüste.

(3140)Onuoḡa kördöḡüne -

toñ ḡarıya saḡa

ulaḡan timir suorun kütür

“çirkes”ḡına tüste.

Timir tañahıttan

(3145)ubaya turar uot kurduk

uottar ubayan külübürüü turdular,

ḡolloḡos bısaḡahın saḡa

kutaa uotunan kini dieki

örü uhuutaan kebisteḡine -

(3150)kihini ḡaba ottotunan kelbitin

ayıı buḡatııra “ḡalbarıs”ḡinan bierde.

Onuoḡa abaahı buḡatııra

töttörü-taari haama-haama
saña sañara silcar ühü:

(3155)-“Er caalı!

Et tatay, oğollor!
Ce, min dieteh kihiehe
ütüö aappar,
ürdük suraḥpar,

(3160)hol doyduttan ḥoloonnooḡum

ḥocoyon-ḥolbonon, kuohayan tuhaayda,
tegel ere doyduttan teñim
telehiyen-temteriyen kelle kurduk.
Ḥaya doydu caḥtarittan törüöbüt,

(3165)tuoh doydu kihititten ayıllıbit

kihite buollaḡay, oğollor?
Site aḥḥan silgeleeh,
bütün aḥḥan küüsteeh,
modun ere moonńordooh,

(3170)ńıgil ere borbuydaah,

battaḥ ere sarınnaah
kihi böḡö tübeste.
Uhuktaahḥa uolcahaarı gınnım,
türbüönneeḥḥe tübeheeri gınnım.

(3175)Ol ihin

bılırgı cılga,
aaspıt küññe da
biirde isten aharbitım ebet:
“Ayıı aymaḥtara,

(3180)kün uluustara,

kustuk kurduk kuohaana,
oḥ kurduk umnaan,
ayan-kerden tüherbitter
ühü”- diebittere, -

- (3185)“abaahı aymağın,
 köstübet küüsteehterin kitta
 küön kössörgö,
 küres bılcaharga
 oñorbuttar”diebittere.
- (3190)Ol belier törüön, üöskeen
 kelliñ duo, delikanlı?
 Ce, min dağanı
 abaahı aymağıttan
 acırğa atamaannara min buolabın,
- (3195)köstübet giene
 kütür küüsteehtere min buolabın.
 Ce, onon en bihikki
 küön körsön,
 küres bılcahan
- (3200)körüöh ere, noko!”- diete.
 Onuoğa ayı buhatııra
 ohollooh uhun subuya batahın
 sulbu tardan illa da,
 töbötün oroyunan oğson kuuhunnarda.
- (3205)Abaahı buhatııra oburgu
 ħalbarıs gına ahara oğson bierde;
 ħantan da ilbitın körbötö öydüön -
 ħaņas iliitin tahınan
 ħaannaah ħara ciereñkey batahı
- (3210)ħolloğos bıhağahın sağa
 kutaa uotu külübüreppitinen
 sulbu tardan illa da
 oğson külübüreten ilce barda.
 İkki ħaya kelen ıpsa tüherin kurduk
- (3215)sürdeeh ulağan süüne tıas buolla.
 Üs etiñ tıahın ħolbuu tupput kurduk

- tias ültü istanan barda.
 Uot Kudulu bayağallara
 üllen taħsıar dieri delbi tirestiler;
 (3220)ol doydu odurunnaħ otun-mahın
 kül kurduk ültü tebstiler.
 Kini kihi da
 kep suoruna ketit orduuta
 dolguyan möħsön ħamsaatağına -
 (3225)kırpaħ kıra taastar laçığırı toğunnular,
 kini kihi da
 doyduta buoltun ihin,
 kiebe-kielite ħamnaata,
 atıyaħtaaħ uu kurduk aymıı üktüötüler,
 (3230)torduyalaah uu kurduk dolgutçu tebstiler.
 Bu doydu cebinneħ, tiere keltegey ıya-küne
 barıta tünneri tattılar.
 Ħoloruktaaħ ħoloñsolooh,
 saħpaħtaaħ sabital arağas ħadı ħallaana
 (3235)torduya ayağın kurduk
 oñoyon köstübet gına
 ihik badılğah,
 kırınaas caarın kurduk ıı-caar sıttaaħ,
 siik-tuman tühen ħaalla.
 (3240)Uñuorgu uoraannaah uorağaydaah,
 ħoloruktaaħ itçileeh
 oçuos taas ħayanı
 oroyuttan üktüötüler;
 ikkileeh oğo sağa
 (3245)iirer emeget sata itçileeh
 tallan taraah ħayaların
 ħampı tebstiler.
 Onton bu südürünneeħ doydu

- kiebe-kielite hamsaabıtıttan
 (3250)bu doymdu otun-mahın itçite
 satalaaḡ emegetteeh ħara taastara
 laçıgırır sırsıtılar.
 Onton küüreen ten küüreen barda,
 burğaattan burğaa turda;
- (3255)onton tus ħotu diekitten,
 Kuḡtuy suolun diekitten,
 küüsteeḡ burğaa turda.
 Ol turdağına -
 uñuorgu oçuos taas ħayalar
- (3260)töbölörün barıtın bulguruta sınñan
 üs sirinen öñürgenneeḡ
 Uot Kudulu bayağalga
 bu taastarı simne burğaa.
 Onton Uot Kudulu bayağal
- (3265)üs töğül üllen meñiydeğine -
 bu doymdulara barı kutaa uotunan örü kırbastı,
 bu doymdu kiebe-kielite ħamnaata-ularıyda.
 Onton bu buḡatırđar
 üs tütünneeḡ küññe oḡsustular da,
- (3270)ħaya ħayalara teñneeḡ con buollular.
 Öydönön kelleḡterine -
 astarın sağatıttan
 bıçır-bıçır kölohün taḡsıbtı,
 ħandalı tı sağa köğüsteritten
- (3275)ürün kügen örö orguybut,
 isterin tügeğitten örö meñiybitter,
 tös tössteritten örü anıhan baran
 allaraa dieki tañnarı cippiniyen
 suoduyan turdular,
- (3280)tahağahın tappataḡ atır oğus kurduk

- köhsülerin tıaha kügünüü turdular.
 Ayıı buhatııra sanaa bula turdağına -
 ahsım beyete allarıybit,
 dohsun beyete solbonuybut,
 (3285)küüsteeh beyete külgediybit
 “Mantan antağ küüs bieren
 ulağannık culurutuhan:
 kıayan ohsuom suoğ du?”dii sanıı
 culaya soğus turdağına -
 (3290)abaahı buhatııra saña sañara turda:
 -“Alaata, alaata!
 Kõr bu da, noko caalı!
 Eyigin etiehterin eppitter,
 sañariahtarın sañarbıttar
 (3295)ebit nii, oğollor!
 Bi kõmüs tũosteeh kũoregeyim,
 altan tũosteeh dalbarayım
 eppite-sañarbita kelle.
 Noko! Eyigin eppite:
 (3300)“Orto doydu kũühün añaara kũüsteeh,
 baayın añaara baaydaah,
 colun añaara collooh
 aattaah sũüne buhatıır
 en bihikki ürdük aappıtın,
 (3305)ütüö surahtıtın aattaan iher,
 seren-serben!”diebite;
 “Emie sügün olordumaarı gınna!
 eyigin “hayata da buollar
 kıayam-hotuom buollağa!”
 (3310)dien iher”diebite.
 Onuoğa min bert ulağannık kııhırbitım.
 Ol kırcık eppit ebit.

Urut ayı aymahtara

“orto doydu buhatıırdarabit!”

(3315)dii-dii kelbitter

mañnaygı körsüübün tuluybat erellere;

ce, en miehe tuluyar, söp kihi tübestiñ.

Ḥaya doyduga batan üöskeebit kütür kelen

min dieteh kihi inniber tuhaaydıñ buolla?

(3320)Ünürüün bu “tüp”gınar tünükteeḥ

Ñükeñ Üöden doydulaah

Muus Suorun toyoñño,

Culurğa Ḥadı emeeḥsiññe

baran sılcın eppitim:

(3325)“Bu ayı ḥaan aymahtara,

kün ḥaan uluustara

barı möltöh kütürder buolallar ebit”

diebipper eppittere:

“E, kebis, inñe dieme,

(3330)olus ulaḥannık sananıma;

ḥaya, eyieḥe söptööh kihini

bulan-talan oñoron killerieḥtere:

ḥata ontukağın serenen oloroor!”diebittere.

Oı kırıık eppitter ebit nii?

(3335)Noko, eyigitten beri bekkihietim,

çörü söhtüm, culu-culaydım.

Oı ereeri,

ce biirbit ürdükü-annıkı buoluo buollağa.

Noko, en tılıñ ḥaytağy?

(3340)İhitinner ere!”- diete.

Onuoḥa ayı buhatııra saña sañara turda:

-“Ce, bu, oğonñor!

En bihikki sübelehe-sübelehe

oḥsuan körüöh ere!

- (3345) Sibiligin h̄aya h̄ayabit
 ötörüte t̄sühen k̄ayara billibet:
 ikkien söptööh̄ con t̄bestibit b̄ih̄ita
 Onon min eter t̄lbin
 öydüön isten tur ere!
- (3350) En bihikki,
 ikki aattaah̄ buh̄atırdar buolan barammit,
 keme-kerdiite suoh̄
 boto bolcoğ̄o suoh̄
 ohsuh̄uoḥ̄putun satammat.
- (3355) Üs ḥonukka dieri utuyan s̄ınñanan baran,
 ce küön körsön,
 küres b̄ılcahan
 körüöh̄ ere!
 Onu ikkien t̄lbitin ḥolboon
- (3360) sübelehieḥ̄ ere:
 biirbit uoran urut ölördöḥ̄pütüne
 erien it elege,
 küöt it külüüte buoluoh̄put.
 İkkien ḥara s̄ımara taaska
- (3365) ilii bitin batarita anñıhan turan
 biler-biler t̄lbitinan amdağ̄ah̄ıah̄ ere!
 En söbülüür buollaḥ̄ḥ̄ına,
 otçoğ̄o utuyan uñuoğ̄uran turdaḥ̄pitına
 biirbit ürdükü-annıkı buoluoh̄ tustaah̄.
- (3370) Ce, onu ḥata en
 bert t̄ürgennik biller ere!"- diete.
 Onuoḥ̄a abaahı uola,
 kenninen "çugurus"ğına t̄ühen baran, ette:
 -"E, ce, kırcık,
- (3375) etieḥ̄ḥ̄in etteğ̄iñ.
 Noko, ç̄e ere,

bastaan eppit kihi bastaan amdağay ere!
 Onton eyigin söbülüü ihittehpine,
 min da emie amdağayan körüöm buollağa”, -

(3380)diete abaahı buhatııra.

Onuoğa ayı buhatııra
 iliitin ħara sımara taaska
 toñonoğor dieri
 tobulu anńan turan

(3385)amdağaya turbut ühü:

-“Ce... bu, ce... bu!
 Saah balbaah sağa emegetiñ
 batarı kördün,
 üönneeħ tüktüye emegetiñ

(3390)umsarı kördün,

toğus oyuun kihi oñuohtuun kuoçay kereğe
 tobolu kördün!
 Bu doymdu oduruunnaah otun-mahın itçite
 barıgıt istiñ!

(3395)Bu Uot Uhutaakı buhatıırı

utuyan sittağına uoran ölördöhpüne -
 körör ħarağım sabılının,
 ister kulgaağım büölenin!
 Biir tıl, bige sanaa!

(3400)Eyigitten kuttannağım buolan -

utuya ere sittağına ölöruöm suoğa!
 Otton ile beyeğinen turan sırittağına
 ölöron da körüöh kihi buoluom!”- diete.
 Onuoğa abaahı buhatııra

(3405)ikki itihın ħabırğatçı tahiya-tahiya

saña sañara turar ühü:
 -“Ce, noko!
 Bu min öybün-tallan taas oroybun

- taba amdağaydıñ,
- (3410)toğo bağas barıtın bilen tühen, oğollor!
 Anı min amdağayan körüüm ere, noko!
 Sallar saahım tuħarı
 amdağayan da körbötöħ kihi etim!
 Ce, ol biligin eñin-eñin buolan erdeğim!
- (3415)Ubaya turar Uot Kudulu bayağal
 umsarı kördün.
 Üönneeħ tüktüye emegetim
 cölü kördün;
 üs Núkeñ Üöden tügeğın itçite
- (3420)Muus Suorun umsarı kördün;
 saah balbaah sağa sarahın iirer emegetim
 tũñneri kördün;
 toğus oyun kihi,
 ağıs udağan caħtar
- (3425)kuoçaydıın kereħtiin ölbüt
 tüktüyeliin üör emegetim
 tobulu kördün.
 En utuyan sittaħhına
 ħaraħpınan kördöħpüne -
- (3430)ħarağım oñoyo uollun,
 iliibinen oğustaħpına -
 iliim toñonoħpunan bıhınnın,
 ataħpınan tepteħpine -
 atağım ietçeħpinen delbi bardın!
- (3435)Bıir tıl, bige sanaa buoluo!
 noko!"- diete.

Bılırgı cılga, töhö da berdın ihin, abaahı aymağa ös kiirbeħ, kenen buolallara ühü. Onon bu abaahı buħatıra sürdük söbüleete, sol turar siriger ittenne tüste; “daras”gına baran tüste da, munnun tıaha süülün sağanaağı etiñ tıahın kurduk kiñkineebıtinen-ħañkınaabıtınan barda.

XI Nurgun Uot Uhutaakini Kiayita

Ayii buhatııra sanaa bula turda. “Sibiligin samanna cölü tühen ölördöhpüne - miigin, “uhun ereydeeh, kiattaraarı gınan iksaan uoran-talaan ölörbüte”dien, üs doydu ürdünen barı elek gınahtara, üögüöhtere buollağa. Ol kerietin könötünen ölbütüm söp!”dii sanaata da, tallan taraah hıya cietin dieki örö süüren bitigireyen tağısta. Töbötünen ayahtaah muus suorun uorağayga tiyen tañnarı süüren kiirde. Timir culuo aattık ustun.

(3440)Tögürümtete köstübet, tügege billibet süüne kieñ doydu ebit. Kiiren “öñös”gına tüste, ol bu dieki erges-cerges körö turda - tuoğ da billibet. Tap-talarhay, kip-kieñ cie buolla. Onton ergite kördögüne - ağıs kırılılaah Nırile hıra taas ohohtooh ebit.

Ol ohoğ hañas öttün dieki ergite kördögüne - timir çulaan kilbellen turar ebit: tas öttütten üs sirinen toñ modun oluurunan oluyan kebispit, timir kulugunan üs sirinen kulugulaan kebispit. Onu körön baran timir çulaañña bitigireyen tiyde da tölüte tıtta, ihiger sulbu istanan kiirde da ol-bu dieki erges-cerges körön turdağına -

Üçügey Üükeydeen cahtar kini surca Oruluos Doğsun dien buhatıırdaan biirge olorollor ebit. Bu tahıttan kiirbit buhatıırı kördüler, ikkien oyon tura ekkireetiler da, “çugurus”gına tühen baran biir kuolahınan saña sañara turbuttar ühü:

-“Ce bu, ubakkaybit!

Eyiehe sühööhteeh beyebit sügürüye,

(3445)hoolcuktaah beyebit hoñkuya

üs baraa hıra külükker

üñen süödelciyen erebit!

Ol “toğo onnuk buollugut?”diettehhine -

bihigi barı ayii aymahtara,

(3450)kün uluustara bu doyduga

üs Nükeñ Üöden tügeger kiiren

ültü sıtıyan sıtabit.

Onu “bu doyduttan

- tuoh bihigini hostoon tahaariağay?"dien
 (3455)eyiehe iehe-tuoha, itaha-soñoho olorobut.
 Bu bihigi bu doyduga tüspüppüt tuğarı,
 üs doydu tomoroon buğatırdara
 kiirenner oğsuhan körbütterin
 mañnaygı körsüütüger kim da tuluybut suoğa...
- (3460)Albahınan tañnarı itıyan tüheren
 bu tüünükteeğ Nükeñ Üöden haayıttıgar
 Ap çaray bıatınan tihen turuorar.
 Bihigi eyigitten ulağan üörünü üören turabıt
 Kini kihi da buollar
- (3465)alta hos captalğa ħara kuyağa arılınna,
 üs hos tihilik tañaha ültürüye sısta,
 suon modun moonño,
 ħalıñ nıgıl borbuya,
 kömnöhtööh küöh ħarıya sağa
- (3470)ıar ħara sanaata bohtotoo;
 iyetiger eppeteh
 eñin tılın ette,
 ağatıgar sañarbatağ
 amarağ ütö tılın tıllasta.
- (3475)Kini da buoltun ihin,
 bihigi ubaybıt söp doğor tübestiñ!
 Ol da ereeri sibiligin dağanı
 sügün-sağın ölböt-kiattarbat
 sürdeeh südü buğatır buoluo.
- (3480)En ere kiattardargın ere,
 bihigi barı ölor commut.
 Ol kerietin ħahan da sin biir:
 töhö baar buğatırdar
 barı tağsan oğsuhan kördöhpütüne
- (3485)ħaytağ buoluo ete?

En onnoğor soğotoğun tuluybutuñ.

Ol barı saba tüsteħpitine

soğotoğ üödeni ħayıaħpıt ebite buolla,

ubakkaybrat?”- dietiler.

(3490) Onuoħa ayıı buħatııra “çineris”gına tühen baran sañara turar ühü: -
 “Kör bu, kör bu, noko, ħotuoy! Ügühü-ağıyağı çabırğaħtıı turumañ. Ol ayıı
 aymaħtarın, kün uluustarın toğo abaahı ayağar simen biereeri gınnıgıt?
 Biirde oħsubutun, biirde teppitin tuluyuoħtara duo? Ügüs añaardarın
 ölorüöge. Onu min ayıı aymaħtarın öröhüye kiiren baran kinieħe sieten
 kebihem duo?

ħata, ħotuoy, ahaabatağım bert ör buolla: ayııñ amtannaah ahıttan,
 kün tolonoħ sölgöyütten tuoħ baarıy, onu bert türgennik ağal ere!”- diete.

Onuoħa kuttamıt kurduk caħtar oyon tura ekkiriete, ħonnoğun annın
 ħastaan baran oruluos kus sımıtın kurduk arağas ilgeni caħtar ılan bierde.

Onuoħa ayıı buħatııra ılla, ayağar “ħap”gına tüherde da, kihi çitçiginii
 tüste, urukku beyetin kurduk buola tüste da, örö tıllañnıı-tıllañnıı saña
 sañara turda:

-“Ce... buo... ħotuoy! Öydüö ere min kihi eter tılbın! Sibiligın abaahıñ
 buħatııra uhuktan oyon tura ekkiriet eyieħe sulbu süüren ıytıağa: “ħanna
 barda Nurgun Bootur? Bert türgenik ıya tardan kulu!”diege. Onno eteer: “En
 utuybutuñ kenne bihieħe kiiren bihigini delbi üögen taħsıbıta: “ħa, ehigi
 ħoloon da buħatıırı kihirgeter ebikkit! Sılayan utuyan ħaalla. İttenne uuran ihin
 delbi üktüöm, umsa uuran köħsün tobulu üktüöm ete da, ikkien bert
 ulaħannık amdağaybıppıt, onton kereyen öloröümüne bardım.

(3495) Onu eppite: ağıs suol araħsıtıgar, toğus suol tutaagăr, sette suol
 biliitiger tiyen küütüöm, onno tiydeğine sireyin-ħarağın delbi sınñan,
 munnuttan üütteen oğus gınan kölüyüöm, at gınan ayaahıam, söptööh doğor
 buoluom!”- diebite dier!”- diete, -

“Uonna beyem sübebin beyem bulunuom! Min bu Nırile ħaan ohoğun
 tördüger sahan sıtıam; onuoħa kini eyigitten kiiren ıydarın barın taħsar
 künüger min ilim ilbistener, tarbağım talaannanar, oyoğohum ohollonor

künneeh buollağına, kini bihikki tireher kümmütüger kitaatan teskileen köröörün: beyeğetin bilcatıaħıt, onu sereniñ!”- diete da,

ohoħ tördüger sir siige buolan sahan turda.

Oı turdağına sürdeeh ulaħan tıas tıaha ültü ıstanna da, cie ortotugar muus bulgunñaħ sağa uot kelen “duullas”gına oloro tüste.

Onuoħa caħtar ette: “Emie toğo kabulunnuñ? Tuoħ eyigin kuttaata? İle beyeğinen, çaħçı cühüññünen köhün, kihilii kepsie, saħalı sañar, uraañħaydı onoluy! “Kuttammakka oloroloro buoluo”dien kuttaatağın duo? Onto da suoħ kuttana olorobut!”diete. Onuoħa uot ottotugar kihi sañata ette:

(3500)-“Kırcık dağanı! Etieħhin etteğın, sañarıaħhın sañardağın! Haya, tuoħtan-emetten kıhırbitça gınnım ini!”- dien baran tünneri ħoloruktuurga dılı gımmıta da ıydıñataağı tiit külüger dılı kihi “barıs”gına tüste da, töttörü-taarı ħaama-ħaama saña sañara, tıl ete sılcır ühü:

-“Alaata, alaata!

Ce, kömüs tüsteeħ küöregeyim,
altan tüsteeħ dalbarayım,
ce türbüönneeħhe tübestim,

(3505)uhuktaaħħa uolcastım!

Sabatça saaspar tiıyieħper dieri
samannık südürüünneeħ
südü buħatırğa tübehe ilikpin,
baar da buoluo dii sanaabat ererim!

(3510)Ünürün en etteħhine öhürgemmitim,

biligin sanaataħpına -
ce, kırcık eppit ebikkin!
Ce, biligin dağanı bilen olordoğun
ħanna barda,

(3515)tuoħħa tüste?

ıyan-kerden kulu ere,
min ir suolun irdieħpin,
tor suolun torduoħpun!
Kini bihikkitten ikkitten

(3520)biirbit krayiaḥ tustaaḥ:

ḥoyut da sügün olordoro suoh!"- diete.

Onuoḥa caḥtar itaabit buola olordo, ikki togonoḡunan öttügünen bitiybit buola-buola sañara oloror ühü:

-“Ce, bu min eyieḥe keettim tuḥarı kuraanaḥ uyanı battaan olordum.

(3525)Toḡo baḡas sırııñ barammat,

toḡo baḡas oḥsuhuuñ uuraybat?

lyıtar buollaḥḥına eten körüö inibin...

En utuyan umsa tühen ḥaalbitıñ kenne, manna bihieḥe kiiren

(3530)delbi üöḡen taḥsıbita:

“Ehigi ḥannık eme buḥatır kurduk

sanıırgıt aatırbıkkıt,

ol ḥoloon kütür ebit!

Utuyan sıttaḡına

(3535)ölörön barıam ete da

bekkihiemmin ölörbötüm.

Ol uhugunnaḡına - eteer:

aḡıs suol araḥsıtıgar,

toḡus suol tutaaḡar,

(3540)sette suol biliitiger

tiiyen tohuyuom;

uonna tiiybeteḡine -

sarahın sirey saatıaḡa,

üs baraa ḥara külüḡe umsuyuoḡa!”

(3545)dien baran sotḡoḡotoḥto “külübüs”gınan ḥaalbita;

onton antaḡın bilbetim!"- diebitiger,

abaahıtın buḥatıra ette:

-“Seen, baraḥsan!

Kim min dieki kömüskehe oloruoḡay nii?

(3550)Ce, bert ülüḡer, doḡor!

Itaama-soñoomo!

Min ölbötörbün ere keleehtiem buollağa;

onton öllöhpüne -

beyeğin beyeñ bileer

(3555)ħanna barargin, ħotuoy!

Ce, min bardağım!”- dien baran

töttörü-taarı ħaama sıritta.

Onuoħa ayı buħatııra

ağaha bierbit Ayı kuo dalbar kımñıtın

(3560)üs tögül eriy e oğusta.

“Ohollooħ uhun subuya batas buol!”dien baran,

iliitiger tupputunan

abaahı inniger

toñ tohoğonu turuoru biraħpıt kurduk

(3565)“coros”gına tüste.

Onuoħa abaahı uola

sohuyan sarılaabıtınan,

ikki iliitin kedirgi tayamıtınan

itenne oloro tüste.

(3570)Onuoħa uhun subuya batahınan

bıarın ħaba ottotunan

cölö tüste da,

alta ħos captalğa ħara kuyağın,

üs ħos timir tihilik tañahın

(3575)tuos kurduk tobulu asta,

ħayğah ħara bıarın,

noħtolooh toyon süreğın

uñuorgu öttünen kurdattı süütte,

timir lağır muostatın

(3580)ikki ħarıs ħoloburdaah

batarı asta da,

Sordoñ balık kurduk üölülle tüste da,

abaahı buhatııra keninen çoḡuluu istana-istana
möñön birdirgette.

(3585)Kükür taas uoraḡayın uñuo dieki öttünen
kötürü kötön taḡıstılar.
Sürdeeh süüne möhsüü buolla!
Onuoḡa ayı da buhatııra
mülçü ıtııaḡ kihi buolbataḡ:

(3590)ce ebii tutara-ḡabara kıtaatan barda.
Onuoḡa abaahı uola ıksaata,
saña sañara sıritta:
-“Ce, doḡor,
sohutaññın kıayarın kıaydıñ,

(3595)ḡotorun ḡottuñ,
ölörörün ölördüñ!
“Ölöllörö”dien mannık buollaḡa,
“ıalcallara”dien mannık ebit.
Ce, bilbeteh sohumar ölüüber tübestim.

(3600)Ol ereeri beyem kuhaḡammıtan öllüm.
En cie ottotugar
tura tühergin kıtta kördöḡpüne -
tuoh ere ürüñ cühünneeḡ
tañahı duu, bıanı duu tupput etiñ;

(3605)onon oḡsubukkun-aspıkkın körön baran
senien aharbataḡım:
“kıırıktaah üñüüge dılı
toḡo kuttanan aharıamıy?”dii sanaammın
aharımna öllüm.

(3610)tuoh albıninan-kölcününen kıaydıñ buolla?
Min kihi kubulḡappınaaḡar eyiene otto.
Min anı eyigin kıtta sıtaan oḡsuhuom duo?
Eyiigitten kördöhöbün:
ereydeen muñnaan ölörüme,

- (3615) Һайта-тїрїта кїрбаан тїргенник ۆлۆр -
 “үтүө киһи үчүгөйдик ۆлөрдөҕө” диеммин
 үөрүөм ете отчоҕо”.
 OnuоҺа айы буҺатїра санаата:
 -“Kör, doҺollor!
- (3620) Bu maҺay allaaҺ
 sabatҺa buлуor dieri
 тїлїн кїҺїтїн,
 аyaҺın abatїн көрүң ere!
 Bu итї кїrcık daҺanı
- (3625) баҺın атаҺın тїрїта сїнҺан
 ۆлөрүөм du?”- dien baran,
 oholloоҺ uhun subuya bataҺın
 sulbu tardan илан erdeҺine -
 Һantan da kelbitin көrbötө -
- (3630) үчүгөй Üükeydeen илїitiger kelen түсте da
 итї-итї саҺара turar үҺү:
 -“Ce, bu, erdin da, ubakkayım!
 Min eter тїлбїн
 ۆydüөн иsten tur ere!
- (3635) Bu күтүр ۆstөөҺү
 Һat oҺustargın ere
 иккїҺин тїllieҺe.
 OtчоҺo tuoҺ da кїayara suoҺ:
 ce ۆlüü böҺө үтүрүөҺe,
- (3640) алcarҺay böҺө aaҺnıaҺa.
 Onu кїтаат!
 Üтүө киһи биir тїllaaҺ,
 үтүө at биir кїmнїllaaҺ
 oҺus da dugduruy sin биir.0
- (3645) Bu күтүрү abaаҺı аymaҺtara,
 көstүbet urdustara,

- iliehey bettere
 ölböt üösteen,
 bıstıbat tınnaan,
 (3650)uu da lbat,
 uot da siebet
 gına kabulğattaan
 tuoḡ da oḡsuhuu sebe ḡoppot gına
 abınan-sarahıninan oñorbuttara ühü.
- (3655)Onu bilen aḡahıñ Umsuur udaḡan
 barı abın-ḡomuhunun ḡolboon turan,
 bu abaahı buḡatırın ḡaraḡın iirder gına
 oñoron bierbit
 ohollooḡ uhun subuya bataha buolan
- (3660)kini kihi kabulğatın
 anaraa öttünen ahara kötön
 tor tehiinin tattarda,
 torḡon uocuḡanın ıllarda.
 Kini itinen daḡanı söbö köstüöḡe da
- (3665)toḡtoo-bolḡoy, ubakkam!"- diebitiger,
 kihi kenninen
 "ḡineris"gına tüste,
 ikki ataḡın baḡanalaan baran
 körön turda da,
- (3670)abaahıtın buḡatırına inçıktaan ölon barda.
 Öhöḡ ḡara tölön örü orguyda.
 Ölbütün kenne tulutuoḡ kihi buolbataḡ -
 tıırta-ḡayıta sınñan
 odun tumaan oñoron kebiste da,
- (3675)cie dieki süüren bitigireyen taḡısta.

XII H̄aallan Sitar Ayı Buhatırdarın Bosholuu

Öñös gına tüsteğine it h̄olloroonun kurduk h̄olloroon aattık oñoyon köhünne. Kihı bu ustun tañnarı süüren bitigireyen kiirdeğine - üs Núkeñ Üöden tügeğer, ihik badılğah̄ doyduga, kırınaas caarın kurduk ıı-caar sıttaah̄, h̄olloğos bısağahın sağa h̄ara tölön örö orguya turar doydutugar tiyen “öñös”gına tüste da, ol-bu dieki erges-cerges körö turdağına -

otut sette buhatırı ooğuy oğus sitimin kurduk h̄ara cühünneeğ̄ bıağa h̄arılarnın utağıttan tobuluta üütteen baran onton tihen kebıspıt ayı buhatırdara kıçırırhan turallar ühü.

Kördögüne - kinitten otçuguy dağarı, kuhağan dağarı biir da suoğ, h̄ata kiniteeğer h̄allaan buhatırdara h̄araña doydu sırdır - onnuk ütö con ebıtter. Bu con kinini kördüler da barı itasptınan bardılar.

(3680)Tahıttan kiirbit kihı sanaata: “At tatay, oğollor! Öspüt da connor ebıtter! Bu cühünneeğ̄ sinñiges bıanı bıha tappat dien sürdeeh̄ möltöğ̄ connor!”dii sanaata.

Süüren bitigireyen kelle da, bıhıta tıtaarı, üs küös bıstıñın h̄oloburdaah̄ tardıalılı sıtaan kebıste: bıstıahtağ̄ar ebii uuna-uuna teniyer, böğörgüür h̄oloburdaah̄ bıa buolla. Onuoğa bıirinen saata da sanaata, ikkihinen kıbısta sanaata, kıhırda dağarı, örü çitçiginii tüste.

Üs töğül h̄ahııtaan bıtarıttağına - üs ölüü Núkeñ Üöden doydu kuta kurduk küögelciyerge dılı gınna. Üste üllen tatta. Ol tattağına - sap sağa sinñii-sinñii töttörü tardan ıla turda.

Onuoğa kördögüne - ölüü üs küler mocoğotun öñöyö turar ebıt, sıtar ınağ̄ h̄annın sağa h̄ara sımara taas ihıger bu bıa cölö kiiren h̄aalbıt ebıt. Onu “öñös”gına tühen kördögüne - bu h̄ara taaska tuoğ̄ ere itaan sıñınırır ühü kini ihıtteğine. Onu isten sanaa bulla:

-“Bu doydu itçite buollağa... Min abaahı uola buolan kubulunnağım!”dii sanaata, “üñkürüs-küölehis”gına tüste da abaahı uola buola tüste, saña sañara turar ühü:

(3685) -“Alaata, alaata! Kör bu!

Ölüü böğö ütüröte,

alcarḥay böğö aañnaata,
 kıattarar-ḥottoror künüm kelle!
 üs Nüküñ Üöden tügeğın itçite!

(3690) Alıp ḥara bıanı,
 ḥalıñ ḥalğaññın ahaññın,
 suon sülügeskin tölörüteññin
 suon tımmın toluy,
 ḥalıñ tımmın ḥarıḥıy da!

(3695) Ayıı aymaḥtara,
 kün uluustara
 kıayar-ḥotor künnere buolla!"
 İnñe diirin kıtta
 sııñınaan-sııñınaan baran

(3700) ḥara taas "las"ğına ḥaya ıstanna da
 alıp ḥara bıa tölö ıstanna.
 Ce, con
 seletten müççü barbit kulun kurduk
 ce mültürüte sıristılar.

(3705) Bu kütür doydutugar taḥsan,
 ḥaba ortotugar kiiren,
 caḥtardıın otut toğus buḥatıırdar
 ürdük oyuur kurduk
 Nurgun Booturu ottolorugar killerdiler,

(3710) töğürütçü turdular:
 ikki ataḥtarın ürdüger söhürgeydii tüstüler,
 bastarınan üstüüte üñen kebistiler da
 biir kuolahınan-sañanan
 sañara olorollar ühü:

(3715) -"Ce, bu, biebekeybit,
 Culuruyar Nurgun Bootur oburgu!
 Bihigini ayıı aymaḥtarın,
 kün örköt uluustarın

- bu tügege billibet
 (3720)üs Núkeñ Üöden
 ihik badılğağ doyduttan,
 ħaraña ħaayıttan,
 tūünükteeğ Núkeñ Üöden ħoluokkattan
 ħoñnoron ħostoon tahaardıñ.
- (3725)Biirdii beyebitin
 biestii kihieğe ħolunarbit,
 ol örüü sımıyanan
 ol kurduk sananar ebippit.
 En baar ebikkin
- (3730)mültürüybet bütün oñoruulaağ,
 ħaltarıybat ħatan ıyaağtaağ kihi.
 “Orto doydu küñüñ añaara küüsteeğ,
 colun añaara collooğ,
 baayın añaara baaydaağ”dien
- (3735)kırcık eteller ebit.
 Eyieğe bihigi barı
 süñöğteeğ beyebit süğürüye,
 ħoolcuktaağ beyebit ħoñkuya,
 üs baraa ħara külükker
- (3740)üñen süödelciyen erebit!
 Törüür oğoñ uyalannın,
 iiter süöhüñ kürüölennin,
 töröl beyeñ törüttennin!
 Barı ayıı aymağtarıgar,
- (3745)künüñ uluuhun toyottorugar
 en ütöo bıñıgın-maygıgın kepsieğpit.
 Bu bihieğe
 ütöönü oñorbukkun ħoyut bihigi da
 ütöönnen boruostuoğput, doğor!
- (3750)Bıralıyar bıdan bırastıı!”-

dietiler da barı
 ürüö-taraa köttüler:
 üöheer doyduga baraatçılar
 üöhennen köttüler,

(3755)orto doyduga baraatçılar
 otto doydu ustun ayannaan bardılar da,
 soğotoğun ohoyon turan haalla.
 Ol gınan baran
 töttörü-taarı haama-haama

(3760)tus ilin dieki körön turan
 saña sañara turar ühü:
 -“Ce, bu,
 örögöy böğö ulaatta,
 sorgu caalı tubusta!

(3765)Anallaah atım,
 sorgulaah sonoğohum,
 kel ere!
 Iraah da buollargın
 çugas buol,

(3770)suoh da buollargın
 baar buol!
 Bu doyduttan
 ce kötör-küöreyer kün buolla,
 hobor holkuyar attanar

(3775)sargı caalı salallar küne buolla!”
 İnne diirin kitta
 tus ilin diekitten
 küüsteeh salgın sirileen tiyen kelle da
 at sılğı

(3780)haliñ kuñnammit,
 hat tamannammit,
 urukkutunaağar orduk ulaappıkka dilı buolbut.

at, kihi inniger kelen,
 “lap”gına üktene tüste.

(3785)Kihi atın haamtarbitinan ihen
 ürdüger oloro tüste.

Atın tus soğuruu dieki
 salaya battaata da kötütte,
 ürdük bılıtı annınan,

(3790)namıhaḡ bılıtı üöheee öttünen.

Kini kihi tulutan ayannaabata,
 sotoru soğus
 Saḡa Saarın toyoñño,
 Sabıya Baay ḡotuñña

(3795)kötüten kelle,

ḡoçolorun ḡotugu öttüger
 “öñös”gına tüste.
 Onuoḡa kini iherin
 ḡayı üyeḡe bilbitter-körbütter.

(3800)Aḡıs dalla urahattan

Kün Cirimine buḡatır
 Üçügey Üükeydeeni
 ḡaņas iliitiger sieppit.
 Onton ahara kördöḡüne -

(3805)Sabıya Baay ḡotun emeeḡsin

uñuo iliitiger
 kini baltın Aytalı Kuonu sieppit,
 ḡaņas iliitiger
 Kün Tuyaarima Kuo kıhın sieppit,

(3810)Kini dieki utarı ḡaamsan iheller ühü.

Ol ihen emeeḡsin
 sañara-uruyduu iher ühü:
 -“Kör bu!
 Körüo suoḡpun kördüm,

(3815)istie suoḥpun ihittim!

Bu orto aan iye doyduttan
oyon küöreyen taḥsar kün kurduk
külümürdeen kündeeriyen köhünnüñ!
Ayı aymaḥtarın arañatçılaatiñ,

(3820)kün uluustarın kömüsküötüñ!

Eyieḥe sühöḥteeḥ beyebit sügürüye,
ḥoolcuktaah beyebit ḥoñkuya turabit,
üs baraa ḥara külükker
üñen süödelciye turabit!

(3825)En ütöo aakkar,

ürdük suraḥḥar
toḡus ḥallaañña tiiye aatırdan turan
tuygun tunaḥ ihiaḡı turuguttubut!
Bu tühülgeḡe tühen

(3830)ayaḥ ürdün ahaa,

ihit ürdün is!
Sırı kihite sılaybıtıñ buoluo,
ayan kihite aaspıtıñ buoluo:
toḥtoon-toboön aas,

(3835)sıtan sınñanan bar,

ḥonon utuyan kuorsuyan bar,
Culuruyar Nurgun Bootur,
oḡokkoydooḥ biebekkem!"- diete emeeḥsin.

Onuoḥa atın ürdüger ihen "çines"ḡına tühen barañ sanaa bula iste:

(3840)-"Kör, doḡollor! Bu emeeḥsin emie albınnaarı ḡinna ebeet badaḡa. Min sallar saahım tuḥarı bu ere emeeḥsin innin ilinneen ḥaalaarı ḡınnım. Kini tugu da çabırḡaḥtı turdun. Min atım ürdünen baltıbın ere illarbin aan doydubar, alaha cieber baran körüöm!"dii sanıı iste.

Kıhırbit kibi bıhıtınan küüske soḡus sielleren tiiyen kelle da, at ürdünen baltın sulbu tardan illa, atın samıtıgar bıraḥta da, atın tus soḡuruu

dieki salaya battaata da kötüten kuugunatta, kõõõmmüt kihi bihıtınan küüske soğus barda.

Ol bardağına ot mas ien iñiirin kurduk tañnarı sıyılla tüste. Tuoğ da omuna-tölonö suoğ onoğohu itan kebispit kurduk barda.

Ol baran isteğine - sir ottotun ħoloburdaağ sirge tiybitin kenne, kennitten bert sürdeeh sıtıttık at tuyağın tıaha çıbıgırır tüste. -“Ar caalı, at tatay, oğollor! Min da türgen soğustuk isteğim diebitim! Kim kelleğey?”- dien kennin ħayıha oğson kördöğüne -

uu dolgunun kurduk küöğ köğöççör atı miimmit Kün Cirimine buğatır kelbit ebit da kinini oyoğoloon inniger tüste, kenniger tüste, kinini sap sağa tenippet, sitii sağa uhappat kihi tübeste.

(3845)Ol gınan baran

kelbit kihi saña sañara sırtta:

-“Ce, bu, ubakkam!

Min eter tılın

öydün isten is ere!

(3850)Bihigi suon tımmıtın toluybutuñ,

ħalıñ beyebitin ħalħalaabıtıñ!

Ol gınan baran

tuoğtan sanaağın sıstardıñ?

Kııhırbıkkın kırağıt,

(3855)uordaybıkkın uğarı,

abarbıkkın aralcıt,

toğtoo, bolğoy!

Mieħe ütünü oñorbukkun

tuoğunan boruostatağın?

(3860)Onon en ütöğün

boruostuom dieħpin

tılım da barbat, ubakkam!”-

diebitiger sanaa bula iste:

-“Ar caalı!

(3865)At tatay, oğolor!

Orto aan iye doyduga
 üöskeebit-törüöbüt kihi buolan baran,
 bert da sıdam sırılaaḥ,
 suhal tutuulaaḥ

(3870)kihi ebit oḡolor!

Kihi ere barıta min kurduk buoluo duo?
 Beyetin tuhugar sin emie
 uol ebit badaḡa!"dii sanaata;
 sañara iste:

(3875)-"Ce, bu, noko!

Min eter tılbin
 öydüön isten is ere!
 Ehigitten toḡo ḡorgutuomuy?
 Bukatın sanaabar tuppappın.

(3880)Aan doydu aḡtıḡannaah buolla,

beye innin körüner suoḡ buolla.
 Sırsar sırımı tuḡarı
 barı ehigi innigitiger erillen ḡaallım.
 Min ütüönü oñorbutum inniger -

(3885)töḡürük sıla tuoluutugar

ergillen kelen aahıaḡım,
 onu öydüö;
 uonna tugu manña-tutuu ılabın
 onno billerieḡım.

(3890)Onuoḡa dieri baltıgın

Kün Tuyaarıma Kuonu
 ḡanna da ḡamnatıma
 min ergillen aahıaḡpar dieri.
 Onton beyem taarıybataḡpına -

(3895)iteḡelleeḡ ilcit,

tustaaḡ suorumñu ıtıam,
 onu öydüö ere!"- diete.

Onuõa anaraa kelbit buõatır
üs tögöl “nörüs”gınan üñen kebiste da,
(3900)sotçoõotoõto “sur”gınan õaalla.
Õaya õayalarıgar bırastıı suõõ buolla.

XIII Nurgun Bootur Bilbekke İnitin Ürüñ Uolanı Kıtta İrsihiite

Nurgun Bootur oburgu tuoḡ da üktele-toḡtolo suoḡ aan doydutugar, alaha cietiger süürden kelle da, ol-bu dieki erges-cerges körö iste. Ol körö isteḡine - doyduta urukkutunaaḡar uonunan opput.

Biir bert dien ütöö kihi, kiniteeḡer ere arıtça oḡotuk ḡoloburdaaḡ kihi ebit da, köstör ütöö cühününen kıtalık kıl oḡotun kurduk coroybut uñuoḡtaaḡ, kiiren erer kün kurduk kilbienneeḡ sireydeeh, taḡsan erer kün sardañatın kurduk sardañalaah beyeleeḡ, bert dien ütöö kihi kini süöhütün süöhülüü sılcır ühü. Kiniler dieki ḡayıhan körböt kihi buolla.

(3905) Toḡus tomtorḡolooḡ toyon aas sergeḡe attarın tumul ḡaya saḡa tuora baayan kebistiler da, cie ihiger kötön tüstüler da ıalcıt, con bıñıtınan uñuo dieki olordular da, cieleeh kihi kinilerge it da kiirdeḡe diebete, kırı ḡaraḡınan kınçayan körbötö.

Küöh baraan tüün iyelere küöyen, ḡaraña tüün ḡaayan ḡalḡalaan tiyen kelle da, cieleeh kihi sııya-baaya ḡaaman turda da ḡaņas dieki barda.

Ol baran ḡañırḡastaah ḡappatçı ihitten sılgı tüört oyoḡohun araņas tuos sandalı dalbarıgar tatta da, oluy-moluy bıḡaḡın sulbu tardan ılla da, soḡotoḡun astaan baran ahaan imippitinen barda.

Onu kördö da
oonñuur ḡaana uolugunan möḡüste,

(3910) tardar tımıra tardan tiyen kelle,

üller öhöḡö üllen kelle.

Kıñıran “cebidis”gına tühen baran,

sañara oloror ühü

tahıttan kiirbit kihi:

(3915) -“Kör bu, kör bu, mañay allaaḡ!

Subata tuttayıbitıgar

bıñıta coroybutugar

üörbüt dalaḡanıy!

Tahıttan kiirbit kihini:

(3920) “ḡantan kelbit,

- Һanna baran iher kihiginiy?"
 dien ıyitar bağacı ete!
 Һannık mannık tuora topput dalağanıy?
 KilbienneeҺ mağan sireygin kirtitiem,
 (3925)sardañalaaҺ mañan sireygin saatardıam;
 at kurduk miinıiem,
 oğus kurduk kölüyüöm!
 Bu mañay allaaҺ abakkatın
 körböttör, oğollor!"-
- (3930)dien baran oyon tura ekkiriete
 Nurgun Bootur oburgu.
 OnuoҺa anaraa kihi
 Һır-Һar silliete,
 tır-tar sııñtaata,
- (3935)bahın-atağın Һamnatan kebiste.
 Ol gınan baran,
 argııy soğustuk sañara oloror ühü:
 -"Kör bu, kör bu!
 Һaya doıdu
- (3940)Һabarğatıgar ҺaraҺtaaҺ
 Һallırıta kelen
 keheҺteeҺ üönünen keğerde olordoğoy?
 TuoҺ doıdu
 tumaan uraañҺay uola kelen
- (3945)tuoya ҺopҺuya turar ҺugutҺunuy?
 OҺsuharga sorunan
 oñoston kelbit kihi buollaҺҺına -
 bu min aal uoppun,
 alaha ciebin alcatıma,
- (3950)toҺtoo, bolğoy!
 UҺun duraar ҺoҺo ottotugar,
 kieñ calҺaan sıҺı kiiniger

kiiremmiit küön körsön,
küres bılcahan körüöhpüt!

(3955) Otçoğö iti eppit tılgın beyeğer tönnörüöm!

Onu öydüö ere!”- diete da,
argıy ağay turan tañnıbitinan barda.
Üs hos ürüñ kömüs kuyağı
keten kebiste,

(3960) alta hos captalğa

sarıı tıyının munñan oñorbut sonu
dıgdatçı keten kebiste,
sarbınñahtaah uktaah
saabilan batahın

(3965) tañnarı tayahtanan kebiste da,

cieleeğ kihi taħsan barda.
Ce, Nurgun Bootur oburgu
kiebe-kielite kiirde,
ħaana-siine alcanna,

(3970) ħaan çağan seberete kiirde,

cücün baraan cühüne ularıyda,
ohollooğ uhun subuya üñüütün
örö tutta,
ħaannaah ħara batahın

(3975) tañnarı tayahtanna,

ħarağa uottanna,
tıla itçilenne
ölörör kurduk sananna,
abaahıtın ħaana asta.

(3980) Onuoħa Aytalı Kuo sereyde:

-“Bu kütür buka ölöröörü gınna ebeet badağa! Bu bert ütö ħaannaah-siinneeğ ayıı bastıñ itçata ebee badağa! ħaanım berke ħamnaata, süreğim berke ħamnaata, süreğim berke möñülünne! Tuoğ bağacıtay?”dii sanaan baran, ikkiennerin oyoğoluu ħaaman ihen sañara iste:

-“Kör bu, cieleeh kibi! Sanniñ sayağas, öttügün üütteeḡ kibi ebikkin! Kördöḡḡö: ütö beyeleeh ürñ uñuoḡtaah kibi ebikkin! Ol gınan baran ḡahaaññıttan bilsibit-körsübüt, doḡordospıt kihigin kitta ḡaannaah ḡara batahınan oḡsuhaarı isteḡiñ buoluoy? Ölörgün utuyarga ḡoloobıt kihigin duo? Toḡtoo, bolḡoy!

İti kenne ubaydaatar aḡakkayım! ḡaya en ayı aymaḡtarın, kün uluustarın öruhüyerge sılcır buolan baran, bu menik, töbötünen ḡaraḡtaah tıla dien aahsıma da ubakkayım!

ḡata min itik tılbın ılınıñ, suo kördöhüübün istiñ! Ehigi ikki omuk aattaḡa körsön baran ḡaytaḡ si-buoluohḡıtuy! Et iliigitinen tustan körüñ; sotçoḡo da biir oḡtorbukut toyon buoluoh tustaaḡ. Tıy! Kuttannaḡpın nii, ubakkaydarım!”

(3985)Caḡtar inḡe diebitiger, bastaan iher cieleeh kibi töbötütten ulluñḡın oroyugar dieri “çır”gına tüste da, ergille tüste da doḡoron kördöḡüne - abaahıttan da ayıttan da atın, sürdeeh cühünneeḡ kütür ḡaçıḡıratçı ḡabırına-ḡabırına, ikki ḡaraḡın ḡataahın çolbonun kurduk tırıbınatçı köron iherin kördö da, etin saaha ahıllan “çır”gına tüste. Ol gınan baran sanaa bula iste:

-“O, ce, kırcık, süüne kihieḡe tübestim!”dii sanaata da sürdük saatta “min urut uurayabın”diiritten; kini dieki ḡayıhan baran köron turda.

Onuoḡa Nurgun Bootur sanaata:

-“Kırcık daḡanı!

Kör, baltım söbün ette ebee badaḡa!

(3990)Bu boḡdo ette dii diibin:

“ohollooh üñüübünen ölördöḡpüne -

ḡoroñ ayım ḡorgutuoḡa,

ecen ayım kerieḡe buollaḡa”.

Kırcık daḡanı,

(3995)kırırbıtça da

bu üödeni kitta oḡsuhaarı gınnım.

Onnooḡor buoluoh buḡatırdarga

ilbisteeḡ iliilemmit kihibin.

Baḡar iliim uhaataḡına

(4000) sotčoğotohto kur tüü kurduk

anńan kebistehpine -
it kurduk ölon ħaallađına
tuham tuoh buoluoy?"
dii sanaata da ette:

(4005)-"Noko!

Oħsuhan köröbüt du,
tustan köröbüt du?
Eder kihi, en tal ere!"-
dien baran tünneri körön turda.

(4010) Onuoħa anaraa kihi ette:

-"Ce, kırcık dağanı,
tustan da ħolohon körüöh!"-
diete da utarı ħayıha tüste.
Ol genne nılbı sığınħaħtastılar:

(4015) ottolorugar ere tüne

üs ilii ħalıñ ħoloburdaaħ
sıalıyanı kettiler da,
ikki atır oğuhu turuoru tupput kurduk
con utarita ħayıha tüstüler.

(4020) Biir küös bıstıñın ħoloburdaaħ

tulalahan sırttılar.
Anaraańı cieleeh kihi
kenninen ħaama bıhıılaan
culaħatçıyan sırtta.

(4025) Nurgun Bootur oburgu

culayiaħ kihi buolbataħ:
ħarıtıttan "lap" gınnaran ılla da
ikki süülün sağanaağı atır oğus kurduk
laçıgıraha tüstüler da,

(4030) ħardarita kebisihen bardılar da,

üs küös bıstıñın

holoburdaaḡ tuhunnular da,
 anaraa cieleeḡ kihi da
 aharııga, ḡapsaḡaya bert ebit.

(4035) Onton Nurgun Bootur oburgu
 kırııra sanaata,
 örü tıllan çıtıgınii tüste,
 kihini ergilinnere tardan ılla da
 teleketçıten aḡalan,

(4040) öttüger miinneri bıraḡta da
 tühütten miine tüste,
 ikki itihınan ḡabırḡatçı tahiya olordo.
 Onuoḡa anaraa cieleeḡ kihi
 itıı-soñuu sañara sıtar ühü:

(4045) -“Kör bu, doḡor!
 Kıayarın kıaydıñ,
 oḡtororun oḡtorduñ da
 ekçı aattıam suoḡa:
 sallar saahım tuḡarı

(4050) kimi da aattıırga-kördöhörgö üöremmeteḡim.
 Min da aḡa kurduk aḡattan ayıllıbitım,
 iye kurduk iyetten törüöbütüm.
 Toḡus ḡallaan ürdüger tura törüöbüt
 Culuruyar Nurgun Bootur oburgu ubaydaaḡpın.

(4055) Umsuur udaḡan aḡastaaḡpın,
 Aytalı Kuo aḡastaaḡpın.
 Ol ikki -
 ubaydaaḡ aḡahım ikki -
 ölbütü örühüye,

(4060) kuopputu site barbıttara.
 Onuoḡa:
 “bu kiniler doyduların, süöhülerin
 bu ubayıñ kelieḡer dieri

kör-ihit"- diebittere;

(4065)“bu en ubayıñ

üöhe allaraa abaahı biisteriger
bert ulağan ölüünü öhü teriyde.

Onu öhüönneen kelen
doydutun sirin biir da suoğ gına

(4070)ültü tepsen kebihiehtere,

sühütün barı uoran talaan ılıahtara.

Onu körön-isten

olor!”diebittere.

Onuoğa kiiren olorobun diemmin tübesteğim!

(4075)En miigin sibiligin

ölörbütüñ, tahıybıñ da inniger
ubayım Nurgun Bootur oburgu kelleğine -
ir suolbun irdieğe,

tor suolbun torduoğa,

(4080)min keppin beyeğer keterdieğe.

Onu Һata öydüö:

min da iestebilleeğ kibi buoluom,
it-kus kurduk ölorön-alcatan

kebihieñ suoğa!”-

(4085)diirin kitta:

-“Kör, doğollor!

Min bu olorobun,

en ubayıñ!”- dien baran

sohuybakka dilı turuoru tardan kebiste da,

(4090)üöhe uostarıttan üstüüte uurastılar,

allaraa uostarıttan altalıta sillastılar da,

cie dieki ühüön Һaamsan taҺsan istiler.

XIV   **Ñurgun Bootur Kılaannaah Kııs Ñurguñña Barıta**

Onton sürdeeh ulağan tias tıaha kuugunuu tüste da, soţçoğotohto Umsuur udağan “coros”gına tüste, üs tögül “ñörüs”gına üñen kebiste da, saña sañara turar ühü:

(4095) -“Kör bu,

    biebekeydeeh oğokkolorum,

    öydüön isten turuñ ere!

    Bu Ñurgun Bootur oburgu,

    ayıı aymahtarın,

(4100)künüñ uluustarın bıhaatıñ,

    bert ulağan üörüü-kötüü buolla;

    miigin da ħalıñ buruybuttan,

    ħaraña ayııbıttan bıhaatıñ,

    onuoħa üöre-kötö turabın.

(4105)İti kenne bu turar

    oğo kihi aata-suola kimiy? dietehħine -

    üs üüt бүtey ürdünen köstör

    Ürümetçi mağan attaah

    Ürüñ Uolan dien aattaah kihi buolar.

(4110)“Kini anallaah ħotun oyoğo kimiy?”dietehħine -

    Kün Tuyaarıma Kuonu oyoh ılah tustaah.

    “Min oyoğum kimiy?”dietehħine -

    toğus ħallaan ulağata doydulaah,

    Ayıı Curağastay buħatır surustaah

(4115)Kılaannaah Kııs Ñurgun dien

    aattaah buħatır caħtarga baran,

    onu oyoh ılah tustaahħın.

    Ce ikkien sürdeeh con buoluoħtara.

    En anallaağıñ ol ühü -

(4120)üöhee toyottor inñe diiller.

    Ĥotuoy en Aytalı Kuo, eyigin

ol Ayı Curağastay buhatır
 oyoh iliaħ ıyaaħtaah ühü!”- diete da
 töttörü-taarı ħaama sıritta.

(4125) Nurgun Bootur oburgu

ititçeni isten baran
 körön turuoh kihi buolbataħ,
 ağahıgar sañara turar ühü:
 -“Ce... buo... ağahım!

(4130) En eppit tılgın bekke söbülüötüm.

Min en ıybit sirger bardım.
 Noko, Ürüñ Uolan,
 öydüö ere min eter tılbın!”
 Saħa Saarın toyon,

(4135) Sabıya Baay ħotun

kııstara baar buoluo,
 Kün tuyaarım Kuo dien aattaah caħtar, onu.
 “miigin ıyan-kerden ıtta,
 min kini biirge törüöbüt initebin”

(4140) dien eten, tördüğün tüöhen,

ucuorgun umsuguyan baran eteer:
 “min ubayım ehigini bııhaabitın manñatıgar
 kııskıtın mieħe bierieħħit ühü!” die.
 Onuoħa bierieħtere.

(4145) Min kelieħper dieri

oyohħun baran ağalaar,
 cieğın cieleen oloroor!
 Ağaskın Aytalı Kuonu
 eyieħe tuttaran bardım.

(4150) Ce, min bardım,

bıdaan bırastıı!”- diete da

atın ürdüger haamtarbitinan ihen “lap”gına oloro tüste da Nurgun Bootur oburgu ayannaan küderippitinen barda - batçanı isten baran oloruoh kihi buolbatah. Cieleeh con cieleriger haallilar.

Ce, Nurgun Bootur oburgu soğuruu hallaan ulağatın dieki kötüten kuugunatta da iy otut honugar kötütte. Sürdeeh iraağ sir buolla da tulutan tieppete.

Homurağ tohtoobot holboroñ mağan hoçolorun ortotuttan üünen tahsibit muus bulgunñağ uorağay cieleeh ebitter. At silgi bulgunñağ ürdüger “lap”gına üktene tüste da kihi atıttan oyon tühe ekkiriete da -

(4155)töbötünen ayahtaah ebit -“öñös”gına tühen kördögüne - ürün kömüs kirilies tañnarı culuhuyan tüspüt ühü. Ol ustun ihiger kötön tüsteğine - alaas sıhı bıhağahın sağa aydam-saydam key uoruk cie buolla, uñuo diekinen toğus oronnooh cie buolla. Onton bulan-talan bastıñ oroñño oloro tüste da ol bu dieki erges-cerges körö olordo.

Ol olordoğuna cie ihiger it ohsuoh kihi suoğ. Allaraa dieki öñös gına tühen kördögüne - balık salının kurduk kip-kilekkiy taas muostalaah key uoruk buolla. Keteğeriin diekinen keričçi kördögüne - ağıs oronnooh cie buolla. Hañas oronunan hañırğastaah hapatçı ayağa kileyen köhünne.

Onu öydüön kördögüne - cahtar kihi utuya sitar bıhılaah buolla.

Ce kiçeyen kördögüne - alta hos captalğa hara kuyağ, üs hos ürün kömüs kuyağ hapatçı ayağar sitar; muostaağ hara sahil bergehene kırıtınan kebispit, kiis kıl keteğın kergile isteeğ buobura namıskatın ustan kebispit.

Munnun tıaha süülün sağanağı oğus möñürüürün kurduk kuugunuu-kurçugunuu sitar ühü. Onuoğa tahıttan kiirbit kihi sanaa bula olordo: -“Ar caalı, at tatay, oğollor! Sürdeeh ağan cieleeh-uottaah cahtar sitar, oğollor! Kütür munnun tıaha toğo itçitey sürükketey? Min utuya sıttağına tıtarım sıtammat”dii sanaata.

(4160)“Hata min da utuybatağım ör buolla; kini turuor dieri utuydağım!”dieta da sol oloror oronugar ittene tüste da, utuyan batçığınaabıtınan barda.

Töhö-harça utuybutun bilbete, uhuktan tiyen kelleğine - cahtar sañardıı turan sonun, sagınñağın keten erer ebit. Kihi sohuybut kurduk oyon tura ekkiriete da oloro tüste. Onuoğa cahtarı kördögüne - çörü söhtö, beri

bekkihiete. Ce, beye mender bıııı-tutuu kııs oğo dietehhe - ürdügünen, bıııtınan orduk ħoloburdaađ kurduk sanaata. Kini kihi onnooğor abaahıttan culaybat-kuttammat baara - culaya soğus kördö, ħarbit kurduk taalan olordo.

Onuođa cađtar sııya-baaya ħaaman kelle. İnniger kelen corollon turda, öttük battanna aňar iliitinen, aňar iliitinen kumuulaađ kuoraan dalay ıtıhın neleñnete-neleñnete saňara turar ühü:

-“Ce... buo...

Toğus ħallaan ürdüger tura törüöbüt

(4165)Ñurgun Bootur oburgu,

min dieteh cağtar

ürdük aappar,

ütüö surağpar kelliñ duo?

Toğo bu doydunu taba çuguulaatıñ?

(4170)Kes tılgın kepsie ere!

Min dieteh kihini ħaytađ

kıayıam-ħotuom dien sananağın?

Onu bert türgennik ete tat!”- diebitiger

Ñurgun Bootur oburgu

(4175)“çines”gına tühen baran saňara olorbut ühü:

-“Kör bu, kör bu

Kılaannağ Kııs Ñurgun oburgu!

En ütüö aakkar,

ürdük surađđar kellim.

(4180)“Ol toğo kelliñ?”dietehhine

-ħoroñ ayııbit ħolboobut ühü,

ağtar ayııbit artıallaabit ühü,

Odun biis oñorbut ühü.

Cılğa toyon:

(4185)“ħooygo sıtar

ħoloonnoođ ħotun oyoğo

kini baar”diebit ühü.

Ol ihin kellim.

Onu hata keler-kelbet tilgin

(4190)en biller bert türgennik!

Ayan kihitin saaratıma,
sırırı kihitın tutuma!”.

Onuoħa caħtar “çineris”gına tüste da, ör taalan olordo. Ol gınan baran ette: -“E, en inñi diir buollaħħına - kiiren tustan körüöħ ere: ħayabit oħtoror ebit? Miigitten oğuttargın ere, kelbit suoluñ ħannanıy-sonon bariaħ tustaaħħın. Onton oħtubataħħına - biir bige soruuru soruyuom, otçoğo kim da köñül kur barbıta suoħ!”- diete da.

caħtar bastaan ürüñ kömüs kirilies ustun örü süüren tağısta da, çııstay toloonun ħaba ottotugar kiiren tulan turda. Er kihi kennitten ħaaman kiirde.

(4195)İkkien utarıta ħayıħa tüstüler da, ımsıırbıt bağarbit kurduk utarı tühüspütünen bardılar. İkki ħaya ıpsa tüherin kurduk sürdeeh tıas buolla da, caħtar küühe sürdeeh buolla,

er kihini kıaya-ħoto tutuoħ kurduk buoltuttan, er kihi çağıyda, ahara ħarbatta, sııħa tuttarda, mülçü-ħalçı tuttarda.

Caħtar dağanı sin sürdeeh kurduk sananara da kinieħe söp kihi tübeste. Caħtar ahın sağatıttan ürüñ kölöħün bıçır-bıçır taħsıbtın babıa-culuo tarbağınan ikki añı ilgen baran kenninen “çineris”gına tüste, saña sañara turar ühü:

-“Ce... buo...

Min eter tılbin

(4200)öydüön isten tur ere!

En, kırcık aatırıaħħın aatırar ebikkin!

Min bert ulaħan alcarħayga baran
oloror caħtarbın.

Min surustaağım -

(4205)toğus ħallaan ürdüger tura törüöbüt

Ayıı Curağastay buħatır.

Bu üöhe doydu kerimin siteren baran,
onton orto doydu kerimin siteren baran,
onton allaraa doydu kerimin siteren baran

(4210)taḥsan ihen -

aptaaḥ tördö buolbut

Alıp Hara buḥatır

aba-kubulğata bert ühü diiller -

“onu kitta baran oḥsuhan körüüm!”dien

(4215)tönnön barbit.

Ol baran isteğine -

ooğuy oğus badaraannır ihik badılğah

ölüü kuta badaraanın ürdünen kötön isteğine -

Ap çaray oğur biatınan

(4220)sörüü tardan ilan

ihik badılğah badaraañña tüherbite.

Ol taḥsaarı örü köbön möğüsteğın aayı

abınan-ḥomuhununan tañnarı tardan ıla sıtar.

Onuoḥa min ikki töğül kiiren

(4225)oḥsuhan kördüm

ol kütür doydu kirbiitin ürdüger.

Onuoḥa tuoy

albahınan-kubulğatınan kıattarbata.

Üsühün -

(4230)“öllörbün köñsüm,

sırittarbın sırğanım!”dien

kep tuonan tüheeri olordoḥpuna

en tiyen kelliñ.

Çe, anı en kiiren oḥsuhan kör!

(4235)Ol doyduttan

surcubun bıhaan tahaardargın ere -

oyoḥ bariaḥ tustaahpın egelgete suoḥ.

İti kenne onu öydüö ere:

Ap çaray biatın

(4240)ḥaytaḥ eme bııs bulan bıha oḥsoruñ buollar -

ol Ayıı Curağastay buḥatır

beyete da kɪayɪaḥ ete.

Oɪ apka ɪllaran ölon-öhön sɪttaḡa!

Çey, onu kɪtaat!"- diirin kɪtta

(4245) Nurgun Booutur oburgu ette:

-“Min

kennibinen keḥtiem suoḡa,

innibinen çuguruyuom suoḡa.

Oɪ sürdeeh soḡus sirge ɪydaḡıñ buoulo da

(4250) onu isten baran ḥaytaḥ barbat buoluomuy?

Öllörbün köñsüm,

sırittarbın sırganım!

Ölbötöḥpüne - tögürük sılınan kelieḡım,

öllöḥpüne üörüm itaan aahıaḡa,

(4255) ikkileeh oḡo saḡa

barḡañ ces emeget buolan

ete ciehiyen aahıaḡa.

Otçoḡo beyeḡın beyeñ bileer!"- diete da

uurahıı-sıllahıı suoḥ buolla,

(4260) Omunnaaḥ kɪhi bıḥıtınan

atın ürdüger oloro tüste,

tus ḥotu dieki salaya battaata da,

kötüten kuugunatta da

at sılgı ce

(4265) kiepteeḥtik-kielileeḥtik ayannaata,

suostaaḥtik-suodallaaḥtik ayannaata,

kulḡaaḡın tıaha

orulos kus kınatın tıahın kurduk

kuugunaan iste.

XV Ap Çaray Bianı Bihan, Alıp Hıaranı Kıayan, Ayıı Curağastayı Bosholuu

Töhö-ħarça barbitın beyete da bilbete, aray biirde at sılgı “lap”gına üktene tüste. Onuoħa ol-bu dieki erges-cerges körö turdağına - ooğuy oğus badaraannıır ihik badılğaağar üs Nükeñ Üöden tügeğe doyduga ħara tölön örü orguya turar, kırınaas caarın kurduk ıı-caar sıttaağ ölöö üöden doydutun kirbiitin ürdüger turar ebit.

Allaraa dieki “öñös”gına tühen kördögüne - biir buħatıır ihik badılğaağ ħaba ottotugar - Ap çaray sitim bıatınan delbi sörüön kebispit; çoçumça buola-buola emiıyin keretiger dieri örü “örüküs”gınar, onuoħa ölöö luoğata öro “ümürüs”gına tüher, onton töttörü tardan ıllağına kihini bukatın köstübet gına tardan ıla turar ebit.

Ol anaraa öttün dieki ahara kördögüne - ap tördö Alıp Hıara oburgu bu ölöö luoğatın is kırıtıgar üs ħos bastaağ, sette salaa kuturuktaağ, cühüne tallan erien, sette anıar inneleeğ, öroğötüger ağıs ataħtaağ abaahı cühünneeğ bağacı köstö köstübet gına, üs tögül erillen baran tüürüllen sıtar ühü.

Onu kördö da kuyaağata berke tıırta barda, ete bekke salasta.
(4275)-“Ce, kün ħaan büöleete da ħanna da barar sire suoğ buolla!”sanaa bula turda.

Ol turan sanıı tüste: -“Uol oğo tuoğħa törüürey, at kulun ħannıkka ayıllaray? Sabatça tübehen baran ħaytağ gınıamıy? Tönnüöm kerietin öllöhpüne dağanı söp!”dii sanaata da, örü tııllan çitçiginii tüste da töttörü-taarı ħaama sırtta. Ol sılcın allaraa kihi dieki öñöyön turan sañara turar ühü:

-“Ce... buo...

Ayıı Curağastay Buħatıır!

Min eter tılbın

(4280)öydüön isten tur ere!

Ce, min kustuk kurduk kuohanan,

oğ kurduk oñohullan

kellim eyieğe.

- “Ol toĝo kelliñ?”dieteĥĥine -
 (4285)en ürüñ tııññın öröhüye,
 ĥalıñ tııññın ĥalĥalı kellim.
 Ce, kün tullara,
 küheñe bıstara buolla!
 Eyieĥe tüher künüm buolla:
- (4290)Ap çaray bıatın
 bıha tüsterbin dien tühüöğüm -
 uot oğur bataska
 beyeğın bılcataayağın,
 onu seren.
- (4295)Bu da buollarbın
 Odun biisten oñorulaaĥ etim,
 Çıñıs biisten ıyaaĥtaaĥ etim,
 Cılğa toyonton oñoruulaaĥ etim,
 ilin öttüber ilbisteeĥ,
- (4300)kelin öttübütten
 ĥaardaĥ bugul sağa
 ĥara cay sügeherdeeh,
 oyoğos öttüber
 ohollooĥ uol etim.
- (4305)Ağahım Ayı Umsuur udağan,
 ıraaĥ da buollargın
 çugas buol,
 suoĥ da buollargın
 betteĥ buoluy ere!”
- (4310)diirin kitta ağaha -
 ĥantan-ĥantan da kelbitin
 öydüön körümüne ĥaalla -
 sotçoğotoĥto kelen attıgar
 ĥotoy ĥara çağıla buolbut
- (4315)“duullas”gına oloro tüste.

Onuoḥa allaraa buḥatır
 emiyyin keretiger dieri
 örü “bıltas”gına tüste da
 örü tarbaçıha-tarbaçıha

(4320)sañara turar ühü:

-“Ce, doḡor,
 Culuruyar Nurgun Bootur oburgu!
 Min eter tılbın
 öydüön isten tur ere!

(4325)Min bu üöhe köstör

küöh maḡan ḥallaan
 tutaahṭaaḡa buollar -
 umsa tutuom dii sanırım,
 Neriliir nes Tüöttügen doydu

(4330)kulugulaaḡa buollar -

tiere tutuom dii sanırım.
 Ol genne Cıḡa toyoñño taḥsan sılcammın
 sir doydu tüört gimmit biirderin,
 ıaraḥana ıaraḥan,

(4335)aḡıs kırılıaaḡ ceñkir taahı

öttügüm bahıgar dieri kötöḥpütüm.
 Onno Cıḡa oḡonńor,
 saña allayan baran, eppite:
 “Bu taahı

(4340)inninen sireydeeh

ikki ataḥtaah kihi
 kötögüöh ıyaaḡa-oñoruuta suoḡa ete ebet.
 En alıs orduk ayıllıbit-üöskeebit ebikkin.
 Ce, noko alıs sananar,

(4345)orduk tutunar buolaayaḡın!

Otçoḡo setteeh-seleenneeh,
 semeleeh-suñḥalaaḡ buoluoñ -

onu öydüö ere!”diebite.

Onuoḥa sonno da sanaabitim,

(4350)ḥoyut da eppitim:

“Ama miigin kini da

Cılğa Toyon buoltun ihin

sımıyanan eter ebe?

Miigin tuoḥ kün uraañḥay kihite du,

(4355)albaha du kıayıa buollağay?”diebitim.

Miigin bu doyduga

kim da simmeteğe:

ölör sir kördöhön

beyem bulan-talan kelbitim.

(4360)Ce, ol kelen tübestim.

Orduk sanammıt ayııbar-buruybar

ölön sıtar kihibin.

En tuoḥ da ayııta-ḥarata suoḥ kihi

ölbütü kıtta ölüme.

(4365)Sereydeḥpine - en min

küühüm añaara küüsteeḥ,

sırım añaara sırıılaaḥ

kihi buoluoñ.

Bu doyduga tüstergin ere

(4370)iti kütür, iti manaan sıtar,

sotçoğotoḥto kelen

üs tögül sörüöste tühen baran

Ap Çaray bıatınan sörüü tardan ılıa,

sette anñar innetinen biirde anña,

(4375)ağıs atağınan biirde ḥarbia,

üs ḥos bahınan biirde ıtırıa.

Onu en ḥaytaḥ tuluyuoñuy?

En tüsteḥḥine -

bukatın köstübekke barıañ.

(4380) Onu öydüö ere!"- diebitiger

    Nurgun Bootur oburgu örü "çines"gına tüste da ette: -"Ar caalı, oğollor!
 Haya doydu batça buoluor dieri ulağan sanaalaah kihiniy, oğollor? Min dieteh
 kihi batça kelen baran tönnübet kihi turdağım!"dii sanaata.

    "Üñkürüs-küölehis"gına tüste,
     hotoy hāra çağıla buola tüste,
     hāralaabıt anńı kurduk

(4385) uhun nurgun tumsun

    buruustaan kükürüyde,
     uon Caañı hotuurun kurduk
     hāra tıñırağın
     aalan kükürüyde,

(4390) saabilan batahın tañnarı tupput kurduk

    timir çıllırıt tütütten
     uot tañnarı sakkıraata,
     telleh tuohu telgii tupput kurduk
     nelim hāra kınatın,

(4395) kumutçu tutta,

    tügeh tuohu cörbölüü tupput kurduk
     timir atara kuturugun
     adaarıtçı tardan kebiste,
     üs bilit ohuuttan

(4400) tañnarı tebinen kebiste da

    ıastaağ kustuk kurduk
     kuugunaan tühen ihen
     sañara iher ühü:
     -"Kör bu!

(4405) Türbüönneehe ce tübestim,

    uhuktaahha ce uolcastım!
     Uol oğo uyana-hatana billere ce buolla!
     Ağahım bierbit
     Ayı kuo dalbar kımńıta,

(4410)çey ere,

oğuruktaah uot subuya batas buolaññin
 bu Ap Çaray bıatın bıha oğson kör ere!
 İyeleeter iyem,
 ağastaatar ağahım!

(4415)Ce, kün tullara,

küheñe bıstara buolla,
 haarian sağ buolla!
 serenen-serbenen olor ere!
 Min tüherin tüstüm da

(4420)küöreyerim billibet,

bararın bardım da
 ergiyerim billibet.
 Bıdaan bırastılarıñ!”- diete da
 ıastaah kustuk kurdugunan tüste da,

(4425)uot subuya batahınan

Ap çaray bıatın
 bıha oğson kebiste da
 tıaha “las”gına ıstanan bararın kıtta,
 ölüü nükeñ badaraana

(4430)örü tullen kebiste.

Ayıı Curağastay buhatır sotçoğotohto
 “holk”gına uhulu ıstanan tağısta,
 toğus uottaah haya ürdüger tağsan
 “lap”gına tura tüste.

(4435)Onton hantan kelbitin körbötö -

Ap Çaray bıatınan sörüü oğusta da
 allaraa tañnarı ıtıyan tüherde.
 Ölüü badaraanıgar tiyen üktene tühüütüger
 ağaha Umsuur udağan oburgu

(4440)tüölbe küöl bıhağahın sağa

düñürün tohuya oğson bierde da

onno tiyen üktene tüste da,

Ap Çaray bıatın

tireğın bulan turar kihi

(4445) uot oğur batahınan bıhıta sınńan kebiste da

örü köttö.

Ol kötön ihen kördöğüne -

Ayıı Curağastay buhatırı kitta

ap tördö Alıp Hara buhatır baran

(4450) oğsuhan erer ebit.

Üs bahıttan ikki baha

hayıa üyege suoh buolan haalbit ebit,

biir bahıttan umsarı battaan sılcın

delbi tahıyan erer ebit.

(4455) Onu kördö da

onno kötön tiyen kördöğüne -

sette anńar inneleeğ ebit,

onon settiennerinen biirde anńar ebit,

ağıs atağınan biirde oğsor ebit,

(4460) onuoğa biirde taba astarbat,

biirde taba oğustarbat ebit.

Sııha astağın,

ğaltı oğustağın aayı

çuoğur oçuos taas hayanı

(4465) toğuta anńar, oğsor ebit.

Ol aayı kutaa uot

üs künnük sirten örü kırbastı.

Bu Nurgun Bootur oburgu

kini da buollar

(4470) sıba tühüögün culayda,

örö kötön kuugunaan tiyde da

abaahı uolun kennitten imippitinen barda;

uot oğur batahınan miinneren ilce barda da,

ikki öttütten ettien imiten ilce bardılar da,
 (4475)üs küös bistiñar tieppetiler,
 ültü sıstılar.
 Ce, eñin tılın etiten-etiten,
 tuotan turan tuoḥ da ispiiskata suoḥ
 ölördüler da,

(4480)(abaahıların ete-ḥaana)
 araas sir siigin üöne buolan
 allaraa doyduga
 çuubuguruu-çuubuguruu sakkırıı toḡunna.
 Bu con kün ıy ıñıaḡa oñordular da

(4485)üöhe doydularıgar
 örü köttüler;
 ikki caḡtar (Kııs Nurgunu aara ilan),
 ikki er kihi buḡatır buolan,
 tördüön köttüler da,

(4490)orto doyduga taḡsan oloro tüstüler.

XVI **Óurgun Aan Doydutugar Ergilliite**

- Üöheeñni buhatır inniger
 Ayı Umsuur udağan
 ħarağın ħarağar,
 (4495)uohun uohugar,
 sireyin sireyiger
 tierden turan sañara turar ühü:
 -“Ce... buo... doğottor!
 Min eter tılbın
- (4500)öydüön isten turuñ ere!
 Bihigini ahtar ayııbit
 ile İeyehsippit,
 köstör uottaah Cöhögöybüt
 anaabit ebit:
- (4505)Ayı Curağastay buhatır,
 en anallaah ħotun oyoğuş -
 bu min baltıbın
 Aytalı Kuonu ılıah İyaahtaahħın;
 ħotuoy, Kılaannaah Kıs Óurgun,
- (4510)en anallaah eriñ
 bu Culuruyar Óurgun Bootur bu turar -
 manı söbülüügün duo?
 Bu kenne kılıñni-sayıñni cühüne suoħ.
 Onu söbülüür buollaħħına -
- (4515)samanan bıha barıah tustaahħın,
 onu tuoħ diirgin biller!”- diete.
 Onuoħa Ayı Curağastay buhatır
 sañara turar ühü:
 -“Ce, ubaydaah eciiyim!
- (4520)Ehigi eppit tılgıtıttan
 tuoruom suoğa.

Halıñ tımmın ħarıydaatıgıt,
suon tımmın toluydugut.

“Kihi-süöhü tördö buoluhtun!”dien

(4525)teriybitter ehigi baargıt.

Bu üöden tügeğitten
tuoh ħostoon tahaariaħ ete miigin? -
onu ehigi tahaardıgıt.

Ĥotun eciyim Kılaannaah Kıs Nurgun,

(4530)bu kihieħe et barar barbat tılgın!

Min sanaabar bararıñ söp.

Barbataħħına daħanı
munnugun uoskun eriyen

ħayata da buollar ılıaħtara -

(4535)onu sanan ere!”- diete.

Kılaannaah Kıs Nurgun oburgu ette
taalan turan baran:

“Erge barar sanaa suoħa da ħaytaħ köñül barıamıy? Urut da tılbın külüüsteen turabın. Barıaħım buollaħa-ħaytaħ töttörü etiemiy!”- diete da erineen uurastılar üöhe uostarıttan üstüüte, allaraa uostarıttan altalıta sillastılar da,

Nurgun Bootur cietiger tördüön kötön kuugunaatılar da sotoru soħus buolan baran tiyen kelliler. Ĥomuraħ ħommotoħ ħolboroñ mañan ħoħo ottotutugar tiyen “duullas”gına oloro tüstüler da, tördüön ile beyelerinen ħaamsan nalılıhan taħsan istiler.

(4540)Ol ihen kördöhtörüne - ürgünñük saħa ürñ kömüs orduuların diekitten Ürüñ Uolan oyoħun ħayıa üyeħe aħalbit, Kün Tuyaarıma Kuonu uñuo iliitiger sieppit, ħañas öttüger Aytalı Kuonu sieppit, uun utarı ħaamsan küögelcihen iheller ühü. Connor utarita körsö tüstüler da aħtıspit con bıııtınan uuraspıtınan-sillaspıtınan bardılar.

Cie ayaħar tiyeet Kılaannaah Kıs Nurgun oburgu “ħines”gına tüste. Ol gınan baran töttörü-taarı ħaama-ħaama sañara sılcıar ühü:

-“Ce, doħottor!

Min eter tılbın
öydüön isten turuñ ere!

(4545) Bu, Ayıı Curağastay buhatıır,
oyohıhun Aytalı Kuonu söbüüötehhine -
subu turar sirgitten ilan bar.

En kıray hıllaan kısıktaah,
sardañalaah hıllaan sayılıktaah,

(4550) tunalğannaah hıllaan doydulaah
kihi bu doydu
tordohtooğ cietiger kiirdehhine,
toburahtaah ahı ahaatahhına,
siikeş tülehi sıırını sıırıttahhına -

(4555) toğus hıllaan olohhuttan
bukatın batan tüheriehtere.
Onu öydüö ere.

İti kenne
min dieteh cahtar

(4560) kelieğ buolan baran
kedemeğeydiirim suoğ da,
ol ereeri, sibiligin bardım.
“Ol hanna bardıñ?” dietehhitine -
Üs nıkeñ ölüü

(4565) Küdey Bağsıtay uustarga bardım;
onton kördöhömmün ağalamın
bu hoço soğuruuñu öttüger
sep-sebırgel,
cie-uot oñottoruoğ tustaahpın.

(4570) Otçoğö ikki buhatıırdar hılbohon baran
mas balağañña olorobut sıtammat!”-
diirin kitta Ayıı Umsuur udağan
eğerdelii-eğerdelii ette:
-“E! Ol ihin endeyen etie duo?

(4575)Min etiem dien istehpine

en urut ettiñ!

Hotuoy, Aytalı Kuo,

horoñ ayıgıt holboobut,

ce, bu anallaah toyon eriñ bu turar.

(4580)ecen ayıgıt biirge aybit ebit.

Onon tuoḥ da ereḡe-hohuta suoḥ bar!”diete da,

er da kihi, cahtar daḡanı üktele-tohtolo suoḥ söbülestiler, barı tögürütçü turannar sillastılar, uurastılar da Ayı Curaḡastay buḡatır oyoḡun “dap”gına ḡarbaan ılla da sotçoḡotoḡto “sur”gınan ḡaalla.

Onton Kılaannaah Kıs Nurgun oburgu ilin ikki ḡotu ikki ardınan kötön kuugunuu turda.

Ayı Umsuur udaḡan töttörü-taarı ḡaama-ḡaama sañara sıritta:

(4585)-“Ce, bu, biebekeydeeh oḡokkolorum!

Min eter tılbin

öydüön isten turuñ ere!

E, ce, set-seleen sitteḡe buollun,

oḡsuhuu ölüü böḡö ültürüyeḡe buollun,

(4590)ḡaannaah ḡara cay ḡalbarıydaḡa buollun!

Añardaas ḡaraḡtaah

abaahı aymaḡtarıttan araḡsıñ!

Ce törüür oḡonu uyalı,

iiter süöhünü kürüölüü,

(4595)töröl beyeni törüttüü oloruñ!

Orto aan iye doyduga

saḡa kihi süöhü tördö buolarga

oñohullan ayıllan kerdillen tüspökküt!

İti kenne,

(4600)Nurgun Bootur oburgu,

oyoḡuñ Kılaannaah Kıs Nurgun

tuoḥ diir sübetitten

cörü dien taḡsar buolaayaḡın!

Sanna sayağas,

(4605)öttüge üütteeḡ -

onu-manı bilbit körbüt-istibit

caḡtar buoluo.

Ce, min ḡallaan oğoto ḡallaammar köttüm!

Anı ehigini bukatın kössörüm suoḡ.

(4610)Ce, oloḡtooḡ turuu sirber ce bardım!

Bıdaan bırastıılarıñ!”-

diete da sotçoğotoḡto

sıtıı sındııs süürerin kurduk

“sur”gınan ḡaalla.

(4615)Ñurgun Bootur oburgu oyoğo eppit ḡoçotun soğuruu öttüger tiyen, toğus taas suorun ḡayatın annıgar tiyen - at saalın kurduk uhun kırdal baar ebit - onno ikki atağın bağanalı üktüön baran oyoğo barbit suolun tonoluppakka körön turda, toğus tüünneeḡ künü melci körön turda.

Ol turan kördöğüne biirde - oyoğo barbit sirin diekitten ḡara bılit kurduk örü orguyda, ḡoñor bılit ḡordurğaata, sürdeeeḡ süüne küüsteeeḡ sillie buolla, bastaah ataḡtaah ḡaltañ ehe tiriitin tañnarı tupput kurduk nay ḡara bılit örü kötön kuugunaata.

Bert ügüs kihi sañata, üömelehe tüstüler da, ıydaağı tiit külügün kurduk toğus suor ḡara con kelen üömelehe tüstüler. Sotçoğotoḡto öro uhuutaan kebistiler - aan doydulara torduya ayağın sağa oñoyon köstübet gına siik tuman tühen ḡaalla.

Üs tüünneeḡ künü melci sürdeeeḡ tıas-uus buolla, tuoḡ da öy meydeeeḡ tuluybat tıaha buolla da, üs tüünneeḡ kün buolan baran ıy ıyınan, kün kününen buola tüste.

Onno kördöḡtörüne - ağıs künnük sirten aydaaran köstör aydam-saydam timir balağan aarırbit, toğus tomtorğolooh toyon kürüöh timir sergeler anııllıbıttar. Üs künnük sirten kündeeren köstör, buḡatırdarı munñan ḡaaydaḡḡa kıayan-ḡoton alcappat kükür taas ampaarı oñorbuttar ebit.

(4620) Toğus timir connor uustar büterdiler da oluruoḥ con buolbataḥtar, nay ḥara bilittarin, bıha kıydaan ıllılar da kelbit aattıktarin dieki örü kötüttüler da, köstö köstübet buolan ihenner sañarallar ühü:

-“Ce, noko, ḥotuoy!

Bihigi eter tılbıtın

öydüön isten turuñ!

Ehieḥe söptööh cieni-uotu oñordubut.

(4625) Uottaḥ ḥaraḥtaah

utarı körbötün,

üs baraa ḥara külükteeḥter

kırıı ḥaraḥtarınan kınçarıybatınar!

Bihigi con manñabitın

(4630) setinñi iy settis kieheetiger

ağıs ḥalçağay ḥara mağaas

atır oğuhu tañnarı ütettereeriñ,

üs uu dolgunun kurduk

küöh ebirien ınaḥ süöhüte ıtaarıñ -

(4635) onon bihigi manñabit

bütüöh tustaaḥ ete!”-

dietiler da baran ḥaallılar.

Onton erdii oyoḥtuu ikki ikkien cieleriger siettihen kiiren bardılar da, ikkieyeḥ beyelere süürbe otut kihi oonñuutunan oonñoon olordular. İnite Ürüñ Uolan ḥoço ḥotugu öttüger olordular, Culuruyar Nurgun Bootur beyetin oloğor olordular.

Ḥoyuularıgar bötönnör,

(4640) ubağastarıgar çaçayannar

oloñḥo saḥa kihi tördö buolan

olorbuttar ühü.

II. DESTANIN TÜRKiYE TÜRKÇESİYLE METNİ

I Yeri Yurdu

Kabuğu kolay soyulan kocaman ağaçlı,
büyük burunlu, etrafı yamaçlı,
dik zirveli;

- (5) Rüzgârda hışırdayarak dağılan kızıl kumlu,
hortumda kabarak yükselen killi,
gürültü ve çatırtı ile dökülen çakıllı,
üç yaşındaki inek kadar iri taş tipili,
dört yaşındaki boğa kadar şangırdayan taş kasırgalı,

- (10) bir yurt imiş.

Doksan derenin çağlayarak birleşip karıştığı
göz kamaştırıcı ve çok geniş vadiliymiş.
Seksen dere coşkuyla akarak
gürültüyle patırtıyla kavuşup

- (15) ana yurt olup

şan ve şöhret kazanmış.

Kimi zaman coşkun kimi zaman sakin yetmiş dere
silkinerek birleşip genişleyerek uzayan
ana yurt olup her tarafa yayılmış.

- (20) Güneye doğru bakıldığında

dokuz aygırın

birbiriyle kavga etmeye hazırlandıkları gibi,
dokuz çıplak (ağaçsız) ve sarp burunluymuş.

Doğuya doğru dikkatlice bakıldığında

- (25) samurun ensesini

eğip tutmuş gibi,

sık ve ulu ormanlıymış.

Kuzeye doğru dikkatlice bakıldığında

sekiz alaca boğanın

- (30) patırtı ve gürültüyle toslaşıp durdukları gibi,
sekiz yüce başlı yekpâre dağlıymış.
Batıya doğru dikkatlice bakıldığında
sekiz yerden kaynayan Araat Denizi²⁰¹,
sekiz günlük yerden
- (35) gürültüyle ve velveleyle böbürlenerek dalgalanmaktaymış.
O (Araat Denizi), arzın merkezî yeri olup
yerleşmiş.
Memleketin sükûneti olup
olağanüstü güzelliğiyle kurulmuş.
- (40) Ucu bucağı bilinmez
kıyısı köşesi görünmez
sessiz sedasız bir ova olup
olabildiğince yayılmış.
Genişliği bilinmez
- (45) sınırı görünmez
geniş bir yurt olup kurulmuş.
Uzunluğu otuz kös²⁰²,
genişliği on kös
ortasında hiç otu ağacı olmayan
- (50) çıplak bir yurt imiş.
“İşte! Bu yer, ancak bir kahramanın yaşaması için uygun bir vatandır.”
diye düşünüyorlarmış.
Yukarı dünyanın²⁰³ otuz dokuz soyunun tamamı
uzanıp bu dünyaya kuş bakışı bakarlarmış.

²⁰¹ Araat Denizi: Oloñholorda ve masallarda orta dünyanın kenarı veya merkezi olarak geçen denizin ismi. Bu deniz, Nurgun Bootur'un yaşadığı ülkenin batı tarafında bulunmaktadır.

²⁰² Köş: Uzaklık ölçüsü olarak kullanılır. Bir günlük yürüyüş uzaklığını karşılamaktadır. Günümüz ölçülerinden yaklaşık 10 km'ye denk gelir.

²⁰³ Sağaların kâinat anlayışına göre üç dünya vardır. Bunlar: Üöhe Doydu: Yukarı (semavi) dünya, gök. Bazı oloñholarda yedi, sekiz ve hatta üç tabakalı olarak anlatılmasına rağmen genellikle dokuz katlı olarak düşünülen bu dünyada, olağanüstü güçlere sahip olan tanrılar bulunmaktadır. Orto Doydu: Yeryüzüdür. Burada insanlar hayvanlar ve bitkiler vardır. Allaraa Doydu: Aşağı dünya, yeraltı dünyası, cehennem. Orta dünyanın insanlarına sıkıntı verip kötülük yapan abaahıların yaşadığı dünyadır. Karanlık, pis kokulu ve içinde fokur fokur kaynayan ateş denizlerinin olduğu bir yerdir.

- Aşağı dünyanın yirmi yedi kabilesinin hepsi
 (55) bu dünyayı sinsice gözlerlermiş.
 Orta dünyanın otuz üç soyunun tamamı
 gelip güneş batmadan ay doğmadan önce
 toplanıp bu dünyayı görüp geçerlermiş.
 Sonra
 (60) birbirleriyle fısıldaşıp
 telaşla şöyle konuşmuşlar:
 “Ar caalı,
 at tatay!²⁰⁴
 Burası her zaman sakın vadili,
 (65) geniş ve coşkun kırlı,
 uçsuz bucaksız ovalı,
 bir yurt imiş.
 Çocuklar! İşte böyle bir yere
 Odun Hıllaan’ın tayin ettiği
 (70) Çıñıs Biis’in gösterdiği
 Süñ Hıaan²⁰⁵ uluslarından,
 Süge Toyon²⁰⁶ oymaklarından,
 Süñken Erilik soydaşlarından,
 Odun Biis Oğonñor²⁰⁷ ve Cılğa Toyon
 (75) birini yaratıp tayin edip indirdiği zaman
 bu yer efendisini bulacaktı.
 Değil mi dostlar?

²⁰⁴ Ar caalı, at tatay! (er caalı, et tatay!): Oloñho kahramanlarının şaşkınlıklarını, hayranlıklarını, korkularını, sızlanmalarını veya memnuniyetsizliklerini ifade eden ünlem. Türkiye Türkçesine cümle içerisindeki durumuna göre “vah!, ah vah!, vah vah!, nasıl!, yazık!, ne yazık!” olarak çevrilebilir. Bu ünlem, “ar caalı, at tatay!” şeklinde arka arka kullanıldığı gibi “ar caalı” veya “at tatay” gibi tek tek de kullanılabilir.

²⁰⁵ Hıaan: 1. Büyük, ulu, muhterem, başka isimlerle birlikte en yüce unvan gibi saygı ifade etmek için kullanılır. 2. Destani veya efsanevi kahramanların, yüce ruhların veya hayvanların isimlerinin bir parçasıdır.

²⁰⁶ Toyon: 1. Efendi, hükümdar, âmir, emir verme gücüne sahip olan, kumandan, rehber, önder, evin veya ailenin büyüğü, kadının kocası, efendisi; oloñholarda, masalarda ve efsanelerde karşılaşılan kahramanların ve olağanüstü varlıkların adlarının önüne “bay” yerine unvan olarak kullanılır. 2. Kayınpeder. 3. Âmirlik, hâkimiyet.

²⁰⁷ Oğonñor: İhtiyar adam, dede, soy reisi, koca, şeref ve itibar unvanı.

- Bundan sonra
 bu eriyip tükenen sulu,
 (80) yıkılıp yok olan ağaçlı,
 boz benekli öz yurdun, orta dünyanın
 mutlu insanların ve hayvanlarının
 görülmedik bolluğunu,
 geniş hediyelerini,
 (85) yüce kısmetini ve bahtını;
 bu aşağı dünyanın
 yirmi yedi kabilesinin
 tek efendisi olan
 Arcañ Duolay Oğonñor ve
 (90) Adağalaah²⁰⁸ Ala Buuray Emeeñsin,²⁰⁹
 Üç Nüken Üöden'in²¹⁰ dibine yerleşip
 gizlenerek yaşayan
 derin yerin yalancılarıyla
 dipsiz yurdun sahtekârlarıyla
 (95) yeraltının düzenbazlarıyla
 sekiz ayaklı ucubeleriyle incitip
 tek gözlü güney oğlunu
 açgözlüyü bilerek çıkartıp
 orta dünyanın mutluluğuna engel oldular.
 (100) Yeni doğan bebeğin beşiğini devirdiler.
 Otlayan hayvanların çitlerini eğdiler...
 İşte bu bizim gördüğümüz, yerimiz yurdumuz
 abaahı²¹¹ yeri mi olacak?

²⁰⁸ Adağalaah: Ağırıklı, bukağılı, köstekli, kalıplı, tahta prangalı, tahta köstekli ve tahta çizmeli.

²⁰⁹ Emeeñsin: İhtiyar kadın, nine, eş, hanım.

²¹⁰ Nüken Üöden: Aşağı dünyadaki kötü ruhların ülkesinin ismi. Bu ülkenin hâkimi ise Arcañ (Arsan) Duolay'dır. Nüken: kuytu yer, karanlık yer. Üöden: Şerir ruhların yaşadığı yer, cehennem, dipsiz çukur, uçurum.

²¹¹ Abaahı (ayının zıddı): 1. Şer, şerin kökeni; insana zarar veren yahut kötülüğe sebep olan her şey, insan menfaatine zıt olan her şey, göreneğe uymayan yahut anlaşılmayan bir hâdise, kırgınlık ve neşesizlik, herhangi bir kimsenin kendisini kolaylıkla elinden kurtaramadığı kötü alışkanlık ve tabiat; şer, zarar ve kötülük meydana getiren kabiliyet. 2. Sayısız şerir ruhların genel adı. Bunlar, üst, orta ve

Şimdi ne kurtaracak
 (105) biz ayı²¹² oymağını ve
 kün ulusunu?" diye bağışmışlar...

---

aşağı dünyada yaşayarak tabiattaki şer unsurunu temsil ederler. Abaahıların bütün canlı ve cansız varlıklara kötülük ve fenalık getirdiklerine inanılır. 3. Genç kızları takip eden ve onları elde etmek için ayı bahadırlarıyla kavga eden ve onlara karşı her zaman mağlup olan efsanevi kötü ruhların (ucubelerin) genel adıdır.

²¹² Ayı (abaahının zıddı): 1. Varlık, yaratılış, yaratıcılık, yaratıcı unsur. 2. Yaratıcılığın gerekli unsuru olan iyiliğin kökeni; gözüken ve gözükmeyen dünyada insana hayırlı olan iyi ve temiz her şey; iyi ruh hâli, mizaç, vasıflar (abaahının zıddı olan) iyilik. 3. Yaratıcılık ve iyilik unsurlarını temsil eden yüksek mahlukların (iyi ruhların, meleklerin) genel adı; ilah, tanrı, yaratıcı. İnsana, faydalı hayvanlar ve bitkiler hep bu varlıkların eseridir. 4. Masallarda; şerir varlıklara ve devlere (abaahılara) karşı müdahale eden, kahramanlıklarıyla ortaya çıkmış adam, kahraman.

II Nurgun'un ve Aytalı Kuo'nun Orta Dünyaya Yerleştirilmeleri

O zaman bu yeryüzü halkının, ayı oymağının ve kün ulusunun²¹³ konuşmasını yukarıda Odun Biis Oğonńor ve Cılğa Toyon duymuş. Sonra Cılğa Toyon şöyle söylemiş:

“Evet, gerçekten de

(110) bu yeryüzünün

mutlulukla yaşayan canlılarının hepsine,

yukarıdaki ve aşağıdaki abaaahılar,

çok zarar verecek,

neşeli insanlarını ve hayvanlarını

(115) yok edecek hâle gelecekler.”

Haydi gidin!

Emirleri yerine getiren

güneş yüzlü üç hadim delikanlı,

bu görünen apaydınlık gökyüzünün

(120) ötesinde

çok feyizli ve tertemiz ak göğün

tepesinde yaşayan,

yüce ak gökyüzü kışlaklı,

parıldayan ak gökyüzü yazlıklı,

(125) ışık saçan ak gökyüzü yurtlu,

süt gibi göl yerli,

süt gibi beyaz tenli,

yumuşak ve sıcak nefesli

Ürüñ²¹⁴ Aar²¹⁵ Toyon'a ve

(130) Ürüñ Aarlı Hotun'a²¹⁶ gidip

²¹³ Ayı Oymağı (Ayı Haaan Oymakları), Kün Ulsu (Kün Haaan Ulsuları): Genellikle arka arkaya kullanılırlar. Bu kavramlar, hem orta dünyadaki hem de yukarı dünyadaki bütün iyi ruhları ve tanrıları karşılayan ortak bir kullanımdır. Ayrıca orta dünyada yaşayan hiçbir olağanüstü güce sahip olmayan Sağa milleti de bu kavramlarla karşılanır.

²¹⁴ Ürüñ: Ak, beyaz ve beyazlıktır. Ayrıca süt ürünleri anlamına da gelmektedir.

²¹⁵ Aar: Aynı cinsten olan herhangi bir şeyin en iyisi, muhterem, sayın, mukaddes, ilahî, pak ve azametli demektir.

söylediğim şu sözlerimi iletin:

“Boz benekli orta dünyada
yarattığımız insanımız ve hayvanımız
kararsız talihle talihlendi.

- (135) Sabit olmayan kismetle kismetlendi.
Muhkem olmayan kaderle kaderlendi.
Orta dünyada doğmuş kişiyi;
isli dumanlı eve giren
tozlu topraklı aşı yiyen

- (140) düşüncesizce davranan halkı;
görünmez güçlüler,
abaahı başçıları,
güneyin en ucubeleri,
bölük bölük toplanıp

- (145) ne var ne yok çabucak yok etmek istiyorlar.
Biz burada, onlar için bir koruyup kollayıcı yaratmalıyız.”
Bu aydınlık aşağı semada,
parlak merdivenin üzerinde,
ışıklı harika merkezinde yaşayan

- (150) Ayıña Sier Toyon’dan ve
Ayı Nuoralcın Hotun’dan,
dünyaya gelip yaşayan oğul ve kız:
Oğul iki, kız da bir yaşına geldi.
Oğulları:

- (155) “Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış,
boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
doru renkli hırçın atlı
Culuruyar²¹⁷ Nurgun²¹⁸ Bootur²¹⁹” diye

²¹⁶ Hotun: 1. Ev sahibesi, ev kadını, eş, hanımefendi. 2. Hürmetle anılması lazım gelen yerlerin (şehir, nehir) ismine ve kadın cinsinden olan tanrıların adlarına ilave edilir.

²¹⁷ Culuruyar: İleriye doğru gayretle atılan, engel tanımayan ve gözü pek anlamlarına gelir.

²¹⁸ Nurgun: En mükemmel, en iyi, birinci, şanlı bahadır, şanlı kahraman, oloñho kahramanının adıdır.

adlı bir bahadır var.

- (160) Bu bahadırın kız kardeşi:
Sekiz kulaç örgülü Aytalı Kuo²²⁰, diye
bir kız var.
Ben (Cılğa Toyon), bu Nurgun Bootur'un adını
sekiz uçlu, dört köşeli
- (165) şeffaf taştan direğin
en üst kısmına
hayat kudretini zayıflatarak
ana canını güçlendirerek
"Seçkin memleketin
(170) hür bahadırlarının başı ol!" diye
al kanla yazdım.
"Acımasız dünyanın sahtekârlarını yargılamaya,
öteki dünyanın yalancılarını takip etmeye
görevli kıldım.
- (175) Orta dünyanın
gücünün yarısı kadar güçlü,
zenginliğinin yarısı kadar zengin,
mutluluğunun yarısı kadar da mutlu,
bir kişi olmalıdır.
- (180) Keskin bakışlıyı
dik dik baktırmamak için
ağzından hayırlı söz çıkmayanı
konuşturmamak için
gürültülü gökyüzünün
- (185) doymak bilmez tek gözlü muzır çocuklarını
yüzükoyun getirmek için görevlendirdim.
Tek gözlü abaahı oğullarının

²¹⁹ Bootur: 1. Kahraman, fevkalâde cesur, güçlü, çevik, yiğit, bahadır. 2. Oloñho kahramanlarının ismine takılan unvan.

²²⁰ Kuo: Güzel, ince ve zarif anlamındadır. Oloñhoda, masallarda ve efsanelerdeki kadın kahramanların isimlerinin sonlarında kullanılan bir çeşit unvan.

şanlarını, şöhretlerini yerle bir etmek için yarattım.

Ayı oymağını korusun diye yarattım.

(190) Kün ulusunu savunsun diye görevlendirdim.

Okludan sakınmasın,

yaylıdan korunmasın,

kuvvetliye yıkılmasın,

heybetliye eğilmesin,

(195) kötü dilliyi konuşurmasın,

kem gözlüyü dik dik baktırmamasın,

diye yarattım.

Şimdi bu ihtiyarlara gidip

söylediklerimi iletin.

(200) Bu orta dünyaya;

bahadırın yaşayacağı,

çevresi kırk köslü,

uzunluğu otuz köslü,

düz ve bembeyaz ovaya

(205) bu oğlu ve kızı yukarıdan indirin.

Duanın en hayırlısını edip

sözün en güzelini söyleyip

doğan yavruyu belemek,

baktıkları hayvanları çitlemek,

(210) mukaddes ateşi tutuşturmak,

huzurlu evi hazırlamak,

altın at direğini dikmek,

dört kalın direği yerleştirmek (dikmek),

boz benekli orta dünyada hayat kurmak için

(215) göklerin efendisinin adını yüceltmek için yurt tutsunlar.”

diye söylemiş Cılğa Toyon.

Emirleri yerine getiren

güneş yüzlü üç hadim delikanlı,

durup baktıktan sonra

- (220) göz açıp kapayıncaya kadar
gidip iletmişler.
O zaman Ürüñ Aar Toyon,
“E,²²¹ ce, gerçek!
Söylenecek her şey söylendi...
- (225) Güçlü kuvvetli Kün²²² Erbiye, haydi git!
Bu aydınlık aşığı semada oturan
Ayıña Sier Toyon’a ve
Ayıı Nurağalcın Emeəhsin’e,
ikisine de gidip
- (230) kendilerinden dünyaya gelen,
Nurgun Bootur’u ve Aytalı Kuo’yu
orta dünyaya indirmelerini söyle.
Odun Biis tayin etmiş.
Cılğa Toyon talimat vermiş.
- (235) “Bu orta dünyaya,
fevkalade bolluğa yerleşmek için
bol kismete ulaşmak için
derin girdap gibi
mükellef kıımız ziyafeti vermek için
- (240) alaas-sıhının²²³ ortasına kadar
kayın ağacından direkleri dikmek için insinler.
Kutlu doğu ufkundan
İeyeəhsit Ȟotun²²⁴,
rengârenk püskülleri çeyiz versin.
- (245) Altın sarısı kutlu gökyüzünden

²²¹ E!: Şaşma, merak, şüphe, sevinç, kızgınlık ve küçük görmeyi ifade eden ünlem. Türkiye Türkçesine cümle içerisindeki durumuna göre “e!, eh!, vah!, vay vay vay!” şeklinde çevrilebilir.

²²² Kün: 1. Güneş, gün. 2. Masal ve destan kahramanlarının isimlerine; saygı, güzellik ve ululuk ifade etmek için eklenir.

²²³ Alaas-Sıhı: Etrafı ormanla çevrili kırlık alan. Sağalar genellikle böyle yerlerde ev kurarlar.

²²⁴ İeyeəhsit Ȟotun: “İeyeəhsit” şeklinde de kullanılabilir. Orta dünyada yaşayan insanların ve hayvanların koruyucusu olan, kadın olarak düşünülen tanrının adıdır. Özellikle doğum zamanında, bebeği ve annesini abaalıların fenalıklarından korur.

kızıl alacalı ineğin çekeceği kadar yük alsın.

Feyizli ve hareketli ak semadan

Uottaah Cöhögöy²²⁵,

ak renkli atlar bahşetsin.

- (250) Bu orta dünyaya
Nurgun Bootur'u ve Aytalı Kuo'yu indirsinler.
Hemen gidip söyle!"
O zaman Kün Erbiye Bahadır,
ateş gibi parlak Çolpan yıldızının kaydığı gibi süratle
- (255) bir anda gürültüyle ve patırtıyla uzaklaşmış.
Ayıña Sier Toyon'a ve
Ayı Nurağalcın Emeehsin'e gelip
Ürüñ Aar Toyon'un söylediklerini iletmiş...
Onu dinleyen ihtiyar adam ve karısı,
- (260) üç küös²²⁶ zamanı kadar donup kalmışlar.
Daha sonra,
ihtiyar adam, iç çeke çeke şöyle söylemiş:
"Ben çocuklarımı,
kara kanlı yüreğimin süsü
- (265) kapkara karaciğerimin köşesi gibi
düşünürken
ulu efendilerimizin söylediklerini
nasıl yapayım?
Ama indirip göreceğim...
- (270) Kün Erbiye Bahadır, o efendilere
en özel haberci ve
güvenilen elçi ol.
Benim oğlum doğduğunda
acı acı ağladığında

²²⁵ Uottaah Cöhögöy: "Cöhögöy" şeklinde de kullanılabilir. Orta dünyada yaşayan insanlara hayvan sürüleri bahşeden tanrının adıdır. Aygırların ve kısırağların da koruyucusudur.

²²⁶ Küös: Sağalarda bir zaman ölçüsüdür. Küös Bıstıña: Halk dilinde yemeğin kaynama süresini ifade eder. Yaklaşık olarak bir saatlik bir zaman dilimini karşılar.

- (275) bu aydınlık aşığı sema,
 bataklık gibi ahenkle döndü.
 Işık saçan beyaz sema,
 atıyağın²²⁷ içindeki su gibi çalkalandı.
 Bundan dolayı:
- (280) Güçlü kara boyunlu,
 sert diz kapaklı,
 dolgun kaslı,
 kalın enseli,
 geniş ve sert avuçlu,
- (285) heybetli görünüşlü,
 çevik yapılı oğlum,
 bahadıra tam örnek
 bir kişi olacak diye düşünüyorum.
 Fakat o;
- (290) çok inatçı karakterli,
 kaş kıvrımları aşağı doğru oldukça sarkık,
 bu yüzden çok sert yapılı bir kişi olacak...
 Orta dünyaya yerleşip oturduğunda;
 isli dumanlı eve girip
- (295) tozlu topraklı aşı yiyip
 düşüncesizce hareket edip
 yırtmaçlı kaftan giymişle görüşüp
 beli büzmeli kaftan giymişle tanışıp
 derin yerin yalancılarıyla
- (300) ayak tepip
 öteki dünyanın dolandırıcılarıyla
 rekabet edip
 dipsiz yurdun sahtekârlarıyla
 tek tek dövüşüp

---

²²⁷ Atıyağ: Kayın ağacı kabuğundan çemberli veya çembersiz bir şekilde yapılmış kap.

- (305) boy ölçüşüp
kafa kafaya
şakak şakağa gelip
onları boyunduruğa alıp
tūrlū tūrlū hilelerine, sihirlerine ve
- (310) pek çok acayip ikiyüzlülüklerine alıştığı zaman...
Çok muhterem ve izzetli olan benim oğlum (Nurgun),
karla kaplanmış çam ağacı gibi kara düşüncelere kapılıp
yüce orman gibi pıhtılaşmış kara kan döküp
kalacak olursa...
- (315) Eğer
bir suç veya bir kusur işlerse
ayı haan oymakları ve
kūn haan ulusları,
onu koruyup esirgesinler...
- (320) Benim bu ağızımdan çıkanı,
açıkça ve eksiksizce ilet." demiş.
Bu sözleri dinleyen Kūn Erbiye Bahadır,
geldiği yöne doğru
bir anda gürültü ve patırtıyla uzaklaşmış.
- (325) Sonra
Ayıña Sier Toyon'un ve
Ayı Nurağalcın'ın
gözyaşları,
yanaklarının ortasına kadar boncuk boncuk süzüle süzüle akmış.
- (330) Birbirlerine şöyle söylemişler:
"Ayrılacak mıyız yoksa kopacak mıyız?
Hemen toparlanıp yavrularımızı hazırlayıp gönderelim...
Haydi
dokuz genç turna gibi yiğitler!
- (335) Sekiz beyaz dişi turna gibi güzel kızlar!
Bu çocukları ok gibi kusursuz yapın.

- Astar gibi ipince giydirin.
 Bundan sonra
 onların ağabeyleri yiğit Mölsüt Böğö²²⁸,
- (340) erkek kardeşin, sevgili yavrun
 Culuruyar Nurgun Bootur'un
 kendisine bağışlanmış, seçilmiş
 genç atını;
 boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
- (345) bineceği, doru renkli hırçın
 atını;
 koşulmuş kızağını,
 güney semanın köşesinden
 arayıp bulup getir.
- (350) Bahadır bir kişinin giyeceği elbisesini ve
 silahlarının hepsini,
 hazırladıktan sonra
 orta dünyaya götürüp
 yerleştir bakalım...
- (355) Kız kardeşin
 sekiz kulaç örgülü Aytalı Kuo'yu da
 beraberinde götürüp
 kalbin etrafındaki yağ gibi
 bembeyaz ve tertemiz bir yere yerleştir.
- (360) Mukaddes ateşlerini yakıp
 huzurlu evlerini kurduktan sonra
 çıkıp gel." demişler.
 O zaman oğulları, yiğit Mölsüt Böğö,
 "Her şeyi çarçabuk hazırlayacağım." diye söyleyip
- (365) güney semanın sınırına kadar
 bir anda gürültü ve patırtıyla gitmiş.

²²⁸ Böğö: Oloñho metinlerinde ayı bahadurlarının adlarının sonlarına eklenen unvan, dayanıklı, sert, kuvvetli, kudretli, sarsılmaz, güçlü, metin, muhkem ve yenilmez, anlamlarına gelir.

Sonra göz açıp kapayıncaya kadar
bir lahzada,
nefes almadan

(370) bir anda,
gelmiş:

“Oğlunuzun ve kızınızın hazırlıklarının
hepsini tamamladım.” demiş.

O zaman ihtiyar adam ve kadın,

(375) el ele tutuşup
kol kola girip
çıkıp bakmışlar...
Gördükleri:

Tek başına ormanlık bir tepe gibi duran,

(380) doru renkli hırçın bir at imiş.

O, dokuz çemberli ve azametli kutsal at direğinin önüne
dağın yalçın burnu gibi
dikine bağlanmış.

At,

(385) ihtiyar karı kocayı görünce

burun deliklerinden

kayın kabuğunun soyulması gibi bir ses çıkartmış.

Atın nefesi de yüce ak göğün

üst ucuna kadar

(390) beyaz sisle
çıkıyormuş.

Bunu gören ihtiyar adam nefesini açıp (bağırarak):

“E... ce... çocuklar! Bu, benim oğluma gerçekten de uygun bir at imiş.

Haydi hanım baksana! Oğlumuzun genç atı nasıl?” der demez yaşlı kadın,
korkup hüngür hüngür ağlayarak kocasının gölgesine sığınmış. Sonra
gözyaşları yanağından boncuk boncuk süzüle süzüle akmaya başlamış.

“Aman bey!

(395) Pek çok sayıda

ürkek beyaz at gördüm.

Ama bu zamana kadar
böylesine heybetlisini
hiç görmedim.” demiş.

(400) O an ihtiyar adam:

“Hanım sus, böyle konuşma!
O aşağı dünya dedikleri acaba nasıl?
Çok korkunç ve dehşetli bir yer olmalı...
Aşağı dünyada,

(405) yirmi yedi kabile var diyorlar...

Orta dünyada,
otuz üç soy var diyorlar...
Batıya doğru bakınca
fırtınalı iki katlı altın sarısı semanın

(410) ötesinde yaşayan

Bağırın Hıra Suorun Toyon’un,
Kibirlenen Uluu Toyon’un,
savrulan toprak kadar
çok adamıyla

(415) tek tek dövüşüp

boy ölçüşebilecek at,
bu olmalı...
Hanım, bu ikimize de bağışlanmamış
bir at...

(420) Artık tamam,

ne çok ne de az söze ihtiyaç var.
En iyisi çocuklarımız için
duanın en hayırlısını edip
sözün en güzelini söyleyip

(425) orta dünyaya gönderelim.” demiş.

Ayıña Sier Toyon (ihtiyar adam)

Sonra: “Ey! Hanım, haydi hemen şimdi onların silahlarına ve eşyalarına bakalım!” demiş. O zaman Ayı Nurağalcın Emeehsin (ihtiyar kadın): “Biz zavallılar, şimdi çocuklarımızın eşyalarına bakakalacağız.” demiş. Daha sonra büyük oğulları Mölsüt Böğö: “Oğlunuzun yanında taşıyacağı silahı ve eşyaları işte bunlardır.” diye hepsini teker teker göstermiş.

Tumaan-imeen ülkesinin kayın kabuğundan kabuklu,
 Hamaan-imeen²²⁹ ülkesinin kayın ağacından ağaçlı,
 (430) uğursuz balığın atar damarından tutkallı,
 aslanın sırtının damarından sargılı,
 semanın dokuzuncu katına vınlayarak giden
 uzun ve mükemmel yaylıymış.

Göğün sekizinci katına vınlayarak giden

(435) çevik okluymuş.

Karşı ormandaki delikanlının
 dudağı ve dişinin belirgin bir şekilde görüldüğü gibi
 ölüm getiren çekilmiş uzun palalıymış.

Kızın gözlerinin ve hilal şeklindeki kaşlarının

(440) fal taşı gibi açılmış bir şekilde görüldüğü gibi
 korkunç mızraklıymış.

İri bir boğa gibi

gürzlüymüş.

Yatan ineğin karnı büyüklüğünde

(445) siyah bir taştan gülleliymiş.

Baştan ayağa kadar

gümüş tozunun renginde

gösterişli bir zırhlıymış.

Yaşlı kadın, oğlu Culuruyar Nurgun Bootur’un kuşanacağı silahları ve giyeceği elbiseleri, gördükten sonra şöyle söylemiş:

²²⁹ Tumaan-İmeen, Hamaan-İmeen (Hatan-İmien Doydu, Tomuon-İmien Doydu, Tutuon-İmien Doydu, Titien-İmien Doydu, Kitien-İmien Doydu): Oloñhoda başkahramanın oku ve yayı için gereken kayın ağacı, kayın kabuğu, karaçam ve eğri tabakalı karaçamın bulunduğu yerlerin adları (Bunlar ağaç isimleri olan hatıñ, tuos, tiit ve kiil ile aliterasyon yapılmaktadır.).

- (450) “Çocuklar! Benim oğlumu,
 Odun Hallaan’ın tayin ettiği doğruymuş.
 Cılğa Toyon’un yarattığı gerçekmiş.
 Çok sevindim, artık içim rahatladı.
 Bey! Ben şimdi kızımı,
- (455) sekiz kulaç örgülü Aytalı Kuo’yu,
 kendim yeryüzü gibi süsleyeceğim.
 Ok gibi kusursuz yapacağım.” demiş.
 Sonra yaşlı kadın evine doğru koşarak hızla içeri girmiş.
 “Sekiz beyaz dişi turna gibi güzel kızlarım,
- (460) Haydi! Çocuğumuzu
 yeryüzü gibi çabucak süsleyelim.
 Astar gibi ipince giydirelim.”
 Dedikten sonra,
 yatırıp bakarak
- (465) oturtup bakarak
 vaşağın kara çizgili ön ayak derisinden,
 kunduzun kürkünün en iyisinden,
 tilkinin postunun en kırmızısından,
 samurun sırt postundan,
- (470) seçe seçe giydirmişler.
 Oğulları, uzun boylu bir adamın
 beline denkmiş.
 Kızları ise kısa boylu bir kadının
 beline denkmiş.
- (475) İkisi birlikte büyüyen
 oğlu ve kızı,
 ihtiyar adam ve kadın ellerinden tutup çıkarmış.
 İhtiyar adam, oğlunu sağ koluna takmış.
 Yaşlı kadın da kızını sol koluna takmış.
- (480) Bu şekilde
 dolunun tutmadığı

- düz ve bembeyaz ovalarının
ortasına kadar gelmişler.
Muhteşem orman gibi kalabalık bir şekilde
- (485) hayırlı ve kıymetli pek çok yakınları toplanmış.
Çok sık orman gibi
hısım ve akrabasının tamamı gelmiş.
Oğlanı ve kızı
tam ortalarına alıp
- (490) etraflarını sarmışlar.
Sonra hepsinin gözyaşı boncuk boncuk akmaya başlamış...
O vakit bu oğlan çocuğu,
birdenbire eğilip saygısını gösterip doğrulduktan sonra
kuru ve sağlam budak gibi
- (495) başını kaldırıp gitmiş.
Eğri ağaç gibi
belini çukurlaştırıp gitmiş.
İki gözünüyle
ayaz zamanındaki Çolpan yıldızı gibi
- (500) parıldayan bir şekilde bakıp
ak kar kuşu gibi
“top” diye bir ses çıkartıp tükürdükten sonra,
şöyle şarkı söylemiş:
“Ce bo!²³⁰
- (505) Aar Toyon²³¹ atam,
Kün Kübey Hotun²³² anam,

²³⁰ Ce bo! (Ce!, Ce bo!, Ce bu!, Ce buo!): Oloñho anlatıcılarının en çok kullandığı ünlemlerden birisidir. Oloñho kahramanları, diyalog bölümlerine genellikle bu ünlemi kullanarak başlarlar. Bu ünlemlerle başlanan dualara, yukarı dünyanın kudretli tanrıların daha çok icabet edeceklerine inanılır. Bu ünlemi, cümle içerisinde sahip olduğu anlama göre Türkiye Türkçesi’ne: “işte, ve işte, ancak, haydi, ya, ne olur, ah, oh, e, ne” şeklinde çevirmek mümkündür.

²³¹ Aar Toyon: Bütün kâinatın var edicisi olan Ürün Aar Toyon’u ve oloñhonun başkahramanlarının babasını karşılayan saygı ve hürmet ifade eden unvan.

²³² Kün Kübey: Hotun kelimesiyle beraber kullanılır: Azametli, muhterem, saygılı, asil, sakın, şefkatli, yumuşak, iyi kalpli, nurani anlamlarına gelir. “Kün Kübey Hotun” tabiri oloñholarda, masallarda ve

- benim ağızımdan çıkana
dikkatlice dinleyip anlayın.
Cılız bedenimizi beslediniz.
- (510) Zayıf kemiklerimizi sağlamlaştırdınız.
Çocuktuk büyüttünüz...
Bu yüzden sizlere sevinçle bakıyorum.
Evet, beni Odun Hıllaan tayin etmiş.
Cılğa Toyon, "bahadıra örnek"
- (515) olsun diye yaratmış...
Sonra benim gibi birisi
yaşadığım ışık saçan beyaz semanın üstünden
orta dünyaya inmek için tayin edildi.
Açgözlü, densiz ve tek gözlü
- (520) abaahı oğullarına karşı
kavga etmek için yaratıldım.
Açıkça gelen iliehey²³³ oğullarına karşı
güreş tutmak için hazırlandım...
Doğup büyüdüğümüz böyle mükemmel bir vatanda,
- (525) bildiğimiz ve öğrendiğimiz her şeyi,
her zaman hatırlamamız için
duanın en hayırlısını edip
sözün en güzelini söyleyerek
bizleri gönderin." demiş.
- (530) O zaman toplanan insanların hepsi,
birden bir araya gelip
sonra gerisin geriye çekilerek
bir ağızdan toyuk²³⁴ söylemişler.
"Ce... bo..."

---

efsanelerde kahramanın karısını veya annesini karşılar. Kün Kübey Hotun adı, Ürüñ Aar Toyon'un karısı Ürüñ Aarlı Hotun'u da karşılar.

²³³ İliehey: Oloñhoda, abaahının karşılığı olarak kullanılan bir kelimedir. Ayrıca orman ecinnilerinin de adıdır.

²³⁴ Toyuk: Sağa sözlü edebiyatında doğaçlama söylenen halk şarkılarına veya ağıtlarına verilen ad.

- (535) Çocuklarımız, yavrularımız!
Doğan yavruyu beleyerek
bakılan hayvanları çitleyerek
canlı mahlukatın başlangıcı olun.
Ölmüşü hayata geri döndürün.
- (540) Kaçıp gideni yakalayın.
Ön ayaklarınızın engeli,
arka ayaklarınızın mânisi yok olsun.
Okludan sakınmayın.
Yaylıdan korunmayın.
- (545) Keskin bakışlı dik dik bakmasın.
Ağzından hayırlı söz çıkmayan konuşmasın.
Yavrularımız, canlarımız!
Yumurtadan daha habersiz
balıktan daha sessiz yaşayın.

- (550) Orta dünyada
çok sulu yemekten boğazınız tıkansın.
Çok koyu (yağlı) yemekten geçirin.” demiş
hepsi birden.

O zaman ağabeyleri yiğit Mölsüt Böğö, alaas-sihının yarısı büyüklüğünde, ağır ağır ilerleyen kara bulutu çekerek getirmiş. Sonra bir at sürüsünü ve bir inek sürüsünü bir tarafa sürüp oğlu, kızı ve onların atlarıyla elbiselerini ve yanlarına aldıkları eşyalarını bulutun üstüne yerleştirir yerleştirmede, hiç vakit kaybetmeden, alıp götürmüş. Geride kalanlar ise onlar gözden kaybolana kadar gözyaşları içinde kalmışlar.

- (555) Orta dünyaya,
göz açıp kapayınca kadar bir lahzada,
nefes alıp verinceye kadar bir anda,
göz kamaştırıcı ve çok geniş vadideki
sarı toprak tepeliklerin

- (560) en kıymetli yerine
gelip “pat” diye inmişler.

- İndikten sonra Mölsüt Böğö,
güneşin dönüş istikametinde üç defa döndüğünde
geniş bir tepe gibi
- (565) şatafatlı bir balağan,²³⁵ ortaya çıkmış.
Kutsal ateşi yakmak için
karla kaplanmış ot yığını ve çakmakla
tüyleri yeni koyulaşmış (bir yaşındaki) buzağı büyüklüğünde olan
çakmak taşıyla
aygırın tersinden kavı,
- (570) “kür” diye bir ses çıkartarak çarpmış.
“Sar” diye bir ses çıkartarak çakmak taşlarını birbirine vurup
ulu ateşi yakmış.
Boğayı yukarı kaldırmış gibi duran
sekiz köşeli,
- (575) Nirile Haaan Ocağında,²³⁶
ateşi öyle yakmış ki odunlar çıtırdamaya başlamış.
Dikkatlice bakıldığında
alaas-sihının yarısı kadar,
geniş ve güzel bir balağan olarak tanınmış.
- (580) Otlak kısrakla dolmuş.
Ovada inek çoğalmış.
Dokuz çemberli
azametli kutsal at direklerine,
boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
- (585) doru renkli hırçın atlarını,
dağın yalçın burnu gibi,
dikine bağlamış.
Geçmiş yıllarda,
eski günlerde,

²³⁵ Balağan: Sağaların dikdörtgen planlı, kırma çatılı ve ince direklerden yapılmış geleneksel evlerinin adı.

²³⁶ Nirile Haaan Ocak: Nurgun Bootur’un orta dünyaya yerleştiğinde evinde gürleyerek yanan ocağının adı.

- (590) evvel zamanlarda,
hiçbir ev eşyası olmayan
bir balağan olmuş.
Bu yiğit Mölsüt Böğö,
indikleri ovalarının etrafında
- (595) güneşin dönüş istikametinde
üç defa koştuktan sonra
özlü sözler söyleyerek
şöyle konuşmuş:
“Ce... bo...”
- (600) Gümüş göğüslü toygarlarım,
bakır göğüslü yavru kuşlarım,
Odun Hallaan’ın tayin etmesiyle
Çıñıs Hallaan’ın talimatıyla
Cılğa Toyon’un atamasıyla
- (605) bu orta dünyaya
yaşamak için indiniz.
Doğan yavruyu belemek,
baktığınız hayvanları çitlemek,
Sağaların atası olmak için
- (610) yaratıldınız.
Ve ne olursa olsun
iğne ucu kadar bile kederi ve kasveti düşünmeyin.
Bir karış dahi olsa arzuza uymayan bir şekilde yaşamayın.
Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış
- (615) Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur,
benim gibi birisinin ağzından çıkanı,
dikkatlice dinle...
Senin kız kardeşin,
sekiz kulaç örgülü Aytalı Kuo’ya,
- (620) her ne olursa olsun
ateşli gözlerinle dik dik bakma.

Acı sözlerinle azarlama.

İri ve kuvvetli beş parmaklıya
gizlice yakalatma.

- (625) Onu yumurtadan daha habersiz,
balıktan daha sessiz büyüt (terbiye et).
Delikanlı (Nurgun Bootur),
benim ağzımdan çıkan sözlerimi
seçilmiş, sağlam muhakemenle
- (630) doğru bir şekilde anla.
Bundan sonra sonsuza kadar
ayrı oymağını ve
kün ulusunu,
öldürtüp zarar verdirme, ağlatıp sızlatma,
- (635) ve onlara hüznü şarkılar söyletme.
Aksi hâlde ayrı oymağı,
sana darılacaktır.
Bunu iyice anla.
Fakat abaahı reislerinin,
- (640) güneyin korkunç açgözlülerinin,
en kuvvetli orman ecinnisinin,
ayrı oymağını ve
kün ulusunu
inciteceği günler gelince...
- (645) Sen, onları koruyup himaye etmekle yükümlüsün.
Onlara gür orman gibi perde,
sık orman gibi kalkan ol." demiş.
Sonra Mölsüt Böğö,
Sağaların gördüğü
- (650) ışık saçan beyaz semaya doğru
yıldızın kayıp gitmesi gibi
bir anda gürültü ve patırtıyla uçup gitmiş.

III Nurgun'un Bahadır Olması

Oğlan ve kız tek başlarına kalakalmışlar.

- (655) Ne de olsa çocuktular,
 (bu yüzden) çok fazla önemsememişler...
 Yalnız başlarına
 10-20 kişinin oyununu oynayıp
 birkaç yıl boyunca böylece yaşayıp gitmişler...
- (660) Oğlan, her gün sabah
 hayvanlarıyla ilgilenip
 avlanırmış.
 Zengin sık ormandan
 avladığı erkek geyikten postlu,
- (665) yavru geyikten etli,
 koca ayıdan yastıklıymış.
 O, sığın burnundan, geyiği burun deliklerinden,
 ayıyı şakağındaki tüyelerinden
 tutup çekerek oynayan biri olmuş...
- (670) Kız, güneşe görünmeden
 bulutlara çıkmadan
 gökyüzüne doğru bakmadan
 yaşayan biri iken...
 Ertesi gün uyandığında
- (675) hoplayıp zıplayıp sek sek atlayıp
 oynayan Nurgun,
 büyüyüp gelişmiş,
 Onun boyu, uzun karaçamın
 ortasındaki budaklara,
- (680) kısa karaçamın da
 en üstündeki taze dallara
 ulaşmış.
 O, beş kulaca denk ince belli,

- altı kulaca denk geniş omuzlu,
 (685) üç kulaca denk uzunlukta kalçalıymış.
 İri karaçamın en iyi parçasını
 kesip kopararak
 kalın görünecek şekilde koymuş gibi
 güçlü ve iri kaslıymış.
- (690) Büyük ve kalın karaçamın orta boyda kütüğünü
 gayret ve hızla tutup
 dik olarak koymuş gibi
 uzun ve ince bacaklıymış.
 Kıvrılmış karaçam gibi
- (695) elliymiş.
 Daireleşmiş karaçam gibi
 ...
 Hızla giden atın ön ayağını
 aşağı doğru tutmuş gibi
- (700) uzun burunluymuş.
 İki boz kakımı²³⁷
 uzatıp tutmuş gibi
 uzun ve kalın kaşlıymış.
 At geminin halkası gibi
- (705) iri ve yuvarlak gözlüymüş.
 Ters yüz çehrelî,
 baş aşağı şakaklı,
 sarkan elmacık kemikli,
 birbirine kavuşmayacak kadar kalın dudaklıymış.
- (710) Sırtı kambur,
 ayakları eğri büğrü,
 oldukça kararlı yapılı,
 çok inatçı tabiatlı,

²³⁷ Kakım: Sansargillerden, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli kürkü değerli, etçil hayvan, as.

- kabarmış kan pıhtılı,²³⁸
- (715) sınırları büzülen (öfkesinden),
 coşkunu akan kanlı,
 sert adaleli,
 çok geniş omuzlu,
 kuvvetli diz kapaklı,
- (720) sağlam kaslı,
 her şeyi kendisine kement gibi çeken avuçlu,
 hakikaten de
 heybetli görünümlü,
 bahadıra örnek,
- (725) çevik yapılı
 biri olmuş.
 Erkek çocuklarının en birincisine,
 Sağların en önde gelenine
 denk bir kişi olmuş.
- (730) Kız on altı yaşına
 oğlan da on yedi yaşına gelmiş.
 Ama kendilerine hiçbir şey bildirilmemiş.
 Bu yüzden Nurgun Bootur,
 şöyle düşünmeye ve
- (735) kendi kendine konuşmaya başlamış:
 “Bu,
 parça parça iki katlı altın sarısı yukarı semanın
 ötesinde,
 ördek yumurtasının sarısı gibi renkli,
- (740) pek güçlükle gözüken gökyüzünün
 güney tarafının ötesinde yerleşmiş olan
 silkinerek uyanan
 Kibirlenen Uluu Toyon,

²³⁸ “*Kabarmış kan pıhtılı*” dizesi, öfkeli ve inatçı tabiatlı olmayı ifade eder.

- Bağırın Hıra Suorun Toyon,
 (745) var diye söylemişlerdi...
 O otuz dokuz soyun
 kar tanesi ve yağmur damlası gibi
 çok namlıları (savaşçıları) varmış...
 Benim gibi birisinin
- (750) yüce ismini,
 şan ve şöhretini,
 niçin işitmezler?
 Çocuklar, gelip benimle
 tek tek dövüşüp
- (755) boy ölçüşüp
 niçin bakmazlar?
 Ah! Onları evire çevire nasıl yere vururdum değil mi?
 Bu orta dünyada
 otuz üç soy var demişlerdi...
- (760) Onlar niçin gelip
 kalın zırhımı lekeleyip
 yüce adımları yıpratıp
 tertemiz yüzümü kirletip
 gitmezler?
- (765) O zaman sakinleşirdim..."
 demiş.
 "Bu aşağı dünyada
 yirmi yedi kabilenin efendisi
 Arcañ Duolay Buor Mañalay Oğonñor'un
- (770) yaşadığını söylemişlerdi...
 Boğuk bir ses yankılandıran
 Üç Nükeñ Üöden ülkesinin kapısını,
 bir lahzada kavrayıp
 zifirî karanlık zindanından,
- (775) örümceğin saplandığı,

- her şeyi içine çeken bataklık ülkesinden,
 üç yerinden parlayan girdaplı
 kocaman Ateş Denizi²³⁹ yurdundan,
 tek gözlü
- (780) abaahı reislerini,
 tek gözlü
 uzun boylu ve biçimsiz vücutlu kapkara çocuklarını çıkartıp
 benim gibi birisiyle
 kafa kafaya dövüştürüp
- (785) şakak şakağa oydurup
 bedenimi acımasızca hırpalatıp
 görmezler çocuklar!
 Eğer onlar gelselerdi...
 Kendime doğru çekip
- (790) ense çukurlarına batırırdım, değil mi çocuklar?
 Benim gibi birisi yaratılıp
 bu orta dünyaya inmiş.
 Ama adım sanım hiç duyulmamış galiba?
 Veya nasıl duyulmuş?
- (795) Fakat orta dünyaya inmiş adım
 dört yaşındaki boğa olup
 her yolda
 gür bir sesle böğürecek diye düşünüyorum.
 Boylu bir aygır olup
- (800) bütün geçitlerde
 yüksek sesle kişneyecek diye düşünüyorum.
 Tek başıma
 her gün
 etrafımda dönüp duracak mıyım?" diye düşünen
- (805) Nurgun, çok gücenip

²³⁹ Ateş Denizi (Uot Bayağal, Uot Kudulu Bayağal, Uot Muora): Aşağı dünyadadır. Her şeyi içine çekip yutan, çok uzaklardan alevleri görülebilen bir denizin adıdır.

kederlenir.

Geceleyin uykusu gelmez.

Gündüz ağzına hiçbir şey koymaz.

Kız kardeşiyle konuşmaz.

(810) Gülüp oynamaz olmuş.

Bundan dolayı Nurgun'un kız kardeşi, için için:

“Ağabeyim neden kızdı, neye darıldı?

Niçin morali bozuldu?

Pişirdiğim yemeği mi

(815) yoksa diktiğim elbiseyi mi beğenmedi?

Neden?” diye...

Çok utanmış ve düşünmeye başlamış.

Ama korkup hiçbir şey söylememiş.

Utangaç bir şekilde otururken içine bir hüznün çökmüş...

IV Abaahı Oğlunun Aytalı Kuo'yu Alıp Kaçması

Ñurgun Bootur sonra
sekiz halkalı ve kenarlı,
azametli, dağlı ve tepeli
kâinat anasının

(825) altın sarısı merkezine,
yüksek yuvasına doğru gitmek için
atına atlamış.

Kar yığılmayacak kadar düzgün,
çok geniş ve bembeyaz bir vadinin ortasında...

(830) Hızla giderken atı birden ayaklarını direyerek durmuş.
Ñurgun çevresine dikkatli bir şekilde bakmış.

O,
en kuzeyden,
Kuhtuy²⁴⁰ yolu yönünden,

(835) doymak bilmez gürültülü gökyüzünün
kuzey tarafından çok korkunç ve şiddetli
bir kasırganın yaklaştığını görmüş...
Ak bulut, toz kaldırıp dalgalanarak yükselmiş.
Semanın en tepesinde

(840) kara bulut toplanmaya başlamış.
Sarımtırak bulut, hızla yükselmiş.
Sonra çok korkunç ve dehşetli bir kasırga olmuş.
Erimiş ağaç, sırt sinirleri gibi
yukarı doğru çekilip düşmüş.

(845) Sert ağaç, öküzün kuyruğu gibi
yukarı doğru çekilip düşmüş.
Yüce sema,
torduyan²⁴¹ içindeki su gibi dalgalanmış.

²⁴⁰ Kuhtuy (Kuktuy): Ohotsk şehri yanında Ohotsk Denizi'ne dökülen bir nehrin ismi.

- Dipsiz uçurum,
 (850) atıyağın içindeki su gibi çalkalanmış.
 Orta dünya,
 yosunun gölde dalgalandığı gibi yavaş yavaş dalgalanmış.
 Okyanus suyu çalkalanmış.
 Deniz suyu fışkırmış.
- (855) Karşıdaki dik kayalı dağların
 zirveleri kopup yuvarlanmış.
 Ovanın içi alevlerle dolmuş.
 Sonra yukarıda gözükken apaydınlık semada,
 torduyanın ağzı büyüklüğünde bile
- (860) parlaklık görünmeyecek kadar
 şiddetli bir kasırga olmuş.
 Dipsiz uçurumda,
 kızların ve kadınların kalpağındaki gümüş toka kadar bile
 ışık görünmeyecek şekilde
- (865) çiyli bir sis, etrafı kaplamış.
 Yaklaşık olarak üç küös zamanı kadar devam etmiş.
 Nurgun fırtına geçince şöyle söylemiş:
 “Er caalı,
 et tatay, çocuklar!
- (870) Ben bu yaşıma kadar
 böyle dehşetli ve korkunç bir fırtına görmemişim.
 Benim gibi birisinin
 sıçramayla yetişilemeyecek kadar yüce ismini
 yukarı ve aşağı dünyanın soyları sopları
- (875) işte böyle sayıp geldiler galiba...
 Canım kız kardeşim,
 şimdi bu fırtınadan korkmuş olabilir,
 gidip bakayım.” demiş.

---

²⁴¹ Torduya: Kayın ağacının kabuğundan ağaç çivileriyle tutturularak yapılan dört köşeli bir çeşit kap.

Çabucak evine yönelmiş.

(880) Evin içine uçarak girmiş.

O, inip sağ tarafa kız kardeşinin yattığı yatağa bakmış. Balağanın bu tarafını iyice aramış. Kız kardeşinin yatağının tahtaları darmadağın edilmiş. Ne yorgan ne de yatak kalmış. O an, içi cız etmiş. Evin içini koşarak üç kez daha aramış. Ama kardeşini bulamamış.

Sonra üç kez kuvvetlice haykırıp boğazı patlayıncaya kadar bağırınca bastığı yer, yaşadığı dünya, atıyağın içindeki su gibi sallanmış. Yeri ve yurdu her şeyi ufalayıp toz edecek kadar bir gürültü kopmuş... Daha sonra orta avluya çıkıp üç kez daire çizerek dönüp etrafta uçmuş. Ama hiçbir haber yokmuş.

Sonra güney tarafta ıssız, dar ve çok yüksek bir yamacın üzerine çıkıp göğe doğru kafasını kaldırıp semanın dokuzuncu katına yönelerek yüksek sesle şöyle seslenmiş:

“Ce... bo...

(885) Dokuz katlı semanın yukarısında,
sekiz katlı semanın ötesinde yaşayan
Ürñ Aar Toyon ve
Ürñ Arlı Hötun,
benim ağzımdan çıkanı dikkatlice dinleyin.

(890) Ben sonu gelmeyecek bir felakete girdim.
İçinden çıkılmaz bir musibete düştüm.
Kardeşim Aytalı Kuo'yu,
göz göre göre uçurttum.
Karanlıkta şaşakaldım.

(895) Karda dolaştım.
Çiye koşup girdim.
Bu yüzden böyle büyük bir musibet gelip çattı.
Görülmemiş bir felaket etrafı sardı.
İlieheylerin en büyükleri,

(900) güneyin en ucubeleri,
abaahıların reisleri,

- şerir ruhların en hilekârları,
galiba Aytalı Kuo'yu kaçırdılar...
- Benim kardeşimi hangi dağ geçidinden,
(905) hangi adlı hangi namlı bahadır
alıp götürdü.
Benim kardeşimin yolunu bana bahşedin...
Erimiş yeni izini,
donmuş eski izini arayıp bulayım.” demiş.
- (910) Buna cevap olarak
yüce semanın yukarı tarafından
çok dehşetli bir gürültü kopmuş.
Sonra Kün Erbiye Bahadır,
yüce ak bulutun sivri tepesine aniden inmiş.
- (915) Güneş ışığı gibi parlak yüzlü,
ay parıltısı gibi ak çehreli,
baştan ayağa kadar
gümüştten zırhlı bir kişi olmuş...
Sonra
- (920) kaşları ve gözleri hareketlenip
dudağı ve dişi kımıldamaya başlamış:
“Ce... bo...
Delikanlı, Kudretli Nurgun Bootur,
benim ağızımdan çıkanı
- (925) dikkatlice dinle.
Buradan en kuzeye doğru gidildiğinde,
yirmi yedi kabilenin efendisi olan
Arcañ Duolay Buor Mañalay Oğonñor ve
Adağalaah Ala Buuray Emeñsin denilen,
- (930) adlı sanlı kişiler varmış...
Onların küçük oğulları,
Timir Iyista Hara Bahadır gelmiş.
Yurdunu yağmalayıp kardeşini kaçırap gitmiş...

- Aytalı Kuo'yu, boğuk bir ses çıkaran zindanlarına
(935) “pat” diye ses çıkaran karanlık hapisanelerine
Üç Nükeñ Üöden dipsiz çukurlarına
alıp götürmüş...
Haydi çarçabuk yola çık!”
Kün Erbiye böyle der demez,
(940) yukarıya, bahadırlar âlemine doğru
bir anda gürültü ve patırtıyla uzaklaşmış.

V Nurgun'un Iyista Hara'yu Yenip Aytalı Kuo'yu Kurtarması

- Kudretli Nurgun Bootur,
atına atlayıp
(945) en kuzeye doğru yönelmiş.
Sekiz uçlu,
yedi düğümlü,
çok esnek ve görkemli kutsal kamçısını şaklatıp
atını kamçılarmış.
- (950) At, karla kaplı dört kuru ot yığınınına benzeyen
taş gibi sert toynağıyla
yatan ineğin karnı büyüklüğündeki
kara taşı şiddetle teperek
yelesiyle ve kuyruğuyla kanatlanmış.
- (955) Gürültüyle uçup gitmiş.
... (Nurgun'un) kulağının sesi,
yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi
çınlamış.
Yüzü, ince söğüt dalıyla
- (960) öldürürcesine dövülmüş gibi
cızırdamış.
Atın, nefesi buzdan mızrak olup
üç günlük uzaklığa,
toynaklarına yapışan kara toprak da
- (965) bir günlük uzaklığa gidiyormuş.
Cılız ve zayıf ağaçlar,
sırt damarı gibi lapa olurcasına yere serilmiş.
Çok sert ve sağlam ağaçlar,
öküz kuyruğu gibi yukarı doğru uzamış.
- (970) Gürleyen yıldırımla arkadaş olup
şiddetli gök gürlemesiyle yoldaş olup
işte böylece gitmiş.

Ne kadar zaman seferde olduğunu bilemeden,
ayrı yerinden ayrılıp

(975) kün yurdundan uzaklaşıp gitmiş.

Kesilen boğanın boğazına benzeyen
Timir Culuo Aattık'tan²⁴²

aşağıya doğru süratle inip geçip gitmiş.

Sonra

(980) pişmemiş balık çorbası gibi

kasvetli yer boyunca,

pişmiş balık çorbası gibi

alaca karanlık yer boyunca ilerleyip gitmiş.

Burası yarım aylı ve güneşli bir yer imiş...

(985) Kakımın pis kokusu gibi

fena kokulu,

gelinciğin kuyruğunu diktiği gibi

kara ateşin fokur fokur yukarı doğru kaydığı

yer boyunca ilerleyip gitmiş.

(990) Sekiz gözlü Kan Denizi'nin

fokur fokur kaynayan yerine ulaşmış.

Ucu bucağı bilinmez,

köşesi kenarı görünmez,

geçidi olmayan

(995) ulu denize vardığında,

atı birdenbire durmuş.

O an;

üç başlı,

çatal kuyruklu,

(1000) büyük bir ejderhaya binmiş olan

ay ışığındaki karaçam gölgesi gibi uzun,

kuzgun gibi kapkara bir kişinin

²⁴² Timir Culuo Aattık (Timir Culuo Aattık): Orta dünyadan aşağı dünyaya götüren demirden, kaygan ve düz bir geçidin adıdır.

ulu Ateş Denizi'nin öteki tarafındaki
sekiz yüce başlı

(1005)yekpâre dağa ulaşmak üzere olduğunu görmüş.

Tepesinden deliği olan buz evine, karargâhına
girmek üzere olduğunu görmüş.

At;

geçmiş yıllarda,

(1010)eski günlerde,

önceki zamanlarda,

Sahaca konuşurmuş.

İnsan gibi anlatırmış.

O an da Uraaňhayca (Sahaca) konuşmuş.

(1015) Nurgun şaşırıp

bakakalmış.

Sonra at üç defa gür bir sesle kişneyip

dört ayağını birden yere sağlamca diremiş.

Ondan sonra

(1020)özlü sözler söyleyerek

şöyle konuşmuş:

“Ce... bo...

Efendim sevgili sahibim,

benim ağızımdan çıkanı

(1025)dikkatlice dinle.

Seçilmiş sağlam muhakemenle

doğru bir şekilde anla.

Bu Timir İyista Hara adlı bahadır,

seçilmiş sağlam sığınağına ulaşırsa

(1030)musibet gelip çatacak.

Çok büyük bir felaket etrafı saracak.

Dikkatli ol, gözlerini dört aç!

Güneşin battığı,

küheñenin²⁴³ koptuğu an

(1035)işte bu andır...

Beni sertçe mahmuzla.

Sonra üzerimde ustaca otur.

Ben, şimdi hızla koşmaya hazırım...

Onun taştan sığınağına

(1040)onunla aynı anda

başarılı bir atlayış yapmamız gerek.”

O zaman abaahı oğlu uçar gibi hızla giderken şöyle konuşuyormuş:

“Buyakam-tayakam!..²⁴⁴

Çocuklar, benim gibi birisinin askeri

(1045)gübre parçası gibi

sürekli artmakta.

Çocuklar, dört yaşındaki boğa gibi zaferim ve talihim

günden güne artmakta.

Arcañ Duolay Buor Mañalay Oğonñor ve

(1050)Adağalaah Ala Buuray Emeñsin,

babacığım anneciğim,

benim ağızımdan çıkkanı

Nükeñ Üöden dipsiz çukurunuzdan,

üç yerinden delikli başınızla

(1055)doğru bir şekilde anlayın.

Sekiz kulaç örgülü dünyalar güzeli Aytalı Kuo'yu,

boz benekli öz yurdundan, orta dünyasından,

dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış

Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur'dan

(1060)habersizce çalıp kaçırıyorum.

Onu, bu gümüş göğüslü toygarımı,

²⁴³ Küheñe 1. Şamanın elbisesinin sırtına dikilen güneşi temsil eden demir halka. 2. Uğursuz, sıkıntılı, belalı ve en kritik zaman dilimi. Sağa inancına göre kamlama esnasında “küheñenin” ipi koparsa şamanın öleceğine inanılır.

²⁴⁴ Buyakam-Tayakam: “İşte böyle!” anlamına gelmektedir. Oloñhoda toyukların (halk şarkılarının) başında iki üç defa tekrar edilen bu başlangıç nakaratı, sadece abaahı kahramanları tarafından söylenir.

bakır göğüslü yavru kuşumu,
 boğuk bir ses çıkaran küflü ve paslı hapishanenize
 “pat” diye bir ses çıkaran zifirî karanlık zindanınıza
 (1065)Üç Nüken Üöden’deki dipsiz çukurlarınıza alıp
 hayat kudretini zayıflatarak
 kara kanını takatsizleştirerek
 ana canını alıp
 abahılığa sokun.

(1070)Katrana katıştırın.
 Abaahı terbiyesini ve geleneğini hemen öğretin.
 Çok çabuk...
 Düşün gecikti.” demiş.

İşte o zaman muhkem ve ücra yerin en tepesinden kara kan fokur fokur kaynamış. Kakımın pis kokusu gibi fena bir koku etrafı sarmış. Sonra aşağıdan çok şiddetli bir ses işitilmiş. Çok kuvvetli bir sevinç ve mutluluk sarmış. O abaahı oğlu, evine ulaşacak olmuş...

(1075)O an Nurgun’un atı üç defa gür bir sesle kişnemiş. Sonra birden sıçramış. Seçilmiş muhkem dağa ulaşıp abaahıyla tam denk gelecek bir şekilde kızağın payandalarını bağlayan kirişler gibi “lap” diye sert bir ses çıkartarak düşmüş.

O vakit ayı bahadırı (Nurgun), ölüm getiren uzun palasını çekip çıkartmış. Üç başlı korkunç ateşli ejderhanın kalın boynunu kesip atmış...

Nurgun Bootur, aşağıya doğru düşmek üzere olan kız kardeşini, elinden “şap” diye çabucak kavrayıp atının sağrısına oturtmuş.

“Seçilmiş genç atım,
 gözlüye gösterme,

(1080)kulaklıya duyurma.

Genç atım,
 ben çağırdığım zaman
 uzak da olsan yakın ol.

yok da olsan var ol!” dedikten sonra

(1085)sağrısına üç defa

“şap” diye vurmuş.

At, o anda çabucak ve gürültüyle gözden kayboluvermiş.

Abaahı oğlu avuçlarını birbirine vurmuş. Sanki iki tahtayı birbirine çarpmışçasına bir ses çıkmış. Çok dehşetli bir şekilde şaşırılmış. Yukarı doğru yerinden sıçramış. Her şeyi kavrayıp kendisine çeken avucuyla ışıktan korunarak bakmış. Karşı ormandaki tepe titreyene kadar şöyle şarkı söylemiş:

“Çocuklar şuna bakın ne kadar açığöz!

(1090)Hangi dipsiz çukurdan geldiğini

anlayamadan

güzeli (avımı) işte böyle ansızın kaptırdım.

Açıktan açığa uçurttum.

Bu acımasız düşmanın

(1095)gözü ne kadar ateşli,

sırtı ne kadar kambur,

ayakları ne kadar eğri büğrü!

Gerçekten de

kazanacağı kadar şöhret kazanmışsın.

(1100)Fakat delikanlı,

ben de sana

seçilmiş ülkeden

uygun bir kişi,

uzaktaki meçhul memleketten

(1105)denk bir kişi olacağım,

diye senin karşına çıktım.

Haydi, teke tek dövüşüp

boy ölçüşüp görelim!

Yavrucuğum, sıcak kanını sıcak,

(1110)pişmiş kanını pişmiş,

içeceğim.

Haydi bakalım delikanlı!

Gözlerini dört açıp dikkatlice durup

benim ellerimin ustalığına bak.” diye

(1115)söyledikten sonra

yüzünü üç defa toprağa sürmüŝ.

Mehtaplı gecedeki karaçamın gölgesi gibi

kapkara olan Timir İyista Hara'nın

yüzü daha da kararmış.

(1120)Sonra ayıı bahadırı (Nurgun Bootur) şöyle konuşmaya başlamış:

“Ce... bo...

Tek gözlü abaahı oğlu,

tek gözlü güney oğlu,

dipsiz yurdun sahtekârı,

(1125)derin yerin yalancısı,

öteki dünyanın hilekârı,

benim gibi birisini aŝađılamak için

gidip kız kardeşimi kaçııp yurdumu yağmalayıp gelmişsin.

Bu yüzden ben

(1130)erimiş yeni izini arayıp bularak

donmuş eski izini takip ederek geldim.

Sırtüstü vurup karnını deŝeceđim.

Yüzüstü vurup sırtını çiğneyip geçeceğim...

Ben

(1135)Odun Hallaan'dan görevli,

Çıñıs Hallaan'dan talimatlıyım.

Orta dünyanın en muhteşem bahadırı

işte benim...” dedikten sonra

kendisini ani bir hareketle gerisin geriye çekmiş.

(1140)Ayıı bahadırı (Nurgun),

eğri bir ağaç gibi

belini çukurlaştırmaya

kayın ağacı gibi

göğsünü kabartmaya başlamış.

(1145)Ak kişinin (ayıı bahadırının) vücudu,

toprak gibi birden kararmış.
 Yüzü kükürt ateşi gibi
 alev alev yanmış.
 Gözünden çakmak ateşi gibi

(1150)kıvılcımlar saçılmış.

Kürek kemiğine kadar inen
 nakışlı gümüş gibi olan
 kıvırcık saçı,
 balık tutma sepetinin ağız kısmı gibi

(1155)tepesine doğru

diken diken olmuş...
 Ondan sonra
 ölümcül uzun palasını
 çabucak çekip çıkartmış.

(1160)Yüksek bulutun sivri tepesinden

dalgalandırarak getirip
 abaahı oğluna kuvvetlice vurmuş.
 O, bu hamleden kaçıp kurtulmuş.
 Abaahı oğlunun nasıl aldığını görememiş.

(1165)Ama o (abaahı oğlu), sol eliyle

kara ve ateş gibi
 çevik palasını
 çabucak çekip almış.
 Ayıı bahadırına,

(1170)deriyi yerden yere vurur gibi kuvvetlice vurmuş.

İki dağın kavuşması gibi
 şiddetli bir şekilde kapışmışlar.
 Kavgaları işte böyle devam edip gitmiş.
 Dağın yamacındaki yalçın kayaları kül gibi

(1175)un ufak edene dek savaşmışlar.

Sekiz derin gözlü Kan Denizi'nin suyunu
 kuvvetlice çiğnediklerinden dolayı taşıyorlarmış.

Sonra ötedeki toprak tepelerin
hepsini un ufak etmişler.

(1180)Üç Nükeñ Üöden dipsiz ülkesini,
yıkacak gibi vuruşmuşlar.
Yarım ayları ve güneşleri,
sanki kaybolacakmış gibi tepetaklak olmuş.
Lanetli bir kargaşa ve

(1185)büyük bir felaket ortaya çıkmış.
Bu ülkenin hayatı yerinden oynamış, düzeni bozulmuş...
O zaman Arcañ Duolay Oğonñor ve
Adağalaañ Ala Buuray Emeñsin'in
geniş göğüsleri yüzükten daha daralmış,

(1190)geniş düşünceleri iplikten daha kısalmış.
Oldukça fazla olan sözleri azalmış, konuşamaz olmuşlar.
İhtiyar (Arcañ Duolay) özlü sözler söyleyerek
oturmaktaymış:
“Alaata-alaata!”²⁴⁵

(1195)Buz gibi tertemiz ve korkusuz dokuz oğlum,
birbirine denk kavgacı sekiz kızım,
benim ağzımdan çıkanı
dikkatlice dinleyip anlayın.
Benim oğlum Timir İyista Hara,

(1200)orta dünyaya çıkarken
ona her çeşit sözü söylemeye çalışmıştım...
Bu yukarı dünyanın uluslarının
ok gibi kusursuz yapıp
cenk oku gibi hazırlayıp

(1205)indirdiği şan ve şöhretlerini (Nurgun Bootur'u)...
Yukarıda Cılğa Toyon,

²⁴⁵ Alaata, alaata!: Sadece “alaata” olarak tek başına da kullanılabilen bir ünlemdir. Şaşma, sevinç, korku, üzüntü, pişmanlık ve keder anlamlarına gelir. Türkiye Türkçesi'ne “ah, vah, of, yazık” şeklinde çevirmek mümkündür.

dört uçlu, sekiz köşeli
şeffaf taştan direğinin
en üst kısmına

(1210)hayat kudretini güçlendirerek
ana canını sağlamlaştırarak
kemiklerini esneterek
taze al kanla yazmış...
Bundan dolayı

(1215) tam ve eksilmez kısmetli,
önüne geçilmez kesin ve sağlam talihli,
bir kişi olacak demiştim...
Sanki bu sözlerimi hiç duymamış gibi gidip
bu felaketi çıkarttın...

(1220)Görürler görmezler!
Çıkıp gidin ve iki bahadırı
orta dünyaya acele çıkarın.
Ayın doğup keyifle yattığı
Kutsal Dağ'ın arkasına,

(1225)güneşin doğup keyifle yattığı
Gümüş Dağ'ın üstüne
çıkarın...
Kendileri ne yaparlarsa yapsınlar.
Bizim oğlumuz şeytan da olsa...

(1230)Ayı oymakları ve
kün ulusları ona hak ettiğini gösterecektir...
Haydi çok çabuk
gönderin!" demiş.
O an kızlar ve oğlanlar

(1235)onları orta dünyaya abaahı şarkısıyla koşarak çıkarmışlar:
"Ce... bo...
Delikanlılar, siz bu dünyanın
Üç Nüken Üöden dipsiz çukurunu ve

Ölüm Suyu'nu...

(1240) ayaklarınızın altına alıp çiğnemek istemişsiniz.

Bu yüzden

bizim babamız olan ihtiyar,

sizi yukarı dünyada

ayın doğduğu Kutsal Dağ'ın,

(1245) güneşin doğduğu Gümüş Dağ'ın,

üstüne çıkarttırıyor...

Delikanlılar, kuyruğunuz darlaşsın.

Başınız genişlesin.

Gittiğiniz yol görünsün.

(1250) Ama geldiğiniz yol

görünmesin." diye söylemişler...

Sonra yukarıya götürmüşler.

O zaman bu bahadırlar,

tüyden daha hafifçe

(1255) oktan daha hızlıca

bir gürültüyle çıkmışlar...

Kutsal Dağ'ın üstüne

"şap" diye düşmüşler.

Onlar inatla vuruşmaya, ısrarla dövüşmeye devam etmişler...

(1260) Üç gün üç gece çarpışmışlar.

Yenişemeyip birbirlerine denk gelmişler.

Orta dünyayı tıpkı yosunun gölde dalgalandığı gibi

yavaş yavaş ezmişler.

Atıyahın içinde suyun çalkalandığı gibi

(1265) endişe ve karışıklıkla çiğnemişler...

Bu kutsal beyaz dağları,

şiddetten neredeyse parça parça olacakmış.

O zaman bu ülkenin ruhları,

süslü kızları ve oğlanları,

(1270) gümüşten beşiklerinin,

ak pak yuvalarının,
 şiddetle ezilip parça parça olmak üzere olduğunu görünce...
 Uzun düşünceleri kısalmış,
 geniş göğüsleri daralmış, endişelenmişler.

(1275) Sonra yukarı, Cılğa Toyon'a şikâyet etmişler: "İşte şu isimli bahadrlar (Timir İyista Hara ve Nurgun Bootur) çok büyük bir felaketi, musibeti ve ölümü çıkarmak üzereler. Bizi kurtarın." diye...

Cılğa Toyon şöyle söylemiş: "E... ce... gerçek! Uzak ülkeden denkler, irak yerden eşitler, ayakta duracak hâlleri kalmayınca... O zaman bu emirleri yerine getiren buyruk tutan gün yüzlü üç çocuk, orta dünyaya gidip benim söylediklerimi onlara tek tek söyleyin. İkisi de çok büyük bahadır. Bu ülkenin tamamını ayaklarının altında çiğneyip ezecekler... Sükûnetle ve barışla hemen ayrılınsınlar!

Yoksa, üç yerinden boğumlu, yedi yerinden girdaplı, büyük Ateş Denizi'nin ortasından filizlenip büyümüş, dokuzuncu kat semanın en zirvesine kadar ulaşmış, buzdan pürüzsüz bir tepe var. Sicim gibi olsa da bağısız, iplik gibi olsa da bağlantısız, güneşin aksi yönünde duran bir tepe. Onun üstüne "şap" diye bir gürültüyle insinler. Orada dövüşüp boy ölçüşsünler.

O zaman onlardan en günahlısı ve kusurlusu, bu yanmakta olan dehşetli ateşin katranına başıyla düşecek... O vakit onu Ateş Denizi içine çekecek, Kan Denizi yutacak... Onların hükümleri işte böyle yerine getirilecek... Çarçabuk onları oraya gönderin." O zaman buyrukları yerine getiren çocuklar yukarıdan gözetleye gözetleye inmişler. Cılğa Toyon'un biraz önce söylediklerini aktarmışlar. O zaman bahadrlar aniden geriye doğru çekilmişler. Abaahı oğlu, başını yukarı doğru kaldırmış. Şöyle konuşmaya başlamış:

"Hey bakın!

(1280) Bu ayı oymakları ve
 kün ulusları,
 benim ağızımdan çıkkanı
 dikkatlice dinleyip anlayın.
 Bu kara dolandırıcı,

- (1285)Ñurgun Bootur,
kardeşini benden kendisi çalıp aldı.
Benim urgan gibi atar damarımı
koparmaya
istekli bir kişi olarak karşımda durmakta...
- (1290)İşte adaminız sorun!" demiş.
O zaman ayıı bahadırı (Ñurgun),
yukarıya doğru bakarak konuşmaya başlamış:
"Ce... bo...
Ayıı oymakları ve
- (1295)kün ulusları,
beni dikkatlice dinleyip anlayın.
Bu tek gözlü abaahı oğlu,
yalan söylüyor...
Hâlbuki benim kardeşim Aytalı Kuo'yu
- (1300)ana yurdumuzdan,
huzur dolu evimizden,
o alıp kaçtı.
Bu yüzden gelip onunla kavgaya tutuştum.
Artık şimdi...
- (1305)Ne geri çekileceğim
ne de verdiğim sözden döneceğim...
abaahı oğlunun benim için
"Korkuttum!" diye konuşmasına karşılık
bir yumurta nerede çürümez,
- (1310)bir erkek evlat nerede doğmaz?
Ben
alın yazımdan endişe etmiyorum.
Ne olursa olsun vazgeçmeyeceğim." demiş.
O zaman ayıı oymakları ve
- (1315)kün ulusları, şöyle söylemiş:
"E... ce... yavrucuğumuz!

Söylediğin, nefesin ve konuştuğun...

Niçin böyle hırçın tabiatlı acaba?

Bu dipsiz yurdun sahtekârıyla

(1320)öteki dünyanın yalancısıyla

derin yerin dolandırıcısıyla

ne zamandan beri dostsun,

birliktesin?

Niçin ondan ayrılmıyorsun?

(1325)Çocuğumuz, yavrumuz,

güneşin doğduğu tarafın karşısında dönüp duran

tek parça buzdan dağın zirvesi

çok korkunç bir yer...

Gidenin gelemediği

(1330)düşenin kalkamadığı bir yer...

Sen inatçılığınla düşmanının peşine

gideceksin galiba..." demişler.

O zaman Kudretli Nurgun Bootur,

birdenbire doğrularak şöyle söylemiş:

(1335)"Asil at tek kamçılı,

er kişi tek dilli,

olur derler.

Böyle dedikten sonra,

ne geri çekileceğim

(1340)ne de verdiğim sözden döneceğim."

Sözleri etrafı çınlatmış.

Gözleri ateşlenmiş.

Beti benzi kararmış...

O zaman ayı oymakları ve

(1345)kün ulusları,

birdenbire geriye çekilmişler.

Parlak bembeyaz yüzleri,

ayın kızıl gecesi gibi

birdenbire kıpkırmızı olmuş.

(1350)Özlu sözler söyleyerek

durmuşlar:

“Ce... bo... delikanlı,
bizim söylediğimiz sözümüzü,
dikkatlice dinleyip anla.

(1355)Sen orta dünyaya yakın ak göğün üstünden

yaratılıp indirileceğin zaman

var eden Aar Toyon baban:

“Çok kararlı yapılı,
ters karakterli ve

(1360)inatçı huylu biri olacak.” demişti.

O, önceden görerek söylemiş...

Biz sana söylemeye çalıştık.

Fakat sen bizi dinlemedin...

Ota düşmüş alın yazın karar versin.

(1365)Yere düşmüş kökün-dalın (talihin) belirlesin...

Başınız genişlesin.

Kuyruğunuz darlaşsın.

O dik zirveye,

tüyden daha hafifçe

(1370)oktan daha hızlıca gidin.

Haydi, oraya ulaşip

teke tek dövüşüp

boy ölçüşüp görün!

Hanginizin zaferi artacak, kim kazanacak?

(1375)Fakat

ayrı oymağının ve

kün ulusunun,

zafer dolu ve şerefli adını yere düşürme...

Ak boğa gibi

(1380)zaferin ve talihin genişlesin.

- Dik bir tepe gibi
başarın ve kısmetin yücelsin.
Seni Odun Biis Oğonñor,
Çıñıs Hıllaan ve Cılga Toyon görevlendirmiş...
- (1385)Seni talihli ve değişmez alın yazılı,
yapmış olmalılar.” demişler.
Sonra yukarıya doğru gönderivermişler.
Birden kulaklarından
yeşil başlı ördeğın kanadının sesi gibi
- (1390)“vız” diye bir ses duyulmuş.
Üç yerinden alev püskürten,
büyük Ateş Denizi'nin ortasından
yukarı doğru yükselmiş güneşin
doğduğu tarafın karşısında dönüp duran
- (1395)buz gibi kaygan zirveye ulaşırıp
“şap” diye düşmüşler.
Sonra su sineğinin sırtının kayganlığı gibi
kaygan ve düz bir yer olmuş...
İki kişinin ayağının gireceğı
- (1400)sivri uçlu bir yer olmuş...
İkisi döz dözse, göğüs göğse itişip durmuşlar...
İşte, güneşin battığı,
küheñenin koptuğu zaman gelip çatmış...
Kim diğerini daha önce
- (1405)baş aşağı vurup bırakırsa
üç yerinden girdaplı,
büyük Ateş Denizi,
tepe aşağı düşene
çok dehşetli ve korkunç bir yer olacaktı.
- (1410)Daha sonra abaahı oğlu
yarım fıçı büyüklüğünde
alevler

üfleyerek
derinden üç defa solumuş.

(1415)Üç defa of çekip sızlayıp inlemiş.

Sonra şöyle özlü sözler söyleyerek
durmuş:

“Çocuklar, bakın!

Delikanlı, benim gibi birisinin ağzından çıkanı

(1420)dikkatlice dinle.

Biz bu yerde
galiba ölüp gideceğiz...

Ama ben,
senin gibi zavallı ve kimsesiz değilim.

(1425)Geniş oymaklı,

kalabalık akrabalı birisiyim...

Benim ablam,

güçlü İtik Hahaydaan Udağan²⁴⁶ (Şaman),

Haydi gel! Haydi gel!

(1430)Ölüm günü gelip çattı.

Yaşanacak sayılı gün kaldı.

Gür orman gibi

pıhtılaşmış kanınla gelip

haydi siperim ol!

(1435)Yüzüstü düşmekteyken

alnımdan destek olacaktın.

Arka üstü düşmekteyken

ensemden destek olacaktın.

Uzak da olsan

(1440)yakın ol.

Yok da olsan

---

²⁴⁶ Udağan: Kadın şaman, büyücü kadın, cadı. Ayı udağana: iyi ruhlarla insanlarla aracılık eden kadın şaman. Örnek: Nurgun Bootur'un ablası Ayı Umsuur Udağan. Abaahı udağana: Aşağı dünyanın abaahıları arasında aracılık eden cadı, büyücü kadın. Örnek: Timir Iyista Hara'nın ablası İtik Hahaydaan Udağan.

var ol.”

Böyle demesiyle birlikte,
en kuzeyden Kuktuy geçiti tarafından

(1445) baca deliği gibi

bir taraftan diğer tarafa delip geçmiş.

Üç başlı,

çatal kuyruklu,

demir puldan tüylü

(1450) azametli bir kartal, kuzeye doğru

sekiz yüce başlı dağın üstüne,

sekiz sert yapraklı karaçamın uçlarını

bir araya toplayıp

kaynayan denizin üstüne

(1455) yukarıdan gözetleyerek bakıp inivermiş.

Yarım fıçı büyüklüğünde

alevleri burnundan püskürtüvermiş.

Ayaz zamanındaki Çolpan yıldızı gibi

gözünün ateşi (bakışları)

(1460) ayıı bahadırının

iki ince omzunun arasından

delip geçmiş.

Sonra abaahı bahadırı şöyle söylemiş:

“Delikanlı al bakalım, bak!

(1465) O, benim sağlam siperim,

kalın kalkanım.

Nasıl? Senin var mı?

Delikanlı, seni savunacak

ancak gözyaşındır...” demiş.

(1470) O zaman ayıı bahadırının

geniş göğsü yüzükten daha daralmış,

geniş ufku iplikten daha incelmiş,

gözyaşı yanağının ortasına kadar

süzüle süzüle akmış.

(1475)Nefesini açmadan,

ak kar kuşu gibi

“top” diye bir ses çıkartıp tükürmüş.

Geniş semaya doğru

başını aniden kaldırarak

(1480)ağlaya sızlaya hazin hazin ağıtlar yakmış:

“Ce... bo...

Güneş battı.

Küheñe koptu.

Geniş göğsüm daraldı.

(1485)Geniş ufukum kısaldı.

Musibet işte böyle gelip çattı.

Çok büyük bir felaket etrafı işte böyle sardı.

İliehey, açıkça helak etmeye hazırlandı.

Abaahı oğlu, kovup yerleşmek istedi.

(1490)Görünmez güney oğlu,

güneşten mahrum etmek istedi.

Bu yukarıda görünen

apaydınlık semanın

yukarısında oturan

(1495)Ayıña Sier Toyon babamızdan ve

Ayıı Nurağalcın Emeñsin anamızdan

birlikte doğduğumuz

Ayıı Umsuur Udağan ablacığım,

uzak da olsan

(1500)yakın ol.

Yok da olsan

var ol.

Kuvvetli nefesimin fidyesi,

güçlü nefesimin bedeli

(1505)ol haydi!

Ben de
doğuştan soyu soppu kalabalık bir kişiyim.”
Böyle der demez
görünen apaydınlık semanın

(1510)yukarı tarafından

çok dehşetli bir kanat sesi
duyulmuş.

O vakit
kayın kabuğunu dibinden

(1515)demet şeklinde bağlamış gibi

çatal kuyruklu,
serilmiş kayın kabuğunu
genişçe açarak yaymış gibi
geniş gümüş kanatlı,

(1520)büyük palayı

baş aşağı tutmuş gibi
gümüştten pullu tüylü,
kocaman bir kazan gibi büyük başlı,
fincan büyüklüğünde ve güzelliğinde gözlü,

(1525)eğri tırpan gibi

uzun ve mükemmel gagalı,
on Caañı²⁴⁷ tırpanı gibi
yırtıcı kara pençeli,
azametli bir kartal görünmüş.

(1530)Güneydeki

dokuz dik zirveli dağın üstündeki
donmuş dokuz çamın
hepsini birden çekip alarak
ağır ağır ve azametle inmiş.

²⁴⁷ Caañı: Verhoyansk şehri. Caañı Hotuura: Verhoyansk şehrinin meşhur tırpanı.

(1535)Sonra üç katlı at kayışı gibi gözünün ateşiyle abaahı oğluna iki ince kürek kemiğinin çukurundan delip geçercesine bakmış.

O zaman abaahı oğlu, ani bir hareketle gerisin geriye çekilmiş... Her şeyi kement gibi toplayan avucuyla ışıktan korunup bakmış. Sonra şöyle söylemiş: “Er caalı, et tatay çocuklar! Tüyer ürpertici kadın beni sıkıştırdı.”

O zaman yukarıdan inen kadın şöyle konuşmaya başlamış.

“Ce... bo...”

Benim ağızımdan çıkan sözlerimi

(1540)iki gözüm canım kardeşim (Nurgun Bootur),
dikkatlice dinle.

Sana ayı oymağının yemeğinden getirdim.

Yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi

sarı kutsal suyu işte atıyorum...

(1545)Haydi kişi olacak kişi isen

onu ağızınla tut!..

Eğer yanlış bir yere düşürürsen

değişmez ve bozulmaz alın yazının sonu gelecek.

Haydi yavrucuğum, gayret et!”

(1550)diye söyleyip atmış.

Nurgun,

ağızını yanlış açıp elinden kaçırarak bir kişi değilmiş.

Ağızıyla “şap” diye yakalamış.

Sonra eskiden olduğu gibi (güçlü) bir kişi olmuş.

(1555)Adalelerindeki kuru damarların uzama sesinin çatırtısı duyulmuş...

O zaman abaahı kızı,

şöyle konuşmaya başlamış:

“Alaata, at tatay kardeşim!

İhilikpin-tahılıkpin,²⁴⁸

(1560)çabalamamı ve yıkılışımı...

gürültümü ve şamatamı...

²⁴⁸ İhilikpin-Tahılıkpin: Abaahı kızlarının söze başlarken söyledikleri nakarat.

Çocuklar, musibet gelip çattı.
Çok büyük bir felaket etrafı sardı.
Haydi bakalım delikanlı!

(1565)Ağzını açiver.

Üç Nüken Üöden dipsiz çukurundan,
Ölüm Suyu'nun üç oynak gölgesinin altından,
yukarı kaldırıp omuzlarımda taşıyıp çıkarttım.
Karla kaplı ot yığını büyüklüğünde pıhtılaşmış kara kanı...

(1570)Delikanlı, eğer onu tutamazsan

bana kızıp darılma.
Kendine kız.” demiş.
Sonra karla kaplı ot yığını büyüklüğünde pıhtılaşmış kara kanı atıp
gözden kaybolmuş.

(1575)Abaahı oğlu ağzıyla “şap” diye yakalamış, bir kerede yutuvermiş.
Yüzünü üç defa toprağa sürmüştü. Üç defa ayı gibi acı acı bağırmış.

Her şeyi kendine çeken güçlü kuvvetli elini sallayıp ayı bahadırının iki ayağının iki arasından tutmuş. Yukarı doğru atmış. Yüksek bulutun ucundan daha yükseğe fırlatıp bir gürültü çıkartmış.

O kişi, ayağıyla yukarı uçup başıyla aşağıya düşmekteyken ablası yüksek bir sesle konuşmuş. Yarım fıçı büyüklüğünde tozlu alevler üfleyivermiş. Onun üflemesi Ateş Denizi'nin ortasında gümüş bir köprü olmuş. Nurgun, “çir” diye bir ses çıkartarak oraya doğru düşerken ... “Şap” diye bir ses çıkartıp iki ayağıyla basıp birden inmiş. O zaman ablası şöyle söylemiş: “Bakın, uurray!” demiş.

Ayı bahadırı geri gelmiş. Abaahı bahadırını sol yanından geri çevirip kendisine doğru çekmiş. Sonra kalın bir gümüş gibi yanına alıp kuvvetlice uzağa atmış.

Ateş Denizi'ne doğru baş aşağı düşerken güçlü İtik Hahaydaan, çok dehşetli bir şekilde bağırmış. Üç yerinden boğumlu şaman davulunu önüne doğru atıvermiş...

(1580)Şaman davuluna tam basmadan önce, Ayı Umsuur Udağan kendi şaman davulunu atıp diğerinkini uzaklaştırıvermiş. İyista Hara, aşağıdaki ateş katranının içine baş aşağı düşmüş.

O zaman güçlü İtik Haḥaydaan, üç küös zamanı kadar, demir turna balığı olup ateş katranının içine girip aramaya başlayıvermiş. Ancak, bütün çabasına rağmen bulamamış.

Ağlaya-sızlaya,

hazin hazin ağıtlar yaka yaka yürümüş:

“İhilikpin-tahılıkpın,

(1585)çabalamamı ve yıkılışımı...

gürültümü ve şamatamı...

İşte böyle çocuklar!

İyista Hara Bahadır'ı da kaybettim.

Artık ayı oymaklarını ve

(1590)kün uluslarını,

ne yenecek, kim galip gelecek çocuklar?

Dönersem ayağım kalçamdan kopsun.

Geriye bakarsam boynum kırılsın.

Yüce insanlar, kendi kendinize hareket edin.

(1595)Korktum, sakındım.” dedikten sonra

ateş gibi birden parlayıp uçmuş.

O zaman Ayı Umsuur Udağan,

bir ileri bir geri yürüyerek

şöyle konuşuyormuş:

(1600) “Ce... bo...

Çocuğum, yavrucuğum,

benim ağızımdan çıkanı

dikkatlice dinle.

Saḥa insanının gördüğü

(1605)parıldayan ak gökyüzünün yukarı kısmında

Odun Biis Oğonńor ve

Cılğa Toyon Oğonńor,

Beni, sekiz köşeli, dört uçlu
şeffaf taştan direği

(1610)yukarı dünyanın kabileleri
açılmış on parmaklarıyla
gizlice yakalayabilirler diye
koruyup beklemem için tayin etmişlerdi.

Ben her ne kadar kadın da olsam

(1615)akan yıldız gibi çabuk yürüyen,
parlayan Çolpan yıldızı gibi hızlı koşan
bir kadını...

İşte bu
senin söylediğin sözünün ruhu,

(1620)iki yaşındaki çocuk gibi gidip
kırmızı bakırdan put olup yüksek sesler çıkardı.
O zaman yüreğim yerinden oynadı.
Hiç sormadan indim...
İşte bu kabahatimden dolayı

(1625)artık hiçbir yere gidemez hâle getirecekler...

Böyle de olsa
öleceğin gün gelirse
çağırıp bak...
Senin nefesinden

(1630)benim nefesim daha güçlü olacak mı?

Ne kadar suçlarsa suçlular
tekrar ortaya çıkıp geleceğim...
Ön ayağının engeli,
arka ayağının mânisi yok olsun.

(1635)Okludan sakınma.

Yaylıdan korunma.
'Hayırlı duanın başı yağlı,
kötü duanın başı kanlı,
olur.' derler...

(1640) Bundan dolayı ben sana
duanın en hayırlısını edip
sözün en güzelini söyleyip
gidiyorum.” diyerek...

Parlayan Çolpan yıldızının hızla kayıp gittiği gibi

(1645) bir anda gürültü ve patırtıyla uzaklaşmış.

O zaman Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur, başını yukarı doğru kaldırıp şöyle söylemiş:

“Ce... bo...

Seçilmiş genç atım,
bana bağışlanmış atım,

(1650) uzak da olsan

yakın ol.

Yok da olsan

var ol.

Hasmımı takip ettim.

(1655) Düşmanımı öldürdüm.

Ak boğa büyüklüğünde
zafer ve talih arttı.

Alaca boğa büyüklüğünde
başarı ve kısmet eşlik etti.

(1660) Zaferli ve kısmetli seçkin isim, yüceldi.

İyilik ve refah, kuvvetlendi.” demiş.

Doğu semanın kutlu

ufkundan

kızıl yilkının yelesini ve kuyruğunu

(1665) ayırıp tutmuş gibi

Siegi Çağıl Aattık²⁴⁹

birden iki tarafa ayrılmış...

²⁴⁹ Siegi Çağıl Aattık (Siegi Çağıl Aartık): Orta dünyadan yukarı dünyaya götüren bir geçit.

Bunun peşinden at, yelesiyle ve kuyruğuyla kanatlanıp uçarak yetişip gelmiş. “Şap” diye bir ses çıkartarak basıp inmiş. Nurgun; atını, iyice semirmiş, böğrü iki kat yağlanarak kuvvetlenmiş ve görünüşü iyice güzelleşmiş bir şekilde görmüş.

Kız kardeşi Aytalı Kuo’yu sağrısına oturtmuş... O, hiç görülmemiş derecede iyi ve güzel bir kız imiş. Kız kardeşiyle yukarı dudaklarından üçer kez, aşağı dudaklarından altışar kez koklaşmışlar. Sonra kudretli delikanlı, atının üstüne bir anda atlayıp sağlamca kurulmuş. Kız kardeşiyle birlikte bindikleri atlarıyla gitmişler.

(1670)Ama geldiği yoldan dönmemiş. Yüzünü en güneye doğru çevirip gürültüyle uçmuş. Sanki yüksek bulutların altından alçak bulutların da üstünden uçup gitmişler...

VI Nurgun Bootur'un Timir Cehintey Adlı Abaahı Oğlu'ndan Tuyaarına Kuo'yu Kurtarması

Nurgun Bootur, uçup giderken dikkatlice bakınca
kõşesi kenarı bilinmez
ucu bucağı hiç görünmez

(1675)her zaman sakin vadili,

genişliği bilinmez
sınırı görünmez
geniş ve coşkun kırlı,
“ak kar yığını” gibi

(1680)ürkek ak atların olduğu bir yer görmüş.

“Kara buz parçası” gibi
yabani hayvanların olduğu bir yer görmüş.
Bunları geçtikten sonra,
ovanın kuzey tarafında

(1685)dokuz ulu çadırın

tüten dumanı görünmüş.
Sekiz küçük çadır
güneşin doğarken saçtığı ışık gibi görünmüş...
Oradan uzağa bakınca

(1690)yuvarlak başlıların bir araya geldiği (birçok kişinin toplandığı),

dimdik perçemlilerin (kısrakların) sürü hâlinde toplandığı,
akşam karanlığının sayılamayacak kadar çok sivrisineği gibi
pek çok kişinin bir araya geldiği
bir yer görmüş...

(1695)Burayı da geçip bakınca

sekiz halkalı ve kenarlı,
yüce dağlı ve tepeli
ana yurtlarının
tam ortasında

(1700)sekiz uçlu,

Aar Kuduk Mas²⁵⁰ bitmiş imiş.

Kabuğu kolay soyulan

devasa karaçam olup

sağlamca kurulmuş ağaç,

(1705)gittikçe büyümüş...

Öteki tarafına doğru

geçip bakınca

vahşi samurun ensesini

eğip tutmuş gibi

(1710)parlayan otlu imiş...

En iyi otun bittiği ovanın yüksekçe bir yerinin üzerine,

alaas-sıhının ortasına

kayın ağacından direkleri dikip

derin ve yuvarlak küçük göl gibi

(1715)parlak kırmızı kaplarını toplanma yerine kurup

derin girdap gibi

mükellef kırmızı ziyafeti hazırlayıp

bekleyen halkı seyretmeye başlamış.

Atının başını çekip

(1720)dikkatlice etrafına bakınca

o zaman

kar kırsığı gibi göğsünü ileri doğru atmış

kır kırsığı gibi saçları seyrelip iki yana düşmüş

etrafındakilerin saygı gösterdiği yaşlı bir kadın görmüş.

(1725)O, ön ve arka gerdanlığını takmış.

Kunduz postuyla kenarları süslenmiş vaşak kürkünden üstlüğünü

omuzlarına atmış.

Boynuzlu kulaklı

²⁵⁰ Aar Kuduk Mas (Aal Luuk Mas, Aal Duub Mas): Kutsal Ağaç. Yerin ortasında bitip dallarının Tanrı'ya kadar ulaştığına inanılan kutsal ağaç. Sağa inancına göre bu ağaçta bir ruhun yaşadığına inanılır, ona adaklar adanıp dilekte bulunulur. İncelediğimiz bu oloñhoda, Kutsal Ağacın sadece ismi geçer. Fakat Sağa sözlü edebiyatında onun hakkında halk şarkıları söylenmiş, masallar anlatılmış ve pek çok oloñhonun da giriş bölümüne konu olmuştur.

- kara tilki derisinden kalpağını
 (1730)başına geçirmiş.
 Sağ eliyle
 at yelesinden kılla süslü, desenli kepçeyi tutmuş.
 Sol eliyle
 oyma nakışlı
 (1735)kayın ağacından yapılmış süslü büyük kırmızı kupasını ağzından
 tutmuş.
 Daha sonra yaşlı kadın
 dokuz katlı göğe yönelerek tazarru ve niyazla
 yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi
 altın sarısı yağı, sesli bir şekilde serpmiş.
 (1740)Boz kırsrağın kırmızıyla
 açık kül renkli kırsrağın bereketiyle
 kısır kırsrağın kırmızıyla
 saç bayramı²⁵¹ yapıp etrafa kırmızı saçarak
 Saħaca toyuk söyleyip şöyle dua ediyormuş:
 (1745) "Ce... bo...
 Talih versin!
 Bereket versin!
 Saadet versin!
 Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış,
 (1750)boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
 doru renkli hırçın atlı,
 Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur,
 atını uçurarak gelmekte.
 Dokuz genç turna gibi bekâr yiğit,
 (1755)onun atının dizginini tutun.
 Eyerinin üstündeki çulu alın.

²⁵¹ Saç Bayramı (İhıah): Ruhani âyinde şamanın kırmızı serpmesi. İlkbaharın son günlerinde ve yazın hemen başlangıcında özellikle kısırak sütünün bol olduğu zamanlarda, ayılara, Ürüñ Aar Toyon'un veya oloñholarda başkahramanın şerefine tertip edilen bayram. Bu bayram, geniş düzlükte ayılara kurban kesilerek ve dualar edilerek başlayıp çeşitli halk eğlenceleriyle devam eder.

Oturması için altına post serin.
 At yelesinden dokuz kılla süslü
 büyükçe bir kapta kımız ikram edin.

(1760)Sekiz beyaz dişi turna gibi güzel kız,
 atın yelesinin sekiz kılıyla kenarları süslenmiş büyük kımız kupasını
 yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi
 altın sarısı yağla
 ayrı ayrı tutup

(1765)onu güler yüzle ve saygıyla karşılayın.
 Yolcu acıkmıştır.
 Seyyahın bir ihtiyacı vardır.
 Culusuyar Nurgun Bootur yavrucuğuma,
 lezzetli ve kutsal aşı yedin.

(1770)Kutsal suyu içirin. ”

Nurgun, yaşlı kadının söylediklerini duymuş. Sonra birdenbire doğrulup atının başını çekmiş. Ak kar kuşu gibi “top” diye bir ses çıkartıp tükürüvermiş. Sonra nefesini açıp şöyle konuşmaya başlamış:

“Ce... bo... ihtiyar kadın,
 benim ağızımdan çıkkanı
 dikkatlice dinle.

(1775)Ben açlık hissettiğimden veya
 omuzlarımdaki elbisem eskidiğinden dolayı
 senin yemeğini yemeye
 kımızını içmeye gelmedim.
 Buradan geçmekte olan bir yolcuym.

(1780)Yürüyen adamım.
 Yoluma gitmekteyim.
 Yol adamıyım.
 Hedefime doğru sabırla gitmekteyim...
 Beni yolumdan, amacımdan alıkoyma.

(1785)Ben hayatım boyunca
 isli dumanlı eve henüz girmedim.

Tozlu topraklı aşı henüz tatmadım...

Şimdi sen “çağırdın” diye
duracak mıyım?”

(1790)O zaman ihtiyar kadın, saygıyla birdenbire eğilerek şöyle konuşmaya başlamış:

“Ce... bo... yavrucuğum,
benim ağzımdan çıkanı
dikkatlice dinle.

Sağaların atası

(1795)Sağa Saarın Toyon ve

Sabıya Baay Hotun adlı
ihtiyar karı koca biziz.

Bu yukarıda görünen apaydınlık semanın
yukarı tarafından yaratılıp indirilmiştik.

(1800)Bizi Cılğa Toyon’un talimatıyla

“Canlı mahlûkatın başlangıcı olun.” diye
orta dünyaya
yerleştirdiler.
Fakat şimdi

(1805)tek gözlü acaray soyları

bizleri incittiler.
Geniş göğsümüz
yüzükten daha dar,
geniş ufkumuz

(1810)iplikten daha kısa bir hâlde oturuyoruz...

Niçin böyle oldunuz? diye sorarsan
Batı Buz Denizi’nin²⁵² sahibi,
Timir Cehintey Bahadır
batıdaki sekiz sıradağın

(1815)eteğinden gelip damat olmak için oturmakta.

²⁵² Batı Buz Denizi (Arğaa Muustaah Muora): Abaahı bahadırı Timir Cehintey’in sahibi olduğu aşağı dünyadaki bir denizin adıdır.

Kün Tuyaarım Kuo
adlı bir kızımız var.
Abaahı oğlu gelip
sevgili kızımızı eş olarak almak istiyor...

(1820) Sen, ona
gür orman gibi perde,
sık orman gibi kalkan ol.
Bizim gibi insanların
şerefli sözlerini

(1825) kurda kuşa yedirme (yabana atma).
Boyun kırıp hürmetle selamlıyorum.
Diz çöküp yerlere eğilerek selamlıyorum.
Birbirine denk üç kara gölgeni
durup selamlıyorum!..

(1830) Benim söylediğimi dinlemediğin zaman
Ecen Ayı'n²⁵³ hiddetlenir,
Horoñ Ayı'n²⁵⁴ kızar.
Ayı oymaklarının hepsi koruyacaklardır.
Kün uluslarının hepsi himaye edeceklerdir.

(1835) İşte böyle benim ağızımdan çıkanı
verde bırakma.”

O zaman yukarıda duran kişi (Nurgun) düşününce: “Bu ihtiyar adamı ve yaşlı kadını gerçekten de incitmiş olmalılar... Ben bunu duyduğum hâlde gidersem “Belki Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur korkup gitti.” derler... Dengimin ayıplamasına, emsalimin sövüp saymasına konu olup gidemem... Artık bahadır olduğuma göre başka bir bahadırın adını duyduktan sonra teke

²⁵³ Ecen Ayı: “*İeyeħsit*” Tanrı’sının diğer adı, İeyeħsit: Ortada dünyada yaşayan insanların ve hayvanların koruyucusu olup kadın olarak tasavvur edilen bir tanrının adıdır. Özellikle doğum zamanında kadını ve doğan çocuğunu kötü ruhlardan ve şeytanlardan korur. Yukarı dünyada yaşar. Ecen’in bazı oloñholarda “*Eciē*” şeklinde yazılışına da rastlamak mümkündür.

²⁵⁴ Horoñ Ayı: Ayıhıt Tanrı’sının diğer bir adıdır. Ayıhıt (Ayıbit, Ayıhıt): Çocukların doğmasına vasıta olan, loğusaların koruyucusu ve genellikle insanlara özellikle de kadınlara iyilik yapan, kadın olarak düşünülen bir tanrının adıdır.

tek dövüşmeden, boy ölçüşmeden gitmem mümkün değil.” diye düşünerek şöyle söylemiş:

“Tamam, ihtiyar kadın, ben kız kardeşim olan,
Aytalı Kuo adlı bu kızı,

(1840)sana bırakıp gideceğim...

On tane dal ve budak salan parmaklıyı,
ona yaklaştırma.

Onu, beş tane büyük kapkara avuçluya,
habersiz yakalatma.

(1845)Yan bakıp

azarlama...

Eğer ona kötü davranırsan

güle güle

ocağını söndürür,

(1850)evini barkını başına yıkarım.

Bundan sakın, gazabımdan kork.” demiş.

Sonra kız kardeşini, yaşlı kadının üstüne doğru gürültüyle bırakmış. Kız kardeşi, dişi bir beyaz turna gibi göz kamaştırıcı güzelliğiyle ve endamıyla yaşlı kadının sağ tarafına inmiş. İndikten sonra yaşlı kadın Aytalı Kuo’yu selamlamış ve sağ elinden sıkıca tutup kendi evine götürmüştü.

Nurgun Bootur ise atının yönünü batıya doğru çevirdikten sonra uçup gözden kaybolmuş. Sekiz şeritli muhkem dağın üstüne geldiğinde durup atından inmiş.

Karaçam korusu gibi koskocaman kır ateşinin başında bir ağacın ay ışığındaki gölgesi gibi siyah, kuzgun gibi kapkara bir kişi rahat bir şekilde oturuyormuş. O kişi, sekiz ineği şişe geçirip ateşin kenarına kızarmaları için bırakmış imiş. Ucu kırılmış karaçam ağacı gibi korkunç olan bu adam, Nurgun Bootur’u fark edince sıçrayıp birden ayağa kalkmış. Gözlerini iri parmaklarıyla sakınıp ona bakmış. Yedinci ayın yedinci gecesini gibi paslı olan gözleriyle bulanık bulanık bakarken geri geri çekilmiş. Hıçkırıp kuzgun gibi üç defa bağırdıktan sonra yüksek bir sesle şöyle konuşmuş:

(1855)“Bakın, işte bu...

- Görmemem gerekeni gördüm.
 İşitmemem gerekeni işittim.
 Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur,
 Timir Iyista Hara Bahadır'la birlikte
 (1860)ölümüne dövüşüyor demişlerdi...
 Onu öldürüp zafer kazanıp ne çabuk gelmişsin...
 Şimdi benim gibi birisinin
 yüce ismine,
 iyi namına
- (1865)gelmiş olmalısın...
 Benim ağzımdan çıkanı
 dikkatlice dinle.
 İşte ben, Saḫaların atası olan
 Saḫa Saarın Toyon ve
- (1870)Sabıya Baay Hotun'un
 kızları
 Kün Tuyaarıma Kuo'yu
 eş olarak almak için gelmiştim...
 Onun için, yedinci ayın yedinci gecesine
- (1875)kadar süre verdiler.
 Kün Tuyaarıma Kuo için
 çocukluktan beri ben tayin edildim...
 Eğer bana engel olursan
 parlak ak yüzünü kirletirim.
- (1880)Parlayan aydınlık yüzünü soldururum.
 Sırtüstü vurup karnını deşerim.
 Yüzükoyun vurup sırtını çiğnerim.
 Zaferle birlikte anılan yüce ismini yerle bir ederim.
 Delikanlı, bunu bilesin.
- (1885)Eğer benim ağzımdan çıkanı
 akıllıca dinlersen
 haydi yerinin yurdunun yakınına

dönüp git delikanlı!

Beni, bu ihtiyar kişiyi, üzme...

(1890)Ben seni nerede olursa olsun

yenecek bir kişiyim.

Delikanlı, ihtiyatlı ol ve gözlerini dört açarak sakın." demiş.

O zaman ayı bahadırı,

(1895)arkasına doğru aniden çekilmiş.

Tıpkı tepe gibi doğrulup

dağ gibi azametli bir şekilde çıkmış.

Yüzünde kükürt ateşi gibi

alev parlamış.

(1900)Gözünden çakmak ateşi gibi

gözyaşı aşağı doğru damla damla süzüle süzüle

kürek kemiğine kadar dökülmüş.

Nakışlı gümüş gibi kıvrıkcık saçı,

tepesine doğru

(1905)tayın kuyruğu gibi

kıvrılarak dikleşmiş.

Sinirinin sesi,

yayın kirişi gibi çınlamış.

Güçlü adaleleri ve

(1910)ense kaslarının hepsi birden

kat kat çekilmiş.

Söyleyeceği hâlde kalkmış.

Konuşacağı hâlde titremiş.

Uzun süre böyle kaldıktan sonra

(1915)kaçan boğanın göğsünün sesi gibi

gürültülü

bir sesle

özlü sözler söyleyerek

konuşmaya başlamış:

- (1920)“İşte bakın, bu ne açığöz,
ağzından çıkan zehri (hakareti),
gırtlığının acısını,
görürler görmezler, çocuklar!
Bu dipsiz yurdun sahtekârı,
- (1925)derin dünyanın dolandırıcısı,
öteki dünyanın yalancısı,
acımasız dünyanın görünmezi;
dilinin kızgınlığını,
ağzının zehrini (hakaretini),
- (1930)görürler görmezler, çocuklar!
Onu, kendime doğru sararak çekip
palamı ense çukuruna saplayacağım.
Birbirine denk üç kara gölgesini
yüzüstü vuracağım.
- (1935)Ben
Odun Biis'ten görevli,
Cılğa Toyon'dan da köklü bir kişiyim...
Senin keskin bakışını söndürmek için
çok tuhaf ve kötü düşüncelerini yok etmek için
- (1940)işte ben varım, bahadırların en kahramanı.”
 demiş.
Sonra ölüm getiren uzun ve sağlam palasını
çabucak çekip
büyük ülkenin ufuklarına doğru savurup
- (1945)ansızın vurmuş
O zaman abaahı bahadırı
kendini kurtarıp kenara kaçmış.
Nereden çıkarttıysa
kanlı, kara ve çevik palasını
- (1950)çabucak çekip çıkartmış ve
birdenbire vurmuş.

İki dağın birbiriyle çarpışması gibi
çok şiddetli bir ses duyulmuş.
Onlar vuruşmaya, dövüşmeye başlamışlar.

(1955) Bu yerin otunu, ağacını ve her şeyini
sırt damarları gibi
paramparça edip ezmişler.
Orta dünyayı
torduyanın içindeki su gibi

(1960) titretip sallayıp çiğnemişler.
Atıyağın içindeki su gibi
öteye beriye atıp ezmişler.
Sekiz sıradağı
ayrı ayrı ayaklarının altına almak üzerelermiş.

(1965) Bir gün geceli gündüzlü
vuruşup dövüşmüşler.
Ayı bahadırının
vuruşları artıp
tekmeleri kuvvetlenmeye başlamış.

(1970) Abaahı oğlunu
şurada at yapmış (Yerlerde süründürmüş.).
Burada turna gibi yürütmüş (Güçlkle yürür hâle getirmiş.).
Sonra demir gibi sert kâkülünden
kavrayıcı düz parmağıyla üç defa

(1975) kavrayıp yakalamış.
Sonra üç defa çekerek bükmüş.
Tayı kuvvetlice basıp yıkar gibi
yüzükoyun şiddetlice vurduğunda
burnundan ve dudaklarından

(1980) çürümüş derinin kanı gibi,
kan aşağıya doğru akmış...
Sonra sekiz uçlu,
yedi düğümlü,

- çok esnek ve görkemli kutsal kamçıyla
 (1985)sırtının sinirleri
 parlayarak gözükünceye kadar
 şiddetli bir şekilde acımadan dövmüş.
 Evet, bu abaahı oğlunun
 geniş göğsü daralmış.
- (1990)Geniş ufku kısalmış.
 Kalın derisi lime lime olmuş.
 Sıhhatli ve kuvvetli bedeni paralanmış.
 Sekiz kaburga kemiğinin arasından
 doru renkli atın kuyruğunu
- (1995)uzatarak çekmiş gibi,
 kanı aşağıya doğru akmış...
 Abaahı oğlu şöyle konuşmakta imiş:
 “İşte bak, efendim,
 benim ağızımdan çıkanı
- (2000)dikkatlice dinle.
 Ölüm günüm yaklaştı.
 Yaşayacağım günüm ise perdelendi...
 Ben de
 yerimde yurdumda yaşarken
- (2005)kendimi çok güçlü sanırdım.
 Beni yenecek yoktur diye düşünürdüm.
 Evet, şimdi yenildiğim gün geldi...
 Bundan dolayı seni
 diz çöküp yerlere eğilerek selamlıyorum.
- (2010)Boyun kırıp hürmetle selamlıyorum.
 Otu iyi biçip destelerim.
 Ağacı iyi kesip kırarım.
 Hayvanları iyi otlatıp bakarım.
 Evi iyi derleyip toplarım.
- (2015)Hizmetçin olup göğsümü kabartayım.

- Kölen olup başımı öne eğeyim.
 Beni öldürüp
 çok büyük bir şöhret kazanamazsın.
 Bununla beraber nefesin ağırlaşacak,
 (2020) yüzün kararacak,
 doğacak çocuğunun beşiği zayıflayacak,
 hayvanlarına baktığın otlığın, çiti yıkılacak.
 Yatağının yumuşak tüyünü bilemeyeceksin.
 Kutsal ateşinin sıcaklığında yatamayacaksın...
- (2025) Ben çok güçlü, soğuk ve
 oldukça da ağır nefesli bir kişiyim.
 Bunu anla...
 Yalvarıp yakarmanın da
 rica ve istekte bulunmanın da bir sınırı var...
- (2030) İşte bunu da bil...
 Bundan daha ayrıntılı
 söyleyeceğim hiçbir şey yok." demiş.
 O zaman ayı bahadırı şöyle söylemiş:
 "Bu ikiyüzlü
- (2035) beni öldürmek için hazırlandı.
 Elindekini saplamak için takip etti...
 Ben her ne olursa olsun
 senin tel gibi gerilmiş atar damarını kesmeden
 duracak bir adam değilim." demiş.
- (2040) Sonra her şeyi kendisine doğru derleyip toparlayıp yanına oturtup
 toprağın üstünden toz kalkana denk havada çevirip yere vurmuş.
 Otuz demir parçasıyla yaptığı kısa, kalın ve kör bıçağını çabucak çekip
 çıkarmış. Gırtlığına bastırıp atlas kemikli başına dayayıp kesip koparmış.
 Mızrağının ucunu, ense köküne sokup güneşin dönüş yönünün tersine üç
 defa dönmüş. Sonra da şöyle konuşmuş:
 "İşte ben Sağhaların gördüğü bu
 parlayan ak gökyüzünün

üstünde yaratılmışım.

(2045) Daha sonra beni

“Orta dünyaya;
isli dumanlı eve girsin,
tozlu topraklı aşı yesin,
zorlu mücadeleler versin.”

(2050) diye indirmişler.

Bundan dolayı ben
tek gözlü
abaahı oğullarına
yakın olup dolaşmak için

(2055) tayin edilmiş bir kişiyim.

gürültülü gökyüzünün
tek gözlü muzır çocuklarıyla
yakın dost olsun diye tayin edilmiş bir kişiyim.
Hunharların olduğu gökyüzünün başçılarıyla birlikte

(2060) karışmak için tayin edilmiş bir kişiyim.

Bundan dolayı
sağ tarafımda muzırların,
sol tarafımda hunharların olduğu
bir kişi oldum.

(2065) Nefesim ağırlaştı.

Yüzüm karardı...
Bu yüzden bu dünyanın
otunun ve ağacının sahibi ruhlar (aşağı dünyanın insanları),
hepiniz birleşin...

(2070) Bu bahadır kişinin (abaahı bahadırının)

boynundan ayırdığım başını atıyorum.
Buruşmuş yüzünüz ve solmuş benziniz
bununla lütuf ve ihsana doysun.” demiş.

Abaahı bahadırını, çakmak taşı büyüklüğünde parçası kalmayacak şekilde ufak ufak doğrayıp ulu ateşin içine atarak yakıvermiş.

(2075)Atının üstüne atlayıp Saħa Saarın Toyon'a gitmiş. Abaahı oğlunu öldürmüş seçkin bir kişi olarak...

VII Nurgun Bootur'un Ölüm Suyu'nda Yüzmesi

İşte o zaman;

eskisinden daha güzel bir saç bayramı hazırladıklarını görmüş.

Yaşlı kadın örf ve âdetlere göre

(2080)pek güzel bir şekilde giyinip kuşanmış.

Sağ kolunda Nurgun'un kız kardeşi (Aytalı Kuo),

sol kolunda da kendi kızı (Kün Tuyaarıma Kuo) ona refakat ediyormuş.

Yaşlı kadın sağa sola yalpalaya yalpalaya yürüyerek

adımlarını geniş geniş atarak

(2085)karşıdan gelmekte imiş.

Bir anda, gerisin geriye çekilen

Kün Tuyaarıma Kuo, gözyaşını yanağının ortasına kadar

boncuk boncuk akıtarak

şöyle konuşmuş:

(2090)"Ce... bu... alaata!

Kün Kübey Hotun anacığım,

benim ağzımdan çıkanı

dikkatlice dinle.

Abaahıdan uzaklaştım diye

(2095)çok sevinmiştim...

Acımasız düşmanın

yüzü ne kadar kara,

nefesi ne kadar ağır,

sırtı ne kadar kambur,

(2100)ayakları ne kadar eğri büğrü,

gözü ne kadar ateş dolu,

dudakları ve yanakları ne kadar sert,

bu (Nurgun Bootur) ne kadar dehşet verici...

Eyvah anacığım, bu ne? Ne kadar korktum,

(2105)ne kadar çekindim,

ne kadar üzüldüm." demiş.

Sonra annesinin gölgesine sığınmış (annesine sarılmış).

O zaman bahadırın yüzü

aniden kıpkırmızı olmuş.

(2110)O zaman yaşlı kadın,

iç çekip

özlü sözler söylemeye

başlamış:

“Ce... bu... sevgili yavrucuğum,

(2115)Culuruyar Nurgun Bootur oğulcuğum,

benim ağızımdan çıkana

dikkatlice dinle.

Benim kuvvetli nefesimin fidyasını verdin.

Güçlü nefesimin bedelini ödedin (ricamı yerine getirdin)...

(2120)İşte, 'kız çocuğunun

düşüncesi saçından daha kısadır.

Aklı elbisesinin kolundan daha kıt.' diye

atasözü, dillere destan olmuş.

Bundan dolayı ben senden rica ediyorum.

(2125)Diz çöküp yerlere kadar eğilerek seni selamlıyorum.

Birbirine denk üç kara gölgeni

durup selamlıyorum.

Buradan en batıya doğru gidince

yüzüp yıkanılacak küçük bir göl var.

(2130)Oraya gidip

üç gece, üç gündüz yüzüp yıkan.

Sonra dokuz alaca dağın

üstüne çıkıp

gececi gündüzlü bir gün içine temiz hava çek.

(2135)Rüzgâr bir tarafından girip diğer tarafından çıktığında,

yel içine işlediğinde

işte o zaman kararmış vücudun ak olacak.

Kara murdarlığın tamamı, seni terk edecek.

Yeşil terinin ve pisliğinin hepsi yıkanacak.

(2140)O zaman kanın ve vücudun temizlenecek.

Ayağına işeyen (hakaret eden)

yalınayak kız çocuğunun

iğreneceği bir kişi mi olacaksın?

Yavrucuğum,

(2145)gazabını teskin et.

Sinirlerine hâkim ol.

Öfkeni dağıt.

Ay yüzünle gülümse.

Güneş yüzünle parılda.” demiş

(2150) yaşlı kadın.

Sonra ayıı bahadırı, gerisin geriye çekilmiş. Çekilirken aklına şu gelmiş: “Gerçekten de ayıı oymağından ve kün ulusundan ayrıldım ayrıralı bir kez bile yıkanmadım... Evet, söyleyeceğini söyledi.” diye düşünmüş.

Atının başını batıya doğru çevirip arkasında iz bırakmadan koşturmuş. Yüksek bulutun altından alçak bulutun da üstünden geçip gitmiş. Kulağının sesi, yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi çınlamış.

Bir ayın geceli ve gündüzlü otuz günü boyunca yolculuk yapmış.

Geniş sema, kızın kayış ipi gibi ağır ağır aşağıya inmiş. Neriliir Nes Nüöttügen²⁵⁵ ülkesi, oğlanın kayağının ön kısmı gibi yukarı doğru kıvrılmış...

(2155)Sekiz şeritli dağın eteğinde, dokuz alacalı dağın dibinde, yedi tepenin iç tarafının ortasında büyümüş buzdan pürüzsüz bir tepeden çarparak çıplak karaçamı baş aşağı çevirip duran, büyük taşları çevirip yıkarak su içerisinde setler yapan, yerin derinliklerinde çatırtıyla ve patırtıyla durup yukarıdan bakınca dibi ve şekli görünmeyen Ölüm Suyu'nun kaynadığı yere ulaşmış...

Bulutun en uç köşesinden aşağıya doğru bakıp oturmuş... O otururken şöyle düşünmüş: “Bakın, dostlar! Bu açıkgoz yaşlı kadın... Beni ölüm yerine göndermiş imiş... Bu yüzülüp oynanacak tuzlu gölcük, bu imiş galiba... Değil mi? Beni süsleyip güzelleştirecek yer bu imiş galiba... Değil mi? Hemen

²⁵⁵ Neriliir Nes Nüöttügen: Yeraltı dünyası, yeraltı memleketi, yerin dibi.

dönüp o yaşlı kadının oynaya oynaya ateşini söndüreceğim. Güle güle külünü ezip dağıtacağım. Kutsal ateşini, huzurlu evini, bütün varlığını ve en iyi hayvanlarını çiğneyerek parça parça edeceğim... Hiç beklemeden gideceğim.” demiş.

Atından inmiş. Dokuz alacalı dağın üstünde bir ileri bir geri yürümüş. Yukarı doğru beyaz dumanla derinden derine soluyup şöyle düşünmüş: “Ben, şimdi yatan ineğin karnı büyüklüğündeki kara taşı atıp göreyim.” demiş.

Yatan ineğin karnı gibi büyük bir taşı gürültüyle atmış. Taş, “çop” diye bir ses çıkartarak düşmüş. Göldeki girdap taşı buzdan tepeye atıp kül gibi parça parça edivermiş. Sonra Nurgun, aniden gerisin geriye çekilmiş. Bir ileri bir geri yürüyerek şöyle düşünmüş:

“Ben, heybetli görünümlü,

(2160)çevik yapılı,

bahadıra timsal,

biri olarak

bu Ölüm Suyu’ndan korktum,

diye dönüp gidersem...

(2165)Alaca köpeğin alayı,

boz köpeğin maskarası

olacağım galiba...

Sonra Sağa Saarın Toyon ve

Sabiya Baay Hotun:

(2170)'Bu Ölüm Suyu'nda

kesinlikle yıkanıp yüzmemiş.

Yiğitliği

bize karşı imiş.' diyecekler...

Onun yerine ben

(2175)bu yere inip bakayım...

Başarırsam övüncüm ve saadetim,

ölürsem alın yazım olsun.

Bir erkek evlat niçin doğar?

Bir tay niçin türer?”

- (2180)Dedikten sonra
 özlü sözler söyleyerek
 şöyle durmuş:
 “Ce... bu... işte ben
 şiddetli bir kavgaya düştüm.
- (2185)Yok olmakla burun buruna geldim.
 Delikanlının düşünceye dalıp gitmesi
 yiğidin korkup çekinmesi dedikleri işte başıma geldi....
 Fakat ben,
 Odun Biis'in tayin ettiği
- (2190)Cılğa Toyon'un yarattığı bir kişi idim...
 Tam ve eksilmez kismet,
 önüne geçilmez alın yazısı
 herhâlde biliyor olmalı...
 Ben,
- (2195)zayıf düşüp söylediğimde
 yaban tavuğu büyüklüğünde
 iyilik takip et;
 ak boğa gibi
 zafer, talih ve zenginlik karşıla.
- (2200)Ön tarafımda ufak çalılardan oluşan orman kadar büyük
 konuşan ces emeget²⁵⁶ yüreklen sükûnet bul.
 Arka tarafımızdan karla kaplanmış ot yığını büyüklüğünde
 kara murdarlık takip et.
 Uğurlu şarkıyı,
- (2205)talihli toyuğu söyleyecek oldum.” demiş.
 Nurgun Bootur sonra
 dokuz alaca dağın üstünde
 bir ileri bir geri yürüyerek
 önce kayış kuşağı,

---

²⁵⁶ Ces Emeget: Bakır ikon.

(2210)sonra ön ve arka düğmelerini iyice bağlamış.

Gözü ateşlenmiş.

Dilinin tesiri güçlenip kuvvetlenmiş.

Kirpikleri dikilmiş.

Şakakları kabarmış.

(2215)Dudağı ve dişi keskinleşmiş.

Yüzünün gözünün görünüşü değişmiş.

Üç defa haykırılmış...

O zaman dokuz alaca dağın tepesi

bir anda yerinden oynayıp yuvarlanarak

(2220)Ölüm Suyu'na devrilmiş.

Sekiz sıradağın taş çıkıntılarında

yatan ineğin karnı büyüklüğündeki

kara taşlar,

aşağı doğru gürültüyle akmış.

(2225)Yedi alçak dağdan

çakmak taşı büyüklüğündeki taşlar,

hızla dökülüp sekerek akmış.

Ölüm Suyu üç defa

yukarıya doğru ağır ağır hareketlenip kabarmış.

(2230)Sonra küçük çadır gibi

su dalgalanarak yükselmeye başlamış.

Karşıdaki dik kayalı dağların zirvelerinin

yukarı kısımlarına kadar su fışkırmış.

Daha sonra ayı bahadırı cesaretlenmiş. Üç defa yuvarlanmış. Kalın karaçam kütüğü gibi alaca bulaca demir turna balığı olmuş. Sonra dağın tepesinden kuyruğunun ve yüzgeçlerinin ucuyla vurup tepinmiş. Başıyla dayanarak takla atıp aşağıya Ölüm Suyu'na doğru gürültüyle düşmüş. Ölüm Suyu'nun dibinde takılıp kalmış. Sekiz şeritli dağın altında o kişiyi dalga dövmüş.

(2235)Nurgun Bootur, bir ileri bir geri kuyruğunu sallaya sallaya durmuş. Yaklaşık olarak geceli gündüzlü bir gün boyunca gidip geleceği herhangi bir

yer gözükmemiş. Hareket edecek olsa kül gibi toz oluverecekmış... Bundan korkup hiçbir şey yapamadan sıkışıp kalmış...

O, bahadır olmasına rağmen,
geniş göğsü yüzükten daha daralmış.
Geniş ufku iplikten daha kısalmış.
Upuzun dili kısalmış, hiç konuşamaz olmuş.

(2240) Çok yüce olan feraseti daralmaya başlamış.
Güçlü olduğu hâlde arzusuna ulaşamamış.
Cesur olduğu hâlde engele takılmış.
Bahadır olduğu hâlde fareden daha ufak
bir şekilde küçülüp çökmüş.

(2245) Sonra
onun güçlü boynuzları zayıflayarak
keskin pulları körelerek
güçsüzleşmeye başlamış.
Düşünüp etrafına bakmış...

(2250) Bu Üç Nüken Ölüm Suyu'ndan
Nasıl bir şekilde dışarı çıkacağı belli değilmiş.
“Bu yerde ölecek bir kişi mi olacağım?
Beni sürekli değişen kismetle kismetlendirip
sonu belli olmayan görevle görevlendirip

(2255) isabeti olmayan kararsız kaderle kaderlendirip indirmişler (orta dünyaya)...

Bu Ölüm Suyu'ndan
ölüme adanmış olan kendim miyim?
Bu üç dünyanın en iyilerinin ve hayırlılarının gelip
öldüğü yerler buralar olmalı...

(2260) Ben de ölecek miyim?
Bu Ölüm Suyu'nun dibinden
şimdi kim gelip beni çıkarıp kurtaracak?” diye
düşünürken...
Dişlerini üç defa gıcırdatıp tıkırdatarak

(2265)yukarı doğru göğsünü kabartıp şöyle konuşmuş:

“İşte görün!..

böyle korkunç bir musibet gelip çattı.

Çok büyük bir felaket etrafı sardı.

Ben,

(2270)Sağaların gördüğü

bu parlayan ak gökyüzünün

yukarı kısmında doğup büyümüşüm.

Baba gibi babadan yaratılmışım.

Ana gibi anadan doğmuştum...

(2275)Fakat

boz benekli orta dünyaya girdiğimden beri

pek çok eziyet ve ıstırabı burnumla ikiye ayırıp

çok dehşetli acıları elbisemin ön tarafıyla kesip

çok felaket ve belayı baldırımla geçip

(2280)bu sıkıntıya düştüğümü

görürler görmezler, çocuklar!

Ben, bu Ölüm Suyu'nda

öleceği kararlaştırılmış bir kişiysem

işte şimdi burada batıp kaybolmalıyım...

(2285)Eğer Odun Biis'in iradesiyle

Cılğa Toyon'un buyruğuyla

tam ve eksilmez kismetli bir kişiysem

önüne geçilmez alın yazısıyla

yaratılmış bir kişiysem...

(2290)Bu üç yerinden dönemeçli (çetin),

dokuz yerinden fırtınalı,

sekiz yerinden delikli,

Ölü Nüken Suyu'ndan

yukarı fırlatılıp

(2295)alaca dik dağın zirvesine kadar

çıkıp inmeye gücüm yetmeli.”

dedikten sonra...

Karnını ve sırtını öne doğru çıkartarak demir uçlu kuyruğuyla üç yerinden genişçe bir tepe gibi olan Ölüm Suyu'nu ortasından kesmiş. Ölüm Suyu yukarı doğru dalgalanırken karşıdaki dik kayalıklı dağın üstüne çıkan turna balığı “şıp” diye bir ses çıkartarak düşmüş. Tekrar kişi olmuş.

Sonra atının üstüne “pat” diye binmiş. Atının başını doğuya doğru çevirip gürültüyle uçurmuş. “İşte şimdi ben ulaşırsam güle güle küllerini ezip dağıtacağım. Oynaya oynaya ateşlerini söndüreceğim... Onlar beni “ölsün” diye, Ölüm Suyu'na göndermişler. Fakat ben sağ salim geldim. Ölecek bir kişi değilim.

(2300)Artık beni de hiçbir kimse bile bile gönderemez... Beni ancak boz renkli köpek gibi boynumdan ip bağlayarak götürebilirler... Bundan böyle kapısından ayrılmayacağım (Hiçbir yere gitmeyeceğim.)” diye düşünmüş. Sonra atının başını çok güçlü bir şekilde çevirmiş.

At, üç defa yüksek sesle kişneyivermiş. Bu yerin sert otundan ve ağacından nefret etmiş. Yelesi ve kuyruğuyla kanatlanıp uçmuş. O uçarken yüzü keskin söğüt dalıyla kesilmiş gibi kızarmış. Kulağının sesi, yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi gürültüyle çınlamış. Sırtına giydiği elbisesi, tayın kuyruğu gibi yukarı doğru kalkıp kıvrılmış. Geceli gündüzlü üç gün uçtuktan sonra gideceği yere ulaşmış. Öyle hızlı bir şekilde gelmiş. Sonra yaşlı adam ve karısının alaaslarının²⁵⁷ arka (batı) ucuna uçarak gelip sağına soluna bakınmış.

O zaman yaşlı kadın alaaslarının ortasında eskisinden tam on kat daha büyük ve güzel bir saçı bayramını tertip etmiş. Sağ yanına Aytalı Kuo'yu, sol yanına da Kün Tuyaarım Kuo'yu almış. Yaşlı kadın evinden sağa sola yalpalaya yalpalaya yürüyüp geniş ve sağlam adımlar atarak ovanın ortasındaki toplanma yerine doğru giderken şöyle bir toyuk söylemekte imiş:

“Ce... bu... ce... bu...

yavrularım, çocuklarım,

²⁵⁷ Alaas: Etrafı ormanla çevrili olan kır alan.

- (2305)ben hayırlı bir rüya gördüm.
 Güçlü bir emareden geleceği bildiriyorum.
 Benim gibi yaşlı bir kadının söylediklerini
 dikkatlice dinleyip anlayın.
 Eski zamanlarda,
- (2310)geçmiş günlerde,
 Üç Nüken Ölüm Suyu'nda yıkanıp yüzmeye gitmiş,
 dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış
 Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur'u,
 Odun Biis'in tayin ettiği
- (2315)Cılğa Toyon'un yarattığı
 hakikat imiş, gerçek imiş.
 O, tam ve eksilmez kısmetli,
 önüne geçilmez alın yazılı,
 bir kişi imiş.
- (2320)Bundan dolayı çok sevindim.
 Dokuz genç turna gibi yiğitlerim,
 atının dizginini tutun.
 Kapıyı açın.
 Oturması için altına post serin.
- (2325)En güzel yemekleri yedin.
 En güzel içecekleri için.
 Önüne bolca at eti getirin.
 Atın boynundan kalın içyağını karşısına koyun...
 Ahtar Ayı'mız,
- (2330)aşikâr olan Cöhögöy'ümüz,
 bizim kuvvetli nefesimizin fidyasını vermeye
 güçlü nefesimizin bedelini ödemeye
 Nurgun'u görevlendirmişler.
 Güneş tarafından
- (2335)gölgesini çiğneyip geçmeyin.
 Ay tarafından

yolunu kesip gitmeyin.
Delikanlılar, hanımlar,
unutmayın!" demiş.

(2340)Yaşlı kadın yürürken Nurgun Bootur bu söylediklerini dinlemiş. Şöyle düşünmüş: "Ce... bu... yaşlı kadın, benim kimden ve nereden geldiğimi galiba biliyor... Bundan dolayı benim nasıl bir kişi olduğumu anlamak için: "Doğru mu yoksa yalan mı söylüyorsunuz." diye... Beni denemek için göndermiş olmalı... Bu sözünü söylediği toyuğuyla karşılaştırdınca eğer "Beni çok tehlikeli bir yere gönderip öldürecektin." dersem... O zaman benim hakkımda şöyle diyecekler: "Bu zavallı öleyazmış olmalı... Bundan dolayı pişman pişman gelip sadece bize karşı cesaretli galiba..." diyecekler.

Onun yerine şöyle söylemem daha yerinde olur: "Yüzüp oynayan kocaman gölüne gidip yüzüp geldim." O zaman: "Ölüm Suyu'nu yüzer göle benzetiyor. Ce...çok dehşetli bir bahadır imiş." diyerek benden korkacaklardır. Benim böyle söylemem daha uygun." diye düşünmüş. Sonra atını çok hızlı bir şekilde koştururken şöyle konuşmakta imiş:

"Ce... bu... yaşlı kadın,
benim gibi birisinin ağzından çıkanı
dikkatlice dinle.

(2345)Senin gösterdiğin
yıkanılıp yüzülecek küçük gölüne gidip
yıkayıp yüzüp geldim.
Kara idim ak oldum.
Kötü idim iyi oldum.

(2350)Küçük idim büyüdüm.
Zayıf idim güçlendim.
Beni ne kadar önemli bir yere gönderdiniz?
Bağırsağı çekilip çıkarılmayan
her yiğit kişinin yıkayıp gelebileceği yer imiş.

(2355)Fakat orayı nasıl bir yer diye
düşündün ki...
Bir kız çocuğunun iğreneceği kişi olacak değilim.

“Şimdi hangi tarafımdan
kötü veya eksik bir yerimi bulabileceksin?” diye bekliyorum.

(2360)Senin altın at direğine gelip
kapını yaprak gibi büsbütün açıp
kaşağı gibi eşiğini enine geçip
kalbin etrafındaki yağ gibi ak konağına henüz girmedim.
İtibarlı misafir,

(2365)ağır konuk olacağım.
Yaşlı kadın, bunu iyice anla.”
Böyle söyledikten sonra
dokuz çemberli,
azametli kutsal at direğinin sağ tarafına...

(2370)Nurgun’un Atı,
buz parçasını dikine bırakmış gibi
“şap” diye inmiş.
Bundan sonra dokuz genç turna gibi yiğit,
atının dizginini tutup

(2375)eğerinin üzerindeki çulu alıp
kapıyı açarak
başköşedeki sedire
ak atın
tek parça (baş ve ayak derisi bir arada olan) postundan

(2380)minder koymuşlar...
Onun üstüne
tepe gibi
yavaş ve gururlu bir şekilde oturmuş...
Karaçam dallarından geniş sedir esnemiş.

(2385)O da sediri bacaklarıyla destekleyip sağlamca kurulmuş...

VIII Kün Cirimine'nin Gidip Kaybolması Hakkında

Yaşlı kadın, Nurgun'un kız kardeşini ve kendi kızını birlikte getirmiş... Dışarıdan işte böyle girip gelmişler... Onun kız kardeşi ve ev sahibinin kızı güle güle sol taraftaki, kapısı çingiraklı özel odalarına doğru yönelmişler. Yaşlı kadın, ocağın karşısındaki yatağa doğru gidip ihtiyarlamış eşinin yanına oturmuş.

Yaşlı kadının gözyaşı yanağının ortasına kadar boncuk boncuk akmış. Burnunu çeke çeke ağlamış. Nefesini açarak kederli kederli ağlaya sızlaya toyuk söyleyip oturmakta imiş. Nurgun Bootur, bu yaşlı kadına gözünü ayırmadan bakarak beklemiş. Sonra yaşlı kadının sesine kulak vermiş.

O zaman yaşlı kadın

(2390)dokunaklı bir şekilde işte şöyle söylemeye başlamış:

“Ce... bu...

ıstırabıma ıstırap

sıkıntıma sıkıntı eklendi.

Muhtaçlığım arttı.

(2395)Yabancı ülkenin efendisi Nurgun varken

kendime hâkim olmaya çalıştım ama olmadı.

Niçin böyle oldun dersiniz?

Söyleyeceğimi söylüyorum.

Konuşacağımı konuşuyorum.

(2400)Buradan en doğruya doğru gidince

günlerce süren bir yolculuktan sonra

ulaştığınız yerde

farklı bir koruda, başka bir vadide,

ayrı bir ovanın efendisi olmuş

(2405)Kus Hânil Toyon ve

Tüöne Moğol Hotun adlı

sınırsız zenginliğe ve servete sahip

kişilerin olduğu söylenirdi.

Onların eşi benzeri olmayan,

(2410)üç samurun derisinden ayakkabılı,
 vaşağın derisinin en iyi yerinden çoraplı,
 çok esnek ve görkemli kutsal kamçılı,
 iki alaca geyiğin taşıyabileceği kadar çeyizli,
 üç duvarlı ambarda büyümüş

(2415)Üçügey Üükeydeen
 isimli sevgili bir kızları varmış...
 Benim (Sabıya Baay Hotun) Kün Cirimine denilen
 sadece bir bahadır evladım vardı.
 O, kahraman bir kişiydi.

(2420)Onun gibi
 hayırlı birisini hiçbir yerde görmedim.
 Neyim var ki, neyim yardım edecek?
 Kimim var ki, kimim koruyacak?" diyen
 yaşlı kadının yüreği sızlayıp

(2425)baygınlık geçirmiş.

Kudretli Nurgun Bootur, yaşlı kadını yere düşmek üzereyken yakalamış. Sonra yaşlı kadını nefes alana kadar elinden tutmuş. Yaşlı kadın, kendine gelince Nurgun onu bir aşağı bir yukarı sallayarak tutup şöyle söylemiş:

"Zavallı yaşlı kadın, senin oğlun Kün Cirimine Bahadır'ın nereye gittiğini söyleyecek misin? Hem bahadır gibi cesur cesur konuşuyorsun hem de ağlaya sızlaya kederleniyorsun... Nasıl oluyor da manasızca oradan buradan anlatıyorsun, önünü arkasını düşünmeden? Bana en baştan aslını esasını güzelce anlat. Ben seni can kulağıyla dinlemek istiyorum."

O zaman yaşlı kadın şöyle söylemiş:

"Dur bakalım, yavrucuğum!

(2430)Ben aklımı yitirmiş, bitip tükenmiş yaşlı bir kadını.

Sen söyleyeceğini söyledin.

Konuşacağını konuştun.

Benim nefesim daraldı.

Ciğerim genişledi.

- (2435) Biraz önce çok düşünmeden
konuşuverdim.
Yavrucuğum hiç olur mu?
Sen, yoldan geldiğin için acıkmışsındır.
Yolcu olduğun için bir ihtiyacın vardır.
- (2440) Yemek ye, durakla, dinlenip dikkatini topla...
Bu kapkaranlık gece anneni²⁵⁸
uyuyup dinlen.
Sonra anlatayım.” demiş...
O zaman Kudretli Nurgun Bootur
- (2445) sıçrayıp ayağa kalkmış.
“Benim gibi birisinin
bunları duyduktan sonra uzanıp yatması kabul edilemez.
Ben yemek yemeden durabilirim.
Ama evde
- (2450) rahat yatakta
yatmaya alışkın olmayan birisiyim.
Hiçbir lüzumsuz söz ve tekerleme karıştırmadan
yolu gösterip bana her şeyi güzelce anlat.
Ben neler görerek bu hâle gelmişim.
- (2455) Bana acıma, sen kendini bil...” demiş.
O zaman yaşlı kadın,
konuşa konuşa
bir ileri bir geri yürümüş:
“Ce... bu...
- (2460) yavrucuğum, çocuğum,
benim ağızımdan çıkanı dikkatlice dinle.
Bu benim oğlum,
Kün Cirimine Bahadır,
gidip damat olmak için otururken (Kus Hıñıl Toyon’un yanında)

---

²⁵⁸ Bu mısradaki “gece” anneye benzetilir.

- (2465)kabarıp parlayan Ateş Denizi'nin sahibi olan
 tek gözlü abaahı oymağının içinde
 en önde gelen reisi,
 gırtlğından ağızlı
 Uot Uhutaakı Bahadır adlı
- (2470)görünmezlerin (abaahıların)
 iri yarı ucubesi ve
 sınırsız güçlüsü olan
 acımasız düşman gelip
 üç duvarlı ambarı parça parça edip
- (2475)gece yarısı vakti
 çalıp yağmalayarak yanına alıp gitmiş...
 Benim çocuğum
 Kün Cirimine Bahadır,
 orta dünyada
- (2480)doğup büyüyenlerin en birincisi ve
 en hızlı yürüyüşlüsü idi.
 İşte böyle olan Kün Cirimine,
 abaahı oğluyla sekiz yolun ayrım yerine,
 dokuz yolun girişine,
- (2485)yedi yolun ağzına
 varıp vuruşmuş.
 İki yüzlü (abaahı oğlu) elinden kurtulup
 yanından sıvışıp kaçmış.
 İki yüzlüyü
- (2490)Ateş Denizi'nin
 bu taraf sınırında yakalayıp
 onunla bir kez daha kavga etmiş.
 Ama elinden kurtulup yine kaçmış.
 Buradan sonrasının nasıl olduğu
- (2495)kesinlikle bilinmiyor.
 Sonra onun kayınbiraderi

- hırçın, çevik,
açık kül renkli ve genç bir kısraklı
Oruluos Doğsun
(2500) adlı bahadır da
onları arkalarından
takip etmiş...
Fakat onun da nerede olduğu bilinmiyor.
Arayınca yolları izleri bulunamadı.
- (2505) Bağırınca sesleri sedaları işitilmedi.
Sonra ayı oymakları ve
kün ulusları:
'Bu hayırlı gençler
gidip öldüler.' deyince
- (2510) bütün koruyucu күn ayı bahadırları,
yağan kar ve yağmur gibi inip
peşlerinden gittiler...
Fakat gidenlerden hiçbiri geri dönmedi.
Bundan dolayı
- (2515) çok suçlu ve
günahı affedilmez
yaşlı bir kadın olarak oturuyorum." dedikten sonra
gözyaşı yanağının ortasına kadar
süzüle süzüle akmış.
- (2520) Hıçkırma hıçkırma ağlamış.
O zaman Kudretli Nurgun Bootur
yerinden sıçrayıp ayağa kalkmış.
Elbisesini çabucak giyininip
kuşağını da sıkıca bağlamış.
- (2525) Deri kemerini
sımsıkı takmış.
Yayını ve okluğunu
toplayıp almış.

Beti benzi kararmış.

(2530)Şekli ve şemali değişmiş.

Gözü ateşlenmiş.

Kirpikleri dikilmiş.

Şakakları kabarmış.

Dudağı ve dişi keskinleşmiş.

(2535)Kanlı kara palasını

evin tam ortasına bir karış derinliğinde

sapladıktan sonra

karaciğerinden aşağı dayayıp

nefesini açmadan,

(2540)ak kar kuşu gibi

“top” diye bir ses çıkartıp tükürdükten sonra,

şöyle konuşmaya başlamış:

“Hey yaşlı kadın!

Benim söyleyeceklerimi

(2545)dikkatlice dinle.

Sen söyleyeceğini söyledin.

Konuşacağını konuştun.

Öyle korkunç bir yer gösterdin ki,

anlattıklarını dinledikten sonra

(2550) Benim gibi bir bahadır

nasıl olur da oraya gitmez?

Gururlanarak şarkı söyleyeceğim.

Beni yukarıda görünen

apaydınlık semanın

(2555)yukarısında oturan

Odun Hıllaan yaratmış.

Cılğa Toyon alın yazımı yazmış.

Hayat kudretimi kuvvetlendirerek

ana canımı güçlendirerek

(2560)nefes canımı ayırarak

yaratmışlar.

Dört uçlu,

sekiz köşeli

şeffaf taştan direğin

(2565)en üst kısmına

“En mükemmel bahadır olsun.” diye

taze al kanla yazmışlar.

Bundan dolayı

Önümden,

(2570)çalılık orman gibi hunharlıkla

arka tarafımdan,

karla kaplanmış ot yığını gibi

kara murdarlıkla

yanımdan,

(2575)zarar ve zıyanla

çevrili bir kişi oldum.

O yerin, dehşetli

Culurğa Hara Aattık'ı²⁵⁹

açılacaksa ben açarım.

(2580)Üç Nükeñ Üödenleri

vurup yıkılacaksa

ben yıkarım.

Ben artık gidiyorum.

Fakat

(2585)sana vasiyetimi söyleyeyim:

Kardeşim Aytalı Kuo'ya,

göz ucunla bile yan bakma.

Dilinle söylenir olma.

Sakın yedirip içirmez,

(2590)giydirip gözetmez olma.

²⁵⁹ Culurğa Hara Aattık (Culurğa Hara Aartık): Orta dünyadan aşağı dünyaya giden kaygan ve dar bir geçit.

Ben ölmeden
kurtulup gelince
nasıl baktığını göreceğim.
Yaşlı kadın, söylediklerimi unutma!"

(2595) dedikten sonra hiç durmadan
zilli ağır kapılarını
vurarak çıkıp gitmiş.

Atını
dokuz çemberli

(2600) azametli kutsal at direğine
dağın yalçın burnu gibi
dikine bağlayıvermiş imiş.
Gidip güneş gibi parlayan yularını
çabucak çözüp

(2605) onu
koşturup
avcı bir kuş gibi,
birdenbire üstüne binmiş.
Sekiz yerden düğümlü,

(2610) çok esnek ve görkemli kutsal kamçısıyla
"şap" diye hızla ve kuvvetle kamçılamiş.
At,
taş gibi sağlam dört toynağıyla
karla kaplanmış dört ot yığını gibi

(2615) kara toprağı iyice çiğnemiş.
Yarım fıçı büyüklüğünde
kaldırdığı beyaz tozla
derin derin soluyarak
kuzeye doğru gürültüyle uçmuş...

(2620) O zaman bu yer
yosunun gölde dalgalandığı gibi yavaş yavaş dalgalanmış.
Atıyağın içindeki su gibi çalkalanmış.

Bütün bitkiler ve ağaçlar, sırt damarları gibi
yere serilmiş.

(2625)Deniz suyu coşup dalgalanmış.

Okyanus suyu fırtınayla havaya fışkırmış.

Orman suyu titremiş.

Bataklık suyu köpüklenmiş.

Dal budak suyu şırıldamış.

(2630)Bu yerde

ayakları üzerinde duracak kişi

kalmamış.

O zaman yaşlı kadın:

“Ar caalı,

(2635)at tatay, çocuklar!

Bu yukarı dünyadaki otuz dokuz soyun

işlerinin hepsini ben bilirim.

Aşağı dünyadaki yirmi yedi kabilenin

yaptıklarının hepsini ben anlarım.

(2640) Orta dünyadaki otuz üç soyun

iyi ve kötü faaliyetlerinin tamamını

ben fark ederim diye düşünüyordum.

Ama yanlış düşünüyormuşum.

Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış

(2645)Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur'un

adının şöhret bulması haklıymış.

Bizim kuvvetli nefesimizin fidyesi verilecekse

o verecek.

Güçlü nefesimizin bedeli ödenecekse

(2650)o ödeyecek.

O, işte böyle kudretli bir bahadırmış.

Haydi! Delikanlılar ve kızlar,

giden bu

Nurgun Bootur'un adına

(2655) muhteşem bir saç bayramı tertip edelim.

Dokuz katlı göğe yönelerek tazarru ve niyazla
duanın en hayırlısını edelim.
Şarkıların en güzelini söyleyelim.
Saadeti ve bahtı yüceltelim.”

(2660) demiş.

O anda oğlanların ve kızların
hiçbir hazırlıkları yokmuş.
Ama çok çabuk hazırlanmışlar.
Daha sonra yaşlı kadın

(2665) en kuzeye doğru,

bahadırın geçip gittiği tarafa doğru,
bakarak
at yelesinden kılla süslü ve desenli bir kepçeyle
arkasından kırmızı saçıp

(2670) hayır dua edip

şöyle konuşmuş:
“Ce... bu...
En hayırlı duayı edip
sözün en güzelini söylüyorum.

(2675) Derin girdap gibi olan

bu mükellef kırmızı ziyafetini hazırlayıp
alaas-sıhının ortasına kadar
kayın ağacından direkleri diktikten sonra,
hayır dua ile başlıyorum...

(2680) 'Hayır duanın neticesi yağlı

bedduanın neticesi kanlıdır.' derler.
Ön ayağının engeli,
arka ayağının mânisi yok olsun.
Okludan sakınma.

(2685) Yaylıdan korunma.

Kem gözlü dik dik bakmasın.

Ağzından hayırlı söz çıkmayan konuşmasın.
Derin yerin yalancılarıyla
hesaplaşmaya git.

(2690) Öteki dünyanın yalancılarını,
helak etmek için tayin edilmişsin.
Dipsiz yurdun sahtekârlarını,
yüzükoyun yatırmak için yaratılmışsın.
Ayı oymakları ve

(2695) kün ulusları,
hayırlı dostlarının hepsi
gayretle ve şevkle mücadele ediyor olmalılar.
Yardım edip onları kurtar...
Gür orman gibi perde,

(2700) sık orman gibi kalkan ol.
Ahtar Ayı'n merhamet edecektir.
Apaçık Cöhögöy'ün koruyacaktır.
İyeşit'in kutlayacaktır.
Ak boğa gibi

(2705) zaferin ve talihin artsın.
Alaca inek gibi
başarı ve kısmet yanında olsun.
Oldukça kehanetli şarkı ve
epeyce uğurlu türkü bilen

(2710) yaşlı bir kadını." dedikten sonra
güneşin dönüş yönünde
üç defa dönüp
yarım fıçı kadar
apak kutsal suyu ardından serpmiş.

(2715) Kutsal su ulaşır
Nurgun'un üstünü bürümüş.
O zaman bahadır:
"At tatay çocuklar!

Bu yerin yolu
(2720)kutsal sulu mu imiş?" diye düşünmüş.
Ama çok fazla önemsemeden
gürültüyle uçup gitmiş...

IX Ayı Umsuur Udağan'ın Ayı Dalbar Kamçısını Nurgun'a Vermesi

Sonra orta dünyasını geçip gitmiş...

(2725) Dikenli ve ağaçlı yere

sekiz yolun ayrıldığı yere

dokuz yolun başlangıcına

yedi yolun ağzına

uçarak gürültüyle gelip

(2730) "şap" diye basıp inmiş.

İnmesiyle birlikte

gökyüzünde çok keskin ve şiddetli bir kanat sesi duyulmuş.

Nereden geldiğini göremeden

sağ tarafına

(2735) beyaz turna yavrusu

sert bir çiviye dikine atmış gibi

süzüle süzüle inivermiş.

Tam karşısına geçip üç parlak ışığıyla

bir tarafından girip diğer tarafından çıkacak gibi keskince bakıp

(2740) dudağını ve dişini sildikten sonra

şöyle konuşmaya başlamış:

"Ce... bu... yavrucuğum,

benim ağzımdan çıkanı

dikkatlice dinle.

(2745) Sen ve ben aynı ana babadan

doğup birlikte büyüdük.

Ben, senin ablan,

Ayı Umsuur Udağan'ım.

Yukarı dünyadan

(2750) izinsiz

ayrıldığımdan dolayı ceza olsun diye

Cılğa Toyon'un yukarı dünyadaki

direğini beklemekle görevlendirmişlerdi.

- Sonra “Canlı mahlukatın başlangıcı olun.” diye söyleyenler,
 (2755)bu orta dünyaya
 Saħa Saarın Toyon’u ve
 Sabıya Baay Hotun’u
 görevlendirip indirmişlerdi.
 Bu tek gözlü
- (2760)acaray (Uot Uhutaakı) hücüm edip halkı incittiği için
 yukarı dünyanın en seçkinlerinin
 hepsini indirmişlerdi.
 Senin ağabeyin Mölüt Böğö’yü de
 göndermişlerdi.
- (2765)Orta dünyanın bahtlı
 cesur cengâverlerini de
 indirmişlerdi.
 Uot Uhutaakı hepsini
 yenip galip geldi.
- (2770)Sonra onları küflü ve paslı hapisanesine kapattı.
 Zifirî karanlık zindanına tıktı.
 Bundan dolayı beni:
 ‘Sen küçük kardeşini bulup
 sözünü dinletip onu ayı bahadırlarını kurtarmaya gönderirsen
- (2775) suçunu işte o zaman affedeceğiz.’
 diyerek yolladılar...
 Şimdi senden rica ediyorum.
 Benim için de gidip
 tek tek dövüşüp
- (2780)boy ölçüşüp gör.
 O, kurnaz olmasına çok kurnaz
 ama seni ona denk gelecek şekilde
 hazırlayacağım.” demiş.
 Sonra güneş tarafından
- (2785)üç defa etrafında dolaşip

üç yerinden boğumlu,
 yedi yerinden uçlu,
 çok esnek ve görkemli kutsal kamçısını
 vınlatarak uzatmış.

(2790)“Bu kamçıyı,
 ölüm kalım günün geldiğinde
 üç defa kendine doğru döndürüp
 “Üç katlı gümüşten zırh ol.”
 dediğinde zırh olacak.

(2795)Kavgaya girdiğinde
 “Ölüm getiren çekilmiş uzun pala ol.”
 dediğinde de pala olacak.
 Bundan sonra
 geniş göğsün daraldığında

(2800)beni çağırıp bak:
 Uzak da olsam
 yakın olacağım.
 Yok da olsam
 var olacağım.” demiş.

(2805)Güneş tarafından bir daire çiçek şeklide etrafında dönmüş. Gür bir karaçam ağacının ortasındaki budaklarına denk gelecek kadar uzun boylu ve çok güzel bir kadın olup vücudunu arkaya atarak durmuş. Dikkatlice bakınca orta dünyanın hiçbir yerinde görülmeyecek kadar güzel bir kadın olmuş.

Ñurgun oldukça güçlü kuvvetli bir bahadır ve cesur bir kişi olmasına rağmen korkudan çekinmiş. Sonra gerisin geriye üç adımlık yere kadar aniden çekilivermiş. Fakat daha sonra şöyle bir fikir aklına gelmiş: “Er caalı, et tatay çocuklar! “Kişiden üstün kişi, hayvandan da üstün hayvan var.” diye bunu söylerlermiş değil mi? Ben kendime ancak on kişiyi denk sayardım. Ama bu kadın benden de üstün galiba...” diye düşündükten sonra şöyle söylemiş:

“Bir yumurta nerede çürümez,
 bir erkek evlat nerede doğmaz ki?”

Ne geri çekileceğim

(2810)ne de verdiğim sözden döneceğim.

Ölüm kalım günüm geldiğinde

kalkan olup beni korursun değil mi?" diye sormuş.

O zaman ablası sevinmiş, tebessüm edip ona doğru yürüyerek gelmiş.

Sonra elini çekip sıkıca tutmuş. Üst dudaklarından üçer defa alt dudaklarından altışar defa koklaşmışlar.

Sonra Ayı Umsuur Udağan, gerisin geriye yürüyüp gözyaşları yanağının ortasına kadar boncuk boncuk süzülürken şöyle söylemiş:

(2815)"Ce... bu... yavrucuğum,

şiddetli bir kavgaya düştün.

Yok olmakla burun buruna geldin.

Uzak bir ülkeden eşin gözüktü.

uzak bir yerden dengin çıktı.

(2820)Üç Nüken Üöden dipsiz çukurundan

ne seni ayırıp

koruyarak çıkacak,

bu yerin üstüne atacak?

Fakat seni de

(2825)orta dünyanın

gücünün yarısı kadar güçlendirip

zenginliğinin yarısı kadar zenginleştirip

mutluluğunun yarısı kadar mutlu kılıp

yukarı dünyadan indirmişlerdir,

(2830)diye düşünüyorum.

Bundan dolayı sen de

güçlü boyunlu,

kuvvetli diz kapaklı,

çok geniş omuzlu,

(2835)göğsü sağlam ve

baş parmağı sert

bir kişi olmalısın.

- Ateşin yakmadığı,
suyun işlemediği
(2840)bir kişi olmalısın.
Ön ayağının ve
arka ayağının engeli yok olsun.
Hasmını takip et.
Düşmanını öldür.
- (2845)Kaçmışlarını yakala.
Ölmüşlerini hayata döndür.
Küflü ve paslı Nükeñ Üöden
zindanından,
ayı haaan oymaklarını ve
- (2850)kün haaan uluslarını
çıkartıp kurtar.
Uruy! Ayhal! Miçil!²⁶⁰ olsun.”
Ayı Umsuur Udağan, böyle der demez
dişi turna olup uçup gitmiş...

---

²⁶⁰ Uruy! Ayhal! Miçil!: Bir fenalığın son bulması veya hoş bir şeyin olması neticesindeki sevinç nidası. Selam ve hayır dua.

X Nurgun Bootur'un Uot Uhutaaki Adlı Abaahı Bahadırıyla İlk Kavgası

Kudretli Nurgun Bootur, atının üstüne atlamış, yüksek bulutun alt ucundan alçak bulutun yukarı ucundan uçurup en kuzeye doğru gitmiş.

Ayıı yerinden ayrılıp kün yerinden uzaklaşıp gitmiş. Aşağı dünyaya giden, bozkurt postunu yukarı asmış gibi azametli ve derin, Hara Culuo Aattık²⁶¹ (kara ve pürüzsüz geçit) boyunca atını uçurup girmiş.

Balık çorbası gibi kasvetli yere ulaşmış. Güneşin aksi yönünde dönmüş şekilde duran, ayı gibi acı acı böğüren, kurt gibi uluyan yere ulaşmış.

Üç günlük yerden parlayan Ateş Denizi görünmüş. Kara kanlı fokur fokur kaynayan alevlerin, dokuzuncu bulutsuz bembeyaz semanın aşağı ucunu yaladığı yere ulaşmış gelmiş.

(2860)At, döşüne kadar batınca ani bir hareketle geriye doğru çekilmiş. Alevler, onları üç günlük uzaklıktan daha yakına yaklaştırmamış. Yukarıdan uçup aşağıdan dalıp etrafından dolaşmış geçilecek bir yer bulamamış. Buraya gelip saplanıp kalmış.

O zaman at, üç defa yüksek sesle kişnedikten sonra şöyle konuşmuş (At; evvel zamanlarda, eski günlerde Cılğa Toyon'un zamanında insan gibi konuşurmuş.):

“Ce... bu...

Efendim, sevgili sahibim,
benim ağızımdan çıkanı

(2865)dikkatlice dinle.

Ben sana has
bir at olarak
Uottaah Cöhögöy'den yaratılmışım.
Sonra buraya gönderirlerken bana:

(2870) 'Efendin, sahibin

korkup çekindiği zaman

²⁶¹ Hara Culuo Aattık (Hara Culuo Aartık): Orta dünyadan aşağı dünyaya giden kara ve düz (pürüzsüz) bir geçittir.

söz söyleyip hikâye anlatıp
dile gelip konuş.'
demişlerdi.

(2875)Şimdi benim ağızımdan çıkanı
dikkatlice dinle.
Bu yanmakta olan
Ateş Denizi'ni kutsayıp
baksak mıydı?

(2880)Ama onun sahibi
Uot Uhutaakı Bahadır'ı
düşürmez, kayırır.
Bu yüzden bizim sözümüzü
galiba dinlemez.

(2885)Biz şimdi buradaysak
ne yapmalıyız?
Ok gibi dik durup
vücudunu hazırla.
Oturuşunu duruşunu düzelt.

(2890)Ön ve arka eteğini iyice düğümle.
Benim gibi bir atın
gözü ateşleniyor.
Sözümün kudreti ve tesiri artıyor.
Çok güçlü ve şiddetli bir şekilde basıp

(2895)en yükseğe uçacak günüm geldi.
Ucu bucağı görünmez
köşesi kenarı bilinmez
büyük Ateş Denizi'nin
öte yanına

(2900)sağ salim geçerse
ancak ihtiyarladıktan sonra
ölürüz.
Benim önceki seferlerimle karşılaştırınca

daha güçlü bir şekilde atlayıp
 (2905)denizin öte tarafında
 güneşin aksi yönünde dönmüş şekilde duran
 sağlam kuşaklı ücra taş evin üstüne
 aniden ulaşıp basıp ineceğim.
 Benim koşmamın süratine tahammül edemeyip

(2910)oturuş tarzını değiştirirsen
 Ateş Denizi seni içine çekecektir.
 Dikkatli olup gözlerini dört aç!”
 At böyle der demez dört ayağını da birden kuvvetlice yere basmış. O
 zaman bahadır tekrar atına sıçrayıp atlamış. Sonra atının kayışını sıkıca
 tutmuş. Elbisesinin önünü ve arkasını iyice düğmelemiş. Erkek çocuğunun
 kanının kaynaması dedikleri şey, işte böyle olurmuş.

Bu ülke çok ısınıp
 (2915)hareketlenen önemli bir yer olmuş.
 Üç defa gerisin geriye aniden çekilip
 kollarını açıp vücudunu gerginleştirdiğinde...
 Kaslarının sesi,
 aya²⁶² kirişinin sesi gibi

(2920)çınlayıvermiş.
 Kendisinin ise
 küçük olan bedeni büyümüş.
 Dudağı ve dişi keskinleşmiş.
 Şekli ve şemali değişmiş.

(2925)Beti benzi kızarmış.
 Atına doğru hızlı hızlı yürüyerek gelip
 birden üstüne atlamış.
 Dizginini sıkıca tutmuş.
 Ayaklarıyla sertçe vurmuş.

(2930)Öne doğru biraz eğilerek oturmuş.

---

²⁶² Aya: Hayvan avlamak için gerilmiş bir çeşit yay.

O zaman at üç defa
yüksek sesle kişnemiş.
Gerisin geriye çekilip
dört ayağını birden yere basmış.

(2935) Karla kaplanmış ot yığını gibi
sağlam dört taşı,
parça parça edene kadar tepmiş.
At, yukarı uçtuğu zaman
kulağının sesi

(2940) yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi
aniden gürültü çıkartmış.
Bahadır nereye gittiğini
anlayamamış.
At birden

(2945) sağlam kuşaklı dağın üstünde
güneşin aksi yönünde dönmüş şekilde duran
kötülükle dolu evin üstüne
gelip inmiş.
Eğer bir kişi dikkatlice bakarsa...

(2950) Atın güneşin aksi yönünde dönmüş şekilde duran
taş evin
tam üstüne gelip atladığını
bu evin sahibi olan ruh anlamış...
O ev, abaahının evi olduğundan

(2955) üç defa kuzgun gibi bağırdıktan sonra
güneşin tersi yönünde
kasırga gibi dönüp
atı ve üzerindeki binicisini ansızın silkeleyivermiş.
Nurgun, o an atından

(2960) sıçrayıp atlayivermiş.
Sonra iki ayağıyla
donmuş sopayı

dikine bırakmış gibi,
bütün endamıyla birden doğrulmuş.

(2965)At,

doğu tarafındaki
göğe doğru uçmuş.
Nurgun ise tek başına kalmış.
Fakat

(2970)biraz düşündükten sonra:

“İşte bakın!
Acımasız ve dehşetli bu yerde
tek başıma kalakaldım.
Bu kuru otun torbası,

(2975)yeşil otun kabı,

kurnazlık edip
geçip gitti.
Tek kalmanın elemi
görürler görmezler, çocuklar!

(2980)Ben, bu yerde

ölürsem alın yazım,
başarırsam övüncüm ve saadetim olsun.
Köpeğe de sana da muhtaç olmam.
Tek başıma çabalayıp mücadele edeceğim.”

(2985)diye söylemiş.

İşte böyle güçlü düşünceler
göğsünü dolduruyormuş.
Başındaki damarı sıkışıp büzülmüş.
Kabarmış kan pıhtısı fışkırmış.

(2990)Eğri ağaç gibi

belini çukurlaştırıp gitmiş.
Kayın ağacı gibi
göğsünü gere gere gitmiş.
Büyüyüp genişleyen

- (2995)tepe gibi
 kabarmış.
 Gözünden çakmak ateşi
 aşağı doğru akmış.
 Yüzünden kükürt ateşi gibi
- (3000)parlak alev,
 kürek kemiğine kadar dökülmüş.
 Kıvırcık kara saçı
 tayın kuyruğu gibi
 kıvrılarak dikleşmiş.
- (3005)Fersiz çakmak alevi gibi olan ateş
 aşağı doğru akmış.
 Beti benzi kararmış.
 Şekli ve şemali değişmiş.
 Hiçbir şeyin önemi kalmamış.
- (3010)Kanlı kara palasının ucunu
 aşağıya doğru dayayıp durarak
 çalimli bir tavır takınıp kavgaya hazır bir hâlde
 özlü sözler söyleyerek
 şöyle konuşmuş:
- (3015)“Ce... buo... ne kadar açıkgöz,
 Uot Uhutaakı Bahadır,
 benim gibi birisinin söylediğini
 muhakeme ederek dinle.
 “Kimlerle kan bağın var?
- (3020)Aslı nerelere dayanan
 kökü nereden başlayan
 soylu soplulu bir kişinin?” diye sorarsan
 dokuz katlı gökyüzünün üstünde
 doğar doğmaz ayağa kalkmış,
- (3025)boyu karaçamın ortasındaki budaklara denk
 doru renkli hırçın atlı

Culuruyar Nurgun Bootur'um...
 Atın koşmaktan dermansız kaldığı yere kadar
 ismi duyulmuş...

(3030) Yolların ufka ulaştığı yere kadar
 şöhreti yayılmış...
 Bahadırların en mükemmeli,
 açıkça kendim
 gerçek yüzümle

(3035) senin gibi birisinin yüce ismini
 varlığını duyup geldim.
 "Niçin geldin?" dersen
 ayı haan oymaklarının ve
 kün haan uluslarının hepsini

(3040) toplayıp hâkimiyetin altına almışsın...
 Seni sırtüstü vurup karnını deşip
 yüzüstü vurup sırtını çiğneyip
 Onları yanıma alıp götürmeye geldim.
 şöhretli ismini yıkacağım.

(3045) Kirli kapkara yüzünü değiştireceğim, seni utandıracacağım.
 Niçin benden yüzünü saklıyorsun?
 Haydi durma!
 Üç Nüken Üöden dipsiz çukurundan
 dışarı çık.

(3050) Teke tek dövüşüp
 boy ölçüşerek
 görelim bakalım.
 Ben, sana rakip olarak geldim."
 Böyle demesiyle birlikte

(3055) sağlam kuşaklı ücra taş ev
 yosunun gölde dalgalandığı gibi yavaş yavaş
 üç kez dalgalanmış.
 Sonra

ne taraftan geldiğini fark edemedi

(3060)üç başlı

çatal kuyruklu

büyük bir ejderha birdenbire ortaya çıkmış.

Ayı bahadırının

iki ayak bileğinden

(3065)boğazına kadar

pipoyu saran ip gibi

etrafından yukarı doğru sarıvermiş.

Ateşli bir kemende benzeyen diliyle

iki ince kürek kemiğinin çukurunu

(3070)yalaya yalaya şöyle konuşmaya başlamış:

“Bakın bu zavallı çocuğa

böyle ufak boylu olmasına rağmen

dili ne kadar uzun sözü ne kadar cüretkâr?

Benim gibi güçlü ve kuvvetli birisinin şanına şöhretine

(3075)yukarı dünyadaki otuz dokuz soyun

orta dünyadaki otuz üç soyun

en iyilerinden seçme

en cesur cengâver bahadırlar geldi.

Hepsini ters çevirip tuttum.

(3080)Ama bu zamana kadar

hiçbiri böyle azametli ve ihtişamlı sözlerle

benim gibi birisinin karşısında durup

konuşamadılar.

Hepsi yalvarmaya ve istirham etmeye geldiler.

(3085)Soylu soplü

çok iyi insanlar gelmişler diye

acıdığım için

hepsini toplayıp

küflü ve paslı Nükeñ Üöden zindanıma

(3090)attım.

- İşte şimdi senin
söylediğin bu sözlerden ve
konuşmalardan sonra
hemen şimdi kalın derini parça parça edip
(3095)al kanını tamamen emeyeceğim.
Sağlam kemiklerini kırıp çiğneyeceğim.
Hatta güneş ve ayınla
ana yurdunla ve huzurlu evinle
çabucak vedalaşmaya bak!
- (3100)Çabuk, küçük delikanlı, acele et!” demiş,
Abaahı bahadırı (Uot Uhutaakı).
Ondan sonra ayı bahadırı (Nurgun Bootur)
yukarıya doğru başını aniden kaldırıp
derinden ve kesik kesik soluyarak
- (3105)şöyle konuşmuş:
“Alaata, alaata!
Vah başıma gelenler! Ne kadar yazık bana
görürler görmezler, çocuklar!
Ben sana yalvarmaya ve istirham etmeye gelmedim.
- (3110)Senin karanlık zindanına girdiğim zaman
en üstün bahadırın ben olduğumu düşünmüyorum.
Galip gelersen nasıl istersen öyle yap.
Bir yumurta nerede çürümez?
Bir erkek evlat nerede ölmez ki?
- (3115)Ne olursa olsun senin adını dahi anmayacağım.
Benim gibi birisinin ağzından çıkanı
dikkatlice dinle.
Benim gibi bir bahadırı
Odun Hallaan yaratmış,
- (3120)Cılğa Toyon görevlendirmiş.
Ön tarafımda öfkenin ruhu,
yan tarafımda felaketin ruhu,

arka tarafımda da kara kan pıhtısı takip ediyor.

İşte ben!

(3125)Şikâyet edip hayıflanarak toyuk söylediğimde

orta dünyanın gücünün yarısı kadar güçlü,

zenginliğinin yarısı kadar zengin,

mutluluğunun yarısı kadar mutlu,

olacak güçte bir kişiyim.

(3130)Bu yüzden senin

yılan olup

şekil değiştirmenden korkmayan bir bahadır karşında.

Aksine sen benden korkup gözlerini dört aç.

“Uyarmadı deme!”

(3135) Abaahı oğlu,

istihza ile homurdanarak söyleneceğine

benim ağızımdan çıkan sözlerimi iyice anla!” demiş.

O zaman abaahı oğlu (Uot Uhutaaki), karşıdaki dik dağlardan kayaların bir anda yerinden oynayıp yuvarlanıp düşmesine sebep olacak kadar kahkaha atarak gülmüş: “Vah zavallı! İşte bana dili çok tesirli bir gök bahadırı denk geldi. Dostum, benim gibi birisi, doğruca üstüne binip seni tuttuğunda nasıl kurtulacakmışsın görelim. Delikanlı, haydi bakalım göster kendini... Haydi kımılta bakalım!” demiş.

O zaman ayı bahadırı (Nurgun Bootur), kendinden emin bir şekilde öne doğru çıkmış. Üç defa dişlerini gıcırdatıp çatırdatmış. Fakat şeritli dağın üstünden baş aşağı doğru kasırga gibi dönerek düşmüş. O, yuvarlanırken kabarıp kara sağlam taşa çarpıp tam sırtının üstüne gelmiş. O zaman abaahı oğlu kuvvetlice üzerine atlayacak gibi olmuş. Ama bırakiverip kendi normal şekline dönmüş.

(3140)Daha sonra

donmuş kuzey çamı büyüklüğünde

demir gibi sert çehresi ve kocaman vücuduyla

birden doğrulmuş.

Demir elbisesinden

- (3145)yanmak üzere olan kıvılcım,
 alevlenip birden parlamış.
 Ağzından yarım fıçı büyüklüğünde
 şiddetli bir ateşi
 onun üzerine doğru durmadan püskürtüyormuş.
- (3150) Vücudunun tam ortasına doğru gelirken
 Nurgun Bootur kurtulup yana doğru kaçmış.
 Sonra abaahı bahadırı
 bir ileri bir geri yürüyerek
 şöyle konuşmuş:
- (3155)“Er caalı,
 et tatay çocuklar!
 Benim gibi birisine
 yüce ismime
 şanıma şöhretime
- (3160)uzak ülkeden eşim,
 doğrulup boyunu bosunu gösterip gelmiş.
 Uzak memleketten dengim,
 oturduğu yerden ayrılıp sallana sallana gelmiş.
 Çocuklar! Bu, hangi ülkenin kadınından doğmuş
- (3165)hangi memleketin kişisinden yaratılmış
 yiğittir?
 Mükemmel sinirli ve damarlı,
 kudretli,
 güçlü boyunlu,
- (3170)çok sert diz kapaklı,
 çok geniş omuzlu ve
 müthiş güçlü bir adam ortaya çıkmış.
 Yok olmakla burun buruna gelmek üzereyim...
 Şiddetli bir kavgaya düşmek üzereyim...
- (3175)Bundan dolayı
 geçmiş yıllarda

evvelki günlerde
 bir zamanlar şöyle duymuştum:
 “Ayı oymakları ve

(3180)kün ulusları,
 seni cenk oku gibi,
 hazırlayıp kusursuzca işleyip
 görevlendirip indirmişler.” diye
 söylemişlerdi.

(3185)“Abaahı oymağıyla
 görünmez güçlülerle
 tek tek dövüşüp
 boy ölçüşmek için
 hazırlamışlar.” demişlerdi.

(3190)Evlat, ne kadar çabuk doğup büyüüp
 gelmişsin?
 Evet ben,
 abaahı oymağının
 en şerlilerinin reisiyim.

(3195)Görünmeyen fena ruhların
 en güçlüsüyüm.
 Delikanlı, bundan dolayı sen ve ben
 teke tek dövüşüp
 boy ölçüşüp

(3200)görüselim bakalım.” demiş.
 Bundan sonra ayı bahadırı
 ölüm getiren uzun palasını
 çabucak çekip çıkartmış.
 Sonra tepesinin tam ortasına doğru sallamış.

(3205)Güçlü abaahı bahadırı,
 bir çırpıda kendini kurtarıp kenara kaçmış.
 Nereden aldığını fark ettirmeden
 sol elinin dışıyla

- kanlı ve çevik kara palayı,
 (3210)yarım fıçı büyüklüğünde
 büyük ateşi birdenbire parlatıp
 çabucak çekip çıkartmış.
 Sonra sinirli sinirli vurmaya başlamış.
 İki dağın birbiriyle çarpışması gibi
- (3215)çok korkunç ve büyük bir fırtına kopmuş.
 Üç tane gök gürültüsünü birleştirmiş gibi şiddetli ve
 kulakları sağır eden bir ses duyulmuş.
 Ateş Denizleri
 kabarana kadar direnmişler.
- (3220)O yerin dikenlerini ve ağaçlarını
 kül edinceye kadar tepişmişler.
 Uot Uhutaaki'nın
 korkunç evi, geniş karargâhı
 sallanıp çırpınarak hareketlendiğinde
- (3225)çok ufak taşlar gürültüyle serpilmiş.
 Onun
 ülkesi olduğu için
 şekli ve şemali değişmiş.
 Atıyağın içindeki suyun dalgalandığı gibi endişe ve karışıklıkla
 çiğnemişler.
- (3230)Torduyanın içindeki su gibi titretip sallayıp tepinmişler.
 Bu ülkenin paslı yarım ayını ve güneşini
 hepsini baş aşağı çevirmişler.
 Kasırgalı ve pis kokulu
 parçalı bulutlu, iki katlı ve sarımtırak renkli gök kararmış.
- (3235)Artık torduyanın ağızı kadar bile
 ışık görünmüyormuş.
 Her şeyi içine çeken bataklık ülkesinde
 kakımın pis kokusu gibi fena kokulu
 çiyli bir sis etrafı kaplamış.

- (3240) Karşı tarafta soğuk evi olan
fırtınanın sahibi,
dik yamaçlı ve ruhlu dağın
zirvesini çiğnemişler.
İki yaşındaki çocuk büyüklüğünde
- (3245) fırıl fırıl dönen yada taşı olan
seçilmiş sağlam dağları
ayaklarıyla iyice ezmişler.
Sonra bu müthiş dehşetli yerin
düzeni ve görünüşü değiştiğinden
- (3250) bu ülkenin otunun ve ağacının sahibi olan ruh ve
yada taşlı putlu kara taşlar,
çatırtıyla yuvarlanmışlar.
Daha sonra her yer gürültüyle galeyana gelmiş.
Çok şiddetli bir tipi olmuş.
- (3255) Sonra en kuzeyden
Kuhtuy yolu tarafından
şiddetli bir kasırga çıkmış.
O dindiğinde,
tipi karşıdaki dik kayalı dağların
- (3260) zirvelerinin hepsini yerinden oynatıp
bu taşları üç yerinden parlayan
Ateş Denizi'ne
yığmış.
Daha sonra Ateş Denizi,
- (3265) üç defa kaynayıp kabardığında
bu ülkenin her tarafını büyük bir ateş kaplamış.
Bu ülkenin düzeni ve görünüşü tamamen değişmiş.
Sonra bu bahadırlar,
üç gün üç gece kavga etmişler.
- (3270) Birbirlerine denk kişi olduklarını
anladıkları zaman

saçlarının diplerinden ve alınlarından

tane tane ter dökülmeye başlamış.

Kayın kabuğundan büyükçe bir sandala denk sırtlarından

(3275) beyaz köpük kaynayarak kalkmış.

Derinden yukarı doğru kesik kesik solumuşlar.

Göğüs göğse çarpıştıktan sonra

aşağı doğru baş aşağı birleşip

geri çekilmişler.

(3280) Yükünü taşıyamayan boğa gibi

sırtlarından çatırtı sesi gelmiş.

Ñurgun Bootur şöyle düşünmeye başlamış:

“Canlı vücudum yoruldu.

Çevik bedenim dermansızlaştı.

(3285) Güçlü vücudum güçten düştü.

Bundan sonra daha güçlü ve

zorlu

kavga edemeyecek miyim?” diye düşünerek

çekine çekine dururken

(3290) abaahı bahadırı şöyle konuşmaya başlamış:

“Alaata, alaata!

Bakın bu nasıl bir delikanlı!

Senin hakkında söyleyeceklerini söylemiştiler.

Konuşacaklarını konuşmuşlardır.

(3295) Değil mi çocuklar?

Gümüş göğüslü toygarımın,

bakır göğüslü yavru kuşumun,

söylediğini, konuştuğunu, şimdi hatırladım.

Delikanlı, o, senin için şöyle söylemişti:

(3300) Orta dünyanın gücünün yarısı kadar güçlü,

zenginliğinin yarısı kadar zengin,

mutluluğunun yarısı kadar mutlu,

adlı sanlı ve çok güçlü bir bahadır.

- Senin ve bizim yüce ismimiz ve
 (3305)iyi şöhretimiz için geliyor.
 Dikkatli ol ve gözlerini dört aç!" demişti.
 "Mücadeleden vazgeçmeyi kesinlikle istemez.
 Seni ne zaman olursa olsun
 mutlaka yeneceğim, galip geleceğim diye
- (3310)hareket eder demişti.
 O zaman ben çok sinirlenmiştim.
 O, doğru söylemiş.
 Eskiden ayı oymakları
 'Orta dünya bahadırlarıyız.'
- (3315)diye diye geldiler.
 İlk karşılaşmamıza dayanamadılar.
 Ama sen bana dayanacak kadar güçlü bir kişi çıktın.
 Hangi ülkede yerleşip büyümüş yaman bir kişi olarak gelip
 benim gibi birisinin karşısına geçtin?
- (3320)Biraz önce boğuk sesli, küflü ve paslı
 Núkeñ Üöden ülkesindeki
 Muus Suorun Toyon'a ve
 Cularğa Hadı Emeehsin'e
 gidip şöyle söylemiştim:
- (3325)"Bu ayı haan oymaklarının ve
 kün haan uluslarının
 hepsi dermansız bahadırlar imiş."
 Bunu der demez şöyle söylediler:
 'E... sus! Böyle söyleme.
- (3330)Fazla kibirlenme.
 Sana denk gelecek birini seçip
 hazırladıktan sonra mutlaka göndereceklerdir.
 Hatta ona karşı tedbirli olarak yaşa!
 Gerçekten de doğru söylemişler.
- (3335)Delikanlı, senden çok korktum.

İyice hayret ettim ve çok çekindim.

Ama

görelim bakalım, kim üstte kim altta kalacak?

Delikanlı, senin sesin nasıl?

(3340) Duyur bakalım!" demiş.

O zaman ayı bahadırı şöyle ses vermiş:

"Ce... bu... ihtiyar,

sen ve ben bir gün kararlaştırıp

kavga edip görelim bakalım...

(3345) Hangimizin

bir yana düşüp yeneceği şimdi bilinmez.

İkimiz birbirimize denk kişiyiz galiba...

Bundan dolayı benim ağzımdan çıkanı

dikkatlice dinle.

(3350) Sen ve ben,

iki şanlı şöhretli bahadır olsak da

hiç durmadan

belli bir zaman tayin etmeden

cenk etmemiz mümkün değil.

(3355) Üç gün uyuyup dinlendikten sonra

teke tek dövüşüp

boy ölçüşüp

görelim bakalım!

İkimiz birden söz verip

(3360) anlaşalım.

Birimiz anlaşmayı bozup diğerini önceden öldürdüğü zaman

alaca köpeğin alayı,

boz köpeğin maskarası olsun.

İkimiz birden pürüzsüz kara taşta,

(3365) ellerimizi dimdik basıp

haydi söyleyeceklerimize yemin edelim!

Eğer sen kabul edersen

uyuyup dinlendikten sonra karşılaşalım.

Birimiz yenecek veya yenilecektir.

(3370)Düşünceni

çabucak söyle.” demiş.

O zaman abaahı oğlu (Uot Uhutaakı),
arkasına doğru birden çekildikten sonra:

“E... ce... gerçek,

(3375)söyleyeceğini söyledin.

Delikanlı, haydi bakalım!

Önce söyleyen önce yemin eder.

Seni dinleyip inanırsam (beğenirsem)
ben de yemin ederim.” demiş

(3380) abaahı bahadırı.

O zaman ayı bahadırı
elini pürüzsüz kara taşta
dirseğine kadar
sokarak

(3385)şöyle yemin etmiş:

“Ce... bu..., ce... bu...

Gübre parçası gibi putun
içimi görsün.

Tüktüye²⁶³ büyüklüğünde putun

(3390)baş aşağı görsün.

Dokuz oyuunun²⁶⁴ (şamanın) kemiğinin olduğu kuoçay kereh,²⁶⁵
bakışlarıyla beni delip geçsin.

Bu yerin dikeninin ve ağacının ruhları
hepiniz dinleyin.

(3395)Bu Uot Uhutaakı Bahadır'ı

²⁶³ Tüktüye: Kayın ağacının kabuğundan yapılan kap. Bu kabın içinde ölen yakınların ruhları saklanır. Ruhların bu kaba kapatılması özel bir törenle şamanlar tarafından gerçekleştirilir.

²⁶⁴ Oyuun: Erkek şaman, kam. Ayı oyuuna: İnsanlarla iyi ruhlar arasında vasıta olan ak şaman. Abaahı oyuuna: Kötü ruhlarla insanlar ve abaahılar arasında vasıta olan kara şaman.

²⁶⁵ Kuoçay Kereh: Ormanda kurbanlık hayvanın öldürülüp derisinin başıyla birlikte bir ağaca veya bir direğe asılmasıyla icra edilen kurban sunma merasimi.

uyuyup dinlenirken gizlice öldürürsem
 görür gözüm görmez olsun.
 İşitir kulağım işitmez olsun.
 Kısaca sözüm söz...

(3400) Senden korkacak olsam da
 dinlenmek için uyuduğunda seni öldürmem.
 Eğer açıktan açığa gezersen
 işte o zaman seni öldüreceğim.” demiş.
 Sonra Uot Uhutaakı

(3405) tahtalar gibi ses çıkarırcasına ellerini çırparak
 şöyle konuşmaya başlamış.
 “Evet delikanlı,
 benim düşüncemi, seçilmiş sağlam aklımı
 doğru anlayıp eksiksiz bir şekilde yemin ettin.

(3410) Çocuklar, bu delikanlı her şeyi nasıl biliyor?
 Şimdi de ben yemin edeyim bakalım.
 Delikanlı, bu yaşıma kadar
 yemin etmemiştim.
 İşte, şimdi çeşit çeşit sözler buldum.

(3415) Yanmakta olan Ateş Denizi
 baş aşağı görsün.
 Kurtlu tüktüye putum
 bir ucundan bir ucunu görsün.
 Üç Nükeñ Üöden dipsiz çukurun sahibi

(3420) Muus Suorun baş aşağı vursun.
 Gübre parçası gibi şeytanca kuduran putum
 ters yüz etsin.
 Dokuz oyun kişinin,
 sekiz şaman kadının

(3425) bir sopanın ucuna asılarak kurban edilmiş

tüktüyenin içine kapatılmış üör²⁶⁶ putum
 bakışlarıyla beni delip geçsin.
 Sen dinlenmek için yattığında
 yan bakarsam

(3430) gözümün ateşi sönsün.

Elimle vurursam
 elim dirseğimden kopsun.
 Ayağımla tekmelersem
 ayağım kalçamdan kırılıp parçalansın.

(3435) Delikanlı,

kısaca sözüm söz...” demiş.

Geçmiş yıllarda abaahı oymağı ne kadar fena olsa da nadiren uysal ve düzgün tabiatlı da olabilirmiş. Bundan dolayı bir abaahı bahadırı olan Uot Uhutaaki, Nurgun Bootur ile tam anlamıyla anlaşip mutabık kalmış. Sonra durduğu yerde sırtüstü yatmış, kollarını genişçe açmış. Burnunun sesi, gök gürlemesi anındaki şimşeğin çıkarttığı gürültü gibi derinden çınlamış...

---

²⁶⁶ Üör: Herhangi bir sebepten dolayı rahatlık bulamayan ve dirilere çeşitli rahatsızlıklar veren ruh. Sağalar genellikle günahkâr adamın gök tanrıları tarafından kabul edilmeyen ruhunun üöre dönüştüğüne inanırlar.

XI Nurgun'un Uot Uhutaaki'yı Yenmesi

Nurgun Bootur şöyle düşünmeye başlamış: "Hemen şimdi burada karnını deşip öldürürsem... Benimle 'Devamlı ıstıraplar ve zahmetler çekip dayanamayarak acele edip gizlice öldürmüş.' diye üç dünyanın her yanında alay edeceklerdir. Belki de kötü sözler söyleyeceklerdir. Bunun yerine dürüstçe ölürüm." Sonra yukarıdaki şeritli dağ evine doğru koşarak süratle çıkmış. Yukarisından kapılı buzdan pürüzsüz yerine ulaşıp aşağıya doğru hızla girmiş. Timir Culuo Aattık boyunca...

(3440)Orası çevresinin sınırı görünmez, derinliği bilinmez çok geniş bir yer imiş. Etrafa bakarak girip dikkatlice inmiş. Sağı solu keskin bakışlarıyla süratle kontrol ediyormuş. Fakat hiçbir şey anlaşılmıyormuş. Upuzun ve çok geniş bir ev belirmiş. Nurgun, dönüp bu eve bakınca orada sekiz köşeli kara taştan gürleyen bir ocak görmüş.

Sonra ocağın sol tarafına doğru dönüp bakmış, orada demir kiler parlayarak duruyormuş. Dış tarafındaki üç yerinden çok kalın sürgü ile kapatılmış. Demir sürgüyle de sürgülenmiş. Bunu gördükten sonra demir kilere koşarak ulaşmış. Bütün kilitleri ve sürgüleri açıp birden atlayıp içeri girmiş. Etrafını çok dikkatlice kontrol etmiş.

Üçügey Üükeydeen ve erkek kardeşi Oruluos Dohsun, birlikte otururlarken dışarıdan gelen bu bahadırı görmüşler. İkisi birden yerlerinden sıçrayıp kalkmışlar. Sonra birdenbire gerisin geriye çekilerek ikisi de aynı anda şöyle konuşmuş:

"Ce... bu...

Ağabeyimiz seni ve birbirine denk üç kara gölgeni,

(3445)diz çöküp yerlere kapanarak

boyun kırarak

hürmetle eğilerek selamlıyoruz.

Eğer 'Niçin bu hâle düştünüz?' dersen...

Biz hepimiz ayı oymakları ve

(3450)kün ulusları bu yere

Üç Nükeñ Üöden dipsiz çukuruna girip

çürümeye yüz tuttuk.

Ve 'bu yerden

bizi ne söküp çıkaracak?' diye...

(3455) Sana ağlaya sızlaya oturuyoruz.

İşte biz bu yere düştüğümüz günler boyunca

üç dünyanın cengâver bahadırları

kavga etmek için geldiler.

İlk karşılaşmalarında kimsenin gücü yetmedi...

(3460) Uot Uhutaaki hileyle baş aşağı getirerek

bu küflü ve paslı Núkeñ Üöden zindanında

sihirli ipiyle bağlayıp dizerek (onları) esir etti.

Biz seni gördüğümüz için çok mutluyuz.

Uot Uhutaaki'nın

(3465) altı katlı tabaka hâlindeki kara zırhı açıldı.

Üç kat kayışlı elbisesi parçalandı.

Kalın, kuvvetli boynu zayıfladı.

Geniş, güçlü diz kapağı çözüldü.

Karla kaplı kuzey çamı büyüklüğündeki

(3470) fena ve kara hileleri geride kaldı.

Anasına demediği

türlü türlü sözleri söyledi.

Babasına konuşmadığı kadar

merhametli ve hayırlı bir dille konuştu.

(3475) Öyle de olsa

bizim ağabeyimiz ona denk geldin.

Fakat o

yenilip ölmeden mücadeleyi bırakmaz...

Çok güçlü bir bahadır.

(3480) Sadece sen kaldın, sen de yenilirsen

biz hepimiz öleceğiz.

Bizim için daha iyi bir gelecek görünmüyor.

Ne kadar bahadır varsa

hepimiz çıkıp kavga ettik.

(3485)Nasıl oldu da?

Sen tek başına ona dayanabildin.

Hepimiz birden çıkıp birlikte kavga edelim.

Tek başımıza bu dipsiz çukurda ne yapacağız,
sevgili ağabeyimiz?” demişler.

(3490)O zaman ayıı bahadırı gerisin geriye çekildikten sonra şöyle konuşmuş: “Bakın bu, bakın bu, çocukcağız, kızcağız! Çoğu azı aceleyle anlatıp boş sözler söylemeyin. Ayıı oymaklarını ve kün uluslarını, niçin abaahının ağzına bırakmak istiyorsunuz? Bir defa vurduğunda, bir defa ayağıyla teptiğinde dayanabilecekler mi? Pek çoğu, ilk vurduğunda ölecek. Ben ayıı oymaklarını koruyup esirgemek için gelmişken onları abaahiya yedirecek miyim?

Fakat kızcağız, yemek yemeyeli çok uzun zaman oldu. Kutsal tatlı ekmeğinden, mübarek sütlü yemeğinden ne varsa çabucak alıp gel.” demiş.

O zaman biraz korkan kız sıçrayıp ayağa kalkmış. Koltuk altından çıkarttığı yeşil başlı ördeğin yumurtası gibi sarı kutsal suyu Nurgun’a uzatmış.

Nurgun da kutsal suyu alıp bir anda ağzına atıvermiş. Sonra ellerine, kollarına ve ayaklarına güç gelmiş. Eskisi kadar kuvvetli oluvermiş. Yukarı doğru göğsünü gere gere şöyle konuşmuş:

“Ce... buo... kızcağız, benim ağzımdan çıkan sözlerimi iyice anla! Birazdan abaahının bahadırı uyanıp sıçrayıp kalkacak. Size doğru hiç durmadan koşarak gelip soracaktır: 'Nereye gitti Nurgun Bootur? Çok çabuk bana gösterin.' diyecektir. O zaman şöyle söyleyin: “Sen uyuduktan sonra yanımıza gelip bizi çok aşağılayıp kötü sözler söyleyerek çıktı.” “Siz, kendinizle onu kıyaslayıp bahadırı (Nurgun’u) kibirlendirmişsiniz... Yorgunluktan uyuyakaldı. Sırtının üstüne vurup karnını deşecektim. Yüzükoyun vurup sırtını delecektim. Fakat ikimiz çok büyük bir yemin ettik. Bundan dolayı bu yeminime sadık kalmak için öldürmeden gidiyorum...”

(3495)Sonra “Sekiz yolun ayrıldığı yere, dokuz yolun girişine, yedi yolun ağzına gidip bekleyeceğim. Oraya geldiğinde yüzünü gözünü iyice dövüp

burnundan delik açıp öküz gibi hizmet ettireceğim. At gibi terbiye edeceğim. Ona denk rakip olacağım.” demişti dersiniz.

“Kendi kararımı kendim vereceğim. Ben bu gürleyerek yanan ocağın arkasına gizleneyim. O zaman onun girip size yol sorup çıkacağı gün, benim elimin öldürmeye eğilimli olacağı, parmağımın diri kalanı belirleyeceği, böğrümün kavgada sakatlanacağı, ikimizin kavgaya tutuşacağı gün geldiğinde, sakınıp tehlikeden kaçınmaya çalışın. Yoksa yok olup gidersiniz. Dikkatli olun!” demiş.

Sonra ocağın arkasında çiy gibi saklanarak durmuş.

O dururken çok şiddetli bir ses duyulmuş. Evin ortasına buzdan tepe gibi büyük bir ateş gelip ağır ağır ve azametle inmiş.

Sonra kadın şöyle söylemiş: “Yine niçin hâlden hâle giriyorsun? Seni ne korkuttu? Apaçık varlığıyla ve gerçek yüzünle görün. İnsan gibi anlat. Saħaca konuşup Uraaňhayca söyle. 'Korkmadan oturuyorlar.' diye korktun mu? Onu düşünmeden korkarak oturuyoruz!” demiş. O zaman ateşin ortasındaki kişi şöyle konuşmuş:

(3500)“Gerçekten de söyleyeceğini söyledin, konuşacağını konuştun. Neye, neden kızdığım için yapmış olabilirim?” Böyle dedikten sonra kasırga gibi dönüp sonra ay ışığındaki karaçamın gölgesine denk bir kişi gibi birdenbire büyümüş. Sonra bir ileri bir geri yürüyerek şöyle konuşmaya başlamış:

“Alaata, alaata!

Evet gümüş göğüslü toygarım,
bakır göğüslü yavru kuşum,
şiddetli bir kavgaya düştüm.

(3505)Yok olmakla burun buruna geldim.

Bu yaşıma gelene kadar
böyle korkunç
böyle büyük bir bahadıra denk gelmedim.
Var olacağını da düşünmüyordum.

(3510)Senin biraz önce söylediklerine incinmiştim.

Fakat düşününce
evet, doğru söylemişsin.

Şimdi biliyorsundur,

Nereye gitti?

(3515)Neye düştü?

Bana gösterip anlat.

Erimiş yeni izini ve

donmuş eski izini, nasıl arayıp bulacağım?

İkimizden biri

(3520)diğerine galip gelmeli.

Yoksa rahat bırakacağı yok.” demiş.

O an kadın ağlamış. Sonra dövünerek şu sözleri söylemeye başlamış:

“Ce... bu... ben seni bıraktığımdan beri

yuvanı hep bomboş gördüm...

(3525)Yolculuğun niçin bitmez?

Kavgan niçin durmaz?

Sen sorarsan söyleyebilirim...

Sen yüzükoyun yatıp uyurken

buraya bizim yanımıza gelip

(3530)çok kötü bir şekilde sövüp sayarak gitti.

'Siz herhangi bir bahadır gibi

düşünüp övmüşsünüz.

O tam bir sefil imiş.

Yatıp uyurken

(3535)öldürüp gidecektim.

Ama şaşırıp kaldığım için öldürmedim.

O uyandığında şöyle söyle:

Sekiz yolun ayrıldığı yere

dokuz yolun girişine

(3540)yedi yolun ağzına

gidip onu bekleyeceğim.

Eğer gelmezse

soyulmuş çirkin yüzü utanmıştır.

Birbirine denk üç kara gölgesi korkmuştur.' dedi.

- (3545) Sonra ateş gibi birden parlayıp uçtu.
 Daha sonra ne olduğunu bilmiyorum.” der demez
 abaahının bahadırı şöyle söylemiş:
 “Vah zavallı!
 Kim benden tarafa olacak?
- (3550) Çok büyük bir bela
 arkadaş, ağlayıp sızlama!
 Ben ölmediğim müddetçe geleceğim.
 Eğer ölürsem
 kendi başının çaresine bak.
- (3555) Kızcağız! Nereye gideceksin?
 Haydi ben gidiyorum.” der demez
 bir ileri bir geri yürümüş.
 O zaman ayı bahadırı,
 ablasının verdiği çok esnek ve görkemli kutsal kamçısını,
- (3560) üç defa döndürmüştü.
 “Ölüm getiren çekilmiş uzun pala ol.” dedikten sonra
 eliyle tutmasıyla
 abaahının önünde
 donmuş buz parçasını dikine atmış gibi
- (3565) vücudunun bütün endamıyla durması bir olmuş.
 O zaman abaahı oğlu
 korkup bağırıp koparak
 iki eliyle yere dayanıp
 arkası üstüne düşmüştü.
- (3570) O anda çekilmiş uzun palasıyla
 bağrının tam ortasından
 delip geçmişti.
 Altı katlı tabaka hâlindeki kara zırhını,
 üç kat demir kayışlı elbisesini
- (3575) kayın kabuğu gibi delmişti.
 Karaciğerini ve

- kanlı yüreğini
delip geçmiş.
Kara kirli yerine
- (3580)iki karış kadar
sokup geçmiş.
Abaahı bahadırı şişe geçirilmiş turna balığı gibi kavgaya başlamış.
Su böceği²⁶⁷ gibi gerisin geriye sıçrayarak
söylenip dişlerini gıcırdatmış.
- (3585)Büyük taş evinin sağ yanından
bir anda uçup çıkmışlar.
Korkunç bir şekilde yuvarlanmışlar.
Ayı bahadırı da
elinden kaçırarak bir kişi değilmiş.
- (3590)Daha güçlü bir şekilde tutup iyice kavramış.
İşte o an abaahı oğlu çaresizlikle
şöyle konuşmuş:
“Haydi dostum!
Korkutup yeneceğini yendin.
- (3595)Kazanacağını kazandın.
Öldüreceğini öldürdün.
“Ölmek” denen şey böyle imiş.
“Hastalanmak” denen şey böyle imiş.
Evet, hiç bilmediğim ölümlerle ansızın karşılaştım.
- (3600)Fakat kendi kabahatimden dolayı ölüyorum.
Seni o evin ortasında
dururken gördüğümde
beyaz bir
elbiseyi mi, ipi mi tutmuşsun?
- (3605) Onunla vurduğunu, soktuğunu gördükten sonra
küçümseyip kovmadım.

²⁶⁷ Su böceği: Kın kanatlılardan, küçük su birikintilerinde yaşayan, 18 milimetre uzunluğunda kahverengi bir böcek, hidrofilyk (Hydrophilus caraboides).

“Ta ki korkunç mızrağını görene kadar
niçin korkup kovacağım?” diye düşünüp
kovmadığım için ölüyorum.

(3610) Hangi hileyle ve kurnazlıkla yendin?

Sana yalvarıyorum.

Artık bundan sonra seninle dövüşemeyeceğim.

Senden rica ediyorum.

Beni eziyet edip ıstırap çektirerek öldürme.

(3615) İkiye ayırıp parça parça edip çabucak öldür.

“İyi adam güzelce öldürdü.” diye söyleyip
sevinyim bari...”

O zaman ayı bahadırı şöyle konuşmuş:

“Bakın, çocuklar!

(3620) Bu, ne kadar açığöz

bütün bunlara rağmen

dilinin kızgınlığına,

ağızından çıkan zehre (tahkire) bir bakın!

Bu köpeği gerçekten de

(3625) başını ayağını kırıp kopararak mı öldürsem?”

dedikten sonra

ölüm getiren uzun palasını

çabucak çekip çıkardığında

nereden geldiğini anlayamadığı

(3630) Üçügey Üükeydeen aniden elini tutmuş.

Ağlaya ağlaya şöyle konuşmuş:

“Ağabeyciğim metin ol, merhamet et.

Benim ağızından çıkanı

dikkatlice dinle.

(3635) Bu şerir düşmanı

tekrar tekrar kesersen

canlanacak.

Sonra onu hiçbir şey yenemeyecek.

- Dehşetli bir musibet gelip çatacak ve
 (3640)çok büyük bir felaket etrafı saracak.
 Bunun için kendine hâkim ol.
 Er kişi tek dilli
 asil at tek kamçılı...
 Vurmak da el kaldırmak da hepsi bir.
- (3645)Bu acımasızı, abaahı oymakları
 görünmez akrabaları
 ilieheylerin en büyükleri
 ölmez atardamarlı kılıp
 çıkmaz canlı yapıp
- (3650)suda boğulmaz
 ateşte yanmaz
 bir şekilde değiştirip
 herhangi bir savaş aletinin işlemeyeceği bir şekilde
 büyüleyip afsunlayarak yaratmışlar imiş.
- (3655)Bunu bilen ablan Umsuur Udağan,
 bütün sihrini toplayıp
 bu abaahı bahadırının gözünü yanıltmak için
 yaptığı,
 ölüm getiren çekilmiş uzun palayı sana bahşetti.
- (3660)Nurgun, ikiyüzlünün
 öte tarafından aşip uçarak
 dizginini çekti.
 Gemini kaptı.
 Onun için bu kadar bile yeter...
- (3665)Ağabeyciğim, dur, dikkat et.” dediğinde
 Nurgun, birdenbire
 gerisin geriye dönmüş.
 İki ayağını
 sağlamca yere basarak bakmış.
- (3670)Sonra abaahı bahadırı inleyerek ölüp gitmiş.

Pıhtılaşmış kara kanı fokur fokur kaynamış.

Öldükten sonraki gürültüsüne dayanacak hiç kimse yokmuş.

Nurgun Bootur, Uot Uhutaaki'yı ikiye ayırıp parça parça edip
yoğun bir sis gibi dağıtmış.

(3675) Sonra eve doğru hızla koşarak gitmiş...

XII Nurgun'un Zindana Atılmış Ayı Bahadırlarını Kurtarması

İçeri bakarken ancak köpeklerin geçebileceği kadar dar bir geçit açılıp görünmüş. Nurgun, bu yol boyunca aşağı doğru koşarak Üç Nükeñ Üöden çukuruna, her şeyi içine çeken bataklık ülkesine, kakımın fena kokusu gibi pis kokulu, yarım fıçı büyüklüğünde kara ateşin yukarı doğru kaydığı yere girip etrafa bakmış. Sonra orayı burayı, sağı solu kontrol etmiş.

Otuz yedi tane ayı bahadırı, örümcek ağı gibi kara renkli ipe dirsek kemiklerinden sıkıca bağlanıp sıra sıra dizili olarak duruyormuş.

Bakınca içlerinde kendisinden daha küçük ve daha kötü kimseyi görememiş. Hatta hepsi ondan daha güçlü, karanlık dünyayı aydınlatan semavi bahadırlarmış... Öylesine hayırlı insanlarmış ki... Nurgun'u görünce ağlaşmaya başlamışlar.

(3680)Dışarıdan giren kişi (Nurgun): "At tatay çocuklar! Gücsüz ve dermansız kalmış insanlarmış, böyle incecik ipi kopartıp atamayacak kadar bile zayıf düşmüş insanlarmış." diye düşünmüş.

Koşarak gelmiş. İpi koparmak için üç küös zamanı kadar çekmiş. İp, çekilince kopacağına daha da fazla uzayıp sağlamlaşmış. O zaman öncelikle utanmış. Sonra kızmış. Yukarı doğru hiddetle bir daha denemiş.

Üç kez kükreyip parça parça etmek için çekmiş. Üç musibet Nükeñ Üöden ülkesi yosunun gölde dalgalandığı gibi dalgalanmış. Üç defa gürleyip tekrar çekmiş. Nurgun çektikçe dikiş ipliği gibi incelmış. Ama sonra tekrar kalınlaşmış.

O vakit belanın eşiğinde olduğunu anlamış. Yatan ineğin karnı büyüklüğünde kara renkli ve sağlam taşın içine giden bu ipi koparıyormuş. Ona dikkatlice baktığında bu kara taşta bir şey ağlayıp sızlıyormuş. O, bunu duyunca:

"Bu, bütün ülkenin sahibi olmalı... Ben abaahı oğluna dönüşeyim..." diye düşünmüş. Sallanıp yuvarlanmış... ve abaahı oğlu olmuş. Sonra şöyle konuşmaya başlamış:

(3685)"Alaata alaata, bak bu!

Musibet gelip çattı.

Çok büyük bir felaket etrafı sardı.
 Kaybedip yenileceğim günüm geldi.
 Üç Nükeñ Üöden dipsiz çukurunun sahibi!

(3690) Sihirli kara ipi,

sağlam kapını açıp
 geniş sürgünü çekip
 kuvvetli nefesimin fidyasını ver.
 Güçlü nefesimi muhafaza et.

(3695) Ayı oymaklarının ve

kün uluslarının
 galip gelip zafer kazanacakları günleri gelmiş.”
 Böyle der demez
 tıslamaya başladıktan sonra

(3700) kara taş şak diye bir ses çıkartarak birdenbire ikiye ayrılmış.

Sihirli kara ip, birden boşalmış.
 Oradaki kişiler
 urgandan kayıp boşalmış tay gibi
 sıyrılıp koşmuşlar.

(3705) Yukarı çıkıp

tam ortasına girip
 kadınla birlikte otuz dokuz bahadır,
 muhteşem orman gibi
 Nurgun Bootur'u ortalarına alıp

(3710) etrafını sarmışlar...

İki ayaklarının üzerine diz çökmüşler.
 Başlarıyla üçer defa selamlamışlar.
 Hep bir ağızdan
 şöyle söylemişler:

(3715) “Ce... bu... yavrumuz,

Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur!
 Biz ayı oymaklarını ve
 kün uluslarını

bu dibi bilinmez

(3720)Üç Nükeñ Üöden'den

her şeyi içine çeken bataklık ülkesinden,
karanlık zindanından,
küflü paslı Nükeñ Üöden çukurundan
koparıp çekip çıkardın.

(3725)Tek tek kendimizi

beş kişiye denk sayardık.
Oysa sürekli hakikate aykırı
düşünüyormuşuz.
Sen varmışsın

(3730)tam ve eksilmez kısmetli,

önüne geçilmez alın yazılı kişi.
“Orta dünyanın gücünün yarısı kadar güçlü,
saadetinin yarısı kadar mutlu,
zenginliğinin yarısı kadar varlıklı” diye

(3735)doğru söylüyorlarmış.

Sana hepimiz birden
diz çöküp yerlere eğilip
boyun kırıp saygı gösterip
birbirine denk üç kara gölgene

(3740)selam durmaktayız.

Doğan yavrun belensin.
Baktığın sürülerin çitlensin.
Güzel ve gösterişli varlığın çoğalsın.
Bütün ayı oymaklarının ve

(3745)kün uluslarının efendilerine

senin mümtaz şahsiyetini ve karakterini anlatacağız.
Dost, sen burada bize
iyilik yaptın biz de sonra
iyilikle karşılığını verimiz.

(3750)Uzun yıllar boyunca elveda!” demişler.

Sonra hepsi birden
farklı yönlere doğru dağılmışlar.
Yukarı dünyaya gidecekler
yukarıya uçmuşlar.

(3755)Orta dünyaya gidecekler
orta dünyaya doğru yola çıkmışlar.
Fakat o cılız (Nurgun) tam bir yalnızlık içinde kalmış.
Bundan sonra
bir ileri bir geri yürüyerek

(3760)doğuya doğru bakarak
şöyle konuşmuş:
"Ce... bu...
Zafer ve talih oldukça arttı.
İyilik ve refah sağlamlaştı.

(3765)Bana tahsisli atım,
seçilmiş genç atım,
haydi gel.
Uzak da olsan
yakın ol.

(3770)Yok da olsan
var ol.
Artık bu ülkeden
yukarı çıkıp gidilecek gün geldi.
Sıkıntım azalmış bir şekilde yola çıkacağım.

(3775) Başarının ve kısmetin günü geldi."
Böyle der demez
doğu tarafından
güçlü bir rüzgâr gürleyerek gelmiş.
At,

(3780)adaleleri gelişmiş
baldırları yağlanmış
sanki daha da uzamış bir şekilde

onun önüne gelip
 “şap” diye basmış.

(3785) Nurgun, atı hareket hâlindeyken

üstüne binmiş.
 Atını güneye doğru
 çevirip uçurmuş.

Yüksek bulutun altından

(3790) alçak bulutun üstünden geçmiş.

Kimse onun gibi dayanıp seyahat edemez.
 Çok hızlı bir şekilde
 Ulu Sağa Saarın'a,
 Yüce Sabıya Baay'a

(3795) uçup gelmiş.

Geniş düzlüklerinin kuzey ucuna
 gözetleyerek inmiş.
 Onun geldiğini
 çoktan haber almışlarmış.

(3800) Sekiz küçük çadırdan

Kün Cirimine Bahadır,
 Üçügey Üükeydeen'i
 sol koluna takmış.

Sonra ileri doğru baktığında

(3805) Sabıya Baay Hotun

sağ koluna
 Nurgun'un kız kardeşi Aytalı Kuo'yu takmış.
 Sol koluna
 kendi kızı Kün Tuyaarım Kuo'yu takmış.

(3810) Ona doğru hep birlikte yürüyerek geliyorlarmış.

Böyle yürürlerken Sabıya Baay Hotun
 sevinçle şöyle konuşuyormuş:

“Bak bu!

Hiç görmeyeceğimi gördüm.

(3815)Hiç duymayacağımı duydum.

Bu orta dünyada
güneşin en tepedeki hâli gibi
parlayarak gözüksün.
Ayı oymaklarını korudun.

(3820)Kün uluslarını savundun.

Diz çöküp yerlere eğilerek
boyun kırıp saygı göstererek
birbirine denk üç kara gölgene
selam durmaktayız.

(3825)Senin ulu ismin

yüce şanın için
dokuzuncu kat göğe kadar duyulacak
eşi benzeri olmayan mükellef saç bayramını kurdurduk.
Bu durakta oturup

(3830)afiyetle ye.

Sütün kaymağını iç.
Yoldan geldiğin için yorulmuşsundur.
Yolcu olduğun için acıkmışsındır.
Konaklayıp geç.

(3835)Yatıp dinlenip git.

Geceleyip uyu, güç toplayıp yola çık.
Culuruyar Nurgun Bootur,
sevgili yavrucuğum!" demiş yaşlı kadın.

O vakit atının üstüne binip birdenbire doğrulduktan sonra şöyle düşünmüş:

(3840)"Bakın dostlar! Bu yaşlı kadın, yine yalan söyleyip beni kandıracak. Bütün ömrümü bu ihtiyar kadının söylediğine göre mi geçireceğim? O ne söylerse söylesin... Ben atıma sadece kız kardeşimi alıp ana yurduma, memleketime, ferah ve huzurlu evime gidip bakacağım."

Kızmış bir kişi olarak çok hızlı bir şekilde atını koşturup gelmiş. Atı koşarken kız kardeşini çekip yanına almış. Sonra atının sağrısına oturtmuş.

Atını en güneye doğru çevirip gürültülü bir şekilde uçurmuş. Sanki kovulmuş bir kişiymiş gibi çok hızlı bir şekilde uzaklaşmış.

O giderken bütün otlar, sırt sinirleri gibi yerlere serilmiş. Hiç de abartısız tam savaş okunu çekip bırakmış gibi gitmiş...

Ñurgun uzaklaşıp neredeyse yerin merkezine ulaşacakken arkasından çok süratle yaklaşan bir atın toynağının sesini duymuş. "Ar caalı, at tatay çocuklar! Ben çok hızlı gittiğimi söyledim. Bana yetişmeye kimin gücü yetebilecek?" diye düşünüp merakla başını çevirip bakmış.

Su dalgası gibi kurşuni renkli atına binmiş Kün Cirimine Bahadır'ın atını koşturarak arkasından geldiğini görmüş. Ona iplik kadar yaklaşımadan urgan kadar da arayı açmadan takip edebilecek bir kişi çıkmış.

(3845) Sonra

Kün Cirimine Bahadır:
 "Ce... bu... ağabeyciğim,
 benim ağızımdan çıkanı
 dikkatlice dinleyip öyle git.

(3850) Bizim kuvvetli nefesimizin fidesini verdin.

İri vücudumuzu korudun.
 Fakat
 niçin darıldın?
 Gazabını teskin et.

(3855) Kızgınlığını durdur.

Öfkeni dağıt.
 Dur, dikkat et...
 Bana iyilik yaptın.
 Karşılığını neyle isteyeceksin?

(3860) Fakat ağabeyciğim senin iyiliğini

ödeyeceğim demeye
 dilim varmaz." der demez.
 Ñurgun:

"Ar caalı,

(3865) at tatay çocuklar!

Orta dünyada
doğup büyümüş bir kişi olmasına rağmen,
çok hızlı yürüyen,
her şeyi çabuk yapan

(3870) bir kişi imiş.

Çocuklar, herkes benim gibi mi olacak?
Biraz da kendine has
bir çocuk galiba..." diye düşünmüş.
Sonra konuşmaya devam etmiş:

(3875) "Ce... bu... delikanlı,

benim ağzımdan çıkanı
çok dikkatli dinle.
Sana niçin darılıp küseyim?
Aklımdan kesinlikle geçirmiyorum.

(3880) Ana yurdumu özledim.

Artık kendi işlerimle uğraşmak istiyorum.
Koşup kovalamamın ve mücadelemimin
hepsi sadece sizin içindi.
Tam bir yıl dolunca

(3885) dönüp geleceğim...

Yaptığım iyiliğin karşılığında
neyi alacağımı da
o zaman söyleyeceğim.
Bunu unutma...

(3890) O vakte kadar kız kardeşin

Kün Tuyaarıma Kuo'yu
ben dönüp gelene kadar
hiçbir yere bırakma.
Eğer kendim uğramazsam

(3895) emin bir haberci,

görevli bir dünür göndereceğim.
Bunu iyice anla." demiş.

O zaman gelen bahadır,
üç defa eğilip saygısını gösterdikten sonra
(3900)bir anda gürültü ve patırtıyla uzaklaşmış.
Ne ötekisi ne de berikisi vedalaşabilmişler...

XIII Nurgun Bootur'un Kardeşi Ürüñ Uolan'la Bilmeden Kavga Etmesi

Kudretli Nurgun Bootur, hiç durup dinlenmeden ana yurduna, ferah ve huzurlu evine çabucak gelmiş. Sağını solunu dikkatlice kontrol etmiş. Yerinin yurdunun eskisinden on kat daha güzel olduğunu fark etmiş.

Çok mükemmel bir kişi, ondan biraz daha genç, görünüşü beyaz turna yavrusu gibi endamlı, boylu boslu, batmakta olan güneş gibi al yanaklı, doğmakta olan güneşin ışıkları gibi parlak simalı, çok yakışıklı bir kişi onun hayvanlarıyla ve eviyle ilgilenmekteymiş. O, gelenlere doğru dönüp de bakmayan bir kişiymiş.

(3905) Dokuz çemberli, azametli kutsal at direğinin önüne atlarını dağın yalçın burnu gibi bağlayıvermişler. Evin içine çabucak girmişler. Sonra misafir gibi evin sağ tarafına oturmuşlar. Ama ev sahibi, onları köpek yerine bile koymamış. Gözünün ucuyla bile bakmamış.

Akşam olup zifirî karanlık etrafı kaplayınca ev sahibi çocuk, ağır ağır yürümeye başlayıp sol tarafa doğru gitmiş.

Ev sahibi (Ürüñ Uolan), gidip çingiraklı perdesi olan kilerin içinden atın en yağlı dört kaburga kemiğini alıp et kesmek için özel kayın ağacından yapılan masanın üstüne koymuş. Kısa, kalın ve kör bıçağını çekip çıkartmış. Tek başına pişirdikten sonra doymak bilmez bir şekilde yemeye başlamış .

Onu görünce

Nurgun'un coşkunu akan kanı durmuş.

(3910) Sinirleri sıkışıp büzülmüş.

Kabarmış kan pıhtısı fışkırmış.

Hiddetlenip birdenbire kıpkırmızı olmuş.

Yerinden kalkmadan

şöyle konuşmuş:

(3915) "Bakın bu, bakın bu, ne kadar açıkgöz!

Derisinin beyazlığına

boyunun endamlı olmasına

sevinmiş ne işe yaramazdır.

Dışarıdan gelen kişiye:

- (3920)“Nereden gelip
nereye gidiyorsun?”
diye sorulmaz mı?
Nasıl böyle doymuş yaramazsın?
Parlak ak çehreni kirleteceğim.
- (3925)İşıldayan ak yüzünü mahvedeceğim.
At yerine bineceğim.
Öküz yerine koşacağım.
Bakın çocuklar,
bu açığız beni nasıl kızdırdı?” der demez
- (3930)Kudretli Nurgun Bootur,
sıçrayıp ayağa kalkmış.
O zaman çocuk,
“çır-çar” diye bir ses çıkartarak tükürmüş
“tır-tar” diye bir ses çıkartarak sümürmüş.
- (3935)Başını ve ayağını oynatıp durmuş.
Fakat
yavaş yavaş konuşarak oturuyormuş:
“Bakın bu, bakın bu!..
Hangi ülkenin
- (3940)çok konuşan
serserisi gelip
ağızından su böcekleri çıkarır gibi çirkince konuşarak oturuyor?
Hangi yerin
akılsız adamının oğlu gelip
- (3945)gâh ezgiyle gâh sesli toyuk söyleyen yaramazsın?
Dövüşüp kavga etme niyetiyle
hazırlanıp gelmiş bir kişiysen
benim bu mukaddes ateşimi söndürme.
Ferah ve sevimli evimi yıkma.
- (3950)Dur, dikkatli ol...
Sakin vadinin ortasına

geniş ve coşkun derenin merkezine
gidip teke tek dövüşüp
boy ölçüşüp

(3955) ağzından çıkan sözlerini sana geri döndüreceğim.

Bunu iyice anla.” der demez
yavaş yavaş kalkıp giyinmeye başlamış.
Üç katlı gümüş zırhını
iyice giymiş.

(3960) Altı kat tabakalı

dayanıklı geyik derisini toplayıp yaptığı paltosunu
savurup sırtına almış.
Oymalı saplı
büyük palasının

(3965) ucunu aşağıya doğru dayayan

ev sahibi çocuk, çıkıp gitmiş.
Ce... Kudretli Nurgun Bootur'un
şekli ve şemali değişmiş.
Beti benzi kararmış.

(3970) Ak yüzü kızarmış.

Görünüşü ve ruh hâli değişmiş.
Ölüm getiren çekilmiş uzun mızrağını
yukarı doğru tutmuş.
Kanlı kara palasının

(3975) ucunu aşağıya doğru dayamış.

Gözü ateşlenmiş.
Dilinin tesiri güçlenip kuvvetlenmiş.
Öldürmeyi düşünmüş.

Kötülük yapma ve zarar verme düşüncesi damarlarında dolaşmaya
başlamış.

(3980) Bu durumu Aytalı Kuo sezmiş:

“Sevgili ağabeyim bu çocuğu galiba öldürmeye niyetlendi. Fakat bu
çocuk, çok asil kanlı ve soylu ayıların en önde gelen delikanlılarından birisi

olmalı. Ona kanım kaynadı. Yüreğim ona karşı yumuşayıp aktı. Bu ne keratadır?” diye düşündükten sonra onlarla yan yana yürürken şöyle konuşuyormuş:

“İşte bak, ev sahibi kişi, gönlü geniş, akıllı ve anlayışlı bir kişi imişsin. Bakıldığında; temiz çehreli, güzel ve endamlı vücutlu bir kişi imişsin. Fakat hangi zamandan beri tanışıp konuştuğun ve dost olduğunla kanlı korkunç palayı alıp kavga etmeye hazırlandın? Ölümünü uykuyla denk tutan bir kişi misin? Dur, dikkatli ol...

Aytalı Kuo sonra ağabeyine dönüp: Babam gibi bildiğim sevgili ağabeyciğim, sen ayı oymaklarını ve kün uluslarını koruyup muhafaza eden biri olarak bu şımarık, yaramaz ve sersem çocuğun sözlerini nasıl dikkate alıyorsun?

En iyisi benim istirhamımı kabul edin. Ricamı işitin. Siz iki milletin en şöhretlisi niçin boşu boşuna karşı karşıya geleceksiniz? Elinize hiçbir şey almadan güreşip görün... O zaman hanginiz yenerse efendi olmayı o hak eder. Ah! Sevgili ağabeylerim öyle korktum ki!”

(3985)Kız böyle der demez... Önce giden ev sahibinin bütün vücudunu, başından ta ayak tabanına kadar korkudan bir ürperme sarmış. Dönünce rakibini gördüğünde abaahıdan da ayıdan da farklı, korkunç yüzlü bir yiğidin dişlerini gıcırdatıp iki gözüyle Çolpan yıldızının ayaz zamanındaki parlaklığı gibi parıldayan gözlerle baktığını görmüş. Sonra korkudan başındaki saçları diken diken olmuş. Bir ürperme bütün vücudunu sarmış. Ve şöyle düşünmüş:

“O... ce... evet, gerçekten de korkunç bir kişiye denk gelmişim.” diyerek oldukça utanmış. “Ben daha önce vazgeçeyim.” diyerek ona doğru dönüp bakmış.

O an Nurgun Bootur şöyle düşünmüş:

“Kız kardeşim,

hakikaten de doğru söylemiş...

(3990)Bu çocuk uygunsuzca konuştu diye

“Ölümcül mızrağımla öldürürsem

Horoñ Ayı’m darılacaktır.

Ecen Ayı’m üzülecektir.”

Kızınca

(3995)az kalsın

bu pespaye ile dövüşecektim.

Başka bahadırları

öldürmüş bir kişiyim.

Eğer elim uzayıp

(4000)bir anda tüy gibi

sapladığımda

köpek gibi ölüp kalsaydı

yavrucuğum ne olacaktı?"

diye düşünüp şöyle söylemiş:

(4005)"Delikanlı,

dövüşelim mi?

Güreşelim mi?

Haydi sen seç!"

dedikten sonra kaşının altından derin derin bakmış.

(4010)O kişi, o zaman şöyle söylemiş:

"Ce... tamam,

güreşerek boy ölçüşelim!"

Sonra başını ona doğru çevirmiş...

İkisi birden büsbütün soyunmuşlar.

(4015)Sadece geyik derisinden

üç parmak kalınlığında

kispet giymişler.

Karşı karşıya gelmiş iki boğa gibi

Bir küös müddetince

(4020)birbirlerinin çevresinde dönmüşler.

Sonra evin bahçesine doğru yürümüşler.

Ev sahibi kişi,

gerisin geriye çekilip

korka korka gitmiş.

(4025)Kudretli Nurgun Bootur,

korkak bir kişi değildi.

Onun kolundan “şap” diye sıkıca tutmuş...
şiddetli gök gürlemesi anındaki iki boğa gibi
gürültüyle dövüşmeye başlamışlar.

(4030) Birbirlerinin üstüne atlamışlar.

 kos zamanına

denk greşmişler.

O ev sahibi kişi de

hamleleri uzaklaştırmakta çok ustaymış.

(4035) Ama Kudretli Nrgun Bootur,

Çok sinirlenmiş.

Derin bir nefesle gerinip kuvvetle

onu döndürüp çekip almış.

Etrafında çevirerek

(4040) sırtının üstüne bırakmış.

Göğüs kafesine basıp

tahta gibi ses çıkarırcasına şiddetle ellerini ırpımış.

O ev sahibi ocuk,

yerde yatarken ağlaya sızlaya şöyle konuşmakta imiş:

(4045) “Bak arkadaş!..

Yeneceğini yendin,

sırtüstü getireceğini sırtüstü getirdin.

Ne olursa olsun merhamet dilemeyeceğim.

Bu yaşıma kadar

(4050) kimseye yalvarıp af dilemedim.

Ben baba gibi babadan yaratılmışım.

Ana gibi anadan doğmuşum.

Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış

Kudretli Culuruyar Nrgun Bootur diye bir ağabeyim,

(4055) Umsuur Udağan ve

Aytalı Kuo adlı ablalarım var.

İkisi de:

urgun Bootur ağabeyim ve Umsuur Udağan ablam
lmüşü hayata geri döndürmeye,

(4060)kaçıp gideni yakalamaya gitmişler.

Bu yüzden

yukarı dünyadakiler: 'Ağabeyin gelene kadar

yerlerine yurtlarına ve bütün hayvanlarına

bakıp gözet,

(4065)senin ağabeyin

yukarıdaki ve aşağıdaki abaahı soylarına

büyük zararlar verip çoğunu öldürdü.

Bunun öcünü almak için gelip

yerini yurdunu taş taş üstünde bırakmayana kadar

(4070)yakıp yıkacaklar.

Hayvanlarının hepsini çalıp yağmalayacaklar.

Göz kulak olup

burada kal.' dediler.

Burada yaşarken seninle karşılaştım.

(4075)Sen,

beni öldürürsen veya bana işkence yaparsan

ağabeyim Kudretli urgun Bootur geldiğinde

erimiş yeni izimi arayıp bulacak,

donmuş eski izimi takip edecektir.

(4080)Benim akıbetime, seni de uğratacaktır.

Bunu sakın unutma.

Ben de intikam alıcı bir kişiyim.

Köpek veya kuş gibi işkence edip öldürdükten sonra

beni bir kenara atamazsın."

(4085)dedikten sonra:

"Bak çocuk!

İşte ben oturuyorum:

Senin ağabeyin, Culuruyar urgun Bootur!" der demez...

Şaşırılmış bir hâlde ve çabucak çocuğu yerden kaldırmış.

(4090)Üst dudaklarından üçer
alt dudaklarından da altışar defa koklaşmışlar.
Sonra üçü birden evlerine doğru yürüyüp gitmişler...

XIV Nurgun Bootur'un Kılaannaah Kıs Nurgun'a Gitmesi

Sonra çok müthiş bir rüzgâr sesi işitilmiş. Umsuur Udağan vücudunun bütün endamıyla aniden görünmüş. Üç defa eğilip saygısını gösterir göstermez şöyle konuşmaya başlamış:

(4095)“Bakın,

yavrularım, çocuklarım!

Beni dikkatlice dinleyin.

Kudretli Nurgun Bootur,

ayrı oymaklarını ve

(4100)kün uluslarını sen kurtardın.

Çok büyük bir mutluluk ve eğlence oldu.

Beni de çok büyük kusurumdan,

karanlık günahımdan sen kurtardın.

Ben de bundan dolayı sevinç ve mutluluk içindeyim.

(4105)'Eğer bu duran çocuğun,

adı sanı nedir?' dersen:

Üç sütunlu duvarın üstünden görünen

kelebek gibi beyaz atlı

Ürüñ Uolan adlı bahadır.

(4110)'Ona has eş kimdir?' dersen:

Kün Tuyaarıma Kuo'yu ona eş olarak almalı.

'Benim eşim kimdir?' dersen:

Dokuz katlı göğün üzerinde yerli yurtlu,

Ayrı Curağastay adlı bir erkek kardeşi olan

(4115)Kılaannaah²⁶⁸ Kıs Nurgun adlı

cesur kız.

Onu gidip eş olarak almakla mükellefsin.

İkiniz birden mükemmel insanlarsınız.

Senin kısmetin o imiş.

²⁶⁸ Kılaannaah: En iyi, seçilmiş ve seçkin demektir. Kılaannaah Kıs: Çok güzel, çevik, cesur, mükemmel kız.

(4120)Yukarı dünyanın efendileri böyle diyorlar.

'Ey Aytalı Kuo!

Ayıı Curağastay Bahadır'ın

seni eş olarak almak için buyruğu varmış.' diye söyleyip
bir ileri bir geri yürümüş.

(4125)Kudretli Nurgun Bootur,

bunu duyduktan sonra

yerinde duracak bir kişi değilmiş.

Ablasına karşı şöyle konuşmuş:

"Ce... buo... ablacığım!

(4130)Senin söylediğin sözü çok beğendim.

Ben, senin gösterdiğin yere hemen gidiyorum.

Delikanlı Ürüñ Uolan,

benim ağzımdan çıkanı anla.

Saħa Saarın Toyon'un ve

(4135)Sabiya Baay Hotun'un

Kün Tuyaarıma Kuo adlı,

bir kızları var.

Onlara gidip 'Ben Kudretli Nurgun Bootur'un öz kardeşiyim.

Beni o belirleyip görevli kıldı.' diye söyleyip

(4140)aslını neslini,

soyunu sopunu güzelce anlat.

'Ağabeyimin sizi kurtarmasına karşılık olarak

kızınızı bana verecekmışsınız!' diye söyle.

O zaman kızlarını sana vereceklerdir.

(4145)Ben gelene kadar

gidip eşini getir.

Evine yerleşip otur.

Ablan Aytalı Kuo'yu,

sana emanet edip yola çıkıyorum.

(4150)Haydi,

uzun bir zamana kadar elveda!" demiş.

Atı hareket hâlindeyken “lap” diye bir ses çıkartarak binmiş. Sonra Kudretli Nurgun Bootur, yola koyulup süratle gözden kaybolmuş. Bu kadar sözü duyduktan sonra yerinde oturacak bir kişi değilmiş... Ev sahipleri evlerinde kalmışlar...

Ce... Kudretli Nurgun Bootur, semanın güney köşesine doğru tam bir ay boyunca gürültüyle uçmuş. Çok uzak bir yer olduğu için bir ay uzun bir zaman değilmiş.

Sonra karın yığılmadığı kadar düz, çok geniş ve bembeyaz vadinin ortasında filizlenip büyümüş bir hâlde duran, buzdan tepeli taş evli bir yere ulaşmış. At, tepenin üstüne “lap” diye bir ses çıkartarak güçlü bir şekilde basıp inmiş. Daha sonra Nurgun Bootur atından bir çırpıda atlayıp inmiş. (4155)Evin kapısı tepesindenmiş. Gözetleye gözetleye bakarak gümüş merdivenden aşağıya doğru dikkatlice inmiş. Öylece içine girince birden kendisini alaas-sihının yarısı büyüklüğünde geniş bir evde bulmuş. Sağ tarafına doğru dokuz yatak varmış. Sonra en iyisini seçip oturmuş. Etrafına bakınıp durmaya başlamış.

O oturduğunda evin içinde in cin top oynuyormuş. Aşağı doğru gözetleyerek dikkatlice inip bakınca balığın pulları gibi çok parlak ve pürüzsüz taş döşemeli, geniş bir yer görmüş. Ocağın karşısını iyice süzerek bakınca sekiz yatak görmüş. Sol yatakla çingiraklı ve karanlık kilerin kapısı ayna gibi parlak görünmüş.

Oraya dikkatlice bakınca uzanmış yatan bir kız görmüş..

Ce... daha dikkatli bakınca odada altı katlı tabaka hâlindeki kara zırh, üç katlı gümüşü renkte bir zırh, bir kenarda boynuzlu kara tilki derisinden bir kalpak, bir kenarda da samurun ense derisinden koyu renk üzerine açık hatlı astarı olan bir kulaklık görmüş.

Kız şiddetli gök gürlemesi anındaki boğanın böğürmesi gibi burnundan horultu çıkartarak yatmaktaymış. O vakit dışarıdan giren kişi şöyle düşünerek oturmuş: “Ar caalı, at tatay çocuklar! Çok müthiş ve çok güzel bir evi ve ocağı olan bir kız yatıyor. Çocuklar, kocaman burnu niçin böyle gürültülü bir ses çıkartıyor? O, uzanmış yatarken benim ona dokunmam uygun olmaz.”

(4160)Nurgun Bootur, “Uyumayalı çok uzun zaman oldu. O kalkana kadar uyusam!” der demez sol yanında duran yatağa sırtüstü yatmış. Sonra uyuyup horlamaya başlamış.

Nurgun, ne kadar uyuduğunu anlayamamış. Uyandıığında; kız konuşarak elbiselerini ve paltosunu giymek üzereymiş. Nurgun, şaşırılmış bir şekilde yerinden fırlayıp oturmuş. Kızı görünce hayretler içinde kalmış. Çok şaşırılmış. Ce... neşeli yüzlü, boylu boslu ve endamlı bir kız... Boyu itibariyle benden uzun diye düşünmüş. Nurgun, hiçbir insandan hatta abaahıdan bile sakınıp korkmazmış. Fakat kıza doğru çekinmiş ve ürkmüş bir şekilde bakmış. Sonra nefesi tıkanmış, ağzını açamadan oturmuş...

Sonra Kılaannaah Kıs Nurgun, ağır ağır yürüyerek gelmiş. Karşısına geçip bütün endamıyla durmuş. Bir elini beline koymuş. Öteki elini, kavrayıcı derleyip toplayıcı avucunu, yukarıya kaldırıp sallaya sallaya şöyle konuşmuş:

“Ce... buo...

Dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış

(4165)Kudretli Nurgun Bootur,

benim gibi bir kızın

yüce ismine mi,

şanına şöhretine mi geldin?

Zoru başarıp niçin bu yere geldin?

(4170)Kalbinde olan her şeyi söyle...

Benim gibi birisini,

nasıl yeneceğini mi düşünüyorsun?

Vakit geçirmeden çabucak söyle.” demiş.

Kudretli Nurgun Bootur,

(4175)birdenbire doğrulduktan sonra şöyle konuşarak oturmuş:

“Bak bu, bak bu,

Kılaannaah Kıs Nurgun,

evet senin yüce ismine ve

şanına şöhretine geldim.

(4180)'Eğer niçin geldin?' dersin:

Horoñ Ayı'mız nikâhlamış.

Ahtar Ayı'mız birbirimize bağlamış.

Odun Hallaan tayin etmiş.

Cılğa Toyon:

(4185)'Koynunda yatacak dengin,

hanımefendi eşin, odur.'

demiş.

Bunun için geldim.

En iyisi benimle evlenip evlenmeyeceğini

(4190)çabucak söyle.

Seyyahı alıkoyma.

Yolcuyu tutma.”

O zaman Kılaannaah Kıs Nurgun, ani bir hareketle gerisin geriye çekilmiş. Uzun bir süre sessiz sessiz oturmuş. Sonra şöyle söylemiş: “E... sen böyle diyorsun ama meydana çıkıp güreşip boy ölçüşüp görelim bakalım, hangimiz diğerini sırtüstü getirecek imiş? Eğer bana yenilirsen geldiğin yolun izin nereyse işte geldiğin gibi geri döneceksin. Eğer yenilmezsen sana çok zor bir görev vereceğim. O zaman kimse gönlünce gidemeyecek.” demiş.

Önce kız gümüş merdivenden yukarı doğru koşarak çıkıp dümdüz vadinin tam ortasına kadar gidip gezinerek beklemeye başlamış. Daha sonra Nurgun Bootur, arkasından yürüyerek gelmiş.

(4195)İkisi birden karşı karşıya gelip bakışmışlar. Hırslanmış hasım olarak kavgaya başlamışlar. İki dağın birbiriyle çarpıştığında çıkan ses gibi oldukça korkunç bir ses duyulmuş. Kızın gücü müthiş derecede artmış...

Nurgun, kızın kendisini yenip galip gelmesinden çekinmiş. Kendini kızın hamlelerine kaptırmamış, tutturmamış, sıyrılıp kurtulmuş.

Kız kendisini oldukça güçlü kuvvetli görüp yenemeyeceği kimse yok diye düşünürmüş. Ama karşısındaki ona denk birisi çıkmış. Kız saçlarının diplerinden ve alnından tane tane çıkan teri marifetli ve kavrayıcı parmaklarıyla iki tarafa silip attıktan sonra gerisin geriye aniden çekilmiş. Sonra durup şöyle konuşmaya başlamış:

“Ce... buo...

Benim ağzımdan çıkanı

(4200)dikkatlice dinle!

Sen, gerçekten de şanına şöhretine layık imişsin.

Ben, çok büyük bir belaya düşüp

yaşayan bir kızım...

Benim kardeşim,

(4205)dokuz kat semanın üzerinde doğar doğmaz ayağa kalkmış

Ayı Curağastay Bahadır;

yukarı dünyayı,

orta dünyayı ve

en sonunda da aşağı dünyayı, baştan aşağı dolaşmış.

(4210)Aşağı dünyadan çıkarken

büyücülerin menşesi olmuş

Alıp Hara'nın

sihrinin tesirli hilesinin de çok olduğunu anlatıyorlarmış.

Bunu duyunca "Gidip onunla vuruşup göreyim..." diye

(4215)geri dönmüş.

O,

örümceğin saplandığı her şeyi içine çeken

ölüm bataklığının üstünde uçup giderken

Alıp Hara, sihirli ipini kement şeklinde atıp

(4220) onu yakalayıp

her şeyi yutan bataklığa düşürüp içine çekmiş.

O, çıkmak için yukarı doğru her çırpındığında

sihriyle aşağı doğru çekmekte.

Ben iki defa gidip

(4225)kavga edip gördüm.

O, şerir ve şedit yerin tümseğinde,

sihirli ve hileli olduğu için

hiçbir zaman yenilmedi.

Üçüncüsü

(4230)'Ölürsem alın yazım,

başarırsam övüncüm ve saadetim!' olur diye

kör talihim hakkında feryat edip otururken
sen yetişip geldin.

Haydi şimdi de sen gidip dövüş bakalım!

(4235)O yerden,

kardeşimi çıkartıp kurtarırsan seninle evlenebilirim.

Başka bir ihtimal yok.

Şimdi beni iyi dinle:

Alıp Hara'nın sihirli ipini,

(4240)bir aralık bulup kesip atarsan

Ayı Curağastay Bahadır,

Alıp Hara'yı kendisi de yenebilir.

O, galiba sihrin etkisine kapılıp ölmüş veya perişan bir hâlde yatıyor
olmalı.

Ona dikkat et." der demez

(4245)Kudretli Nurgun Bootur şöyle söylemiş:

"Ben,

ne geri çekileceğim

ne de verdiğim sözden döneceğim.

Çok korkunç bir yeri göstermiş olsan da

(4250)bunu duyduktan sonra nasıl oraya gitmeyeceğim?

Ölürsem alın yazım,

başarırsam övüncüm ve saadetim olsun.

Ölmezsem tam bir yıl içinde geleceğim.

Ölürsem ruhum ağlayarak gelip geçecektir.

(4255)İki yaşındaki çocuk büyüklüğünde kocaman

bakır bir puta dönüşüp

çulluk gibi öterek geçecektir.

O zaman artık kendin bilirsin." demiş.

Öpüp koklamadan yok olmuş.

(4260)Atılgan ve asabi bir ruh hâliyle

atına binmiş.

En kuzeye doğru yönelmiş.

Gürültüyle uçmuş.

At,

(4265) mağrur ve emin bir şekilde sefere çıkmış.

Azametli ve dehşetli bir şekilde hedefine uçmuş.

Nurgun'un kulağının sesi,

yeşil başlı ördeğin kanadının sesi gibi

çınlamış...

XV Nurgun'un Ap Çaray'ı (Sihirli ipi) Kesip Alıp Hara'yı Yenip Ayı Curağastay'ı Kurtarması

Nurgun, ne kadar yol aldığını bilemeden “şap” diye bir ses çıkartarak basıp inmiş. Sonra sağına soluna bakınca örümceğin bile saplandığı, kara kanın sürekli kaynadığı, kakımın pis kokusu gibi fena kokulu, her şeyi içine çeken dipsiz Üç Nüken Üöden kötülük çukurunun tam sınırında durduğunu fark etmiş.

Aşağıya doğru dikkatlice inip bakmış. Ap Çarayla²⁶⁹ (sihirli iple) kuvvetlice bağlanmış bir bahadır, her şeyi içine çeken bataklığın tam ortasındaymiş. Kısa süre içinde ip göğsüne doğru çıkarken ölüm bataklığı da yukarı doğru daralıyormuş. Sonra içine çektiğinde Ayı Curağastay'ı hiç gözükmeyecek şekilde yutuyormuş.

Nurgun Bootur, aşağı tarafa doğru bakınca sihrin menşesi olan, bu ölüm bataklığının iç tarafında üç kat başlı, yedi çatal kuyruklu, yüzü alaca bulacalı, batırmak için yedi iğneli, karnı üzerinde sekiz ayaklı olan, abaağı görünüşlü, üç defa kıvrıldıktan sonra yumak gibi toplanarak yatmakta olan suratsız, görünür görünmez şekilde, Alıp Hara'yı görmüş.

Onu görünce kafasının derisi parça parça olmaya başlamış. Vücudunu da çok şiddetli bir titreme kaplamış.

(4275)“Ce... sıkışıp kaldım. Gidecek hiçbir yer yok.” diye düşünmeye başlamış.

Sonra Nurgun, durup : “Bir erkek çocuğu niçin doğup büyür, bir tay niçin türer? Tam buraya kadar geldikten sonra nasıl yapayım? Döneceğime ölsem daha iyi.” diye düşünmüş. Yukarı doğru gerneşip derin bir nefes aldıktan sonra bir ileri bir geri yürümeye başlamış. O yürürken aşağıdaki Ayı Curağastay'ı görmek için başını uzatarak bakıyormuş:

“Ce... buo...”

Ayı Curağastay Bahadır,
benim ağızımdan çıkkanı

²⁶⁹ Ap Çaray: Aşağı dünyadaki en büyük büyücü olan Alıp Hara'nın sihirli ipinin adıdır. Alıp Hara, bu iple bahadrları yakalayıp bağlar daha sonra aşağı dünyadaki bataklığına atar.

(4280)dikkatlice dinle.

İşte ben cenk oku gibi hazırlanıp
ok gibi kusursuz yaratılıp
sana geldim.

Eğer 'Niçin geldin?' dersen:

(4285) Senin ak nefesini kurtarmaya

güçlü nefesini korumaya geldim.

İşte, güneşin battığı,

küheñenin koptuğu zaman geldi.

Sana yardım için aşağıya ineceğim gün geldi.

(4290)Sihirli ipini

kesip atmak için geleceğim.

Ateş kementli satırıma

kendini kaptırma.

Ona dikkat et.

(4295)Böyle de olsam

Odun Biis yarattı.

Çıñıs Biis kaderimi tayin etti.

Cılğa Toyon atadı.

Ön tarafımdan savaş tanrısı İlbis ve katliamın ruhu,

(4300)arka tarafımdan

karla kaplanmış ot yığını gibi

kara murdarlık takip ediyor.

İki yanımda

felaketler takip ediyor.

(4305)Ablam Ayı Umsuur Udağan!

Uzak da olsan

yakın ol.

Yok da olsan

haydi burada ol.”

(4310)Der demez ablası

nereden geldiği

- fark edilmeden
ansızın gelip
siyah benekli alaca bir kartal gibi
(4315)ağır ağır ve azametle yanına inmiş.
O an aşağıdaki bahadır,
göğsüne kadar
yukarı çıkıp gözükmiş.
Parmaklarıyla yukarı doğru çıkmaya çalışırken
- (4320)şöyle konuşuyormuş:
“Haydi dostum!
Kudretli Culuruyar Nurgun Bootur,
benim ağzımdan çıkanı
dikkatlice dinle.
- (4325)Ben bu yukarıda gözükken
apaydınlık semanın
kulpu olsa
döndürebilirim diye düşünürdüm.
Dipsiz uçurumun
- (4330)sürgüsü olsa
devirebilirim diye düşünürdüm.
Bir defasında Cılđa Toyon’un makamına çıkıp
yeryüzünün dörtte birinin
ağırlığı kadar ağır,
- (4335)sekiz köşeli şeffaf taşı
bel kemiğime kadar kaldırmıştım.
Orada, Cılđa Ođonńor,
yüksek sesle şöyle söyledi:
'Bu taşı,
- (4340)hiçbir önden yüzlünün ve
iki ayağı üzerinde yürüyenin
kaldırarak kaderi ve kısmeti yok.
Sen, çok kudretli yaratılmış ve büyümüşsün.

Ce... delikanlı kibirlenip gururlanma.

(4345)Kendini büyük görme.

O zaman kaçınılmaz fena akıbetli,

kabahatli ve kusurlu olursun.

Bu sözlerimi iyice anla.' demişti.

O zaman orada şöyle düşünüp

(4350)söylemişim:

“Bana

Cılğa Toyon da olsa

galiba yanlış söylüyor?

Beni bu güneşin altındaki hangi insan veya

(4355)onun kurnazlığı yenebilir?”

“Beni bu ülkede

hiç kimse bastıramadı.

Ölmek için yer arayıp

kendim seçip geldim.

(4360)İşte, gelip bu belaya düştüm.

Kendini büyük görme günahımdan ve kusurumdan dolayı

şimdi ölmek üzere olan bir kişiyim.

Sen hiçbir günahı ve suçu olmayan bir bahadırsın

ölenle ölme.

(4365)Eğer anlarsan sen benim

gücümün ancak yarısı kadar güçlü,

benim çıktığımın ancak yarısı kadar sefere çıkmış

bir bahadırsın.

Eğer bu ülkeye inersen

(4370)bekçilik yapan bu şerir Alıp Hara,

ansızın gelip

üç defa etrafını sardıktan sonra

sihirli ipini atarak seni çekip alacak.

Batıracağı yedi iğnesiyle sadece bir kez delecek.

(4375) Sekiz ayağıyla sadece bir kez basacak.

Üç başıyla sadece bir kez ısırarak.

Ona sen nasıl dayanacaksın?

Sen düştüğün an

tamamen yok olup gideceksin.

(4380)Bunu iyice anla.” der demez

Kudretli Nurgun Bootur, yukarı doğruluverip şöyle söyledi: “Ar caalı, çocuklar! Hangi ülkede böyle gururlu bir kişi var? Çocuklar, ben bu kadar geldikten sonra asla geri dönmez bir bahadır olarak durmaktayım.” diye düşünmüş.

Sallanıp yuvarlanıvermiş.

Siyah benekli alaca bir kartal olmuş.

Siyah cilalı demir küskü gibi

(4385)uzun ve şanlı gagasını

boğuk bir sesle bilemiş.

On Caañı tırpanı gibi,

büyük kara pençesini

sürterek keskinleştirmiş.

(4390)Büyük palasını baş aşağı tutmuş gibi,

demir pullu tüyünden

ateş aşağı doğru süzölmüş.

Serilmiş kayın kabuğunu genişçe açarak yaymış gibi,

geniş kara kanadını

(4395)toplamış.

Kayın kabuğunu demet şeklinde dibinden bağlamış gibi,

demir kadar sağlam çatallı kuyruğunu

güzelce açmış.

Üç bulutun sivri tepesinden

(4400)aşığı doğru iyice basıp

demir uçlu katranlı ok gibi,

gürültüyle dalarken

konuşmaya da devam ediyormuş:

“Bak bu! İşte şimdi

(4405)şiddetli bir kavgaya düştüm.

Yok olmakla burun buruna geldim.

Erkek çocuğunun zayıfının ve kuvvetlisinin anlaşılacağı an geldi.

Ablamın verdiği

çok esnek ve görkemli kutsal kamçı,

(4410)haydi bakalım!

Ateş gibi atılan uzun bir pala olup

bu sihirli ipi kesip at.

Sevdiğim anam için...

Saydığım ablam için...

(4415)İşte, güneşin battığı,

küheñenin koptuğu zaman geldi.

En zor anımız geldi.

Dikkatli ol ve gözlerini dört açıp bekle!

Buraya inmeye indim.

(4420)Ama çıkıp çıkamayacağım belli değil.

Gitmeye koyuldum.

Ama dönüp dönemeyeceğim belli değil.

Uzun bir zamana kadar elveda!" der demez

demir uçlu katranlı ok gibi gitmiş.

(4425)Ateş gibi atılan uzun palasıyla

sihirli ipi

kesip atmış.

Bir ağacın ortadan ikiye ayrılması anındaki gibi bir gürültü duyulmuş.

Bununla birlikte Ölüü Nükeñ bataklığı,

(4430)yukarı doğru kabarmış.

Ayıı Curağastay Bahadır,

birdenbire sıçrayıp gürültüyle yukarı çıkmış.

Dokuz ateş dağının üstüne çıkıp

"şap" diye ayakları üzerinde durmuş.

(4435)Nurgun nereden geldiğini fark edememiş,

Alıp Hara, sihirli ipiyle bağlayıp onu çekmiş.

- Aşağıya doğru baş aşağı döndürüp düşürmüş.
 Nurgun tam ölüm bataklığına düşecekken
 ablası kudretli Umsuur Udağan,
 (4440)küçük gölcüğün yarısı kadar olan
 şaman davulunu önüne atıvermiş.
 Davul ona ulaşınca üstüne basmış.
 Nurgun Bootur,
 sihirli ipin kökünü bulup
 (4445)ateş gibi atılğan palasıyla kesip atmış.
 Sonra yukarı doğru sıçramış.
 O, sıçrarken bakmış ki
 Ayı Curağastay Bahadır'la
 sihrin menşesi olan Alıp Hara Bahadır,
 (4450)kavgaya başlamışlar bile...
 Alıp Hara'nın üç başından ikisi
 çoktan yok olmuş.
 Diğer başıyla aşağı doğru basıp
 şiddetlice vurmakta imiş.
 (4455)Nurgun Bootur görüp
 yanına gelmiş...
 Alıp Hara'nın batırmak için yedi iğnesi varmış.
 Yedi tanesini de bir defada sokarmış.
 Sekiz ayağıyla birden vururmuş.
 (4460)Fakat bir kere bile isabetli batıramamış.
 Bir kere bile isabetli vuramamış.
 Yanlış yere her batırışında,
 isabetsiz her vuruşunda,
 dik kayalı ala dağı
 (4465)yerle bir ediyormuş.
 Her defasında çok büyük bir ateş
 üç günlük yerden görülecek kadar yukarıya doğru saçılmaktaymış.
 Kudretli Nurgun Bootur'un

kendisi bile

(4470)üzerine atılmaktan çekinmiş.

Yukarı sıçrayıp gürültüyle gelmiş.

Abaahı oğlunun arkasından

ateş gibi atılğan palasıyla vurmaya başlamış.

İki taraftan parça parça etmişler.

(4475)Üç küös zamanı olmadan

iyice parçalayıp ufalamışlar.

Ce... türlü türlü sözleri söylemesine izin verip

ağlayıp sızlamasına rağmen

hiç aman vermeden öldürmüşler.

(4480)Alıp Hara'nın cesedi ve kanı

yerin çiyinin türlü türlü böceği olup

aşağı dünyaya

kurbağa gibi bağıra bağıra saçılıp dökülmüş.

Sonra onlar, güneş ve ay saçı bayramı yapıp

(4485)yukarı dünyalarına

doğru uçmuşlar...

İki kadın (Kııs Nurgun'u yoldan alıp),

iki bahadır,

dördü birden uçmuşlar.

(4490)Orta dünyaya çıkıp hayatlarını kurmuşlar...

XVI Nurgun'un Ana Yurduna Dönmesi

Ayı Umsuur Udağan,
gök bahadırının önünde
göz göze

(4495)dudak dudağa

yüz yüze durup
şöyle konuşmuş:

“Ce... buo... dostlar,
benim ağızımdan çıkana

(4500)dikkatlice dinleyin.

Bizi Ahtar Ayı'mız,
açıkça himaye eden İyehsit Tanrı'mız,
sürülerimizi veren Cöhögöy Tanrı'mız,
tayin etmiş imiş.

(4505)Ayı Curağastay Bahadır,

sen, önceden belirlendiği gibi
bu benim kız kardeşim
Aytalı Kuo'yu almaya buyruklusun.
Kılaannaah Kıs Nurgun,

(4510)senin kısmetin de

işte bu Culuruyar Nurgun Bootur'dur.
Onu kabul ediyor musun?
Onun başka görünüşü yok, yazın da kışın da değişmez.
Eğer kabul edersen

(4515)hemen gidebilirsin.

Sen ne söyleyeceksen söyle.” demiş.
O zaman Ayı Curağastay Bahadır
şöyle konuşmaya başlamış:
“Ce... sevgili ağabeyim ve ablam!

(4520)Sizin söylediğiniz sözünüzden

çıkacak değilim.

Güçlü nefesimin bedelini ödediniz.

Kuvvetli nefesimin fidyesini verdiniz.

'Canlı mahlukatın başlangıcı olsun.' diye

(4525)Hazırlayanlar sizlersiniz.

Bu dipsiz uçurumdan

beni ne kazıp çekip çıkaracaktı?

Beni siz çıkardınız.

Sevgili ablacığım Kılaannaah Kıs Nurgun,

(4530)sen bu kişiyi kabul edip etmediğini söyle.

Bana göre onunla gitmen gerek.

Gitmediğin zaman

sen istemesen de burnunu dudağını büküp

her ne olursa olsun alacaklardır.

(4535)Bunu iyice düşün.” demiş.

Kılaannaah Kıs Nurgun,

düşünüp taşındıktan sonra şöyle söylemiş:

“Evlene düşüncem olmayacak olsa serbestçe nasıl gideyim? Önceki sözümü onaylıyorum. Gitmeyecek olsam niçin tekrar söyleyeyim.” Eşiyle yukarı dudaklarından üçer kez, aşağı dudaklarından da altışar kez koklaşıp öpüşmüşler.

Dördü birden Nurgun Bootur'un evine doğru gürültüyle uçup biraz zaman geçtikten sonra ulaşıp gelmişler. Kar yığılmaz, çok geniş ve bembeyaz vadinin tam ortasına yavaş yavaş ve azametli bir şekilde inivermişler. Dördü birden bütün endamlarıyla eve doğru ağır ağır yürümüşler.

(4540)Yürürken görmüşler ki, kalbin etrafındaki yağ gibi bembeyaz gümüşten yurtlarına, Ürüñ Uolan eşini çoktan getirmiş. Kün Tuyaarıma Kuo'yu sağ koluna takmış. Sol koluna da Aytalı Kuo'yu takmış. Tam karşıdan ağır ve vakur adımlarla yürümekte imişler. Karşılaştıklarında birbirlerini çok özlemiş kişiler olarak kucaklaşıp koklaşıp öpüşmüşler.

Evin tam kapısına gelince Kılaannaah Kıs Nurgun birden doğruluvermiş. Sonra yavaş yavaş bir öne bir arkaya yürüyerek şöyle konuşmuş:

“Ce... dostlar,
benim ağızımdan çıkanı
durup dikkatlice dinleyin.

(4545) Ayı Curağastay Bahadır,
Aytalı Kuo’yu beğendiysen
şimdi durduğun bu yerden alıp git.
Sen yüce gökyüzü kışlaklı
parıldayan gökyüzü yazlıklı

(4550) ışık saçan gökyüzü yurtlu
bir kişi olarak bu dünyanın
isli dumanlı evine girdiğinde,
tozlu topraklı aşını yediğinde,
ikiyüzlüce davrandığında,

(4555) dokuzuncu kat semanın hayatından
sonsuz kadar uzaklaştıracaklardır.
Bunu unutma.
Bundan sonra
benim gibi bir kızın

(4560) gelecek olup da
inatçılık yapması mümkün olamaz.
Ben şimdi gidiyorum.
'Nereye gidiyorsun?' dersiniz,
Üç Nükeñ ölüm yerindeki

(4565) Küdey Bağıstay demircilere...
Onlardan ricada bulunup çağırıp
bu geniş kırın güney tarafına
eşyası ile birlikte
ev bark yaptırmalıyım.

(4570) Çünkü iki bahadırın evlenip de

ağaçtan bir balağanda yaşaması kesinlikle uygun olmaz.” demiş.

Sonra Ayı Umsuur Udağan

onaylayarak şöyle söylemiş:

“Eee! Bunda bir yanlışlık var mı?

(4575) Ben söyleyeyim diye düşünürken

sen önceden söyledin.

Sevgili Aytalı Kuo,

Horoñ Ayı'nızın birleştirdiği

kısmetin olan bahadır eşin, işte budur.

(4580) Ecen Ayı'nız sizi birlikte yaratmış imiş.

Bundan dolayı küsüp gönüllenenmeden, kusur aramadan ona eş ol.”
demiş.

Er kişi de kız da hiçbir ihtilaf olmadan anlaşmışlar. Hepsi birden bir halka oluşturarak koklaşıp öpüştükten sonra Ayı Curağastay Bahadır, Aytalı Kuo'yu yürürken ansızın kuvvetlice kapıp tutmuş. Gürültüyle göğe doğru uzaklaşıp kaybolup gitmişler.

Sonra Kılaannaah Kıs Nurgun, doğu ve kuzeyin arasından (kuzeydoğudan) bir gürültüyle uçup gitmiş.

Ayı Umsuur Udağan bir ileri bir geri yürüyerek şöyle konuşmuş:

(4585) “Ce... benim sevgili yavrularım,

benim ağzımdan çıkanı

dikkatlice dinleyip anlayın.

Ee... ce... artık, yavaş yavaş ödeşme zamanın gelsin.

Kavga ve amansız ölüm son bulsun.

(4590) Kanlı kara murdarlık çekilip gitsin.

Tek gözlü

abaahı oymaklarından ayrılın.

Ce... doğan yavrunuzu beleyerek

baktığınız malları çitleyerek

(4595) güzel ve gösterişli neslinizi çoğaltarak yaşayın...

Orta dünyaya

Sahaların ve bütün canlıların atası olmak için seçilip

bol kismetle yaratılıp indirilmişsiniz...

Bundan sonra

(4600)Kudretli Nurgun Bootur,
eşin Kılaannaah Kıs Nurgun
ne derse desin tavsiyelerinden
hiçbir zaman çıkma.

O, gönlü geniş,

(4605)anlayışlı, duyarlı ve akıllı
her şeyi bilen, gören ve işiten
bir kızdır.

Ben gökyüzünün çocuğuyum ve geldiğim yere işte şimdi uçuyorum.
Bundan sonra sizi hiçbir zaman göremem.

(4610)Ce... artık yaşadığım ebedî yerime gidiyorum.

Uzun bir vakte kadar elveda!" demiş.

Birdenbire

yıldızın gökte kaydığı gibi hızla ve
gürültüyle uzaklaşmış.

(4615)Kudretli Nurgun Bootur, eşinin söylediği vadinin güney tarafına gidip dokuz taşlı pürüzsüz dağın eteğine ulaşmış. Orada atın düz ve uzun boynu gibi uzun ve dümdüz bir kır varmış. Orada iki ayağını birden yere iyice diredikten sonra eşinin gittiği yola gözünü hiç ayırmadan bakmış. Dokuz gün geceli gündüzlü aralıksız beklemiş...

O, durup bakarken eşinin gittiği yol tarafından kara bir bulut, birden yukarı doğru yükselmiş. Çok güçlü ve dehşetli bir rüzgâr çıkmış. Tek parça tüysüz ayı derisini baş aşağı tutmuş gibi ağır ağır ilerleyen kara bulut, yukarı doğru yükselip gürültü çıkarmış.

Pek çok kişi heyecanla bağırıp çağırışmışlar. Ay ışığındaki karaçamın gölgesi gibi dokuz kapkara kişi gelip karışmış. Aniden yukarı doğru derin derin solumuşlar. Torduyanın ağzı kadar bile açıklık görünmeyecek şekilde çiyli ve çok yoğun bir sis yurtlarını sarmış.

Geceli gündüzlü üç gün öyle korkunç bir gürültü olmuş ki, akli ve zihni olan hiç kimse tahammül edemezmiş. Üç gece üç gündüz geçtikten sonra; ay, ay gibi, güneş de güneş gibi oluvermiş.

Oraya baktıklarında sekiz günlük uzaklıktan gürültüsü duyulan birbirinden uzakta demir balağan ortaya çıkmış. Demirden dokuz çemberli yüce at direkleri dikilmiş. Üç günlük uzaklıktan parıldayarak gözükken, bahadurları toplayıp kapattığında kesinlikle tahrip edemeyecekleri, muazzam taş ambarı yapmışlar.

(4620)Demir ustası dokuz kişi, işlerini bitirdikten sonra oturacak değilmiş. Ağır ağır hareket eden kara bulutlarını sürükleyip çekmişler... Geldikleri dar geçitlerine doğru havalanıp uçmuşlar. Ufukta kaybolmak üzereyken şöyle konuşuyorlarmış:

“Ce... delikanlı ve kızcağız,
bizim söyleyeceğimiz sözü
iyice dinleyin.
Size uygun evi barkı yaptık.

(4625)Keskin bakışlı,
dik dik bakmasın.
Birbirine denk üç kara gölgeliler,
gözlerinin ucuyla bile yan yan bakmasınlar.
Bizlere karşılık olarak

(4630)yedinci ayın yedinci gecesinde
yüzü alacalı
sekiz boğayı aşağı doğru sürün.
Üç su dalgası gibi
gök benekli ineği salıverin.

(4635)Karşılığı
işte böyle ödenmiş olacak.” deyip
gözden kayboluvermişler...

Sonra karı koca birbirlerine sarılarak evlerine girmişler. Sadece ikisi kendi başlarına 20-30 kişinin oyununu oynayarak yaşamışlar. Kardeşi Ürüñ

Uolan, vadinin kuzey tarafına oturmuş. Culuruyar Nurgun Bootur, kendi has hayatını yaşamış.

Yağlı yemeklerden geğirenler,
(4640)sulu yemeklerden boğazları tıkananlar:
Sağalar olonđoyu 6zleri bilip
yaşamışlar imiş...

SONUÇ

Yazılı ve sözlü olarak pek çok kültürel değerın üretildiği Türkçe, farklı bölgelerde konuşulmaktadır. Dünya üzerinde Türkçe'nin konuşulduğu bölgeler arasında, Sibiryada bulunmaktadır. Burada yaşıyan Türk boyları içerisinde en bilinenleri: Altay, Sağa, Hakas, Tuva, Şor, Tofa ve Dolganlardır. Bu Türk boylarından en kalabalık nüfusa sahip olanı ise Sağa Türkleridir. Sağalar, yaşadıkları bölgedeki diğer milletlere nispeten, kalabalık ve dağınık bir nüfusa sahip olmasına rağmen, yabancı kültürlerin etkisinde çok az kalıp Kamlık dinine bağlı inançlarını günümüze kadar belli ölçüde devam ettirebilmiştir. Bu durumu öncelikle onların yaşadıkları coğrafyada kültürel yönden baskın olmaları ile izah etmek mümkündür. Dünya üzerinde Sağalar hakkında yapılan bilimsel çalışmalar, 19. yüzyılla birlikte yoğunluk kazanır. Sağa Türkçesi, diğer pek çok Türk lehçesine göre çok erken bir dönemde, bilimsel bir anlayışla incelenmiş ve çok kapsamlı bir sözlüğü hazırlanmıştır.

Cumhuriyetimizin ilk yıllarında, Sağa Türkleri üzerine, geçerliliğini günümüzde de sürdüren önemli çalışmalar yapılmıştır. Fakat daha sonraları Türkiye dışında yaşıyan diğer Türkler gibi, bilimsel inceleme ve araştırma yönünden, onların hakkında yapılan çalışmaların da sekteye uğradığı görölmektedir. Ancak 20. yüzyılın sonunda Sovyetler Birliğinin yıkılması, Türkiye Türkolojisine yeni ufuklar açar. Türkiyedeki dil bilimcilerin ve folkloristlerin bir kısmı, Türk lehçeleri ve sözlü kültürleri üzerine yoğunlaşmaya başlar. Ancak Sağalar, ülkemizde gerek konuştukları Türk lehçesinin Türkiye Türkçesinden gerekse de yaşadıkları bölgenin Türkiye'den uzak olması sebebiyle bazı Türk boylarına kıyasla daha az ilgi çekmiştir. Sağa Türklerinin hem inanç sisteminin hem de dilinin, eski Türk inanç sistemine ve diline daha yakın olduğu bilinmektedir. Bu Türk boyu hakkında yapılan çalışmaların artması, eski Türk dili ve kültürüyle ilgili, daha fazla bilgi ve fikir sahibi olmamıza yardımcı olacaktır. Bu amaçla planladığımız çalışmamızda, Sağa sözlü kültürünü genel anlamda yansıtan önemli bir türü, yani destanı inceledik.

Türk boyları arasında destan anlatma geleneği oldukça yaygındır. Zengin sözlü kültürümüzün değerli bir taşıyıcısı olan destanlarımız, kültürel kodlarımızın işlendiği önemli ürünlerdir. Türk destan anlatma geleneği, Sağalar tarafından da çok canlı bir şekilde yaşatılmıştır. Onların arasından çok güçlü destan anlatıcıları yetişmiştir. Sağa destan anlatıcısının eserini icra ederken kesinlikle herhangi bir müzik aletini kullanmaması, Türk destancılık geleneği içerisinde bir farklılık olarak dikkat çekmektedir. Sağa destanları çok hacimlidir, destancıları da güçlü bir hafızaya sahiptir. Destancılar usta çırak ilişkisi sayesinde daha güçlü yetişirler. Sağa destanları, genellikle epizotlar arası geçiş bölümleri nesir, diğer kısımları ise nazım olarak icra edilirler. Cukuruyar Nurgun Bootur Destanı'nın K. G. Orosin varyantı da bu geleneğin çok iyi bilinen bir örneğidir. Bu adı geçen sözlü edebiyat ürünü, mitolojik konulu bir destandır. Bu destan da tespit ettiğimiz motiflerden, özellikle; kutsal ağaç, sihirli nesnelere, dua, kansız kurban, olağanüstü kahraman, olağanüstü at, yardımcı kadın kahraman, şekil değiştirme, gelecekte haber verme ve imtihan motifleri, Türk destan anlatma geleneğinde, yaygın olarak işlenen motiflerdendir. Sağa destanlarında başkahramanlar, çoğunlukla erkek olmasına rağmen, az sayıda destanda kadınlar başkahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Sağa destanlarında kadın kahramanlar, pek çok yönden erkek kahramanlara denktir.

Sibirya'nın çok uzak bir köşesinde anlatılan bir destanın, diğer Türk boylarının destanlarıyla pek çok benzer özelliği taşıması, sözlü kültürümüzün önemli bir yapı taşı olan destan anlatma geleneğinin, tarih boyunca ne kadar güçlü ve sosyal hayatta ne kadar canlı olduğunu, çok açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA

AALAAĞISKAY, N. A.; LUKOVTSEV, H.H.; **Saħa Tılın Sinonimnarın Kılğas Tılcıta**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatel'stvota Yay., Yakutskay 1982.

AFANASEV, L. A. (Teris); **Ayı Üöreğe**, Saħa Respublikatın Kulturağa Ministerstvota Yay., Cokuuskay 1993.

AFANASEV, P. S.; HARİTONOV, L. N.; **Russko-Yakutskiy Slovar (Nuuççalıı-Saħalıı Tılcıt)**, SSRC Naukaların Akademiyata Sibirdeeği Sala Saħa Sirineeği Filiala Tıl, Literatura Uonna İstoriya İstituta Yay., Moskova 1968.

AFANASEV, P. S.; VORONKİN, M. S.; ALEKSEEV, M. P.; **Dialektologıçeskiy Slovar Yakotskogo Yazıka (Saħa Tılın Dialektologıçeskay Tılcıta)**, SSRC Naukaların Akademiyata Sibirdeeği Sala Saħa Sirineeği Filiala Tıl, Literatura Uonna İstoriya İstituta Yay., Moskova 1976.

AFANESİYEV, P. S.; SELPTSOV, P. A.; vd.; **Saħa Tılın Bıhaarılaaħ Kılğas Tılcıta**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1994.

AKİNER, Shirin; **Sovyet Müslümanları** (Çev. T. BUZPINAR, A. MUTU), İnsan Yay., İstanbul 1995.

ALEKSANDROV, N.; **Kör Buuray Buħatır**, Saħa Respublikatın Uçenaydarın Uonna Spetsialistarın Saydıs Assotsiatsiyata Keskilge Ĥardıı Obşestvennay Akademiya Yay., Cokuuskay 2000.

ALEKSEEV, M. P. (Dapsı); **Saħa Tılın Üyeleeħ Ügehin Tılcıta**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2005.

ALEKSEEV, N. A.; **Saħa Ös-Nomoħtoro**, NAUKA Yay., Novosibirsk 2004.

ALEKSEEV, R. P. (Oloñħohut); ALEKSEEVA A. R. (drl.); FEDOROV V. İ. (drl.); İLLARİONOV V. V. (Redaktör); **Alaatır Ala Tuygun (Saħa Booturdara)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2002, C. I, C. II, C. III.

ANDROSOV, E. D.; **Oloħħo Tardııı Küühe**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

ANDROSOV, E. D.; **Orouhuttar**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000.

ANDROSOV, E. D.; **Taatta Oloñhohuttara, Iriahittara**, A. Kulakovskay Aatınan Kultura Uonna İskusstvo Kiine Taatta Oroyuonun Üöreğın Upravleniyata Yay., Cokuuskay 1993, C. I, C. II.

ANİSİMOV, A. N.; FİLİPPOVA, N. İ.; **Saħa Folklorı (Hrestomatiya)**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatelstvota Yay., Yakutskay 1986.

ANİSİMOV, A. N.; FİLLİPOVA, N. İ.; **Saħa Folklorı**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatelstvota, Yakutskay 1986.

ANTONOV, N. V.; **Culuruyar Nurgun Bootur (P. A. Oyuunuskay oloñhotunan oğolorgo aağar kinige)**, Saħa Respublikatın Üöreğın Ministersvota Yay., Cokuuskay 1993.

ARGUNOV, Karl.; “Kılaan Bergen”, **Taatta Ğahıata**, Taatta 19 Eylül 1992, s. 3-4.

AVVAKUMOV, P.; “Oloñho Buğatırın Uhuluççulaađ Kötüüte”, **Eder Kommunist Ğahıata**, 3 Mart 1971, s. 2-3.

BAİŞEW, G. F. (Altan Sarın); **Nauçnay İstatıyalar Ğomuurunıktara**, Saħa Respublikatın Naukatın Akademiyata Gumanitarnay Çinçiyii İnstıtuta Yay., Cokuuskay 2000.

BAŞARİN, G.; “Bu Serii Sıllarigar Ete”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 7 Haziran 1970, s. 3.

BAŞARİN, G.; “Oloñhonu Nuuççalı Sañarta”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 9 Nisan 1976, s. 3.

BAŞARİNA, G. P.; **İstoriya Yakutii**, Yakutskoe Knijnoe İzdatelstvo, Yakutsk 1966.

BERDİBAY, Rahmankul; “Saha Diye Bir Halk Var”, **Baykal’dan Balkan’a**, Bilig Yay., Ankara 1997.

BEYDİLLİ, Celal; **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük** (Çev. Eren ERCAN), Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005.

BİŞEVA, M. İ.; AFANASYEVA, M. A.; **Oloñho Mindırın-Kıraçannarga (İiteeççilerge Kömö)**, Rossiyskay Federatsiyata Üöreğın Ministerstvota M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudarstvennay Universiteta Yay., Cokuuskay 2004.

BOLO, S. İ.; **Lienege Nuuçça Kelien İnnineeği Saħa Oloĝo**, BİÇİK Yay., Cookuskaay 1994.

BOPPOSOVA, E.; “Oloñhonu Kittihan Toloruu”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 22 Mayıs 1982, s. 4.

BORISOV, C. E.; **Respublika Suvereniteta (Üöskeehine, Böğörgööhüne, Saydıta)**, BİÇİK Yay., Yakutsk, 2000.

BÖHTLİNK, Otto N.; **Über Die Sprache Der Jakuten**, St. Petersburg 1851.

BURNAŞEV, N. P. (Oloñhohut); DİYAKONOVA, C. K. (drl.); **Yakutskiy Gereoiçeskiy Epos Kııs Debiliye**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1993.

BURTSEV, D. T.; “Oloñho Buħatırın Kihı-Ğara Buolar Anala”, **Çolbon**, Yakutsk 1998, S. 3, s. 94-95.

BURTSEV, D. T.; “Oloñho Janrovay İs Ğohoono”, **Çolbon**, Cookuskay 1994, S. 2, s. 172-180,

BURTSEV, Danil; “Oloñho Çinçiyiige İstorizm Tuhunan”, **Çolbon**, Cookuskay 1996, S. 6, s. 142–147.

BURTSEV, Danil; “Oloñho Ğahan Üöskeebitey?”, **Saħa Sire**, Yakutsk 5 Mart 1998.

BURTSEV, Nikolay; **Aal Luuk Mas**, Cookuskay 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Kavimleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993.

ÇEHORDUNA, E. P. (hzi.); **Oloñho-Saydı Tirege**, Törüt Omuktar Oskuolaların Çinçiyer institut Yay., Cokuuskay 2004.

ÇEROSOV, M. A.; **En Töröobüt Noruotuñ Bılırgıtın Bileğın Duo?**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatelstvota, Yakutskay 1971.

ÇEROSOV, M. A.; **Saħa Tılın Üöreğın Terminere (Uçuutalga Kömö)**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1977.

ÇEROSOV, M.; “Oloñho-Noruot Baaya Onu Ğarıstıaħħa”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 14 Mart 1967.

ÇINAR, Ali Abbas; **Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Aaştırma ve İncelemeler**, Muğla 1996.

DANILOV, Semen; “V. V. Derjavin Töröbüte 70 Sıla Tuoluutugar Ölböödüybet Öydöbünük”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 14 Kasım 1978, s. 4.

DAVİDOV, İ. M. (Oloñhohut); KULAKOVSKAY, R. A. (drl.); DİMİTRİEV, P. N. (Redaktör); **Toyon Nurgun (Saha Booturdara)**, BİÇİK Yay., Cookuskay 2003, C. II.

DAVLETOV, B. Timur; **Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplik Destanı**, TÜRKSOY Yay., Ankara 2008.

DEMİREL, Hamide; **Türk Destanlarında Güzellik, Destan, Masal ve Din Unsurları ile Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları**, Ötüken Yay., İstanbul 1995.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1993.

DEVLET, Nadir; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ek Cilt (Çağdaş Türkîler)**, Çağ Yay., İstanbul 1993.

DİLEK, İbrahim; **Altay Destanları**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2002. C. I.

DİLEK, İbrahim; **Altay Destanları**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007. C. II, III.

DİLEK, İbrahim; **Altay Masalları**, Alp Yayınevi, Ankara 2007

DİMİTRİEV, P.; “Hahan da Kircibat İskusstvo”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 29 Ağustos 1973.

DİMİTRİEV, P.; “Össö Tögül Noruot Uus-Uran Ayımıtın Tuhunan”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 5 Şubat 1971, s. 3.

DİMİTRİEV, P.; “Uhuluççulaah Talan”, **Eder Kommonist**, Yakutsk 15 Kasım 1978, s. 3.

DİMİTRİEV, P.; “Uran Tıl Sümetin Tümeeççi”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 11 Nisan 1978.

DÖNMEZ, Yusuf; “Yakutistan”, **Türk Kültürü Dergisi**, Ankara 1964, C. 2, S.21, s. 102–107.

DURANLI, Muvaffak; “Saha Türklerinde Halk Hekimliği İle İlgili Pratikler Ve Bu Pratiklerin Değerlendirilmesi, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, İzmir 2005, s. 207–213.

DURANLI, Muvaffak; **Yakut Efsaneleri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi SBE, İzmir 2004.

DYAÇKOVSKAY, N. D.; AFANESYEV, P. S.; SOSİN, G. D.; ANİSİMOV, V. M.; **Saħa Tıla Morfologiya**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatelstvota Yay., Yakutskay 1985.

EFREMOV, Nikolay; “12 Kün Surullubut Oloñho”, **Saħa Sire Ğahıata**, 5 Nisan 1998.

EFREMOV, P. E.; “Frantsiya Uçenaya Oloñhonu Tılbaastır”, **Belem Buol Ğahıata**, 7 Ocak 1989, s. 4.

EGİNOVA, S. D.; **Saħa Tıla (Tılı İrtı Ğalııba)**, Rassiskay Federatsiya Üöreğın Ministerstvota M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudartsvonnay Universiteta Yay., Cokuuskay 2004.

EGOROV, S.; “Oloñho-Noruot Barğa Baaya”, **Ñurba Ğahıata**, Ñurba 26 Şubat 1991, s. 3-4.

ELÇİN, **Şükrü**, **Halk Edebiyatına Giriş**, AKÇAĞ Yay., Ankara 1993.

EMELYANOV, N. V.; İLLARİONOV; v. V.; **Yakutskiy Epos-Oloñho**; Yakutskiy Gosdarstvennay Universitet Yay., Yakutsk 2004.

EMELYANOV, N. V.; **Sujeti Olonho o Rodonaçal’nikah Plemeni**, NAUKA Yay., Moskova 1990.

EMELYANOV, N. V.; **Sujeti Olonho o Zaşhitnikah Plemeni**, NAUKA Yay., Novosibirsk 2000.

EMELYANOV, N. V.; **Sujeti Ranniĝ Tipov Yakutskih Olonho**, NAUKA Yay., Moskova 1983.

EMELYANOV, N. V.; **Sujeti Yakutskih Olonho**, NAUKA Yay., Moskova 1980.

EMELYANOV, N.; “Oloñhohuttar Kürehteilere”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 18 Kasım 1981, s. 9.

EMELYANOV, N.; “Saħa Oloñhotun Üöretii”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 7 Haziran 1970, s. 3.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

EMRE, Ahmet Cevat; **Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)**, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul 1949.

EREMEEV, B.; “Akademik O. N. Betlink Uonna Saħa Folklorı”, **Oktyabr Suola Ğahıata**, Yakutsk 28 Mayıs 1975, s. 3.

EREMEEV, V.; “İ. A. Hudyakov Töröobüte 130 Sıla Tuoluutugar (Saħa Folklorun Çinçiyeeççi)”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 29 Şubat 1972.

EREMEEV, Vasiliy; “Oloñhonu Çinçiyen İritı Onnugar”, **Saħa Sire Ğahıata**, 7 Ocak 1994.

ERGİN, Muharrem; **Dede Korkut Kitabı (Giriş-Metin-Faksimile-Dizin)**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994, C. I, C. II.

ERGİN, Muharrem; **Dede Korkut Kitabı (İnceleme)**, Boğaziçi Yay., İstanbul 2008.

ERGİN, Muharrem; **Orhun Âbideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1995.

ERGİS, G. U.; **Oçerki Po Yakutskomu Folkloru**, Akademiya Nauk SSSR Sibirskoe Otdelenie Yakutskiy Filial İstitut Yazıka, Literatırı i İstorii Yay., Moskova 1974.

ERGUN, Metin; AÇA, Mehmet; **Tıva Kahramanlık Destanları**, Akçağ Yay., Ankara 2004. C. I, C. II

ERGUN, Metin; Oloñho ve Oloñhosut, **Prof, Dr. Abdurrahman Güzel’e Armağan**, Ankara 2004, 341-356.

ERGUN, Metin; **Şor Kahramanlık Destanları**, Akçağ Yay., Ankara 2006.

ERMOLAEV V.; “Meñe Taastar Suruktara Uonna Oloñho IV”, **Saħa Oloħ Ğahıata**, Yakutsk 12 Ağustos 1987, s. 4.

ERMOLAEV, B.; “Oloñho Ğahan Üöskeebitey?”, **Ğotugu Sulus**, Cookuskay 1979, S. 1, s. 95-99.

ERMOLAEV, V.; “Ğayağas Sirin Talaannağa Çurapçı Oloñhohuttara”, **Saħa Oloħ Ğahıata**, 14 Şubat 1991.

ERMOLAEV, V.; “Meñe Taastar Suruktara Uonna Oloñho I”, **Saħa Oloħ Ğahıata**, Yakutsk 6 Ağustos 1987, s. 4.

ERMOLAEV, V.; “Meñe Taastar Suruktara Uonna Oloñho II”, **Saña Oloñ Hahiata**, Yakutsk 8 Ağustos 1987, s. 4.

ERMOLAEV, V.; “Meñe Taastar Suruktara Uonna Oloñho III”, **Saña Oloñ Hahiata**, Yakutsk 10 Ağustos 1987, s. 4.

ERMOLAEV, V.; “Oloñho Dien Tıl Tuhunan”, **Kıım Hahiata**, Yakutsk 12 Haziran 1977, s. 4.

ERMOLAEV, V.; **Çurapçı Oloñhohuttara**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1994.

EVERSTOV, A. İ.; “Aal Luuk Mas (Saħa Oloñhotun Biir Tutaah Obraha)”, **Çolbon**, Cookuskay 1990, S. 4, s. 81-87,

EVERSTOV, A. İ.; “Aal Luuk Mas”, **Çolbon**, Cookuskay 1994, S.5, s. 86-94.

EVERSTOV, A. İ.; **Ayı Aymaħtara Kün Uluustara**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1996. C. I.

EVERSTOV, A. İ.; **Ayı Aymaħtara Kün Uluustara**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1998. C. II.

EVERSTOV, A. İ.; **Ayı Aymaħtara Kün Uluustara**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004. C. III.

FİLİPPOV, G. G.; **Saħa Tıla Üöreten-Metodiçeskey Posobie İkkis Çaaha**, Üöreħteehini Sayınnarar Kiin İstituta M. K. Ammosov Aatınan Cokuuskaydaağı Gosudarstvennay Universitet Pedagogiçeskey İstitut Yay., Cokuuskay 2002.

FİLİPPOV, G. G.; **Saħa Tılın Cılğata (Beğee, Būgün, Sarsın)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

FİLİPPOVA, T.; “Noruot Talaannaħtara Ustin Noħsorov”, **Saħaada Hahiata**, 28 Mart 1996.

FLOYD, David; **Rusya Ayaklanıyor (1905 Çara Karşı İlk Ayaklanma)**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

GAVRİLEV, S.; “Satı Mañan Ĥallaanı Satarıtan”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 19 Mart 1971.

GMELİN, İ. G.; **Reise durch Sibirien von der Jahre 1733-1743**. Band II, Göttingen 1752.

GOVOROV, D. M. (Oloñhohut); BOYAROV, A. F. (drl.); **Büdürybet Mülcü Böğö**, SSSBS Sudaarstva Saħa Sirineeği Beçeettiir Suuta Yay., Moskuba-Cokuuskay 1938.

GOVOROV, D. M. (Oloñhohut); BOYAROV, A. F. (drl.); **Büdürybet Mülcü Böğö**, Sudaarstva Saħa Sirineeği Beçeettiir Suuta Yay., Moskuba-Cokuuskay 1938.

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 1999.

GRİGOREV, N. S.; **Saħa Tilin Somoğo Domoğun Tılcıta**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatel'stvota, Yakutskay 1974.

HARİTONOV, L. N.; **Samouçitel Yakutskogo Yazıka**, Yakutskoe Knijnoe İzdatelstvo Yay., Yakutsk 1987.

HAYİT, Baymirza; **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1987.

HUDYAKOV, İ. A.; **Verhoyanskiy Sbornik**, İrkutsk, 1890.

HUDYAKOV, İ. A.; **Kratkoe Opisanie Verhoyanskogo Okruga**, BİÇİK Yay., Yakutsk 2002.

İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Bihiger**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

İLLARİONOV, V. V. (hızl.); **Saħa Folkloro Kurs Programmata**, M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudarstvennay Universteta Yay., Cokuuskay 1997.

İLLARİONOV, V. V.(hızl.); **Oloñho Eygete (Oğo Ğarağınan Oloñhonu Anaarı)**, Cokuuskay 2000.

İLLARİONOV, V. V.; EFREMOV, P. E.; ALEKSEEV, N. A.; vd.; **Saħa Sierin-Tuomun Ayımńılara**, NAUKA Yay., Novosibirsk 2003.

İLLARİONOV, V. V.; **İskusstvo Yakutskih Oloñhohutov**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1982.

İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Alıptaah Eygete (İstatiyalar, Sanalar, Sehergehiiler)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2006.

İLLARİONOV, V. V.; **Oloñho Bihiger**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

İLLARİONOV, V. V.; **Oloñhohut A. S. Vasiliyev Oloğo Uonna Ayar Ülete**, M. K. Ammasov Aatınan Saħa Gosudarstvennay Universteta Saħa

Filologiyatın Uonna Kulturatın Fakulteta Folklor Uonna Törüt Kultura Kafedrata Yay., Cokuuskay 2000.

İLLARİONOV, V. V.; **Saħa Folklorı**, Saħa Gosdarstvennay Universiteta Folklor Uonna Natsionalnay Kultura Kafedrata Yay., Cokuuskay 2000.

İLLARİONOV, V.; “Oloñhohut – Noruot Talaannaaga”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 25 Şubat 1993.

İLLARİONOV, V.; “Taatta-Oloñho Uyata”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 4 Eylül 1991.

İLLARİONOV, V.; “Tüölbe Oloñholor”, **Eder Kommonist**, 8 Ağustos 1990.

İNAN, Abdülkadir; “Sibiryı Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1976.

İNAN, Abdülkadir; **Makalaler ve İncelemer**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, C. I, C. II.

İVANOVA, Ludmila; “Oluk Ğohoon Ciktite”, **Suntaar Sonunnara**, 3 Eylül 1996, s. 2.

İVANOVA, Mariya; “Uus-Aldan Oloñhohuttara”, **Mürü Saharğata**, 16 Eylül 1993, s. 3.

İVANOVA, Mariya; “Uus-Aldan Oloñhohuttara”, **Mürü Saharğata**, 23 Eylül 1993, s. 3.

İVANOVA, Mariya; “Uus-Aldan Oloñhohuttara”, **Mürü Saharğata**, 28 Eylül 1993, s. 3.

İVANOVA, Mariya; “Uus-Aldan Oloñhohuttara”, **Mürü Saharğata**, 7 Ekim 1993, s. 3.

KALKAN, Nigar; **Ayıı Üöreğe (Tanrı Öğretisi) Metni Esasında Saha Türkçesinde İsim**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2002.

KANDİNSKİY, İ.; “Oyuunuskay Uonna Oloñho”, **Kıım Ğahıata**, Yakutsk 1 Kasım 1973.

KARAKANOV, P. İ. (hız.); **Ammabın Çeebiydii Tuoydahpına...(Aatırbit Oloñhohut T. V. Zaharov-Çeebiy Töröobüte 135 Sıla Tuoluutugar Anallaah Tahaarı)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

KARATAEV, S. N. (oloñhohut); SAVVIN, A. A. (drl.); ALEKSEEV, İ. E. (Redaktör); **Toñ Saar Buhatır (Saħa Booturdara)**, BİÇİK Yay., Cookuskay 2004, C. III.

KARDAŞ, Nevin; ÖNEN, Salih; DUMAN, Mesut; FİDAN; Ahmed, GÖKDEMİR Sevgi; vd.; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2002. C. I, C. II, C. III, C. IV.

KARDAŞEVSKAY, G.; “Oloñho Bılırgı Matıptara”, **Kıım Ĥahıata**, Yakutsk 26 Eylül 1970.

KARDAŞEVSKİY, G.; EMELYANOV N. V.; “Folklor- Noruot Duħovnay Baaya”, **Kıım Ĥahıata**, Yakutsk 24 Ocak 1960, s. 5.

KARRO, U. K.; “Natsiya Kutun-Sürün Tümer Ayımńı”, **Eñsieli Ĥahıata**, 29 Kasım 1994, s. 3.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

KAYIPOV, Sulayman Turduyeviç; “Van Kırgızlarının Öloñ Ve Dürö Türküleri Üzerine”, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, İzmir 2005, s. 433–434.

KAZIMOĞLU, Samir; **Türk Toplulukları Edebiyatı**, Ankara 1997, C. I, C. II.

Kien Tutta Aattıbit (Respublika Üöreneççilerin P. A. Oyuunuskay 100 Sılıgar Anaan Ayımńılara), Yakutsk 1994.

KİLLİ, Gülsüm; “Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine”, **Modern Türlük Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2007, C. 4, S. 3, s. 105–124.

KİLLİ, Gülsüm; “Hakaslarda Destancılık Geleneği I: Araştırma Tarihi ve Kaynaklar”, **Modern Türlük Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2009, C. 6, S. 1, s. 16-29.

KİLLİ, Gülsüm; "Saha Cumhuriyetinde Dil Durumu ve Saha Türkçesinin Konumu", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2006, C. 3, S. 2, s. 61–70.

KİRİŞÇİOĞLU, M. F.; **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; "Olonkho Metinlerinin Toplanması ve Araştırılması", **S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi- Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'a Armağan**, Konya 2003, S. 13, s.227–233.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; "Saha (Yakut) Türkleri Edebiyatı ", **Türk Dünyası El Kitabı (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, Ankara 1998, C. IV, s.501–512.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; "Saha Yerinde Alfabe Çalışmaları", **G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Himmet Biray Özel Sayısı**, Ankara 1999, s.122–129.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; "Sahalarda Bahar Bayramı-İhıah", **Millî Folklor**, , Ankara 1995, C.IV, S. 25, s.16.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; "Saha Türk Destanı-Oloñho", **I. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, A.Ü., DTCF. Ankara 8-10 Mayıs 2002, (Baskı: Ankara 2004, s.124-133).

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; "Yakutların Menşei Meselesi", **Millî Folklor**, Ankara 1992, C. II, S. 13, s.47–49.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; **Saha Türklerinin Atasözleri (İnceleme-Metin)**, Nobel Yay., Ankra 2007.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih; VASİLYEV Yuriy; KİLLİ Gülsüm; **Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996, s.3-23.

KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi; **Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü**, AKÇAĞ Yay., Ankara 2003, s. 426.

KONDRATEV, A. A.; "Toyon Çağırma Oloñhoğo Attarı Oyuulaahın", **Suntaar Sonunnara**, Suntaar 15 Aralık 1992, s. 3.

KONDRATEV, Akim; "Toyon Cağarima" Oloñhoğo Attarı Oyuulaahın, **Saħa Sire**, Yakutsk 18 Haziran 1993, s. 3.

KONONOVA, T. S.; **Öbügeler Ügestere Ayı Üöreğ**e, Çurapçı 1991.

KONSTANTİNOV, H.; BARAŞKOV, İ.; ÇEMEZOV, V.; "Oloñhonu Turuoruu Tuhunan", **Eder Bolşevik**, Yakutsk 28 Nisan 1940, s. 3.

KOPTYAEVA, A.; "Cükeebil Uota", **Belem Buol**, Yakutsk 18 Nisan 1976, s. 4.

KRAŞENİNNİKOV, S. P.; **Opisanie Zemli Kamçatki**, St. Petersburg 1819.

KRUEGER, John R.; **Yakut Manual**, İndiana University Publications, Indianapolis 1962.

KSENOFONTOV, G. V.; **Uraañhay-Saħalar**, Yakutsk 1993, C. I, C. II.

KULAKOVSKAY, A. E.; **Saħa İteğelin Üöreterge Matırıyaallar**, Yakutsk 1923.

KULAKOVSKAY, A. E.; **Yakutskie Poslovitsi i Pogovorki**, Yakutsk 1925.

KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999.

LEPÇİKOVA, L. P.; TATARİNOVA, H. K.; İVANOVA, G. N.; **Saħa Folkloru (Detsad İteeççitiger)**, Saħa Respublikatın Üöreğın Ministerstvota Yay., Cokuuskay 1993.

LEVİN, M. G.; POTAPOV, L. P.; **The Peoples of Siberia**, Chicago 1964.

LİNCOLN, W. B.; **"Vahşi Batı" Sibiry ve Ruslar** (Çev. M. Harmancı), Sabah Kitapları Yay., İstanbul 1996.

LİNDENAU, Y. İ.; **Opisanie Narodov Sibiri: Pervaya Polovina XVIII v.**, Magadan 1983.

MAAK P. K.; **Vilüyskiy Okrug Yakutskaya Oblast**, St. Petersburg 1887.

MAKAROV, D. S.; **Bibliografiya Oloñho**, Yakutsk 1982.

MAKAROV D.; “Baar Eleri Sitete Suoh”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 7 Temmuz 1974, s. 3.

MAKAROV, D.; “Bihigi Kuruhuokput Soruktara”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 7 Haziran 1970.

MAKAROV, D.; “Oloñho G. G. Kolesov Toloruutugar”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 13 Mart 1971.

MAKAROV, D.; “Oloñhonu İççat Hıydağ Körüste”, **Eder Kommunist**, 6 Ekim 1971.

Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity Proclamations 2001, 2003 and 2005, UNESCO Yay., Paris 2006.

MİDDENDORF, A. F.; **Puteşestviye na Severo-Vostok Sibiri**, St. Petersburg 1878.

MİHALKOV, Sergey; “Epos Kınattara”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 24 Ağustos 1975, s. 3.

MİLLER, G. F.; **İstoriya Sibiri**, Moskova-Leningrad 1937.

MUHOPLEVA, S. D.; ROJİNA, L. F.; **Oyun**, Sağa Sirineeği Tıl Literatura Uonna İstoriya İnituta Yay., Cokuuskay 1993.

MUHOPLEVA, Svetlana; “Oloñho Hıahan, Hıanna Üöskeebitey?”, **Sağa Sire**, Yakutsk 21 Şubat 1997, s. 3.

MUHOPLEVA, Svetlana; “Oloñho Hıanna, Hıahan Üöskeebiktey?”, **Sağa Sire**, Yakutsk 15 Nisan 1998.

MUSTAFAYEV, E. M.; ŞERBİNİN, V. G.; **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Multilingual Yabancı Dil Yay., İstanbul 2000.

NASKALİ, Emine Gürsoy; **Maaday Kara Destanı**, Yapı Kredi Yay., Ankara 1998.

NELUNOV, A. G.; **Somoğo Domoh Sağalı Nuuççalı Tılcıta**, Sağa Respublikatın Naukatın Akademiyata Gumanitarnay Çinçiyii İnituta Yay., Novosibirsk 2002, C. I, C.II.

NEUSTROEV, N. N.; SEMENOVA, S. S.; YADRİHİNSKAYA, A. G.; **Sağa Tıla Morfologiya Settis Kılaaska Üörener Kinige**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1999.

NEUSTROEV, N. N.; VASILYEV, E. K.; SEMENOVA, S. S.; **Saħa Tıla Morfologiya Altıs Kılaaska Üörener Kinige**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1999.

NOVGORODOV, S. A.; **Aağar Kinige**, Petrograd 1923. (Bu kitapta Sahalara ait halk şarkıları, efsaneler ve masallar yayımlanmıştır.)

NOVİKOV, A.; “Oloñho Filosofiyata”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 27 Şubat 1993, s. 2.

NOVİKOV, V. M (Künnük Uurastıırap); **Toyon Cağarıma**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1959.

Obşageografiçeskiy Atlas Respublika Saħa (Yakutiya), Yakutskoe Gosudarstvennoe Aerogeodeziçesкое Predpriyatıe Yay., Yakutsk 1998.

OGOTOYEV Petr Vasilyeviç (Oloñhohut); **Eles Bootur (Oloñho)**, Eponı ħarıstıır, üöreter, tarğatar Oloñho Fonda Yay., Cokuuskay 2002.

OGOTOYEV, Petr Vasilyeviç (Oloñhosut); **Eles Bootur (Yakutskiy geroiçeskiy epos oloñho)** (Perevodçik: M. ALEKSEEVA), Fond. Sohıraneniya, izuçeniya i propagandı eposa “oloñho” Yay., Yakutsk 2002.

OGOTOYEV, Petr Vasilyeviç (Olonkho-singer); **Eles Bootur (Yakut heroic epos-olonkho)** (Translator: A. SCRYABINA), Epos “Olonkho” preservation, studying and propaganda fund Yay., Yakutsk 2002.

Oğonu İterge Oloñho Eygete, Saħa Respublikatın Üöreğın Ministerstvota Törüt Omuktar Oskuolaların Çinçiyer İnstıtut Yay., Cokuuskay 2004.

OKLADNİKOV, Aleksey Pavloviç; **Yakutia Before Its Incorporation Into The Russian State**, Montreal & London, 1970.

OKONEŞNİKOVA, A. V.; **Yakutsko-Ruskiy Slovar s İllüstratsiyami**, Yakutskiy Goısudartvenniy Universtet Yay., Yakutsk 1996, C. I.

“Oloñho İster Coro Kieheler”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 2 Nisan 1982.

Oloñho Oğolor Ayımńılarıgar, Saħa Respublikatın “Oloñho” Assotsiatsyata Yay. Cokuuskay 2000.

Oloñho Tıla-Öhö, Cokuuskay 2000.

Oloñhoğo Hallaan Eygetin Hııuyar Tıllar Araastara Uonna Suoltalara, Saħa Respublikatın Üöreğiriitin Ministterstvota Meñe-

Hanalastaağı Noruot Üöreğiriitin Upravlenieta Haraataağı Doruobuya Uonna Sport Oskuola-Litseye Yay., Hara 2005.

Oloñhohut-Irahit İ. İ. Burnaşev (Toñ Suorun), Maya 1993.

OROSİN, K. G. (yzn.), **Niourgoun Le Yakoute Sibérie Légendaire** (Çev. Karo JACQUES), Conseil International De La Langue Française, Paris 1990.

OROSİN, K. G. (yzn.); ERGİS, G. U (hzl.); **Culuruyar Nurgun Bootur**, CACCR Tılı, Literaturanı Uonna İstoriyanı Çinçiyer Nauçnay İstituta Yay., Yakutskay 1947.

OROSİN, K. G. (yzn.); **Niourgoun Le Yakoute Sibérie Légendaire** (Çev. Jacques Karro), Conseil International De La Langue Française, Paris 1990.

OYUNSKAYA, S. P.; **Ağam Sırdık Aata (Poemalar Esse İstatıyalar Ahtıılar)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

OYUUNUSKAY, P. A. (yzn.); **Nurgun Bootur Stremitelniy (Yakutskiy Geroiçeskiy Epos Oloñho)** (Çev. Vladimir DERJAVİN), Yakutsk 1982.

OYUUNUSKAY, P. A., **Culuruyar Nurgun Bootur**, Sağa Respublikatın Naukaların Akademiyata Gumanitarnay Çinçiyii İstituta Yay., Cokuuskay 2003.

OYUUNUSKAY, P. A.; “Culuruyar Nurgun Bootur”, **Ayımñıılar**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1959-1960, C. IV, C. V, C. VI.

OYUUNUSKAY, P. A.; “Yakutskaya Skazka (Oloñho) ee Süjet i Soderjanie”, **Sağa Keskile Sbornik Trudov İssledovatel'skogo Objestva**, Yakutsk 1928, Yayın Sayısı 4.

OYUUNUSKAY, P. A.; **Ayımñıılar**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1959-1960, C. I, C. II., C. III.

OYUUNUSKAY, P. A.; **Culuruyar Nurgun Bootur**, Sağa Respublikatın Naukaların Akademiyata Gumanitarnay Çinçiyii İstituta Yay., Cokuuskay 2003.

ÖGEL, Bahaeddin; **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, C. I, C. II.

ÖKÖYÖ, G.; "Oloñho Tuhunan Ağıyağ Tıl", **Kıım Hahıata**, Yakutsk 27 Ocak 1940, s. 4.

ÖZKAN, Fatma; "Sibirya Türkleri", **Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II.**, Ankara 1997, S. 16, s. 1553-1557.

ÖZKAN, Fatma; "Sibirya Türklerinde Geçiş Törenleri", **Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 26–28 Mayıs 2000**, TC. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 595-608.

ÖZKAN, Fatma; **Altın Arığ Destanı**, Bilig Yay., Ankara 1997.

ÖZKAN, İsa; "Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında Nımak/Comok/Jumbak/Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi", **Türk Dili**, , Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998, S. 556, s. 368-378.

ÖZKAN, İsa; "Koroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğumu ile İlgili Motiflerin Tahlili", **Türk Dili**, Türk Dil Kurum Yay., Ankara 1997, S. 549, s. 223-233.

ÖZKAN, İsa; "Manas Destanının Türk Destanları İçindeki Yeri ve Önemi", **100. Yıl Üniversitesi I. Manas Bilgi Şöleni, 12 – 13 Ekim 1995**, Van 1995, s. 43–49.

ÖZKAN, İsa; "Manas ve Altın Arığ Destanı'ndaki Motifler", **Manas 1000 Bişkek Bildirileri, 26 – 31 Ağustos, Bişkek 1995**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 147 – 158.

ÖZKAN, İsa; "Nözügüm Destanı", **IV. Milletler Arası Türk Halk Kültürü Araştırma Dairesi Yayınları**, Ankara 1992, s. 297–304.

ÖZKAN, İsa; "Uygur Halk Destancılığının Bugünkü Durumu", **II. Milletler Arası Halk Edebiyatı Semineri 7-9 Mayıs 1985**, Yunus Emre Kültür ve Sanat Vakfı Yay., Eskişehir 1987, s. 277 – 282.

ÖZKAN, İsa; **Abdurrahman Han Destanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

ÖZKAN, İsa; **Bengü İzler (Türk Dünyası Araştırmaları)**, Pegem A Yay., Ankara 2007.

ÖZKAN, İsa; "Manas Destanı'nda İslami Unsurlar", **Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, 21 – 23 Haziran 1995**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995, s. 193 – 200.

ÖZKAN, İsa; **Yusuf Bey Ahmet Bey (Bozođlan) Destâni**, Kùltür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

P. A. Oyuunuskay Uonna Anığı Kem (P. A. Oyuunuskay Töröobüte 110 Sılgar Anallaah Nauçnay Konferentsiyalar Matırıyaallara), M. K. Ammosov aatınan Sağa Gosudarstvennay Universiteta Yay., Cokuuskay 2004.

PARFENOV, Vladimir; “Oloñho Teatrın Tutuutun Tuhunan Sanalar”, **Sağa Sire Hahıata**, Yakutsk 6 Mayıs 1998.

PAVLOV, N. N.; VASİLEV, G. M.; EFREMOV, G. A.; “Oloñho Sağa Teatrın Tuuruutugar”, **Eder Bolşevik**, Yakutsk 24 Nisan 1940, s. 3.

PEKARSKİY, E. K. (hzl.), OROSİN, K. G. (yzn.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1907, C. I, Fasikül I. (İçindekiler: Culuruyar Nurgun Bootur).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); HUDYAKOV, İ. A. (drl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1913, C. II, Fasikül I. (İçindekiler: Çarkıy İkki Barıllıa İkki, Kötör Kınattaah, Üçügey Ücüyen, Bies Inahtaah Beyberikeen Emeehsin, Uranıkaan Oğonhor, Bert Hara, Oğonhordooh Emeehsin, Hıan Cargıstay, Çaarçahaan, Çııçaah İkki Mağıs İkki, Onoğostoon Çuoħaan İkki Oloon Doloon İkki).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); HUDYAKOV, İ. A. (drl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1918, C. II, Fasikül II. (İçindekiler: Bert Hara, Horo, Haptağay Baatır).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1908, C. I, Fasikül II. (İçindekiler: Toyon Nurgun Buħatır, Ölböt Bergen, Udağattar Uolumar Aygır İkki).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1909, C. I, Fasikül III. (İçindekiler: Kulkul Böğö Oğonhor Silirikeen Emeehsin İkki).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1910, C. I, Fasikül IV. (İçindekiler: Bahımrı Baatır Erbehtey Bergen İkki, Elik Bootur Nıgıl Bootur İkki, İni-Bii Ayıht Siene Ala Hara, İyeħsit Siene İle Hara Buħatırdar).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1911, C. I, Fasikül V. (İçindekiler: Üüt Aas Beyeleeĥ Ürüñ Ayıı Toyon İççattara, Orto Doyduga Orohulaan Töröobüt Oroy Ĥara Attaaĥ Oĝo Tulaayaĥ, Ölüü Üödülbe Buĥatır, Alandaayı Kulandaayı Kulun Kulluruuskay, Çaarçaĥaan, Çurum Çurumçuku, Çııçaaĥ İkki Moĝus İkki, Tiiñ Oĝonñor İkki Tañas Kırnat İkki, Üs biraattılar, Kiriiseliir Kirile, Ĥara Ĥolorukay Balistaaĥ Er Soĝotoĥ, Eriedel Bergen, Oloñĥoloon Oburgu).

PEKARSKİY, E. K. (hzl.); VASİLYEV, V. N. (drl.); **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, St. Petersburg 1916, C. III, Fasikül I. (İçindekiler: Kuruubay Ĥaannaĥ Kulun Kullustuur).

PEKARSKİY, E. K.; **Slovar Yakutskogo Yazıka**, SSSR Akademiya Nauk Yay., St. Petersburg 1959, C. I, C. II, C. III.

PEKARSKİY, E. K.; **Yakut Dili Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay. İstanbul 1945.

PESTEREV, Vladimir; **İstoriya Yakutii v Litsaĥ**, BİÇİK Yay., Yakutsk 2001.

PESTRYAKOV, N.; “Bert Ĥara Buĥatır”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 23 Ağustos 1965.

PETROV, N. E.; **Saĥa Omuk Bılırgı İstoriyatıttan**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

PETROV, N. E.; **Üç Kurakın-Saĥa Bılırgı Sudaarüstibata (Saĥa Omuk Üöskeehinin Sañalıı Kөрүүge Sanalar)**, KUDUK Yay., Cokuuskay 1997.

PETROV; N. E.; İANOV, S. A.; NEUSTROEV, N. N.; SEMENOVA, S. S.; **Saĥa Tıla Behis Kılaaska Üörener Kinige**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000.

PETROVA, T. İ.; **Saĥalıı-Nuuççalıı Kılğas Tılcıt**, İye Tıl Derneĝi Yay., Yakutsk 2005.

PETROVA, T. İ.; ŞİŞİGİNA, V. R.; **Saĥa Törüt Kulturata (Uçuutalga Kөmө)**, Saĥa Respubyikatın Natsionalnay Kinige İzdatelstvota Yay., Cokuuskay 1992, C. II.

PETROVA, T. İ.; VASİLEVA, A. A.; SEMENOVA, S. S.; UŞNİSKAYA, A. İ.; **Caħa Tıla**, Rassiskay Federatsiya Üöreğın Ministerstvota M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudartsvennay Universiteta Saħa Filologiyatın Uonna Kulturatın Fakulteta Yay., Cokuuskay 2002.

POLİKARPOVA, E. M.; Buslaev, K.; **Ñurgun Bootur Uonna Timir Cigistey (P. A. Oyuunuskay Oloñhotunan Oğolorgo Aağar-Öñnüür Kinige)**, Cokuuskay 1997.

POLİKARPOVA, E. M.; DANİLOVA, V. V.; SLEPTSOVA, K. K.; **Cırbına Cırılıatta uonna Toyon Cöllüüt**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2000.

POLİKARPOVA, E. M.; GOGOLEVA, M. T.; **Oloñhonu-İççakka (Uçuutal Kinigete)**, KUDUK Yay., Cokuuskay 1998.

POLİKARPOVA, E. M.; **Oloñho – Ütüö Sier-Maygı Filosofiyata**, “Logos, Kultura i Sivilizatsiya Nauçnay-Praktičeskay Konferatsiya” Bildirileri, Yakutskiy Gosudarstvenniy Universitet. İmina M. K. Ammosova Yay., Yakutsk Mayıs 1993, s. 126.

POPOV, G. V.; **Saħa Tılın Etimologiçeskay Tılcıta (A-C)**, Caħa Öörspüübülüketin Naukaların Akademiyata Gumanitarnay Çingiyii İstituta Yay., Novosibirsk 2003.

POPOV, G. V.; **Ĥantan Ĥaannaahpıtıy?**, BİÇİK Yay., 1994.

POPOV, G.; “Oloñhonu Oğolorgo Anan Oñoruohħa”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 16 Kasım 1984.

POPOV, İ. K.; **Saħa Tılgar Kılğas Kômö Tılcıt**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

POPOV, P.; “Kulun Kullustuur Oloñho”, **Kıım Ĥahıata**, Yakutsk 10 Şubat 1957.

POPOV, P.; LENİN B. İ.; “Saħa Oloñhohuttarın Toyuktarıgar”, **Kıım Ĥahıata**, Yakutsk 30 Nisan 1966.

POPOV, S.; “Oloñho”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 9 Mayıs 1972.

POPOVA, Akulina: **Oloñho Kieñ Kielitiger (Saħa Törüt Kulturatın Üöreterge Kômö)**, Saħa Respublikatın Üöreğın Ministerstvota M. K. Ammosov Aatınan Saħa Gosudarstvenniy Universiteta Yay.; Cokuuskay 1995.

POPOVA, M. A.; **Saħa Törüt Kulturata (Uçuutalga Kõmõ)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1993. C. III.

POPOVA, M. A.; **Saħa Törüt Kulturata (Uçuutalga Kõmõ)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1994, C. IV.

POPPE, Nikolaus; “Yakut Dili” (Çev. İlhan Çeneli), **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul 1985, S. 38, s.102–112.

PROTOPOPOVA, N. İ.; “Umnulubat Öñölööh”, **Belem Buol**, Yakutsk 22 Kasım 1988, s. 4.

PTİTSIN, M.; “Folkloru Üyetitii–Bastakı Sorukput”, **Leninskaya Znamiya**, Yakutsk 29 Eylül 1973.

PUHOV, İ. V.; **Yakutskiy Geroiçeskiys Epos Oloñho Osnovnie Obrazı**, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR Yay., Moskova 1962.

REICHL, Karl; **Türk Boylarının Destanları** (Çev.: Metin EKİCİ), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2002.

SABARAYKİNA, L.; “Culuruyar Nurgun Bootur Frantsuz Tılınan”, **Saħaada Ĥaħiata**, Yakutsk 15 Mayıs 1991, s. 4.

SAKAOĞLU, Saim (hızl.); DUYMAZ, Ali (hızl.); **İslamiyet Öncesi Türk Destanları (İncelemeler-Metinler)**, ÖTÜKEN Yay., İstanbul 2003.

SAVVİN, V.; “P. A. Oyuunuskay Teatrga Ulaħannık Kõmõlöhörõ”, **Kıım Ĥaħiata**, Yakutsk 6 Kasım 1963.

SAVVİNOV, A. S.; ARJAKOVA, N. A.; ALEKSEEV, V. İ.; VARLOMOVA, R. P.; **Saħa Törüt Kulturata Kihı İs Eygete (Uçuutalga Kõmõ)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1996. C. V.

SAVVİNOV, N. E.; **Öbügelerbit Oloħtor-Cahaħtara**, Saħa Respublikatın Kulturaħa Ministersvota Noruot Ayımıtın Nauçnay-Methodıçeskey Kiine Yay., Cokuuskay 1992.

SELEPTSOV D. M. (Oloñhohut); ATLASOV, V. V. (Oloñhohut); ĤABAROV, P. P. (Oloñhohut); UVAROVSKAY, R. P. (Oloñhohut); İLLARİONOV, V. V. (Redaktör); **Muoma Oloñholoro (Saħa Booturdara)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004, C. IV.

SELEPTSOV, D. M.; **Kötör Mülgün (Biir Üyeleeḥ Oloñho)**, Cokuuskay 1993.

SERGINA, E. S.; **Ayılıgı Aartıga**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

SEROŞEVSKİY, V. L.; **Saḥalar (Etnografiçeskey Çinçiyeege Ḥolonuu)** (Çev.: S. N. GOROḤOV), BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

SEROŞEVSKİY, V. L.; **Yakutı (Sahalar)** (Çev.: Arif ACALOĞLU), Selenge Yay., İstanbul 2007.

SİBİRYAKOVA, Raisa; “Saḥa Oloñhoto Uonna Billibet Kötör Teril”, **Leninskey Znamiya**, Yakutsk 19 Eylül 1991, s. 3–4.

SİBİRYAKOVA, Raisa; “Uhun Curantaayı Dien Kimiy?”, **Saḥa Oloḥ**, Yakutsk 6 Mayıs 1993, s. 4,

SİDOROV, Egor; “Oloñho Kisteleñneritten”, **Ölüöne Sarsıardata**, Yakutsk 23 Haziran 1993.

SİVTSEV, A. K.; “Ḥallaantan Tüspüt Sirge Suoḥ Melodiyabıt Nurgun Bootur Oloñhotton”, **Keskil Ḥaḥıata**, Yakutsk 13 Temmuz 1993.

SİVTSEV, A.; “Oloñhoḡo Ayıı, Abaahı Aymaḡa Dien Kimneeḡiy?”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 11 Kasım 1979, s. 4.

SİVTSEV, D. K. (Suorun Omolloon) (hızl.); **Saḥa Folkloru Ḥomuurunñuk**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1996.

SİVTSEV, G. F.; **Saḥalıı Kılgas Tılcıt**, Saḥa Sirineeḡi Kinige İzdatel'stvota, Yakutskay 1979.

SİVTSEV, İnnokentiy; “P. A. Oyuunuskay Keriehiger Oloñhonu Ürdüktük Tupputa”, **Kıım Ḥaḥıata**, Yakutsk 22 Kasım 1973, s. 4.

SLEPSTSOV, P. A.; FİLİPPOV, G. G.; İVANOV, V. N.; vd.; **Saḥalıı Tabı Suruyuu Tılcıtı**, Saḥa Respublikatın Naukatın Akademiyata Gumanitarnay Çinçiyii İnstituta Yay., Cokuuskay 2001.

SLEPSTSOV, P. A.; vd.; **Saḥa Tılın Bihaarılaaḡ Tılcıtı (Tolkovniy Slovar Yakutskogo Yazıka)**, Saḥa Öröspübülüketin Naukatın Akademiyata Gumanitarnay Çinçiyii İnstituta Yay., Novosibirsk 2004, C. I, C. II. C. III.

SLEPSTSOV, P. A.; **Yakutsko-Russkiy Slovar (Saḥalıı-Nuuççalıı Tılcıtı)**, SSRC Naukaların Akademiyata Sibirdeeḡi Sala Saḥa Sirineeḡi Filialı Tıl, Literatura Uonna İstoriya İnstituta Yay., Moskova 1972.

SLEPTSOV, N.; “Culuruyar Nurgun Bootur Oloñho Nuuççalı Tılınan Kündü Kılaat”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 24 Ağustos 1975, s. 3.

SLEPTSOV, P. A. (hızl.); **Afanasiy Uvarovskay: Gumanist İ Prosvetitel**, Akademiya Nauk Pespública Saħa (Yakutiya) İstitut Gumanitarnih İssledovaniy Yay., Yakutsk 2000.

SOMUNCUOĞLU, Anar; “Saħa Cumhuriyeti”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara 2007, C. XX.

SOROV, M.; “Oloñho Tuhunan Sana”, **Eder Kommunist**, Yakutsk 13 Kasım 1979, s. 4.

SOROV, M.; “Taatta Oloñhohuttara Kimneeh Etiler”, **Taatta Hahıata**, Taatta 21 Ocak 1993, s. 4.

SOSİN, İnnokentiy; “Meñeğe-Oloñhonu Turuoruu”, **Leninskey Znamya Hahıata**, 26 Haziran 1993, s. 3-4.

STEPANOV, N. İ. (Nooroy); **Kün Erili**, Saħa Respublikatın Naukaların Akademiyata Tıl, Literatura Uonna İstoriya İstitutu Yay., Cokuuskay 1995.

STEPANOV, N.; TİMOFEEV, A.; NİKİFOROV, D.; “Oloñho Tuhunan Sana”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 3 Nisan 1959, s. 6.

STEPANOVIÇ, Y. S. (Erilik Eriistiin); NİKOLAYEVIÇ, T. N. (hızl.); **Buura Doħsun**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1993.

STEUERWALD, Karl; **Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük)**, Wiesbaden 1974.

ŞESTAKOV, E. P. (Erçimen); **Ahağas Sanaalar**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatelstvota Yay., Yakutskay 1968.

ŞESTAKOV, E.; “Saħa Geroiçeskay Epoha Oloñho”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 16 Kasım 1962.

TEKİN, Talat; **Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1975.

TİMOFEEV, İ. G. -Teplouħov (Oloñhohut); VASİLYEV, V. N. (drl.); POPOVA, A. A. (Çev.), PUHOV, İ. V. (Çev., hızl.); ERGİS, G. U. (hızl.); **Kuruubay Haannaħ Kullun Kullustuur (Stroptiviv Kulun Kullustuur)**, NAUKA Yay., Moskova 1985.

TİSTAYAHOVA, Varya; “Oyoonuskay Uonna Culuruyar Nurgun Bootur”, **Taatta Hahıata**, Taatta 25 Mayıs 1993.

Törüt Kulturağa Iyınık (Üöreneçiğe, Üörehhe Kiireeçiğe, Uçaatalga Kömö), Üöreh Ülehitterin İdetin Ürdeter İstitut Kultura Uonna Duhovnost Kafedrata, Cokkuskay 2002.

TREPAVLOV, V. Vadim; “The Social Status of the Yakut Epic Hero”, **Asian Folklore Studies**, Nanzan-Japan 1995, Volume 54, s. 35–48.

Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, C. I, C. II, C. III, C. IV.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2005.

UURASTIIRAP, Künnük; “Umnullubat Uhun Tuskullanna”, **Kıım Hahıata**, Yakutsk 24 Ağustos 1975, s. 3.

V. O. KARATAEV (Oloñhohut); V. V. İLLARİONOV (drl.); **Modun Er Soğotoh**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1996.

VARLAMOVA, R. P. (Hatan); **Ayılıgı Ayılığa İteğel**, Cokuuskay 1994.

VASİLEV G. M.; G. A. Efremov; “Oloñho Turuoruutun Tuhunan Kepsetiige”, **Eder Bolşevik**, Yakutsk 2 Haziran 1940, s. 3-4.

VASİLEVA, Dora; “Eder Saas Umnullubat Toyuksuta”, **Çolbon**, Cokkuskay 1994, S. 5, s. 150–158.

VASİLEVA, M. S.; **Utum Settis Kılaaska Üörener Uçebnik-Hrestomatiya**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2004.

VASİLİYEV, Y. (Cargıstay); **Saha Türkleri (Üniversiteliler İçin Ders Kitabı)**, Yakutsk 1997.

VASİLİYEV, Y. (Cargıstay); **Türkçe ve Sahaca (Yakutça) Konuşuyoruz**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum 1993.

VASİLİYEV, Y. (Cargıstay); **Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.

VASİLYEV, P. K.; FEDORDOV, İ. G.; **Oyuu Tilcit (5-9 Kılaastar)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1998.

VASİLYEV, P. K.; FEDORDOV, İ. G.; **Oyuulaah Tilcit**, Yakutsk 1992.

VASİLYEV, Sergey; **Ayın Curağastay (Oloñho)**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1984.

VASİLYEV, Sergey; **Batastaan Baatır (oloñho)**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 1995.

VASİLYEV, Sergey; **Kün Erili (Oloñho)**, Saħa Sirineeği Kinige İzdatel'stvota Yay., Yakutskay 1960.

VASİLYEV, Sergey; **Möñürüür Böğö**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

VASİLYEV, Yuriy (hzy.); **A. Y. Uvarovskay Ahtıılar**, BİÇİK Yay., Cokuuskay 2003.

VASİLYEV, Yuriy; "Uu Saħalıı Saħarıaħħa", **İlin**, Yakutsk Mayıs 1991, S. 1, s. 32–34.

VİNOKUROV, İ. P.; FİLİPPOV, G. G.; FİLİPPOVA, M. E.; **Saħa Tıla Aħsıs Toħsus Kılaaska Üörener Kinige**, Cokuuskay 1998.

VİNOKUROV, P. V.; **Sehen Bolo**, Cokuuskay 2001.

VİNOKUROV, V. N.; **Saħa Sirin Üüneeyite, Kıla-Süöle**, BİÇİK Yay., Cokuuskay, 2004.

VORONKİN, M. S.; ALEKSEEV, M. P.; VASİLYEV, Y. İ.; **Saħa Tüölbe Tılın Tılcıta (Dialektologıçeskiy Slovar Yazıka Saħa)**, NAUKA Yay., Novosibirsk 1995.

VYASTİNOV, A.; "Oloñho Kuruħuok Kereħsebillleeħ Sağalaahına", **Kıım Ĥahıata**, Yakutsk 7 Mayıs 1972, s. 3.

YADRİHİNSKAY, P. P.-Beceele (Oloñhohut); DİMİTRİEV, P. N. (drl., hzl.); **Cıribına Cırılıatta Kııs Buħatır**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1981.

YAKUTSKAY, Nikolay; **Ütüö Unullabat (Sehenner)**, BİÇİK Yay., Yakutskay 1990.

YASTREMSKİY, S. V.; **Obraztsı Narodnoy Literaturı Yakutov**, Trudı Komissii Po İzuçeniyu Yakutskoy ASSR C. VII, Leningrad 1929.

Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2007.

YILDIRIM, Dursun; **Türk Bitiği (Araştırma/İnceleme Yazıları)**, Akçağ Yay., Ankara 1998.

YILDIRIM, Hüseyin; **Ayı Üöreğe (Tanrı Öğretisi) Metni Esasında Saha Türkçesinde İsim**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2000.

YILDIZ, Naciye; “Türk Destancılık Geleneği”, **Modern Türlük Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2009, C. 6, S. 1, s. 7–15.

YILDIZ, Naciye; **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.

YİĞİT, Ali; **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası**, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 1996.

YUDAHİN, K. K.; **Kırgız Sözlüğü** (Türkçeye Çev. Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1988, C. I, C. II.

ZAHAROV, T. V. (Çeebiy) (Oloñhohut); **Ala Bulkun**, Akademiya Nauk Saha (Yakutiya) İstitut Yazıka, Literaturı i İstorii Yay., Yakutsk 1994.

WEB SİTELERİ:

http://tr.wikipedia.org/wiki/Saha_Cumhuriyeti#N.C3.BCfus

DİZİN

aaha 1683, 1689, 1695
aahallar 58
aahammın 1775
aahan 1779
aahiağa 4254, 4257
aahiağım 3886
aahiağpar 3893
aakkar 3035, 3825, 4178
aakkın 1883, 3044
aal 2024, 210, 2156, 360, 3948, 566
aalan 4389
aalıtn 447
aamas 61
aan 1301, 15, 1698, 1802, 1958, 200, 2046, 232, 235, 2479, 2724, 2754, 2805, 3098, 353, 3816, 3840, 3866, 3880, 3903, 425, 4491, 4596, 4617, 518, 550, 555, 605, 758, 792, 824, 882, 882
aana 891
aanıttan 2300
aañnaata 1487, 1563, 2268, 3687, 898
aañniağa 1031, 3640
aappar 1863, 3074, 3158, 4167
aappın 750, 762, 873
aappıtın 3304
aar 129, 1357, 1701, 222, 258, 505, 583, 887
aara 4487
aarigıra 35
aarigırbit 16, 4619
aarıkpın 1561, 1586
aarıktaah 2596
aarlı 130
aas 127, 2369, 2600, 381, 3834, 3905
aaspıt 2310, 3177
aaspıta 1766
aaspıtıñ 2438, 3833
aasta 3009
aat 1660, 302
aata 154, 4106

aatıgar 1871, 2654
aatım 1614, 795
aatın 1378, 215
aatıra 579
aatırar 1099, 4201
aatırbıkkıt 3532
aatırbit 16
aatırdan 3827
aatırían 2646
aatıríağhın 1099, 4201
aatıtağa 3984
aatıtan 3036, 3305, 875
aatıtaah 1275, 159, 162, 1817, 1839, 2416, 2419, 2500, 2805, 3029, 3303, 3351, 4109, 4116, 4137, 905
aattaha 3084
aattahar 2028
aattaniañ 2018
aattarın 188
aattım 3115, 4048
aattıga 2719
aattıgın 1444, 2578
aattıgınan 904
aattırğa 3109, 4050
aattık 1666, 2857, 3439, 3677, 799, 799, 977
aattıktarın 4620
aaşsıma 3983
aayı 4222, 4463, 4466
aba 4213
abaahı 103, 1042, 1074, 1088, 1122, 1162, 1164, 1235, 1278, 1307, 1410, 1463, 1489, 1535, 1536, 1556, 1575, 1578, 1671, 1818, 1946, 1970, 1988, 1997, 2053, 2468, 2855, 3101, 3138, 3139, 3152, 3185, 3193, 3205, 3290, 3372, 3380, 3404, 3437, 3437, 3490, 3563, 3566, 3583, 3591, 3645, 3657, 3684, 3684, 4066, 4273, 4472, 4592, 520, 639, 780, 820, 901
abaahıga 1071
abaahılar 112
abaahıların 4480

abaahını 1075
abaahiñ 3494
abaahıtın 2074, 2075, 3547, 3670, 3979
abaahıtın 2094, 3985, 4161
abakkabın 3107
abakkatın 2978, 3928
abalana 805
abarbıkkın 2146, 3856
abatın 1921, 1929, 3623
abın 3656
abınan 3654, 4223
acaray 1297, 142, 1806, 187, 2760, 3136
acaraydarınan 96
acırga 3194
acırgalaharga 2060
aççıgıy 931
adaarıtçı 1764, 1854, 1964, 4398, 881
adağalaah 1050, 1188, 90, 929
adağıyda 1489, 2036
ağa 2273, 4051
ağaata 1116
ağabit 1242
ağabıtın 1495
ağaha 1577, 1577, 3559, 4310, 4439
ağahıam 1498
ağahıgar 4128
ağahım 1427, 4058, 4129, 4305, 4408, 4414
ağahiñ 2748, 3655
ağakkayıam 3983
ağakkayım 1051
ağal 3491
ağalaar 4146
ağalamın 4566
ağalan 349, 4039, 949
ağalbit 4540
ağalla 1161, 2040
ağallım 1542
ağam 505
ağañ 1357
ağaskın 4148
ağastaatar 4414
ağastaahpın 4055, 4056

ağatıgar 3473
ağattan 2273, 2745, 4051
ağay 3957
ağıs 1004, 1060, 1176, 1196, 1207, 13, 1451, 1452, 1608, 161, 164, 1687, 1696, 1700, 1760, 1761, 1814, 1853, 1854, 1963, 1982, 1993, 2155, 2221, 2234, 2292, 2387, 2483, 2563, 2609, 2726, 29, 31, 33, 335, 34, 3424, 3440, 3495, 3538, 356, 3800, 4156, 4273, 4335, 434, 4375, 4459, 455, 459, 4619, 4631, 573, 619, 822, 886, 946, 96, 990
ağıyağı 3490
ağıyah 421
aha 1153, 1903, 2597, 3002
ahaa 2440, 3830
ahaabat 808
ahaabatağım 3491
ahaabit 139
ahaan 145, 295, 3907
ahaarı 1489, 2036
ahaatahına 4553
ahaatın 2048
ahan 2376
ahaññın 3691
ahappat 2589
ahara 1707, 1947, 3206, 3661, 3804, 4196, 4273
aharan 1163
aharbatağım 3606
aharbitım 3178
aharıamıy 3608
aharıga 4034
aharımna 3609
ahatiñ 1768, 2325
ahı 139, 1787, 2048, 2448, 295, 4553, 808
ahıah 1111
ahıı 1777, 1787, 2448
ahıllan 3985
ahın 4197
ahına 1768
ahınaağar 2121
ahınammın 3085
ahınıağa 2701

- ahinima** 2455
ahĩn 2323
ahittan 1542, 3491
ala 1050, 1188, 90, 929
alaahin 2302
alaas 1712, 240, 2677, 4155, 554, 578
alaastarin 2301
alaata 1194, 1194, 1558, 2090, 3106, 3106, 3291, 3291, 3501, 3501, 3685, 3685
alaha 1302, 211, 2156, 3098, 361, 3840, 3903, 3949
albaha 4355
albahinan 3460, 4228
albas 309
albastaan 2976
albina 1126, 1926
albinin 1320, 173
albininan 3610
albinnaari 3840
albinnarin 2690, 301
albinnarinan 95
alcanna 1343, 2529, 3007, 3969
alcappat 4619
alcarhay 3640, 3687
alcarhayga 4202
alcarhayi 1275
alcata 634
alcatan 4083, 762
alcatarga 188, 2691
alcatiam 1883, 3044
alcatima 3949
alcahhay 1031, 1487, 1563, 2268, 898
alcahhaybin 1560, 1585
alcahhayga 891
algiagiĩn 2657
algi 2670
algis 1637, 1641, 206, 2657, 2670, 2673, 423, 527
algaan 1641, 206, 2673, 2679, 2878, 423, 527
alġis 2680
alin 1097, 2100, 2856, 2859, 711
alip 3690, 3701, 4212, 4270, 4273, 4449
alis 2435, 4343, 4344
allaah 1089, 1920, 2156, 3015, 3029, 3620, 3915, 3928, 698
allara 1077, 874
allaraa 1074, 112, 1580, 1669, 2234, 2638, 2813, 3278, 402, 404, 4066, 4091, 4156, 4209, 4272, 4276, 4316, 4437, 4482, 4538, 54, 767, 86, 95
allaraan 2860
allariybit 3283
allaya 1075, 1577, 2932
allayan 4338
alta 3465, 3573, 3960, 4158, 684
altaluta 1669, 2813, 4091, 4538
altan 1062, 212, 2360, 3297, 3503, 560, 601
altata 730
altur 662
ama 2245, 4351
amarah 3474
amah 2628
amdaġahiaħ 3366
amdaġay 3377
amdaġaya 3385
amdaġayan 3379, 3411, 3413
amdaġaybippit 3494
amdaġaydiĩn 3409
ampaari 4619
amtannaah 1768, 3491
anaabit 4504
anaabittara 2333
anaammın 174
anallaaġiĩn 4119
anallaaħ 1649, 2867, 342, 3765, 4110, 4506, 4510, 4579
anammataħ 418
anammit 2055, 2060, 2257
anammitim 1877
anammitiĩn 2691
anaraa 1074, 1126, 120, 1320, 173, 1926, 2690, 301, 3661, 3898, 3932, 4010, 4033, 4043, 410, 4273, 738, 886
anaraaĩni 1706, 4022

- anı** 102, 104, 1625, 1862, 2261, 2300, 2358, 3411, 3612, 4234, 427, 454, 4609, 524, 876
anña 212, 241
anñan 1405, 1713, 2041, 2537, 2678, 3384, 4001, 458
anñar 4273, 4374, 4457, 4458, 4465, 790
anña 4374
anñiam 1932
anñihan 1401, 3277, 3365
anñii 1525, 4384
anñilibittar 4619
annigar 1815, 2155, 4615
anniki 3338, 3369
annin 3492
anninan 1670, 2152, 2234, 3789
annittan 1567
antağın 3546
antağ 1074, 3286
añaara 2826, 2827, 3126, 3127, 3128, 3300, 3301, 3302, 3732, 3733, 3734, 4366, 4367
añaardarın 3490
añaardas 1805
añar 4162, 4162, 881
añara 176, 177, 178
añaraa 2828
añardaas 4591
añardas 1122, 1297, 187, 2052, 2468, 2759, 779
añi 1276, 4197
ap 3462, 4219, 4239, 4270, 4272, 4273, 4290, 4373, 4412, 4426, 4436, 4443, 4449
apka 4243
aptaağ 4211
aptarıgar 309
ar 2634, 3843, 3864, 4159, 4381, 62
araaran 2821
araas 309, 4481
araat 33
arağaççılaatın 189
arağas 1711, 1713, 1739, 1763, 241, 245, 2678, 3234, 3492, 409, 737, 825
arağatçılıağ 645
arağatçılıay 2423
aralcıt 2146, 3856
arallaannaan 13
arañas 1544, 3907
arañatçılaan 2822
arañatçılaatıñ 3819
arañsallar 1276
arañsan 2857, 974
arañsıbakka 1324
arañsıtıgar 2483, 2726, 3495, 3538
arañsıñ 4592
arañtağım 2094
aray 2300, 332, 4271, 51
arcañ 1049, 1187, 769, 89, 928
ardınan 1461, 4583
ardittan 1576
argııy 3937, 3957
arğaa 1812, 1814, 1853, 2128, 2152, 2301, 32, 408
arıı 1854
arıga 2403
arılaabit 1739
arılaaññı 1764
arınan 1739, 1763
arııtça 3904
arılias 1738, 1762
arılinna 3465
arıydarbın 2579
arıyam 2579
arlı 888
arıllaabit 4182
arıllahan 2054
arıllanan 970
askın 1777
aspıkkın 3605
aspın 814
asta 1575, 2440, 3575, 3581, 3979
astaañ 3907
astağın 4462
astaran 2860
astarbat 4460
astarın 3272
astıır 814
asğarıyda 2628

- at** 1008, 1075, 1075, 1087, 1335, 1535, 1558, 1668, 1853, 1853, 1971, 2179, 2301, 2370, 2612, 2635, 2718, 2860, 2861, 2867, 2891, 2913, 2931, 2938, 2944, 2952, 2958, 2965, 3028, 3495, 3643, 3680, 3779, 3783, 380, 384, 3841, 3843, 3843, 3865, 3926, 393, 4154, 4159, 417, 419, 4264, 4271, 4276, 4615, 63, 698, 950
ata 1668, 996
ataannaah 1697, 823
ataara 1233
ataargiahtara 1833
atağa 1399, 1577
atağar 2141, 446, 917
atağastaabıtın 2760
atağastaan 113
atağastaannar 1806
atağastaañnin 1127
atağastaatahtara 1837
atağastatannar 96
atağastıır 644
atağım 3434
atağın 1018, 1576, 2913, 2929, 2934, 3625, 3668, 3935, 4615
atağınan 2961, 4375, 4459
atağınñ 1633, 1634, 2682, 2683, 2841, 2842
atamaannara 142, 2469, 3194, 639, 901
atamaannarın 2059, 780
atan 1565
atara 1516, 4397
atarıtçı 1453
atah 1577, 2142
atahpınan 3433
atahtaah 2378, 4273, 4341, 4616, 96
atahtarın 3711
atahıt 541, 542
atçıgıy 2773
atı 1977, 3844
atıır 21, 29, 3280, 4018, 4028, 4632, 569, 574, 796, 800, 976
atıllı 2362
atım 1649, 3765, 3840
atın 1077, 1669, 1719, 1771, 1853, 2075, 2152, 2299, 2299, 2300, 2341, 2403, 2598, 2605, 2856, 2913, 2926, 342, 345, 3785, 3787, 3839, 3841, 3841, 3985, 4152, 4261, 827, 944
atıttan 2157, 2913, 2959, 4154
atıyahtaah 1264, 1961, 2622, 278, 3229, 850, 882
attaah 157, 1751, 2498, 3026, 4108
attanar 3774
attarı 554
attarın 3905, 585
attıgar 2387, 4313
aħsaannaah 395, 414
aħsannaah 2028
aħsım 3029, 3283
aħsın 797, 799
ahtan 526
ahtar 2329, 2701, 4182, 4501
ahtılğannaah 3880
ahtıspıt 4540
aħhan 2026, 2806, 2806, 3167, 3168, 4159
aya 1908, 2919
ayaahıam 3495
ayağa 4156
ayağar 1553, 1575, 2589, 3490, 3493, 4158, 4541
ayağın 1445, 1552, 1921, 1929, 3235, 3623, 4617, 772, 859
ayağıtın 1735
ayammar 2903
ayammın 2909
ayan 1766, 1779, 2438, 2758, 3183, 3833, 4191, 75
ayannaabata 3791
ayannaabit 2401
ayannaabıtın 973
ayannaagın 2641
ayannaan 1670, 2152, 2666, 3756, 4152
ayannaata 2153, 4265, 4266
ayannarın 2639
ayannatan 2152
ayağ 2325, 3830

- ayahpınan** 1775
ayahta 1759, 1765
ayahtaah 1006, 2292, 2466, 3439, 4155
ayahhar 1546
ayahhin 1565
aybit 133, 2190, 4580
aybita 452
aybitim 174, 188, 189
aydaammın 1561, 1586
aydaannaah 565
aydaaran 14, 4619
aydam 4155, 4619
aydañ 579
aydaraa 35
aygısta 35
aygıstan 13
ayıı 105, 1076, 108, 1120, 1140, 1169, 1230, 1280, 1291, 1294, 1314, 1344, 1376, 1460, 1470, 1496, 1498, 151, 1542, 1576, 1578, 1580, 1589, 1597, 1768, 1833, 1854, 189, 1894, 1967, 1984, 2033, 2151, 2151, 2234, 228, 2412, 2506, 2510, 257, 2610, 2694, 2723, 2723, 2747, 2788, 2849, 2857, 3038, 3063, 3102, 3139, 3151, 317, 3179, 3201, 327, 3282, 3313, 3325, 3341, 3381, 3439, 3449, 3490, 3490, 3490, 3493, 3558, 3559, 3588, 3618, 3676, 3678, 3695, 3717, 3744, 3819, 3981, 3983, 4099, 4114, 4122, 4206, 4241, 4270, 4278, 4305, 4409, 4431, 4448, 4493, 4505, 4517, 4545, 4572, 4582, 4584, 632, 636, 642, 948, 974
ayıbar 4361
ayıbit 2329, 4181, 4182, 4501
ayıbittan 4103
ayıgıt 4578, 4580
ayılaah 2516
ayılaahtara 1278
ayıım 3992, 3993
ayıını 316
ayıñ 1831, 1832, 2701, 3491
ayıta 4363
ayıttan 3985
ayıllan 1356, 1799, 2746, 4598, 518, 610, 791
ayıllaray 2179, 4276
ayıllıbit 2289, 3165, 4343
ayıllıbita 2315
ayıllıbitım 2273, 2868, 4051
ayıña 1495, 150, 227, 256, 326
aymağa 108, 3437
aymağın 105, 1376, 1542, 189, 3185, 632, 642
aymağıttan 2151, 2468, 3193
aymanan 14
aymanna 2622
aymah 487
aymahtaah 1425
aymahtara 1230, 1280, 1294, 1314, 1344, 1833, 2506, 2694, 317, 3179, 3313, 3325, 3449, 3645, 3695, 636, 72
aymahtarıgar 3744
aymahtarın 1589, 2849, 3038, 3490, 3490, 3717, 3819, 3983, 4099
aymahtarıttan 4592
aymıı 1265, 1962, 3229
aytalı 1060, 107, 161, 1669, 1839, 2302, 2586, 356, 3807, 3980, 4056, 4121, 4148, 4508, 4540, 4546, 455, 4577, 619, 820, 892, 942
ayhal 1747, 2852
ayhallaah 245
baallar 130, 2408, 930
baanna 2210
baar 1083, 1277, 1442, 1502, 1653, 2129, 2132, 2502, 2512, 2804, 2806, 2861, 3483, 3509, 3729, 3771, 405, 407, 4136, 4187, 421, 427, 4615, 745, 759, 770
baara 4161
baarağay 800
baarbın 1940
baargıt 4525
baarına 2395
baarıstana 854
baarıstanna 2626

- baarıy** 1467, 3491
baatçı 271, 321
baay 1796, 1870, 2169, 2757, 3794, 3805, 4135, 663, 686
baaya 3906, 4162
baayan 2602, 383, 3905, 587
baaydaan 2827
baaydaaḥ 177, 2407, 3127, 3301, 3734
baayın 177, 2827, 3127, 3301, 3734
babia 4197
bacır 213
badāḡa 1422, 3840, 3873, 3981, 3981, 3989, 875, 903
badaraana 4429
badaraanıḡar 4438
badaraanın 4218
badaraannıır 4217, 4271, 775
badaraañña 4221
badia 2858, 981
badılḡaḡar 4271
badılḡaḥ 3237, 3677, 3721, 4217, 4221, 4272, 776
baḡacı 3922, 4273
baḡacıtay 3981
baḡanalaan 3668
baḡanalıı 1018, 2913, 4615
baḡananı 213
baḡar 3999
baḡarar 1289
baḡarbit 4195
baḡardım 2427
baḡas 1318, 3410, 3525, 3526
baha 1088, 1577, 1637, 1638, 2680, 2681, 4451
bahıḡar 2301, 4336
bahın 1452, 2041, 3625, 3935
bahınan 1580, 2071, 2234, 3139, 4376, 472, 474
bahıttan 4451, 4453, 446, 917
balaḡan 4619, 565, 579, 592, 881
balaḡañña 4571
balamatay 3073
balay 2427
balbaaḥ 1045, 3387, 3421
balıḡın 430
balık 1581, 2234, 2298, 2858, 3582, 4156, 980
balıktaaḡar 548, 626
balta 160, 1852, 2387, 811, 881
baltıbın 1299, 1838, 2586, 3840, 4507, 892, 906
baltıḡın 355, 3890, 618
baltım 3989, 876
baltın 1286, 1669, 1669, 1669, 1852, 2081, 2387, 3807, 3841, 809
bappaḡaydaaḥ 284
bar 225, 2689, 3835, 3836, 4547, 4581
baraa 1828, 1933, 2126, 282, 3446, 3544, 3739, 3823, 4627, 717
baraan 2441, 3906, 3971
baraana 591
baraarı 3043
baraatçılar 3753, 3755
barammat 3525
barammın 1837, 2162
barammıt 3351
baran 1019, 108, 1084, 1115, 1128, 1138, 1157, 131, 1334, 1338, 1475, 1535, 1536, 1536, 1595, 1620, 1643, 1719, 1771, 1771, 1781, 1790, 1837, 1837, 1853, 1917, 2041, 2045, 2074, 2074, 2111, 2130, 2151, 2152, 2171, 2180, 219, 2263, 2264, 2275, 229, 2297, 2298, 2302, 2341, 2346, 2367, 2381, 2386, 2387, 2388, 2400, 2447, 2464, 2509, 2517, 252, 2537, 2539, 2541, 2549, 2584, 2595, 2603, 261, 262, 2710, 2740, 2806, 2806, 2813, 2814, 2861, 2886, 289, 2901, 2913, 2916, 2933, 2954, 2955, 2961, 2969, 2978, 3103, 3139, 325, 3277, 330, 3324, 3355, 3373, 3437, 3441, 3442, 3490, 3490, 3492, 3496, 3500, 352, 3545, 3556, 3561, 357, 3605, 3626, 3668, 367, 3678, 369, 3699, 3758, 3840, 3843, 3845, 385, 3852, 3867, 3907, 3907, 3912, 392, 3921, 393, 393, 3930, 3936,

3981, 3982, 3983, 3984, 3985,
3986, 4009, 4088, 4116, 4126,
4141, 4146, 4152, 4175, 4193,
4197, 4202, 4207, 4208, 4209,
4214, 4216, 4250, 427, 4273,
4276, 4338, 4372, 4381, 4449,
449, 4537, 4539, 4541, 4560,
4570, 4615, 4618, 463, 4637, 480,
493, 500, 502, 531, 532, 556, 557,
562, 59, 596, 881, 919, 972, 978,
981, 983, 989

baranan 1776

baranar 79, 80

baranıtır 2724

barañ 3839

baraññın 2131, 2778

barar 4275, 4530, 4538

barara 820

barargın 3555

bararın 2583, 4421, 4428

bararıñ 4531

baratallarıgar 115

barañsan 3071, 3138, 3548

barbat 1625, 2550, 3862, 4250,
4530

barbata 1670

barbatañ 980

barbatañña 4532

barbattar 764

barbit 1249, 1329, 2310, 2311,
2513, 2653, 2666, 3703, 4215,
4615, 4616, 933, 937

barbita 2476, 2502, 4193

barbitın 2427, 2942, 4271

barbittara 2512, 4060

barda 1144, 1170, 1446, 1852,
1852, 1969, 2152, 2651, 2857,
2991, 2993, 3213, 3217, 3253,
3437, 3494, 3514, 3590, 3670,
3841, 3842, 3906, 3907, 3957,
3966, 4152, 4160, 4274, 4472,
4473, 495, 497, 554, 840, 906,
974, 975

bardağa 1837

bardağım 3556

bardağına 3842

bardağpına 1837, 2164

bardağña 926

bardılar 1173, 1259, 1954, 2387,
3679, 3756, 4030, 4195, 4474,
4540, 4638

bardım 1643, 2583, 3494, 4131,
4149, 4150, 4421, 4562, 4565,
4610, 891

bardın 3434

bardıñ 4563

barğañ 4256

barı 1186, 144, 1833, 1834, 1910,
2219, 2258, 2509, 2696, 2762,
3084, 3086, 3266, 3327, 3439,
3449, 3481, 3484, 3487, 3656,
3679, 3736, 3744, 3751, 3883,
4071, 4582, 485, 487, 491, 52,
530, 54, 56, 636, 882

bariağım 4538

bariam 1837, 1840, 2300, 3535

bariamıy 4538

bariañ 1331, 4379, 938

bariañ 2235, 4193, 4237, 4515

bariañpın 1837

barıgıt 2069, 3394

barıta 4093

barılara 553

barıların 3079, 3088

barıların 2469

barılattı 2861, 801

barılı 689

barımañ 2337

barıñ 116, 1221, 1370

barıs 3500

barıta 2138, 2139, 3232, 3871

barıtın 111, 1179, 1276, 2340,
2527, 2637, 2639, 2641, 2768,
3039, 3260, 3410, 351, 364, 373,
554

bas 1577

baskıt 1248, 1366

bastaan 3377, 3377, 3985, 4194

bastañ 1076, 1447, 1523, 1690,
2378, 3060, 4273, 4616, 998

bastarınan 3712

bastıñ 2377, 2469, 2480, 2565,
3077, 3981, 4155, 686

bastıñın 527, 528, 728

- bataha** 3659
batahı 1167, 1520, 1949, 3209
batahın 1076, 1158, 1942, 2535, 3010, 3202, 3627, 3964, 3974, 4390
batahınan 3570, 3982, 4425, 4445, 4473
batan 3318, 4556
batar 1399
batarı 2537, 3388, 3581
batarıta 3365
batas 2796, 3561, 4411
bataska 4292
batastaah 438
batça 4381, 4381
batçağa 2454
batçanı 4152
batçığınaabıtınan 4160
batıhınnarbit 2302, 2387
batis 2197, 2203
battaabit 976
battaan 1683, 2041, 2597, 3524, 4453
battaata 1853, 1976, 2041, 2152, 2299, 2300, 3788, 3841, 4262, 945
battaatağına 1978
battanna 4162
battaḥ 2834, 3171, 718
battır 1977
baḥsıtay 4565
bayaatıgar 1151, 1902, 3001
bayağal 1003, 1277, 1278, 1278, 1392, 1454, 1577, 2465, 2490, 2626, 2859, 2911, 3264, 3415, 778, 854, 990
bayağalga 1407, 1579, 3262
bayağalı 2878
bayağallaah 33
bayağallara 3218
bayağalların 1176
baranayım 1045
baybatçı 688
beder 1726, 2411, 466
bedi 740
bekke 2011, 2012, 2013, 2014, 4130, 4274
bekkihiemmin 3536
bekkihiete 4161
bekkihietim 3335
belemi 2662
belemnene 352
belemnem 364
belemnii 2663
belier 1861, 3190
berbeekeyitten 3064
berdin 3437
bergehene 4158
bergehetin 1729
beri 3335, 4161
berke 113, 2427, 3981, 3981, 3981, 4274, 805, 817
bert 1072, 1074, 1074, 1232, 1275, 1278, 1358, 1511, 2025, 2173, 2187, 2300, 2340, 2663, 2732, 2781, 290, 291, 292, 3086, 3311, 3371, 3491, 3491, 3494, 3494, 3550, 3843, 3868, 3904, 3904, 3981, 4034, 4067, 4101, 4173, 4190, 4202, 4213, 4617, 938
berteleeğinen 466
beteree 220, 2491, 368, 370, 556, 557
bettere 3647, 641, 899
betterin 2761
betteḥ 2494, 4309
beye 2888, 3881, 4161
beyebin 2806
beyebinen 3033
beyebit 3444, 3445, 3737, 3738, 3821, 3822
beyebitin 3725, 3851, 509, 510, 511
beyeğer 2792, 3955, 4080
beyeğetin 3496
beyeğın 2455, 3036, 3554, 4258, 4293
beyeğinen 3402, 3499
beyeğit 2072
beyeğitten 1572
beyekkeyim 1111
beyeleeḥ 1092, 127, 1587, 2805, 3904, 3982, 601
beyelemmit 1668
beyelere 1228, 4638, 657, 752

beyelerinen 4539

beyem 1826, 1827, 2009, 2010, 2125, 2257, 2348, 2349, 2350, 2351, 3138, 3496, 3496, 3600, 3894, 4359, 456

beyeni 4595

beyeñ 1363, 1884, 2030, 2137, 2798, 3554, 3743, 4258

beyete 1286, 2241, 2242, 2243, 2388, 2921, 2922, 2942, 3072, 311, 3139, 314, 3283, 3284, 3285, 4242, 4271

beyetin 1554, 2082, 2387, 2913, 3493, 3872, 4638

beyetinen 3139

beyi 2157, 2341, 2429

bia 2209, 2525, 3681, 3683, 3701

biağa 3678

bianı 3604, 3680, 3690, 4270

biarım 265

biarın 3571, 3576

biarittan 2538

biatın 3066, 4239, 4290, 4412, 4426, 4443

biatınan 3462, 4219, 4272, 4373, 4436

biçır 3273, 3273, 4197, 4197

bidaan 4151, 4423, 4611

bıdan 3750

bigımına 671

biha 1076, 1222, 1288, 2038, 2041, 2041, 2209, 2298, 2298, 2335, 2337, 3680, 4240, 4291, 4412, 4427, 4515, 4620, 554, 554, 976

bihağahıgar 1473, 2087, 2388, 329, 393

bihağahın 1411, 1456, 1577, 1712, 240, 2616, 2677, 2713, 3210, 4155, 4440, 554, 578

bihağın 3907

bihan 4270

bihıı 4161

bihıgın 3746

bihılaan 4023

bihılaah 1360, 2160, 286, 4157, 725

bihıta 2651, 2806, 3347, 3917

bihıtınan 3841, 3841, 3905, 4161, 4260, 4540

bihılaana 1185

bihınna 1483

bihınının 3432

bihıta 2210, 2301, 2890, 2913, 3681, 4445, 687, 960

bihıtçatın 2041

bihıyga 2160, 286, 725

biıhaabitın 4142

biıhaan 4236

biıhaatın 4100, 4103

biıhaıhpıt 2775

biıhıı 1671

biıhııra 942

biıhıtın 1993

biıs 4240

bilas 2239

bilcahan 1108, 1277, 1373, 2780, 302, 305, 3051, 3199, 3357, 3954, 755

bilcahar 416

bilcaharga 3188

bilcahımına 1837

bilcataayağın 4293

bilcatıahıt 3496

bilcattaıhpın 1092

bilır 1355

bilırgı 1009, 2861, 3176, 3437, 588

bilıt 1160, 1576, 2156, 4399, 4616, 4616, 4616, 838, 840, 841, 913

bilıtı 1670, 1670, 2152, 2152, 2856, 2856, 3789, 3790, 554

bilıtın 554

bilıttaahıha 671

bilıtın 4620

bilıtas 4318

biırağın 1573, 1576, 1578, 1852, 2157, 2158, 427

biırağıay 2823

biırağullan 2294

biralıyar 3750

birastıı 3750, 3901, 4151

birastılaha 3099

birastulariñ 4423, 4611
birahpit 2371, 2735, 2963, 3564
brahta 1550, 2040, 3841, 4040
brahtim 1544
birdağın 1692
bisağahıgar 2518, 2814
bisağahın 3147, 3677
bıstara 1034, 1403, 4288, 4416
bıstiahpit 331
bıstiahtağar 3681
bıstıbat 3649
bıstıbit 2259
bıstıbitın 379
bıstıñar 4475
bıstıñın 1581, 259, 3681, 4020, 4031, 866
bitarıttağına 3682
bitarıyan 882
bitçıñnaah 282, 689, 717
biyañı 236
biyañın 83
bi 3296
biçik 1269
bie 1740, 1741, 1742
biebekebit 1325
biebekem 1540, 2437
biebekeybin 1092
biebekeybit 1316, 3715
biebekeydeh 4096, 4585
biebekeyderbit 535, 549
biebekeyim 2460, 2742
biebekkem 2815, 3838
biebekkeyderim 2304
biebekkeyim 1601, 1791, 2114
biekeger 683
bierbit 2301, 3559, 3658, 4408
bierde 1074, 1163, 1579, 1947, 2789, 3151, 3206, 3492, 4441
bierdiler 2380
biereeri 3490
bieren 3286
bierere 2882
bieriehtere 4144
bieriehit 4143
bieriite 2723
bierime 1378
bierimine 1912, 1913

bieriñ 1276
bies 1843, 623, 683
biestii 3726
bietin 1722, 1723
biga 3399, 3435, 4193
bihiehe 2172, 2340, 3494, 3529, 3747
bihigi 102, 105, 1229, 1242, 1353, 1362, 1421, 146, 1797, 1823, 2331, 2647, 2883, 3449, 3456, 3463, 3476, 3481, 3736, 3748, 3850, 427, 4622, 4629, 4635
bihigini 1275, 1803, 3454, 3494, 3717, 4501
bihikki 2745, 3197, 3304, 3343, 3350, 3496
bihikkige 418
bihikkitten 3519
bii 1278, 876
biigin 2763
biihin 2636, 2638, 2640, 3075, 3076, 405, 407, 52, 54, 56, 746, 768, 87, 927
biilleeh 298, 683
biir 1278, 1309, 1310, 1335, 1336, 2357, 2417, 2745, 2806, 2807, 2808, 3113, 3114, 3399, 3435, 3442, 3482, 3642, 3643, 3644, 3679, 3713, 3904, 3984, 4020, 4069, 4193, 4272, 4453, 533, 554, 554
biirbit 3338, 3361, 3369, 3520
biirde 1575, 2074, 2151, 3178, 3490, 3490, 4271, 4374, 4375, 4376, 4458, 4459, 4460, 4461, 4616
biirdere 1404
biirderin 4333
biirdii 3725, 427, 427
biire 153
biirge 1322, 3442, 4139, 4580
biirinen 3681
biis 108, 1383, 1606, 2189, 2285, 2314, 233, 2556, 3119, 4183, 451, 513, 70, 74, 759
biisten 1135, 1936, 4296, 4297
biistere 1610, 1806, 874

- biisteriger** 4066
bil 1884, 2030, 2455
bilbekke 3902
bilbete 4161, 4271, 973
bilbeteh 3599
bilbetim 3546
bilbit 4606
bilbitter 3799
bile 1837, 1837, 487
bileer 3554, 4258
bilen 1361, 3410, 3513, 3655
biler 2340, 3366, 3366
bilerim 2637
bilie 2193
bilieñ 2023
biligin 1804, 2007, 2568, 3414, 3511, 3513
bilii tiger 2485, 2728, 3495, 3540, 57
bilimne 2943
bilinne 2819
biller 3371, 4190, 4516
billerbin 1632
billere 4407
billerieğim 3889
billibet 1673, 1676, 2495, 2897, 3346, 3440, 3440, 3719, 40, 44, 4420, 4422, 992
billibete 2251, 2503, 2504, 732, 882
billin 1364, 1365
bilsen 298
bilsibit 3982
birdirgette 3584
birge 1497
biriemeğe 1011, 590
biti 2306
bitigireyen 2926, 3439, 3441, 3675, 3677, 3681
bitiybit 3522
bittenen 2306
bo 1022, 1121, 1236, 1293, 1352, 1481, 1538, 1600, 1647, 1745, 1772, 1791, 504, 534, 599, 884, 922
bodoğun 2888
boğdo 3990
boğuralaah 1277, 1579, 2290, 2786
bokuoya 554
bolcoğo 3353
bolcoon 1875
bolçuohtaah 2609, 947
bolguo 2041
bolğoy 2440, 3665, 3857, 3950, 3982
bolloroot 709
boobura 1726
boolunun 171
bootur 1058, 1077, 1285, 1333, 158, 1646, 1752, 1770, 1837, 1858, 2076, 2115, 2206, 2313, 2340, 2388, 2426, 2444, 2521, 2645, 2654, 2855, 2856, 3027, 341, 3494, 3716, 3837, 3902, 3903, 3931, 3967, 3987, 4025, 4035, 4054, 4077, 4093, 4098, 4125, 4152, 4153, 4165, 4174, 4322, 4381, 4468, 449, 4511, 4539, 4600, 4615, 4638, 615, 733, 923, 943
booturu 163, 3709
booutur 4245
borbuya 3468
borbuydaah 281, 2833, 3170, 719
boroñ 1056, 132, 214, 2276, 81
boroosku 568
boruk 983
borulus 1854
boruoktaan 2155
boruoktuu 2155
boruostatağın 3859
boruostuom 3861
boruostuoğput 3749
bosholuu 3676, 4270
botçuohtaah 1983
boto 3353
bohtooto 3470
böğö 1030, 1031, 1486, 1487, 1562, 1563, 2267, 2268, 3172, 339, 363, 3639, 3640, 3686, 3687, 3763, 427, 4589, 554, 594, 640, 641, 897, 898
böğönü 2277, 2278, 2279, 2763

- bögörgüür** 3681
bölöğölöön 144
bölüöğü 1569
bölüöh 1573
börö 2857
börökü 1536, 2352, 656
börölüü 2858
bötöğötünen 2385
bötönnör 4639
bötün 552
bötüöhtüü 2520, 2520
bu 102, 1028, 1061, 108, 1089, 1094, 110, 112, 1186, 119, 1202, 1219, 1237, 1253, 1262, 1266, 1276, 1276, 1276, 1278, 1279, 1284, 1297, 1303, 131, 1319, 132, 1418, 1421, 147, 1492, 1537, 154, 160, 1618, 1798, 1837, 1838, 1855, 1868, 1920, 1924, 1955, 198, 1988, 1998, 200, 2034, 2042, 2045, 205, 2067, 2070, 2090, 2114, 2120, 2156, 2156, 2156, 2163, 2170, 2175, 2183, 2187, 2250, 2252, 2256, 226, 2261, 2266, 2266, 2269, 2277, 2280, 2282, 2290, 230, 2301, 2303, 2303, 2340, 2340, 2340, 2340, 2342, 235, 2389, 2391, 2441, 2459, 2462, 250, 2508, 251, 2543, 2620, 2630, 2636, 2644, 2653, 2672, 2675, 2719, 2742, 275, 2754, 2759, 2790, 2806, 2815, 2823, 2862, 2877, 2914, 2950, 2972, 2974, 2976, 2980, 3071, 3071, 3072, 3092, 3231, 3248, 3250, 3263, 3266, 3267, 3268, 3292, 3320, 3325, 3342, 336, 3386, 3386, 3393, 3395, 3408, 3437, 3440, 3441, 3442, 3443, 3450, 3453, 3456, 3456, 3461, 3490, 3490, 3496, 3523, 355, 3620, 3624, 3632, 3635, 3645, 3657, 3677, 3677, 3679, 3680, 3683, 3683, 3684, 3685, 3705, 3715, 3719, 3747, 3762, 3772, 3813, 3816, 3829, 3840, 3840, 3847, 3875, 3903, 3915, 3915, 3928, 3938, 3938, 3948, 3981, 3981, 3982, 3983, 3990, 3996, 4045, 4062, 4063, 4065, 408, 4087, 4095, 4098, 4105, 4155, 4169, 4176, 4176, 4207, 427, 4271, 4273, 4295, 4325, 4339, 4356, 4369, 4404, 4412, 4468, 4484, 4507, 4511, 4511, 4513, 4526, 4530, 4545, 4551, 4567, 4579, 4579, 4585, 492, 51, 53, 530, 55, 58, 593, 594, 605, 617, 64, 68, 736, 758, 76, 767, 78, 831, 86, 867, 877
budaaritçi 1764
bugul 1569, 1573, 2202, 2572, 2614, 2935, 4301, 567, 950
buhuu 1110
buhuutuk 1110
buka 3981
bukatın 2495, 2513, 3879, 4272, 4379, 4556, 4609
buksatçi 2996
buksayan 1896
bula 2156, 2340, 2806, 2970, 3282, 3439, 3839, 3863, 3985, 4159, 4275
bulan 3332, 4155, 4240, 4359, 4444
ular 2359
ulas 1060, 161, 356, 455, 619, 683, 684, 685
ulbata 881
ulgunńaḡ 1277, 1277, 1327, 1381, 2298, 2382, 3498, 4154, 4154, 564
ulgunńaḡtaḡ 4
ulgunńaḡtan 2155
ulgunńaḡḡa 1368, 1395, 2158
ulguruta 2219, 3138, 3260
ulkulla 853
ulkulunna 2625
ulla 2151, 2157, 2158, 3683
ullarbataḡ 2472
ultuur 662
ulunuum 3496
uluo 76

- buo** 3015, 3494, 4129, 4163, 4198, 4277, 4498
- buobura** 4158, 467
- buol** 1434, 1440, 1442, 1500, 1502, 1505, 1651, 1653, 1821, 1822, 2699, 2700, 272, 2793, 2796, 3561, 3769, 3771, 4307, 646, 647
- buola** 1146, 1554, 1577, 2298, 3139, 3493, 3522, 3522, 3522, 3684, 4272, 4272, 4383, 4618, 565, 609
- buolaar** 1083, 2873
- buolaayağın** 1842, 1844, 1846, 2587, 2588, 2590, 4345, 4603, 621, 622, 624, 635
- buolabin** 1138, 2748, 3194, 3196
- buolabit** 1797
- buolallar** 3327
- buolallara** 3437
- buolan** 1332, 15, 1581, 1621, 1703, 1837, 19, 2015, 2016, 2075, 2162, 2171, 2173, 2422, 2423, 2434, 2482, 2812, 2867, 2954, 3131, 3351, 3400, 3414, 3497, 36, 3659, 3684, 38, 3867, 3983, 42, 4256, 4452, 4481, 4488, 4539, 4560, 46, 4618, 4620, 4641, 662, 796, 800
- buolaññin** 4411
- buolar** 1337, 1639, 2123, 2236, 2953, 4109
- buolarbın** 3111
- buolarga** 4597
- buolargın** 1499, 1501
- buolariñ** 1436, 1438
- buolbatağ** 1552, 3589, 3672, 4026, 4127, 4152
- buolbatağpın** 2299, 2357
- buolbatağtar** 4620
- buolbut** 1005, 1007, 1868, 2404, 2465, 2603, 3062, 3782, 4211, 4314, 88, 927
- buoldien** 171
- buolla** 1035, 1074, 1074, 1185, 1398, 1400, 1403, 1408, 1409, 153, 1680, 1682, 1694, 1953, 2186, 2187, 2234, 2248, 2632, 2805, 2854, 2913, 2914, 2915, 3100, 3139, 3215, 3319, 3440, 3488, 3491, 3587, 3610, 3681, 3697, 3773, 3775, 3880, 3881, 3901, 3904, 4101, 4153, 4155, 4155, 4156, 4156, 4157, 4160, 4195, 4195, 4259, 4288, 4289, 4407, 4416, 4417, 4616, 4618, 4618, 592, 669, 673, 676, 682, 726, 729, 731, 808, 810, 842, 857, 861, 918
- buollağa** 103, 1111, 1331, 1837, 1837, 2156, 2156, 2167, 2193, 2259, 2340, 2340, 2340, 2340, 2340, 2340, 269, 2884, 314, 3309, 3338, 3379, 3439, 3552, 3597, 3684, 3993, 417, 419, 4538, 793
- buollağay** 3166, 4355
- buollağım** 2252
- buollağına** 2598, 2921, 3496
- buollar** 1890, 2037, 2900, 3308, 3464, 4240, 4327, 4330, 4469, 4534
- buollarbın** 2801, 2803, 4295
- buollargın** 1439, 1441, 1540, 1650, 1652, 3768, 3770, 4306, 4308
- buollasanaa** 4275
- buollağpına** 2283, 2287, 2289
- buollağtarına** 644
- buollağhına** 1082, 1083, 1545, 1847, 1878, 3367, 3527, 3947, 4193, 4514
- buollubut** 1422
- buollugut** 1811, 3448
- buollular** 1261, 3270
- buollum** 2064, 2348, 2349, 2576
- buollun** 1229, 1633, 1634, 1746, 1747, 1748, 2177, 2204, 2205, 2552, 2565, 2682, 2683, 2841, 2842, 2848, 2851, 2852, 4588, 4589, 4590, 541, 542
- buolluñ** 2397
- buolta** 2494
- buoltum** 1614

buoltun 1580, 3227, 3475, 4352, 449
buoltuttan 4196
buolun 2472
buoluñ 1801, 2755, 538
buoluo 103, 1041, 1217, 1277, 1277, 1359, 1360, 1386, 1630, 1766, 1767, 1865, 1891, 2129, 2132, 2333, 2402, 2438, 2439, 2691, 2693, 2697, 2781, 2794, 2797, 2837, 288, 292, 3338, 3435, 3479, 3485, 3499, 3509, 3832, 3833, 3871, 403, 4136, 4607
buoluom 1103, 1105, 1312, 1424, 2039, 2167, 2365, 2802, 2804, 3403, 3495, 4082
buoluomuy 2550, 4250
buoluoñ 2137, 2143, 2840, 4347, 4368
buoluor 3621, 4381
buoluoh 1545, 179, 3129, 3369, 3984, 3997
buoluohput 3363
buoluoh̄tara 4118
buoluoh̄tarigar 554
buoluoh̄tun 4524
buoluoh̄hutuy 3984
buoluoy 3982, 4003, 421
buoluuta 653
buoluy 4309
buor 1049, 1118, 1146, 1178, 1896, 2040, 2382, 2995, 413, 769, 928
buordaaḥ 6
buorga 1116, 1575
buoru 2615
buorunan 965
buoulo 4249
burḡaa 3254, 3257, 3263, 861
burḡaalaah 9
burḡaattan 3254
burḡas 2040
buruota 1685
buruustaan 4386
buruybar 1624, 4361
buruybuttan 4102
buruydaannar 2751

buruydaah 2515
buruyduoh̄tarin 1631
buruyguttan 2775
buruyu 316
busput 982
buuktaah 1726
buulaḡa 308
buuray 1050, 1188, 1973, 90, 929
buuru 667
buurunan 664
buḥatıir 1028, 159, 160, 1813, 1837, 203, 2070, 2243, 2341, 2417, 2418, 2427, 2427, 2463, 2467, 2478, 2500, 253, 2565, 2654, 2666, 2717, 2806, 3016, 322, 3303, 3479, 350, 3531, 3801, 3844, 3898, 4114, 4116, 4122, 4206, 4212, 4241, 4272, 4278, 4316, 4431, 4449, 4488, 4492, 4505, 4517, 4545, 4582, 51, 653, 905, 912, 932, 941
buḥatıira 1076, 1120, 1137, 1140, 1291, 1463, 1470, 1578, 1894, 1946, 1967, 2033, 2151, 2234, 3101, 3102, 3139, 3151, 3152, 3201, 3205, 3282, 3290, 3341, 3380, 3381, 3404, 3437, 3439, 3490, 3493, 3494, 3547, 3558, 3583, 3588, 3618, 3670
buḥatıirdaan 3442
buḥatıirdar 1253, 1275, 1276, 1278, 3268, 3351, 3483, 3707, 4570
buḥatıirdara 3078, 3457, 3678, 3679
buḥatıirdarabit 3314
buḥatıirdarga 3997
buḥatıirdarı 4619
buḥatıirdarin 2766, 3676
buḥatıirga 2161, 287, 3508, 514, 724
buḥatıırı 1221, 1588, 1837, 1859, 2881, 3395, 3442, 3494, 3678, 4448
buḥatıırın 1460, 1576, 1578, 2074, 2855, 3063, 3657
buyakam 1043

- büdüö** 2858, 981
bük 1911
büöleete 4275
büölennin 3398
bürünneri 2716
büter 1278
büterdiler 4620
bütey 4107
büteydik 547, 625
bütün 1215, 1385, 1548, 2155, 2191, 2287, 2317, 3168, 3730
bütüöh 4636
caalı 1536, 1536, 1661, 2199, 2634, 2806, 3155, 3292, 3764, 3775, 3843, 3864, 4159, 4381, 62, 868
caañı 1527, 4387
caar 1074, 3238, 3677, 4271, 986
caarin 1074, 3238, 3677, 4271, 985
cağıl 1056, 132, 1666, 214, 2276, 81
cağıla 4314, 4383
cağırıyar 622
calbarıya 2138
calıhiya 1744
calkıya 278
calkıyda 850
calhaan 1678, 3952, 65
canıy 2844
canıyarga 173
canıydım 1654
captalğa 3465, 3573, 3960, 4158
cahtar 1077, 1536, 1537, 1614, 162, 1669, 1724, 1736, 1819, 1852, 2154, 2302, 2307, 2416, 2805, 2805, 2806, 2813, 2814, 2853, 3424, 3442, 3492, 3492, 3499, 3522, 3985, 4137, 4157, 4159, 4161, 4162, 4166, 4193, 4194, 4195, 4197, 4197, 439, 4487, 4559, 4582, 4607, 863
cahtarın 1617, 4203
cahtardıın 3707
cahtarga 4116
cahtarı 1839, 4161, 473
cahtarıtın 3164
cay 2203, 3123, 4302, 4590
caydaağ 2573
cayıñ 2138
cayıñnaağ 2575
ce 1022, 1035, 1038, 1074, 1088, 109, 1098, 1100, 1107, 1111, 1112, 1121, 1173, 1236, 1276, 1279, 1293, 1316, 1352, 1402, 1403, 1409, 1430, 1431, 1481, 1486, 1487, 1488, 1491, 1499, 1538, 1581, 1600, 1647, 1745, 1772, 1791, 1853, 1920, 1988, 2007, 2034, 2042, 2090, 2114, 2151, 2183, 2186, 2187, 2193, 223, 2245, 2248, 2267, 2299, 2301, 2303, 2303, 2340, 2341, 2341, 2342, 2364, 2387, 2391, 2459, 2543, 2546, 2672, 2742, 2805, 2815, 2862, 2913, 3015, 3071, 3091, 3138, 3157, 3192, 3197, 3317, 3338, 3342, 3356, 3370, 3374, 3386, 3386, 3407, 3414, 3443, 3494, 3502, 3504, 3512, 3513, 3523, 3550, 3556, 3590, 3593, 3599, 3632, 3639, 3702, 3704, 3715, 3762, 3773, 3847, 3875, 393, 393, 3967, 3986, 4011, 4118, 4129, 4150, 4153, 4158, 4161, 4163, 4198, 4264, 4275, 4277, 4281, 4287, 4321, 4344, 4360, 4405, 4406, 4407, 4415, 4477, 4498, 450, 4519, 453, 4542, 4579, 4585, 4588, 4593, 4608, 4610, 4610, 4621, 504, 534, 555, 599, 842, 875, 881, 884, 897, 922, 972
cebidis 1349, 2109, 3912
cebinneeğ 1854, 3231
cegcıy 2201
cehintey 1671, 1813
cellik 1984, 2412, 2610, 948
ceñkir 1609, 4335
cerges 3440, 3441, 3677, 3903, 4155, 4271
ces 1621, 2201, 4256
cılga 1009, 1384, 2861, 3176, 3437, 588

- cilğa** 108, 1206, 1275, 1276, 1278, 1607, 1800, 1937, 216, 2190, 2286, 2315, 234, 2557, 2752, 2861, 3120, 4184, 4298, 4332, 4337, 4352, 452, 514, 604, 74
cie 1685, 1852, 2536, 2953, 3440, 3498, 3601, 3675, 3905, 4092, 4155, 4155, 4156, 4156, 4541, 4569, 880
cieber 3840, 878
ciebin 3949
ciebitten 1302
ciegenitiem 1850
ciege 138, 1786, 2047, 2449, 294
cieğın 3098, 4147
cieğitten 3048
ciehiybite 1621
ciehiyen 4257
ciekitten 2302
ciel 2376
cieleen 4147
cieleeh 2387, 3905, 3906, 3966, 3982, 3985, 4022, 4033, 4043, 4152, 4154, 4159
cieleri 1850
cieleriger 4152, 4638
cielerin 361
cielgin 2361
cieliir 2014
cielle 2323
cieni 2014, 211, 4624, 881
ciereñkey 1166, 1949, 3209, 435
ciereñkeydii 1854, 1854
ciete 2951, 2954, 3055, 882
cietehtine 2397
cietiger 3903, 4539, 4552, 458
cietin 2156, 2302, 2907, 2947, 3439, 879
cigihyde 2627
cigihiyen 18
ciibe 1939, 310
cikkere 1925
cilbine 1125
cilbinin 1321
cilbinneehterin 299
cilbinnerin 2688
cilbitterinen 93
cippiniyen 3278
cirimine 2386, 2418, 2427, 2463, 2478, 3801, 3844
cohun 2306, 3096
colloon 2828
collooh 111, 114, 178, 2765, 3128, 3302, 3733, 82
colu 2659
colun 178, 2828, 3128, 3302, 3733, 85, 99
coluotun 1114
commut 3481
con 1261, 1422, 1594, 1693, 1823, 2508, 3087, 3270, 3347, 3679, 3679, 3702, 3905, 4019, 4118, 4152, 4484, 4540, 4617, 4620, 4629, 530
connohorgo 2058
connor 2300, 2408, 3680, 3680, 4540, 4620
connoro 485, 487
cono 108
conu 140, 1718
conun 414, 643
coñsoottoho 22
coroğoyduk 1037
corollon 4162
coros 1852, 2964, 3565, 4094
coroybut 3904
coroybutugar 3917
cöhögöy 248
cöhögöybüt 2330, 4503
cöhögöytön 2868
cöhögöyüñ 2702
cöhölcüt 118, 1276, 1278, 218
cölö 1133, 1446, 1462, 1535, 1580, 1882, 2581, 2739, 3572, 3683
cölörköy 1054
cölü 3042, 3418, 3439
cörbölüü 1515, 4396
cörü 4603
cössö 2019
culattım 1308
culahtçıyan 4024
culaya 2806, 3289, 4161
culayan 1837

- culaybat** 4161
culayda 4470
culaydağım 2163
culaydım 3336
culayiağ 2341, 4026
culu 3336
culuhuyan 4155, 978
culuo 1195, 121, 1395, 1974, 2857, 2859, 3439, 4197, 482, 977
culurğa 2578, 3045, 3323
culurutuhan 3287
culuruyan 1783, 1978
culuruyar 1058, 158, 1646, 1752, 1770, 1837, 1858, 2115, 2313, 2645, 3027, 341, 3716, 3837, 4054, 4322, 449, 4511, 4638, 615
cuoğariağ 2284
cuosu 2234
curağastay 4114, 4122, 4206, 4241, 4278, 4448, 4505, 4517, 4545, 4582
curağastayı 4270
curğastay 4431
cücün 3971
cühülenne 1119
cühümmünen 3034
cühüne 2155, 3971, 4273, 4513
cühünneeğ 1358, 290, 3072, 3603, 3678, 3680, 3985, 4273, 712
cühünün 447
cühününen 3904
cühüññünen 3499
cüökekke 1070
cüülle 146
cüülleen 3018
cüüllere 1278
cüüllürge 172
çaan 1523
çaaskı 1524
çabırğana 2452
çabırğahtı 3490, 3840
çabırğaydağ 291
çabırğaydağ 707
çaçayannar 4640
çaçayıñ 551
çaçırı 1713, 241, 2678
çağan 3970
çağılğan 970
çağıyara 2187
çağıyda 4196
çaңçığa 2214, 2533
çar 3933
çaraas 1461, 1535, 3069
çarapçılanan 1088, 1536, 1854
çaray 3462, 4219, 4239, 4270, 4272, 4290, 4373, 4412, 4426, 4436, 4443
çarçıma 951
çaskıya 1579
çaskıyan 274
çaskıyda 1575
çatçıma 2613
çağçı 2316, 3034, 3499, 452
çe 1838, 2030, 3376, 4234
çeçegey 307, 785
çeeretinen 2041
çegien 1992
çeñkir 165
çepçekitik 1254, 1369
çerkil 1208, 2564
çey 1564, 3047, 3100, 3138, 420, 4244, 4410, 938
çeyiñ 1232, 2652, 333, 460
çıbıgırır 3843
çıstay 204, 4194, 50
çıllırıt 1449, 1522, 4391
çıñıs 1136, 1384, 4297, 603, 70
çıpçahğayınan 681
çıpçılıyiağ 220, 367, 556
çır 3933, 3985, 3985
çiççiginii 3139
çikkeyer 2038
çinehiyen 2916
çineris 1139, 1278, 1536, 1854, 1895, 2158, 2806, 2860, 3490, 3667, 4193, 4197
çines 1334, 1771, 3839, 4175, 4381, 4541
çiñeen 1969
çir 1577
çirkellen 1854
çirkes 3143
çitçigineeteğine 2917
çitçiginii 3493, 3681, 4037, 4276

çoçumça 4272	da 1074, 1075, 1075, 1077, 1077,
çoçur 1531	1082, 1083, 1088, 1089, 1091,
çokuur 2074, 2226	1093, 1161, 1163, 1164, 1173,
çokuurunan 568	1191, 1229, 1234, 1250, 1251,
çolbon 1616, 1644, 254	1256, 1258, 1260, 1278, 1278,
çolbonun 1458, 3985, 499	1278, 1278, 1324, 1341, 1346,
çolotçu 495	1349, 1390, 1396, 1413, 1415,
çompo 443	1418, 1439, 1441, 1446, 1455,
çop 2158	1499, 1501, 1550, 1573, 1573,
çopçu 1690	1574, 1575, 1575, 1576, 1577,
çopçuya 3945	1578, 1578, 1578, 1579, 1580,
çoroon 1759	1588, 1614, 1623, 1625, 1626,
çorotçu 3067, 475	1631, 1646, 1650, 1652, 1668,
çorulaata 2629	1669, 1670, 1837, 1851, 1852,
çoğu 1397	1853, 1854, 1854, 1855, 1890,
çoğuluu 3583	1895, 1941, 1948, 1953, 1966,
çöñörö 1716, 238, 2675	1975, 1976, 1998, 2017, 2028,
çörü 3336, 4161, 611, 620	2029, 2037, 2040, 2040, 2041,
çugahaar 1082	2041, 2041, 2075, 2086, 2088,
çugahappata 2860	2095, 2103, 2104, 2105, 2114,
çugahına 1887	2151, 2156, 2156, 2158, 2158,
çugas 1440, 1500, 1651, 2802,	2158, 2158, 2206, 2231, 2234,
3769, 4307	2234, 2234, 2234, 2235, 2235,
çugurus 1346, 2086, 3373, 3442	2236, 2250, 2260, 2298, 2298,
çuguruya 532	2298, 2299, 2300, 2301, 2340,
çuguruyan 2933	2341, 2341, 2347, 2388, 2388,
çuguruyuom 1306, 1340, 2810,	2396, 2421, 2424, 2426, 2426,
4248	2430, 2436, 2452, 2502, 2512,
çugus 2151	2513, 2522, 255, 2604, 2608,
çugutçunuy 3945	2615, 2618, 269, 2714, 2721,
çuguulaabitittan 2952	2728, 2729, 2732, 2733, 2778,
çuguulaatarbit 1041	2781, 2782, 2783, 2785, 2801,
çuguulaatiñ 4169	2803, 2804, 2805, 2806, 2806,
çuguuluurbut 2900	2813, 2813, 2814, 2838, 2839,
çulaan 3441	2853, 2854, 2856, 2859, 2879,
çulaañña 3441	2886, 2913, 2913, 2925, 2932,
çuo 271, 321	2934, 2937, 2942, 2960, 2983,
çuoğur 2132, 2155, 2157, 2207,	2984, 2985, 3009, 3057, 3058,
2218, 2295, 4464	3062, 3067, 3073, 3110, 3138,
çuoğusput 1690	3139, 3177, 3203, 3207, 3212,
çuor 494, 845, 968	3222, 3226, 3269, 3292, 3308,
çuubuguruu 4483, 4483	3379, 3403, 3413, 3437, 3437,
çuulaanın 2474	3439, 3440, 3441, 3441, 3442,
çuulaañña 2414	3459, 3464, 3475, 3477, 3482,
çuulkatın 690	3493, 3493, 3494, 3494, 3496,
çüöppe 1716, 238, 2675	3498, 3499, 3500, 3500, 3509,
çüörges 831	3521, 3535, 3572, 3581, 3582,

- 3588, 3629, 3630, 3632, 3638,
364, 3644, 3650, 3651, 3653, 366,
3664, 3669, 3674, 3677, 3679,
3679, 3680, 3681, 3681, 3684,
3694, 3700, 371, 3712, 3748,
3751, 3756, 3768, 3770, 3778,
3788, 3840, 3841, 3841, 3841,
3842, 3843, 3844, 3862, 3868,
3892, 3899, 3903, 3903, 3904,
3905, 3905, 3905, 3905, 3906,
3906, 3907, 3907, 3908, 3956,
3965, 3983, 3984, 3985, 3985,
3985, 3985, 3985, 3986, 3995,
4004, 4012, 4013, 4017, 4027,
4029, 4030, 4032, 4033, 4038,
4040, 4047, 4050, 4051, 4069,
4076, 4082, 4089, 4091, 4094,
4094, 4102, 4123, 4151, 4152,
4153, 4153, 4154, 4154, 4155,
4160, 4160, 4160, 4161, 4193,
4193, 4193, 4194, 4195, 4195,
4197, 4242, 4249, 4258, 4262,
4263, 427, 4271, 4274, 4275,
4275, 4276, 4276, 4295, 4306,
4308, 4311, 4318, 4349, 4350,
4351, 4357, 4363, 4381, 4400,
4419, 4421, 4423, 4424, 4427,
4436, 4441, 4442, 4445, 4455,
4469, 4471, 4473, 4474, 4478,
4479, 4484, 4489, 4534, 4538,
4538, 4538, 4538, 4539, 4539,
4540, 4561, 458, 458, 4581, 4581,
4582, 4582, 4582, 4612, 4617,
4618, 4618, 4620, 4620, 4620,
4637, 4638, 489, 49, 554, 554,
554, 571, 576, 591, 648, 654, 659,
731, 732, 734, 735, 817, 818, 827,
830, 841, 856, 878, 879, 881, 881,
882, 882, 911, 914, 939, 944, 945,
953, 954, 973
dağanı 1098, 1101, 1134, 1228,
1304, 1311, 1506, 2003, 2151,
2388, 2824, 2831, 3112, 3192,
3477, 3500, 3513, 3624, 3664,
3679, 3679, 3681, 393, 3988,
3994, 4011, 4197, 4276, 4532,
4582, 722, 805, 806
dalaan 2040
dalağanıy 3918, 3923
dalañ 1450, 1529
dalay 1088, 1536, 1576, 1717,
239, 2676, 2857, 4162, 721
dalbar 2723, 2788, 3559, 4409
dalbara 2412
dalbaraybın 1062
dalbaraydarım 601
dalbarayım 3297, 3503
dalbarıgar 3907
dalla 1687, 2230, 3800
dap 4582
darağar 684
daras 3437
debilitçi 1177
delbi 1240, 1267, 1272, 1276,
1578, 1897, 1987, 2040, 2074,
2074, 2080, 2156, 3139, 3219,
3434, 3494, 3494, 3495, 3530,
4272, 4454, 882
deley 1191, 2239, 2240
delikanlı 3191
dem 2240
deriespe 8
destiler 106, 1251
dıgdatçı 3962
dıgdayar 448
dılı 3057, 3500, 3500, 3607, 3682,
3782, 4089
die 4143
diebete 3905
diebikke 3040
diebipper 3328
diebit 216, 4187, 529
diebite 1361, 1679, 1681, 3306,
3310, 3495, 4348
diebitiger 3546, 3665, 3863, 393,
3985, 4173, 4380
diebitim 1217, 3843, 4355
diebittere 1860, 2874, 3184, 3189,
3333, 4064, 4073
diebitteriger 1275
dieğe 3494
dieki 1450, 1478, 1530, 1670,
1706, 1852, 1853, 20, 2128, 2152,
2299, 2334, 2336, 2387, 2387,

2388, 24, 2400, 2619, 2665, 2666,
2711, 2734, 2784, 28, 2805, 2856,
2966, 3148, 32, 323, 3278, 3439,
3440, 3441, 3441, 3549, 3585,
365, 3675, 3677, 3760, 3787,
3810, 3841, 3903, 3904, 3905,
3906, 3986, 408, 4092, 4153,
4155, 4156, 4262, 4271, 4272,
4273, 4276, 4620, 563, 595, 650,
672, 831, 879, 881, 883, 926, 945

diekinen 4155, 4156

diekitten 1444, 1510, 1663, 242,
245, 247, 3255, 3256, 3777, 4540,
4616, 833, 834, 836, 910

dieme 3329, 401

diemmin 1106, 2163, 3087, 3616,
4074

dien 1084, 1115, 1137, 1138, 130,
1308, 1403, 158, 1595, 161, 1612,
1643, 1671, 1788, 1795, 1796,
1801, 1816, 1839, 189, 190, 197,
2094, 2122, 2156, 2180, 2186,
2187, 2297, 2299, 2340, 2352,
2367, 2389, 2406, 2415, 2418,
2467, 2499, 2509, 2517, 2565,
2595, 2710, 2747, 2776, 2806,
2855, 3027, 3310, 3439, 3442,
3454, 3499, 3500, 3545, 3556,
3561, 3597, 3598, 3626, 3680,
3734, 3843, 3904, 3904, 3922,
3930, 3983, 4009, 4088, 4109,
4115, 4137, 4140, 4172, 4214,
4231, 427, 4291, 4524, 4575,
4603, 463, 515, 525, 611, 620,
745, 805, 817, 930

dienner 2050, 2341, 2755

dieññin 3134

dier 3495

diere 2375

dierete 1756

dieri 1088, 1151, 1473, 1902,
1986, 2040, 2087, 2388, 2426,
2518, 2814, 3001, 3065, 3138,
3219, 329, 3355, 3383, 3506,
3621, 3890, 3893, 393, 3985,
4063, 4145, 4160, 4272, 4317,

4336, 4381, 446, 526, 554, 631,
882, 917

diete 1073, 1233, 1278, 1290,
1313, 1341, 1469, 1536, 1550,
1573, 1577, 1661, 1851, 1893,
1941, 2040, 2073, 2106, 2150,
2156, 2157, 2206, 2339, 2424,
2427, 2443, 2455, 2660, 2783,
2804, 2812, 2853, 2913, 3101,
3138, 3200, 321, 3340, 3371,
3380, 3403, 3436, 3491, 3495,
3496, 3499, 3521, 364, 373, 3838,
3897, 3956, 399, 4013, 4123,
4151, 4160, 4193, 4258, 426, 427,
427, 427, 4423, 4516, 4535, 4538,
458, 4581, 4612, 648, 878, 909,
939

dieteḥ 1044, 1127, 1129, 1419,
1423, 1823, 1862, 1935, 2183,
2194, 2340, 2343, 2446, 2551,
2891, 3017, 3035, 3074, 3082,
3116, 3118, 3124, 3138, 3157,
3319, 4166, 4171, 4381, 4559,
516, 617, 749, 783, 791, 872

dieteḥpine 2340, 2341

dieteḥhine 1811, 2794, 2797,
3022, 3037, 4106, 4110, 4112,
4180, 4284

dieteḥhitine 4563

dieter 1332, 1386, 3489, 362,
3751, 4637, 553

dietteḥḥe 4161

dietteḥhine 3448

dieḥpin 3861

dieḥtere 1837, 2173, 2340

dii 1837, 2151, 2260, 2263, 2300,
2341, 2359, 2639, 2642, 2721,
2806, 2830, 288, 2985, 3288,
3315, 3315, 332, 3439, 3509,
3608, 3680, 3684, 3840, 3873,
3981, 3986, 3990, 4004, 4159,
4276, 4328, 4331, 4381, 51, 766,
798, 801

diibin 3990

diiller 1337, 1639, 2408, 2681,
405, 407, 4120, 4213, 770

diillere 759

- diir** 4193, 4602
diirgin 4516
diirim 2341
diirin 1443, 1508, 3054, 3698, 3776, 4085, 4244, 4310, 4572
diiritten 3986
diriň 1125, 1321, 1717, 1925, 1939, 239, 2676, 2688, 299, 93
dobun 121
doğollor 2156, 3619, 3840, 4086
doğor 3138, 3476, 3495, 3550, 3593, 3749, 4045, 4321
doğordosput 3982
doğorun 3985
doğottor 4498, 4542, 77
doğottoruň 2696
dolgun 837
dolgunun 3844, 4633
dolgurata 38
dolgutçu 1960, 3230
dolguyan 3224
dolguýda 848
doňsun 2499, 3284, 3442
doýdu 10, 108, 110, 1124, 1125, 1126, 1137, 1186, 1237, 1268, 1319, 1320, 1321, 1328, 1398, 1400, 1408, 1409, 15, 1680, 1682, 170, 172, 173, 175, 1924, 1925, 1926, 1927, 1944, 1955, 2067, 214, 2258, 2301, 2402, 2577, 2620, 2688, 2690, 2692, 2719, 2761, 2765, 2825, 2914, 2914, 299, 301, 303, 3076, 3126, 3164, 3165, 3220, 3231, 3248, 3250, 3267, 3300, 3314, 3393, 3439, 3440, 3457, 3679, 3682, 3684, 3732, 3756, 38, 3880, 3939, 3943, 402, 403, 4207, 4208, 4209, 4226, 428, 429, 4329, 4333, 4381, 4551, 50, 51, 56, 67, 81, 851, 86, 862, 93, 94, 95, 981, 983, 984, 99
doýdubar 2004, 3840
doýdubuttan 1301
doýduga 107, 1200, 1222, 1243, 1276, 132, 137, 1421, 1802, 200, 2046, 2175, 2252, 2276, 232, 235, 2479, 250, 2630, 2640, 2725, 2754, 2805, 2858, 2858, 2858, 2859, 293, 2980, 3318, 3450, 3456, 353, 3677, 3753, 3755, 3866, 406, 425, 4271, 4356, 4369, 4482, 4490, 4596, 518, 550, 555, 605, 758, 792, 795
doýdugun 3098
doýdulaah 125, 3321, 4113, 4550, 741
doýdulanan 92
doýdulara 2259, 3266, 4617
doýdularıgar 4485, 936
doýduların 1698, 4062
doýdunu 1262, 1276, 1958, 4169, 53, 55, 58
doýduň 1887, 2823
doýduta 1, 1330, 1694, 2724, 3227, 3903, 882
doýduttan 1056, 1102, 1104, 1276, 1276, 1566, 2749, 2818, 2819, 2829, 3160, 3162, 3453, 3721, 3772, 3816, 4235
doýdutugar 3677, 3705, 3903, 4491, 882
doýdutun 1180, 4069, 4271, 824
doýdututtan 2820, 772, 776, 975
du 1276, 2257, 2340, 2340, 2720, 3288, 331, 3626, 4006, 4007, 4354, 4355, 793, 793, 814, 815, 816
dugduruy 3644
duguydanan 92
dulağa 786
dullas 1534
duo 1424, 1630, 1789, 2143, 3191, 3490, 3490, 3499, 3612, 3871, 3982, 4168, 4512, 4574, 752
duolan 442
duolay 1049, 1187, 769, 89, 928
duopsun 23
duorsun 883
duraar 1675, 3951, 42, 64
durba 1942
durda 1434, 1821, 2699, 646
durdabın 1465
duu 103, 103, 331, 3604, 3604
duullas 2383, 3498, 4315, 4539

- dübdürgene** 1184
düñürün 1579, 1580, 4441
e 109, 1276, 1316, 223, 3329, 3374, 393, 4193, 450, 4574, 4588
ebe 4353
ebee 3981, 3989
ebeet 3840, 3981
ebet 1138, 1386, 1438, 2039, 2123, 266, 3178, 396, 399, 403, 417, 419, 4342, 457, 748, 756, 875
ebeter 1277
ebii 3590, 3681
ebikkin 1099, 3138, 3512, 3729, 3982, 3982, 4201, 4343
ebikkit 3494
ebippin 2643
ebippit 3728
ebir 1732, 2668
ebirien 4634
ebit 10, 12, 1361, 1374, 1558, 16, 1669, 1701, 1705, 1710, 1854, 19, 2156, 2156, 2156, 2259, 23, 2316, 2316, 2319, 233, 234, 2340, 2340, 2340, 2340, 2340, 2341, 2354, 2359, 2602, 2646, 27, 2720, 2806, 2806, 2859, 2953, 31, 3295, 33, 3312, 3327, 3334, 3440, 3440, 3441, 3442, 35, 3533, 3598, 3683, 3683, 37, 3735, 3844, 3870, 3873, 39, 3904, 391, 393, 393, 4034, 4155, 4161, 4193, 4271, 4272, 43, 433, 435, 438, 441, 443, 445, 4450, 4452, 4454, 4457, 4458, 4459, 4461, 4465, 448, 4504, 451, 452, 4580, 46, 4615, 4619, 50, 51, 51, 515, 53, 55, 58, 60, 61, 67, 689, 693, 695, 700, 703, 705, 709, 76, 984
ebite 2257, 3488
ebitey 1318
ebitter 3679, 3680, 4154
ecen 1831, 3993, 4580
eciiyim 4519
eciyim 4529
eder 4008
ee 2806
egdeñneete 1912
egelgete 4237
eğerde 2197
eğerdeleebitinen 1852
eğerdeleeh 1662, 242
eğerdeliğe 2703
eğerdelii 4573, 4573
eğergenneeñ 777
eğiriyieñ 369, 557
ehe 4616
ehelii 1575, 2858
ehenen 666
eheni 668
ehieğe 4624, 512
ehigi 1237, 1938, 3494, 3531, 3883, 3984, 4520, 4525, 4528
ehigini 4142, 4609
ehigitten 3878
ekçi 1313, 3115, 4048
ekkiireete 2522
ekkiireetiler 3442
ekkiireten 2502
ekkiriet 3494
ekkiiriete 1854, 2157, 2445, 2913, 2960, 3492, 3930, 4154, 4161
ekkiirii 1088
elbeete 581
elbeñ 2407, 395, 486
elege 2165, 3362
elek 3439
ellehen 2984
eme 2355, 3531, 4240
emeehsien 2427
emeehsimmin 2430
emeehsin 1050, 1188, 1496, 151, 1736, 1771, 1772, 1790, 1797, 1837, 1838, 1852, 1852, 1852, 2079, 2083, 2110, 2150, 2156, 2301, 2302, 2302, 2307, 2340, 2340, 2340, 2342, 2366, 2387, 2387, 2388, 2388, 2388, 2389, 2424, 2426, 2426, 2428, 2456, 2517, 2543, 2594, 260, 2633, 2660, 2664, 2710, 328, 374, 3805, 3811, 3838, 3840, 3840, 393, 393, 401, 419, 427, 427, 449, 458, 477, 479, 90, 929
emeehsini 2426, 385

- emeħsiññe** 198, 228, 257, 3323
emeget 1621, 2201, 3245, 4256
emegetim 3417, 3421, 3426
emegetiñ 3387, 3389
emegetteħ 3251
emetten 3500
emeħsiyen 1724, 2387
emie 2300, 2358, 2427, 2427, 2493, 2501, 2503, 2764, 2767, 2797, 3307, 3379, 3499, 3840, 3872
emiiyin 4272, 4317
emńik 665
emteriydin 1592
en 1331, 1355, 1424, 1619, 1629, 1777, 1820, 1878, 2345, 2360, 2427, 2431, 2437, 2546, 2745, 2748, 2763, 2773, 2831, 3035, 3110, 3130, 3197, 3304, 3317, 3339, 3343, 3350, 3367, 3370, 3428, 3480, 3486, 3494, 3510, 3528, 3601, 3729, 3746, 3825, 3860, 3983, 4008, 4065, 4075, 4088, 4119, 4121, 4130, 4131, 4178, 418, 4190, 4193, 4201, 4233, 4234, 4285, 4343, 4363, 4365, 4377, 4378, 4506, 4510, 4548, 4576, 618
endeyen 4574
enńeletin 244
enńeleeħ 2413
eńer 3
eńerbinen 2278
eńerdeherge 523
eńergin 2890
eńerin 881
eńin 1201, 3414, 3414, 3472, 4477
eńiyetin 1663, 242
eńmeniyen 2195, 3104
epçĩneeħ 2836
eppeteħ 3471
eppetin 195, 2687, 546
eppit 131, 1361, 1619, 1771, 1830, 3092, 3312, 3377, 3512, 3955, 4130, 4520, 4615
eppite 1357, 3298, 3299, 3495, 4338
eppitim 3324, 4350
eppitin 1278, 258
eppitter 3293, 3334
eppittere 2869, 3083, 3328
eppitteriger 221
eppitterin 267
er 1536, 1669, 2108, 2806, 2984, 3155, 4194, 4196, 4196, 4488, 4582, 802, 868
erbeħ 2836
erbiye 225, 253, 322, 912
erçiten 1068, 1210, 167, 2559
erdeğes 2196
erdeğim 3414
erdeğine 2861, 3628
erdeğitten 1877
erdeħpine 2004
erdii 4638
erdin 3632
erdiyde 2234
ere 1025, 1027, 1029, 1037, 1055, 1071, 1090, 1092, 1112, 1113, 1114, 116, 1198, 1249, 1250, 1276, 1283, 1290, 1296, 1354, 1373, 1404, 1420, 1429, 1429, 1434, 1464, 1505, 1540, 1546, 1547, 1549, 1564, 1565, 1570, 1603, 1632, 1774, 1793, 1867, 1888, 1893, 2000, 2027, 2093, 2117, 2172, 2197, 2199, 2201, 2203, 2235, 225, 229, 2299, 2308, 2339, 2340, 2344, 2353, 2356, 2366, 2427, 252, 2545, 2592, 2594, 272, 2744, 2865, 2876, 2910, 2971, 3018, 3047, 3052, 3115, 3117, 3133, 3137, 3138, 3138, 3162, 3169, 3170, 3171, 3200, 321, 3340, 3344, 3349, 3358, 3360, 3366, 3371, 3376, 3377, 3401, 3411, 3480, 3480, 3491, 3494, 3516, 354, 3552, 3603, 362, 3623, 3634, 3636, 3683, 3767, 3840, 3840, 3849, 3871, 3877, 3897, 3904, 393, 3956, 4008, 4015, 4097, 4133,

- 4170, 4193, 4193, 4200, 4236, 4238, 427, 427, 4280, 4309, 4324, 4348, 4369, 4380, 4410, 4412, 4418, 4500, 4535, 4544, 4557, 4587, 508, 529, 616, 627, 630, 638, 76, 788, 925
- erebin** 2009, 2010, 2673, 2674, 2679, 2893
- erebit** 3447, 3740
- eredehinneħ** 704
- ereeri** 1100, 1375, 2188, 2824, 3337, 3477, 3600, 4562, 794
- ereeritin** 1626
- ereġe** 4581
- ereller** 113
- erellere** 3316
- erer** 2245, 2387, 3904, 3904, 4161, 4450, 4454, 475, 503
- erere** 1724
- ererim** 3509
- erey** 2278
- ereydeen** 3614
- ereydeeh** 1424, 2340, 2393, 3439
- ereydeehter** 427
- ereydieme** 1889
- ereyge** 2280
- ereyim** 2393
- erge** 4538
- erges** 3440, 3441, 3677, 3903, 4155, 4271
- ergeteeġi** 1011, 590
- ergilinnere** 4038
- ergille** 1578, 3985
- ergillen** 3886, 3893
- ergilliite** 4491
- ergite** 1578, 24, 28, 3440, 3441, 577
- ergiyderbin** 1592
- ergiyerim** 4422
- erieġe** 1831
- erien** 2165, 2234, 2413, 3131, 3362, 4273
- erieninen** 244
- erilik** 73
- erilkey** 705
- erilleġes** 694
- erillen** 1906, 2301, 3004, 3883, 4273
- erineen** 4538
- eriñ** 4510, 4579
- eriye** 1976, 2792, 3560
- eriyen** 3067, 4533
- erkennen** 1276
- esteriik** 2074, 2226
- et** 1536, 229, 252, 2806, 3156, 321, 3984, 4530, 869
- ete** 1021, 1041, 1145, 1193, 1201, 1351, 1362, 1386, 1417, 1621, 1646, 1771, 1910, 1919, 1992, 2095, 2113, 2140, 2182, 2201, 2419, 2481, 2579, 2582, 2642, 2671, 2691, 2693, 2746, 2806, 2814, 2840, 2861, 3014, 3485, 3494, 3500, 3535, 3617, 3922, 4173, 4242, 4257, 4274, 4342, 4480, 4527, 4636, 598, 765, 883
- etebin** 2398, 2585
- eteer** 3494, 3537, 4141
- eteeribin** 2398
- eteġin** 2427
- eteller** 2340, 2340, 2806, 3735
- etellere** 745
- eten** 1338, 1642, 198, 207, 2453, 2674, 2872, 3527, 4140, 424, 528
- eter** 1024, 1052, 1197, 1276, 1282, 1298, 1353, 1419, 1539, 1602, 1773, 1792, 1835, 1866, 1885, 1999, 2092, 2116, 2307, 2341, 2343, 2461, 2544, 2743, 2864, 2873, 2875, 3116, 3137, 320, 3348, 3494, 3633, 3848, 3876, 4133, 4199, 4279, 4323, 4353, 4499, 4543, 4586, 4622, 507, 617, 628, 735, 889, 924
- eterbin** 3017
- eterim** 2032
- eterin** 2546
- etibit** 2879, 2902
- etie** 4574
- etiem** 2443, 4575
- etiemi** 4538
- etien** 1912, 2151, 224
- etieħpin** 2341

- etieħtere** 2340
etieħterin 3293
etieħhin 2431, 3375, 3500
etiitin 2340
etim 1507, 2190, 2296, 2710, 3129, 3413, 4296, 4297, 4298, 4304, 757, 790
etin 3985
etiñ 131, 2837, 3216, 3437, 3604, 971
etippeħteen 1475, 2111, 2539
etiten 1771, 2388, 262, 392, 4477, 4477
etitie 183
ette 1077, 108, 1276, 1334, 1463, 1536, 1577, 1837, 2033, 2426, 2428, 257, 262, 2633, 2717, 2806, 3373, 3472, 3499, 3499, 3547, 392, 3989, 3990, 400, 4004, 4010, 4193, 4245, 427, 427, 4381, 449, 4536, 4573, 867
etteġe 2151, 224
etteġiñ 1317, 2431, 3375, 3500
ettenieñ 2140
etteħpine 2195
etteħhine 3510
ettien 4474
ettiler 1278, 1315, 330
ettiñ 2546, 4576
eyennen 1276
eyiene 1467, 1468, 3611
eyieħe 1101, 1106, 1840, 2585, 2866, 2983, 3053, 3331, 3444, 3455, 3494, 3523, 3736, 3821, 4149, 4283, 4289
eyigin 1362, 1640, 1788, 1890, 2037, 2777, 2782, 2821, 2824, 3091, 3109, 3115, 3293, 3299, 3308, 3378, 3499, 3612, 4121
eyigitten 2008, 2124, 3335, 3400, 3463, 3496, 637
eyiigitten 3613
genne 4014, 4332
gimmit 1240, 4333
gimmita 3500
gina 1075, 1086, 1139, 1172, 1183, 1258, 1277, 1278, 1278, 1278, 1334, 1346, 1349, 1396, 1455, 1474, 1477, 1479, 1534, 1536, 1575, 1577, 1577, 1625, 1645, 1646, 1668, 1669, 1718, 1771, 1771, 1790, 1852, 1854, 1854, 1895, 1975, 2040, 2074, 2086, 2088, 2109, 2151, 2158, 2158, 2298, 2299, 2301, 2372, 2383, 2388, 2519, 2541, 2608, 2611, 2730, 2737, 2782, 2805, 2806, 2814, 2860, 2927, 2964, 3103, 3143, 3206, 3236, 330, 3373, 3437, 3440, 3442, 3490, 3493, 3498, 3500, 3565, 3652, 3653, 3657, 3667, 3677, 3677, 3683, 3684, 3700, 3784, 3797, 3839, 3912, 393, 3985, 3985, 4069, 4094, 4094, 4152, 4154, 4155, 4156, 4175, 4193, 4197, 4271, 4272, 4272, 4272, 4273, 4315, 4318, 4381, 4382, 4428, 4432, 4434, 4539, 4541, 4582, 4617, 493, 502, 561, 570, 571, 860, 864, 914, 996
ginan 1019, 108, 1087, 1157, 1272, 1390, 1535, 1536, 1596, 1771, 2045, 2275, 255, 2584, 261, 2806, 2813, 289, 2969, 3139, 3151, 324, 325, 3439, 3495, 3495, 3545, 366, 3758, 3845, 3852, 3899, 3900, 393, 3936, 3982, 3985, 4193, 4541, 4582, 4614, 480, 59, 652, 919, 940
ginar 1063, 1064, 3320, 4272, 771, 773, 934, 935
ginarin 2731
giniamiy 268, 4276
giniħtara 3439
ginna 1186, 1491, 1971, 3057, 3307, 3682, 3840, 3981
ginnaran 1077, 1553, 1852, 4027
ginnigitt 3490
ginnilar 1267, 1275, 145, 1964
ginnim 1038, 3173, 3174, 3500, 3840, 3996
giene 1184, 1185, 3195, 36, 38, 466, 467, 468, 469

gienin 427
ialcallara 3598
ialcıt 2364, 3905
iam 1692
iar 2026, 2364, 3470
araata 2065
arahān 4334
arahāna 4334
arahānāy 2098
aria 2019
astaah 4401, 4424
igita 2524, 2526, 2913
ihan 1743, 2233, 2669
ihar 413
ihiağa 4484
ihiağı 2078, 2302, 3828
ihiah 1743
ihiahta 2655
ihiktan 3139
ihiktiah 1552
ıı 1074, 3238, 3677, 4271, 986
ıppıt 2156, 2340
ıppıtara 2299, 2776
ıta 1278
ıtaarıñ 4634
ıtallaa 2300
ıtallarıgar 2869
ıtan 2340
ıtiam 3896
ıtiah 3589
ıtıñ 529
ıtta 4138
ıttahhına 2774
ıkka 1825, 2983
iksaan 3439
iksaata 3591
iksarı 2525, 2928
ıl 1464
ıla 3064, 3682, 4223, 4272
ılaarı 1819, 1873
ılağın 1075
ılan 1453, 1533, 2789, 3492, 3628, 4220, 4487, 4547, 687, 691
ılabın 3888
ılbāt 2839, 3650
ılbıt 881
ılbıta 1286, 1300
ılbıtın 1164, 1948, 3207
ılla 4373
ıllağa 2911
ıllam 3095
ıllah 4111, 4117, 4123, 4508
ıllahtara 4071, 4534
ıllınıñ 3984
ılla 1076, 1077, 1159, 1168, 1553, 1575, 1576, 1576, 1578, 1852, 1943, 1950, 1975, 2041, 2041, 2426, 2528, 2604, 2813, 3203, 3212, 3493, 3841, 3907, 4027, 4038, 4582, 554
ıllaan 503
ıllaatağım 2204, 2552
ıllağına 4272
ıllaran 4243
ıllarbin 3840
ıllarda 2242, 3663
ıllağın 2658
ıllıgın 2337
ıllı 1088, 2302, 2388, 533
ıllır 2388, 2390
ıllılar 4620
ıllıyanı 1735, 1761
ıllırbıt 4195
ınağı 554
ınağ 1854, 2157, 2158, 2222, 2706, 3683, 444, 4634, 581, 8, 952
ınçıktaan 1415, 3670
ıñıran 1628, 2800
ıñıranna 1415
ıñırda 1788
ıñırdağpına 1081
ıpsa 1171, 1952, 3214, 4195
ıraas 2140
ıraah 1082, 1439, 1499, 1650, 2801, 3768, 4153, 4306
ıralaah 2204, 2708
ırarınan 3028
ırbalcıy 2147
ıria 2658
ırialaağ 2708
ıriarı 2204
ıriatınan 1235
ıriatıttan 2340
ıspıskata 4478

- istana** 3583, 3583
istanan 1446, 2219, 3138, 3217, 3441, 4428, 4432
istaniaħ 3139
istanna 3498, 3700, 3701
istannağına 882
istannılar 2227
istañalı 675
istiam 3096
it 2165, 2166, 2300, 3362, 3363, 3677, 3905, 4002, 4083, 4156
itaabit 274, 3522
itaama 3551
itaan 2520, 3683, 4254
itaha 3455, 554
itan 3842
itarğata 264
itaspitinan 3679
itata 634
itçat 2508
itçata 3981
iti 3624
itihın 1088, 2426, 3405, 4162
itihınan 1088, 1536, 1576, 4042
itıı 1480, 1582, 3631, 3631, 4044
itır 2388, 2427
itik 1224, 1244, 1257, 1266, 1428, 1579, 1581, 1824, 311, 3984
itiria 4376
itistaah 721
itistaahha 1843
itiya 2155
itiyan 2155, 3460, 4437
iy 1223, 1244, 1348, 1854, 1874, 2147, 2153, 2336, 4153, 4484, 4618, 4630, 57, 916
iya 3231, 3494
iyaağa 4342
iyaağınan 1800, 2286, 2288, 603
iyaaattaabit 2857
iyaaħ 2192
iyaaħtaah 1136, 1216, 2283, 2318, 3731, 4123, 4297
iyaaħtaahhın 4508
iyān 2156, 2453, 3516, 4138, 907
iybit 234, 2345, 4131, 70
iybita 2557, 3120
iybittara 2753
iydaağı 4617
iydaah 984
iydağıñ 4249
iydañataağı 1001, 1854
iydara 1182
iydaran 3496
iydiñ 2548
iydiñataağı 1117, 3500
iygın 3097
iyınan 4618
iyista 1028, 1199, 1588, 1859, 932, 942
iyistağahay 2102
iyistan 1575
iyıtar 3527, 3922
iyıtiağa 3494
iyıtıta 1623, 2750
iyıtıñ 1290
ibili 1957
ibire 1633, 2841, 541
iççite 1619, 1812
iççeen 2953
idehilenen 665
idiel 592
iedeemmin 1560, 1585
iehe 3455
ien 1956, 2623, 3842, 843, 967
ienin 1985, 431
ieninen 2298, 3139
iestebilleeh 4082
ietçegim 1592
ietçehpinen 3434
iete 635
ieye 1480, 1583
ieyeħsippit 4502
ieyeħsit 243
ieyeħsitiñ 2703
ihe 1778, 857
ihebin 1059, 1781, 1783, 2306
iheller 3810, 4540
ihen 1042, 1672, 2302, 2341, 2606, 3139, 3785, 3811, 3839, 3981, 4152, 4210, 4402, 4447, 4540
ihenner 4620

iher 1042, 1046, 1048, 1753,
 1779, 2085, 2302, 3305, 3310,
 3812, 3921, 3985, 4403
iherdiñ 2326
iherin 3798, 3985
iheḡ 965
ihiger 3441, 3683, 3905, 4155,
 4156, 734, 811, 880
ihik 3237, 3677, 3721, 4217, 4221,
 4271, 4272
ihilikpin 1559, 1584
ihilinne 1074
ihillibete 2505
ihillibeteh 793
ihillien 2388
ihin 1303, 1414, 1614, 1631,
 2772, 3104, 3175, 3227, 3437,
 3475, 3494, 4188, 4352, 4574, 811
ihit 1541, 2326, 2461, 2876, 3018,
 3831, 4064
ihitinner 3340
ihitinnerime 1080
ihitte 108, 1771, 2340
ihitteḡine 3683
ihitten 3907
ihitteḡpine 3378
ihitteḡḡine 1886
ihittim 1857, 3815
iiktiir 2141
iileeh 1696, 822
iilimmit 1725
iine 890
iirder 3657
iirer 2201, 3245, 3421
iirsihiite 3902
iistener 815
iit 625, 626
iiter 101, 2022, 209, 3742, 4594,
 537, 608
iittigit 509
ikki 1050, 1088, 1088, 1171, 1188,
 1221, 1276, 1399, 1448, 1461,
 1461, 1535, 1576, 1576, 1870,
 1952, 2387, 2387, 2413, 2961,
 3061, 3064, 3069, 3214, 3351,
 3405, 3522, 3568, 3580, 3668,
 3711, 374, 3984, 3985, 4018,
 4028, 4042, 4057, 4058, 4195,
 4197, 4224, 4341, 4451, 4474,
 4487, 4488, 4570, 4583, 4583,
 4615, 4638, 498, 701, 888, 90, 999
ikkien 1261, 1276, 1401, 3347,
 3359, 3364, 3442, 3494, 4118,
 4195, 4638, 475
ikkiennerin 3981
ikkieyḡin 654
ikkieyeh 4638, 657
ikkige 229
ikkihin 3637
ikkihinen 3681
ikkileeh 1620, 3244, 4255
ikkini 107
ikkite 153
ikkitten 3519
ilbi 967
ilbirges 244
ilbisteeh 2059, 2063, 2570, 3121,
 3998, 4299
ilbistener 3496
ilce 1170, 1173, 1954, 2476, 3043,
 3213, 4473, 4474, 554, 906, 937
ilcellee 2300
ilcirkeyge 890
ilcit 272, 3895
ile 1488, 2703, 3033, 3402, 3499,
 4502, 4539, 522
iley 2427
ilge 2715, 2720
ilgen 4197
ilgeni 1544, 2714, 3492
ilgisten 2958
iliehey 1488, 3647, 522
iliesey 641, 899
ilii 375, 4016
iliibinen 3431
iliibitin 3365
iliigitinen 3984
iliileeh 695
iliileehḡten 193
iliilemmit 3998
iliileritten 375
iliim 1114, 3432, 3496, 3999

- iliitiger** 1077, 1731, 1733, 2081, 2082, 3562, 3630, 3803, 3806, 3808, 4540, 478, 479
iliitin 3208, 3382, 3568
iliitinen 4162, 4162
iliititten 1165, 1852, 2813
ilikpin 1786, 1787, 2151, 2363, 3508, 399
ilikipine 2038
ilin 1633, 1662, 1725, 2200, 2210, 2299, 24, 2400, 242, 2569, 2682, 2841, 2890, 2913, 2966, 3121, 3760, 3777, 4299, 4583, 541
ilinneen 3840
imeen 428, 429
imil 2083, 2302
imippitinen 3907, 4472
imire 2682
imitelehen 1259
imiten 1170, 4474
imitihen 1954
imitistiler 1966
ini 1469, 1558, 2300, 2300, 3500
inibin 3527
inigin 2812
iniñ 340
inite 4638
initebin 4139
initin 3902
inñe 1251, 1443, 1508, 2341, 2367, 2731, 2913, 3054, 3329, 3698, 3776, 3985, 401, 4120, 939
inñi 4193
inneleeh 4273, 4457
innetinen 4374
inniber 2778, 3319
innibinen 1306, 1340, 2810, 4248
inniger 2751, 2760, 3093, 3563, 3783, 3844, 3884, 4076, 4162, 4492
innigitiger 3883
innin 3840, 3881
innine 2300, 2426
inninen 2930, 4340
innitten 1241
iñerçeleeh 431
iñiette 3012, 3012
iñiire 1909, 1985, 431
iñiirin 1555, 1907, 1956, 2623, 2918, 3842, 843, 967
iñin 1473, 2087, 2388, 2518, 2814, 393
iñinne 2234
iñneeḥ 708
iñnerdiler 101
iñnererge 2689
iñneri 708
iñnerin 329
iñnestibetin 193
iñnestieḡe 2022
ir 1130, 3517, 4078, 908
irdieḡe 4078
irdiemmin 1130
irdieḥpin 3517, 908
irieneḥ 843, 966
irinñeḥ 509
is 2155, 3831, 3849, 3877, 4273, 591
isik 776
iskin 1132, 1881, 3041
isper 2084, 2302
iste 1670, 1837, 1837, 2152, 2152, 2301, 2301, 2301, 2340, 2722, 2857, 3839, 3840, 3863, 3874, 3903, 3981, 3985, 4269, 427, 662, 955, 958, 961, 972, 978, 981, 983, 989
isteeḥ 4158
isteḡim 3843
isteḡine 1077, 1577, 1579, 1672, 2340, 3843, 3903, 4216, 4218
isteḡiñ 3982
isten 1025, 1198, 1283, 1296, 1354, 1420, 1603, 1774, 1793, 1837, 1867, 2000, 2093, 2117, 2308, 2344, 2447, 2545, 2549, 2744, 2865, 3117, 3178, 3349, 3634, 3683, 369, 3849, 3877, 4072, 4097, 4126, 4152, 4200, 4250, 4280, 4324, 4500, 4544, 4587, 4623, 508, 557, 616, 889, 925
ister 2340, 3398, 661
isterin 3276

istehpine 4575
istehpe 2400
istibet 752
istibeteħhine 1830
istibetiñ 1363
istibit 4606
istie 1857, 2884, 3815
istieħpin 2427
istiler 4092, 4539
istimine 1218
istiñ 3394, 3984
içikeyim 1023, 2863
içileeħ 2953, 3241, 3245
içilenen 2893
içilenne 1341, 2212, 3977
içilere 1268
içiñ 2870
içite 2068, 2465, 2880, 3250, 3393, 3419, 3684, 3689
içitey 4159
içitin 76
iteğelleeħ 272, 3895
iti 1290, 1464, 1837, 2798, 3130, 320, 338, 3955, 3983, 4105, 4238, 4370, 4370, 4558, 4599, 631, 78
itii 1109
itiitik 1109
itinen 3664
itinne 1971
itinten 2031
ititçeni 4126
ittene 1132, 4160
ittenne 1437, 1881, 3041, 3139, 3437, 3494, 3569
iy 1068, 1210, 15, 167, 1698, 1802, 19, 1958, 200, 2046, 2274, 232, 235, 2479, 2559, 2724, 2754, 2805, 353, 3816, 3866, 4052, 425, 4596, 518, 550, 555, 605, 758, 792, 824, 882
iyebitten 1496
iyekkeyim 2091
iyekkeyim 1051, 2103
iyeleeter 4413
iyelere 3906
iyem 4413, 506
iyeni 2441

iyetiger 3471
iyetin 2107
iyetten 2274, 2745, 4052
ña 267, 513
ñeekelerin 1271
ñeeketiger 560, 826
ñeñkir 1609
ñıgıl 281, 2833, 284, 3170, 3468, 719
ñıl bı 4014
ñılħa 720
ñirile 3440, 3496
ñondoğor 693
ñörü 2930
ñörüs 3899, 4094, 493
ñulcağay 510
ñurağalcın 1496, 228, 257, 327
ñurgun 1058, 107, 1077, 1285, 1333, 1526, 158, 163, 1646, 1752, 1770, 1837, 1858, 2076, 2115, 2206, 2313, 2340, 2388, 2426, 2444, 2521, 2645, 2654, 2855, 2856, 3027, 341, 3438, 3494, 3709, 3716, 3837, 3902, 3903, 3931, 3967, 3987, 4025, 4035, 4054, 4077, 4093, 4098, 4115, 4125, 4152, 4153, 4165, 4174, 4177, 4245, 4322, 433, 4381, 4385, 4468, 449, 4491, 4509, 4511, 4529, 4536, 4539, 4541, 4583, 4600, 4601, 4615, 4638, 615, 653, 733, 923, 942, 943
ñurgunu 4487
ñurguñña 2723, 4093
ñuurdaaħ 915
ñuurgun 1880, 3045
ñüken 1238, 1566, 2820
ñükeñ 1053, 1065, 1180, 2250, 2293, 2311, 2580, 2847, 3048, 3089, 3321, 3419, 3451, 3461, 3677, 3682, 3720, 3723, 4271, 4429, 4564, 772, 91, 936
ñüküñ 3689
ñüñsügür 710
kebiheeri 1240, 1267, 145
kebihen 1622, 2375, 2740
kebiherin 1725

- kebihiem** 3490
kebihieñ 4084
kebihiehtere 1276, 4070
kebihiñ 1222, 1227, 1756, 2327
kebire 1634, 2683, 2842, 542
kebis 3329, 401, 420
kebisihen 4030
kebisiihi 2235
kebispit 1854, 1854, 2080, 2602, 3441, 3441, 3678, 383, 3842, 4158, 4158, 4272, 688
kebiste 1413, 1457, 1477, 1575, 1577, 1580, 1581, 1669, 1771, 1854, 2074, 2158, 2234, 2234, 2301, 2426, 2520, 2523, 2611, 2615, 2618, 2714, 2937, 2958, 3067, 3139, 3674, 3681, 3899, 3935, 3959, 3962, 3965, 4089, 4094, 4398, 4400, 4427, 4430, 4445, 572, 576, 587, 949, 953
kebisteġine 1405, 3149, 577
kebisteħpine 4001
kebisteħterine 1277
kebisteħħine 2792
kebitiler 1175, 1252, 1387, 3712, 3905, 4617
kebestim 2396, 2436
kedemeġeydiirim 4561
kederitçi 1709, 26
kederiyen 2298
kedetçi 1142, 2991, 497
kedirgi 3568
keettim 3523
keġerde 3942
kehen 2278
keheħteeh 3942
keheyen 2340
kehiini 237
kehiitin 84
kel 1429, 1429, 3767
kelbet 1329, 4189, 807
kelbetegim 1778, 3109
kelbit 1670, 3844, 3846, 3898, 3920, 3947, 4193, 4620
kelbitim 1873, 4359
kelbitin 1090, 2733, 3058, 3150, 3629, 4311, 4435
kelbitiñ 1128
kelbitter 3315
kele 371
keleeħtiem 3552
keleġeydik 548, 626
kelellere 3084
kelemmin 1303
kelen 1323, 1433, 1577, 1580, 1815, 1818, 1952, 2258, 2262, 2301, 2340, 2473, 257, 2860, 2926, 2948, 2952, 3214, 3318, 3498, 3630, 3783, 3886, 3941, 3944, 4068, 4162, 4313, 4360, 4371, 4381, 4617, 561, 753, 760, 933
kelenner 3078, 57
keler 4189, 522
kelerin 2426
kelgetey 984
kelieġe 1548
kelieġer 4063
kelieġim 4253
keliem 1632
kelieħ 2235, 2354, 4560
kelieħper 4145
kelin 1634, 1668, 1725, 2202, 2210, 2571, 2683, 2842, 2890, 2913, 3123, 4300, 542
kelle 1668, 1861, 2007, 2075, 2301, 2301, 2729, 2813, 2859, 2988, 2989, 3163, 3298, 3681, 3688, 3778, 3795, 3841, 3903, 3906, 3910, 3911, 4162, 677, 837
kelleġe 2173
kelleġey 3843
kelleġine 1627, 2791, 4077, 4161
kelleġiñ 1865
kelleller 788
kellerbin 2592
kelleħtere 3087
kelleħterine 3271
kelliler 2387, 4539, 487, 875
kellim 1131, 2341, 2347, 3036, 3040, 3043, 3053, 4179, 4188, 4283, 4286
kelliñ 3022, 3037, 3191, 4168, 4180, 4233, 4284

keltegey 1182, 3231
keme 3352
kemirinen 3125
kenen 3437
keninen 2933, 3583
keninnen 2806
kenne 1580, 1837, 2401, 2442, 2798, 3138, 338, 3494, 3528, 3672, 3843, 3983, 4105, 4238, 4513, 4558, 4599, 631, 78
kennibinen 1305, 1339, 2809, 4247
kenniger 3844
kennilerinen 532
kennileritten 2501
kennin 3843
kenninen 1139, 1536, 1854, 1854, 1895, 2158, 2814, 2916, 3373, 3666, 4023, 4197
kennitten 2669, 2714, 3843, 4194, 4472
keñeen 18
keñkil 27
kep 3223, 4232
keppin 4080
keppit 1727
kepseppet 809
kepseteller 60
kepsie 2427, 3499, 4170
kepsiebit 1013
kepsien 2872
kepsieħpit 3746
kepsiigin 2427, 2427
kepsiire 2861
kerçegey 2253
kerçekey 135
kerden 2453, 2758, 3183, 3516, 4138, 75
kerdiis 1734
kerdiite 1677, 3352, 45
kerdillen 4598
kereĝe 3391
kereniiske 1212, 168, 2566
keretiger 4272, 4317
kereħtiin 3425
kereyen 3494
keriççi 4156

kerieĝe 3993
kerien 1735, 1761
keriespin 2585
kerietin 1308, 2174, 2341, 3439, 3482, 4276
kerimin 4207, 4208, 4209
kes 4170
keskilleen 2253
keskillenne 135
kete 2523
keteĝer 1224
keteĝeriin 2387, 4156
keteĝin 1708, 25, 4158
keten 3959, 3962, 4161
keterdieĝe 4080
keteħpitten 1438
ketinçeleeh 2411
ketit 1426, 237, 3223, 46, 84
kettiler 4017
keħtiem 1305, 1339, 2809, 4247
key 4155, 4156
kiana 2396
kianan 569
kiaraan 1808
kiaraata 1189, 1274, 1471, 1484, 1989, 2237, 2240
kiaraataĝina 2799
kiaraĝas 2122
kiattaraarı 3439
kiattarar 2007, 3688
kiattarbat 3478
kiattarbata 2396, 4228
kiattardargin 3480
kiaya 4196
kiayan 2171, 2251, 2769, 3288, 4270, 4619, 942
kiayar 1891, 2006, 3697
kiayara 3346, 3638
kiayarın 3594, 4046
kiaydaħhına 3112
kiaydiñ 3594, 3610, 4046
kiayia 4355
kiayiam 3309, 4172
kiayiaħ 3520, 4242
kiayıay 1591
kiayıta 3438
kıbısta 3681, 817

kıby 1036
kıbyda 2929
kıçığırahan 3678
kıhalğalaah 2394
kıhalğam 2394
kıhammappın 2983
kıhammata 2721
kıhammatılar 656
kıhıtın 1928, 3622
kıhıl 1348, 5
kıhiññı 4513
kıha 1556, 2086
kıhi 205, 479
kıhın 2082, 2387, 3809
kıhıra 4036
kıhıran 3912
kıhırbıkkın 2144, 3854
kıhırbıt 3841
kıhırbıtça 3500, 3995
kıhırbıtım 3311
kıhırda 3681
kıl 1450, 1529, 1708, 2411, 25, 2736, 3131, 3904, 4158, 431, 987
kılın 2607
kıratta 1578
kıs 152, 2120, 2142, 2154, 231, 2357, 2387, 3064, 4093, 4115, 4161, 4177, 439, 4487, 4509, 4529, 4536, 4541, 4583, 4601, 476, 488, 654, 670, 673, 730, 863
kıskıt 372
kıskıtın 4143
kıspın 454
kıstaahpıt 1817
kıstaahtar 2416
kıstara 153, 2409, 4136, 473
kıstarı 554
kıstarın 1871, 251
kılaan 2247, 681
kılaannaah 4093, 4115, 4177, 4509, 4529, 4536, 4541, 4583, 4601
kılamana 2213, 2532
kılgaabıt 2433
kılgaata 1190, 1273, 1485, 1990, 2238
kılgas 2121

kılıya 675
kımihınan 1742
kımıskın 1778
kımńılaan 2611, 949
kımńılaah 1335, 2412, 3643
kımńıınan 1984
kımńıınnı 2790
kımńııta 4409
kımńııtın 2723, 2788, 3559
kımńııtınan 2610, 948
kınat 1511, 2732
kınatın 1389, 2152, 2301, 2940, 4268, 4394, 957
kınattaah 1519
kınattanan 1668, 2301
kınattanna 954
kınçarıyar 1845, 2587
kınçarıybatınar 4628
kınçayan 3905
kınnın 2496
kıñırapıtınan 2789
kıñırdıa 1196
kıra 2350, 3225
kırağıt 2144, 3854
kıray 123, 4548
kırbaan 3615
kırbasta 3266, 4467
kırbastaan 2074
kırcağas 1889
kırcan 2387
kırcık 109, 1098, 1276, 1837, 2151, 223, 2316, 2340, 2340, 2646, 3312, 3334, 3374, 3500, 3512, 3624, 3735, 393, 3986, 3988, 3994, 4011, 4201, 451, 722
kırdal 1711, 4615
kırgıttar 1234, 1269, 1760, 2661, 335
kırgıttarım 1196, 459
kırıatçı 2362
kırıı 3905, 4628
kırılaah 1207, 1608, 164, 2563, 3440, 4335, 573
kırıs 1638, 2681
kırıtıgar 4273
kırıtınan 2155, 2856, 2859, 4158
kırıktaah 3607, 441

kırınaahı 701	1217, 1289, 1336, 137, 1399,
kırınaas 1074, 3238, 3677, 4271, 985	1419, 1423, 1507, 1545, 1545,
kırpaḥ 3225	1551, 1552, 1554, 1577, 1604,
kıstıktaah 123, 4548	1669, 179, 1801, 1837, 1837,
kıtaanahtik 1036, 2929	1853, 1854, 1854, 1862, 1891,
kıtaat 1549, 3641, 4244	1935, 2039, 2042, 2064, 2070,
kıtaatan 3496, 3590	2075, 2108, 2154, 2158, 2162,
kıtalık 1760, 1852, 2736, 2854, 335, 3904, 459	2183, 2187, 2194, 2235, 2236,
kıtarah 1742	2252, 2270, 2283, 2287, 2289,
kıtıt 2498	2298, 2299, 2319, 2340, 2340,
kıtta 1040, 1075, 1319, 1320, 1321, 1323, 1443, 1508, 1669, 1852, 1859, 2053, 2057, 2059, 2426, 2731, 2855, 297, 298, 299, 301, 303, 3054, 3097, 3098, 3186, 357, 3602, 3612, 3698, 3776, 3902, 3982, 3996, 4085, 414, 4214, 4244, 4310, 4364, 4428, 4448, 4572, 520, 522, 753, 783, 809	2343, 2349, 2419, 2446, 2551,
kıydaan 1222, 4620, 554, 554	2576, 2631, 2651, 2755, 2806,
kıyıra 5	2806, 2806, 2806, 2813, 2814,
kıçeyen 4158	2837, 2853, 288, 2913, 292, 2949,
kiebe 2216, 2530, 2924, 3008, 3228, 3249, 3267, 3968	2954, 2959, 2968, 3017, 3022,
kieheetiger 4630	3035, 3074, 3111, 3116, 3124,
kiehetin 1348, 1854, 1874	3129, 3138, 3172, 3222, 3226,
kieligin 2889, 2910	3317, 3319, 3377, 3391, 3403,
kielileehtik 4265	3413, 3423, 3464, 3493, 3494,
kielite 2530, 2924, 3008, 3228, 3249, 3267, 3968	3499, 350, 3500, 3589, 3611,
kien 2552	3616, 3642, 3660, 3666, 3672,
kiene 2470	3677, 3680, 3731, 3783, 3785,
kieñ 1189, 1274, 1425, 1471, 1478, 1484, 1678, 1807, 1989, 2154, 2237, 2799, 3440, 3440, 3952, 65	3791, 3841, 3841, 3844, 3846,
kieñe 1676, 44	3867, 3870, 3871, 3904, 3904,
kiep 2889	3904, 3904, 3905, 3906, 3914,
kiepkin 2910	3932, 3947, 3966, 3982, 3982,
kiepteeḥ 398	3982, 3985, 4008, 4010, 4022,
kiepteehtik 4265	4026, 4033, 4043, 4082, 4106,
kiergeter 2156	4109, 4127, 4152, 4154, 4156,
kihi 1002, 1015, 1039, 1044, 1103, 1105, 1114, 1118, 1129, 1145,	4157, 4159, 4161, 4161, 4194,
	4196, 4197, 4260, 4276, 4341,
	436, 4363, 4368, 4381, 4381,
	4444, 4488, 4524, 4551, 4582,
	4597, 4617, 4638, 4641, 516, 538,
	609, 617, 649, 658, 682, 726, 728,
	729, 749, 791, 867, 872, 918
	kihibin 1136, 1426, 1937, 2014, 2026, 2055, 2058, 2060, 2451, 2454, 3123, 3998, 4362
	kihibit 133
	kihieḥe 2806, 3157, 3726, 3986, 4530
	kihigin 1323, 3982, 3982
	kihiginiy 3921
	kihigititten 1290
	kihiitin 4192
	kihilii 1013, 2861, 3499

- kihinen** 2298
kihini 1127, 1889, 2234, 2340, 2421, 3082, 3118, 3150, 3331, 3919, 4038, 4171, 4196, 4272, 471, 783
kihiniy 4381
kihirgeter 3494
kihite 1766, 1767, 1780, 1782, 2143, 2190, 2357, 2438, 2439, 2840, 3166, 3832, 3833, 4354
kihitebin 1779
kihitin 111, 114, 1169, 1854, 4191, 82
kihititten 3165
kiil 1141, 2990, 496
kiine 36
kiiniger 3952, 559
kiinneeh 3019
kiirbeh 3437
kiirbit 1250, 138, 3442, 3680, 3914, 3919, 4159
kiirde 2392, 3439, 3441, 3968, 3970, 4194, 458, 830
kiirdege 3905
kiirdeğine 3677
kiirdehhine 2795, 4552
kiirdigit 610
kiirdiler 483
kiirdim 521, 523, 890
kiirdin 2047
kiirdiner 215, 241
kiire 1786, 2363
kiiremmiin 2276, 3110
kiiremmit 3953
kiiren 11, 14, 1581, 18, 1893, 2085, 2387, 2387, 2696, 2857, 294, 3440, 3451, 3490, 3494, 3496, 3529, 3683, 3706, 3904, 4074, 4193, 4194, 4224, 4234, 4638, 53, 907
kiirenner 3458
kiireññit 1276
kiis 1708, 2410, 25, 4158, 469
kilbelciges 1710
kilbellen 3441
kilbeyen 1986
kilbienin 916
kilbienneeh 148
kilbienneeh 1347, 1879, 3904, 3924, 916
kilekkiy 4156
kileyen 4156
killer 2889
killerdiler 3709, 489
killeren 1065, 2426, 2774, 353, 357
killerieger 2426
killeriehtere 3332
killeriñ 1069
kim 2262, 2513, 3459, 3549, 3843, 4193, 4357
kimi 4050
kimiy 4106, 4110, 4112
kimten 3019
kini 1300, 2081, 2236, 2387, 2387, 2482, 2496, 2648, 2650, 2781, 2806, 2806, 2880, 2954, 3148, 3222, 3226, 3442, 3464, 3475, 3496, 3496, 3519, 3660, 3664, 3683, 3791, 3798, 3807, 3810, 3840, 3904, 3986, 4110, 4139, 4160, 4161, 4187, 4351, 4469
kiniehe 3490, 4197
kiniler 1276, 1278, 2299, 230, 3904, 4062
kinilerge 3905
kinini 1040, 3679, 3844, 3844
kiniteeger 3679, 3904
kinitten 3679
kiñkineebitinen 3437
kiñkinii 2155
kip 3440, 4156
kirbiitiger 2491
kirbiitin 4226, 4271
kirgile 4158
kirgilleeğinen 469
kiriliehin 148
kirilies 4155, 4194
kirsin 2919
kirtiten 763
kirtitiem 1879, 3924
kissin 1908
kistietege 801
kistietiñ 3046

- köbön** 4222
kögöççör 3844
kögön 1910
kögötçör 1740
kögülleḥ 1691
kögülütten 1973
kögüs 2241, 613
kögüstere 1189, 1274
kögüsteritten 3274
köhün 3499
köhünne 1686, 1688, 2818, 2859, 3677, 4156
köhünnün 1249
köhünnüñ 3818
kölcününen 3610
kölgömün 347
kölöhün 3273, 4197
kölöhünüñ 2139
kölüye 2129
kölüyeḡe 2341
kölüyeḡer 2346
kölüyeḡitiger 2341
kölüyer 347
kölüyete 2156
kölüyüöm 3495, 3927
kömnöhtööh 312, 3469
kömüs 1061, 1152, 1226, 1245, 1270, 1519, 1522, 1577, 1578, 1903, 2793, 3296, 3502, 3958, 4155, 4158, 4194, 447, 4540, 600, 918
kömüskehe 3549
kömüskelle 146
kömüskesteeḥ 2510
kömüsküöḡe 2702
kömüsküötün 190
kömüsküötüñ 3820
kömüsküöḡ 645
kömüsküöḡtere 1834
kömüsküü 2812, 319
könötünen 3439
köntöhün 2603
könüütüger 493
könömmüt 3841
könsum 2981, 4230, 4251
könsum 2177
könül 4193, 4538
köppöppüte 2975
kör 1089, 1114, 1279, 1418, 1464, 1577, 1855, 1998, 2156, 2266, 2266, 2780, 2971, 3071, 3071, 3292, 3490, 3490, 3619, 3685, 3813, 3840, 3915, 3915, 393, 3938, 3938, 3982, 3989, 4045, 4064, 4086, 4095, 4176, 4176, 4234, 4404, 4412
körböppün 2421
körböt 3904
körbötö 1164, 1948, 2733, 3207, 3629, 3905, 4435
körbötöḡüm 871
körbötöḡ 2805, 3413
körböttör 1220, 1923, 1930, 2281, 2979, 3108, 3929, 756, 787
körbötün 196, 2686, 4626, 545
körbüt 4606
körbüte 881
körbütter 3799
körbütterin 3458
körbütüm 396
kördö 1088, 1535, 1536, 1854, 1854, 3908, 3985, 4161, 4274, 4455
kördöḡüm 2175
kördöḡüne 1513, 1668, 1683, 1689, 1695, 1707, 1837, 1854, 2077, 2249, 2805, 2949, 3140, 3440, 3441, 3679, 3683, 3683, 3804, 3843, 3985, 4155, 4156, 4156, 4157, 4158, 4161, 4272, 4273, 4447, 4456, 4616, 997
kördöhö 3084
kördöhöbün 2124, 2777, 3613
kördöhömmün 4566
kördöhön 4358
kördöhör 2029
kördöhörgö 3109, 4050
kördöhüübün 3984
kördööhḡö 20
kördör 2504
kördörüme 1079
kördörüö 181
kördörüöḡtere 1231
kördöhüüne 3429, 3602

- kördöhpüt** 1108
kördöhpütüne 3484
kördöhtörüne 378, 4540, 4619
kördöhhö 2155, 24, 3982, 408
kördüler 3442, 3679, 377
kördüm 1856, 3814, 4225
kördün 3388, 3390, 3392, 3416, 3418, 3420, 3422, 3427
kördünner 1277
kördüü 1581
körö 3440, 3677, 3903, 3903, 399, 4155, 4271, 464, 464, 465, 465, 831, 832
köröbüt 4006, 4007
köröllör 1220, 1923, 1930, 2281, 2979, 3108, 53, 55
körön 1016, 1292, 1462, 1479, 1536, 1672, 1720, 1854, 2156, 219, 2340, 2388, 2667, 2739, 28, 2913, 3082, 3441, 3441, 3605, 3669, 367, 3760, 385, 3985, 3986, 4009, 4072, 4127, 427, 449, 4615, 4615, 500, 556, 577, 58, 883
köröör 1628, 2800
köröörün 3496
körööhtö 1893
körör 102, 1604, 2042, 2270, 3397, 517, 621, 649, 661
körsö 4540
körsön 1107, 1277, 1372, 2454, 2779, 3198, 3356, 3953, 3984, 754
körsübüt 3982
körsüübün 3316
körsüühübün 878
körsüütüger 3459
körümne 1091, 3058
körümüne 4312
körüner 3881
körüñ 1373, 3623, 3984
körüñneeh 2159, 285, 723
körüö 1856, 2879, 3527, 3814
körüöm 2593, 269, 2984, 3379, 3840
körüöh 3052, 3138, 3200, 3344, 3358, 3403, 4012, 4193, 427
körüöhpüt 3954
körüöhteeğer 2805
körüügün 2593
körüüm 2157, 3411, 4214
kössön 304, 3050
kössör 415
kössörgö 3187
kössörüm 4609
kössümüne 1837
köstö 1093, 1753, 4273, 4620, 893
köstööh 201, 202, 47, 48
köstör 119, 1492, 1509, 1798, 1986, 2330, 2553, 2702, 3904, 4107, 4325, 437, 440, 4503, 4619, 4619, 858
köstübekke 4379
köstübet 1183, 141, 1490, 1674, 1677, 2155, 2470, 2896, 3186, 3195, 3236, 3440, 3646, 41, 4272, 4273, 45, 4617, 4620, 554, 860, 864, 902, 993
köstübeta 1927, 2235, 2860
köstübetin 1250
köstübüne 670
köstüöge 3664
kötö 2967, 4104, 5, 512, 6
kötögön 1568, 1576, 2426
kötögüllen 2857
kötögüögün 2659
kötögüöh 4342
kötön 1668, 1853, 2619, 2729, 2987, 3586, 3661, 3905, 4155, 4218, 4447, 4456, 4471, 4539, 4583, 4616, 880, 955
kötör 2895, 3773
kötöhpütüm 4336
köttö 2301, 2854, 4446, 881, 882
köttögüne 2301, 2938
köttüler 3752, 3754, 4486, 4489
köttüm 2320, 453, 4608
kötüöm 2904
kötürü 2474, 3586, 881
kötüten 1042, 1670, 1753, 2299, 2301, 2301, 2722, 2857, 2860, 3795, 3841, 4153, 4263
kötütte 2856, 3788, 4153
kötüttehpın 1093
kötüttüler 4620

- kötüttüm** 893
kötüü 1074, 4101
köhsö 1471, 1989, 2237
köhsübüt 1807
köhsüger 2301
köhsügün 1133, 1882, 3042
köhsülerin 3281
köhsüm 1484
köhsün 1397, 1475, 1771, 1914, 1915, 2111, 2388, 2539, 262, 3494, 392
köhsüñ 2799
köyörgötünen 1740
kubulğappınaağar 3611
kubulğat 2034
kubulğata 4213
kubulğatın 3660
kubulğatınan 2489, 2781, 4228
kubulğattaan 3652
kubulğattarıgar 310
kubulummukkuttan 3132
kubulunnağım 3684
kubulunnuñ 3499
kudu 1612, 1844, 624
kuduk 1701
kudulu 1278, 2490, 3218, 3262, 3264, 3415
kudurğannaah 1277, 1406
kugunuu 1916, 2941
kuhağammittan 3600
kuhağan 2349, 3679
kuhağannık 1847
kuktuy 1444
kulan 2197
kulgaağım 3398
kulgaağın 2152, 2301, 2939, 4267, 956
kulгааhtaahha 1080
kulгааhtarın 1388
kulluyuum 2016
kulu 1565, 2453, 3494, 3516
kulugulaağa 4330
kulugulaan 3441
kulugunan 3441
kulun 1905, 2179, 2301, 3003, 3703, 4276
kuluñ 907
kulut 2016
kumahtaah 5
kumutçu 4395
kumuulaah 1536, 4162
kunan 1047, 796, 9
kuñnaah 720
kuñnammit 1668, 3780
kuo 107, 161, 1816, 1839, 1984, 2412, 2610, 2788, 3559, 3809, 3980, 4056, 4121, 4137, 4409, 4577, 948
kuobahtıı 675
kuoçay 3391
kuoçaydıın 3425
kuoahan 1204, 3181
kuohanan 4281
kuolahınan 3442, 3713, 533
kuolayın 1922
kuolutunan 2079
kuonñayın 2041
kuonu 1060, 1669, 1671, 1872, 2302, 2302, 2586, 356, 3807, 3891, 4111, 4148, 4508, 4540, 4540, 4546, 455, 619, 820, 892, 942
kuopput 2489, 2493
kuopputtargın 2845
kuopputu 4060, 540
kuoraan 1088, 1536, 1576, 2040, 4162, 721
kuorsuyan 3836
kuorhayan 841
kuoñhayan 3161
kuoyar 2871
kuoydahpın 2105
kuppun 2558, 2559, 2560
kur 4000, 4193
kuraanañ 3524
kurçugunuu 4159
kurdaah 2523
kurdanna 2209, 2526
kurdattıı 3578
kurdugunan 1476, 1771, 2540, 4424, 501
kurduk 1001, 1015, 1074, 1075, 1117, 1119, 1141, 1143, 1147, 1149, 1152, 1154, 1171, 1174,

1203, 1204, 1262, 1264, 1278,
 1348, 1389, 1397, 1424, 1432,
 1458, 1515, 1518, 1521, 1535,
 1554, 1578, 1644, 1665, 1692,
 1709, 1722, 1723, 1738, 1754,
 1760, 1762, 1821, 1822, 1852,
 1854, 1854, 1854, 1861, 1898,
 1900, 1903, 1905, 1908, 1915,
 1952, 1956, 1959, 1961, 1977,
 1980, 1995, 2006, 2152, 2154,
 2154, 2158, 22, 2235, 2244, 2273,
 2274, 2300, 2301, 2301, 2301,
 2321, 2355, 2371, 2373, 2388,
 2389, 2420, 2427, 2427, 2511,
 254, 258, 26, 2607, 2621, 2622,
 2623, 265, 2699, 2700, 2735, 276,
 278, 2802, 2857, 2858, 2887,
 2919, 2935, 2940, 2963, 2990,
 2992, 2997, 2999, 30, 3003, 3005,
 3056, 3066, 313, 3139, 3145,
 3163, 3181, 3182, 3214, 3216,
 3221, 3229, 3230, 3235, 3238,
 3280, 334, 335, 336, 337, 3437,
 3492, 3492, 3493, 3531, 3564,
 3575, 3582, 3677, 3677, 3678,
 3682, 3703, 3708, 3728, 3817,
 3842, 3842, 3844, 387, 3871,
 3904, 3904, 3904, 3926, 3927,
 3978, 3985, 4000, 4002, 4018,
 4028, 4051, 4052, 4083, 413,
 4156, 4159, 4161, 4161, 4161,
 4195, 4195, 4196, 4197, 4268,
 4271, 4281, 4282, 4384, 4387,
 4390, 4393, 4396, 4401, 447, 456,
 457, 459, 461, 4613, 4615, 4616,
 4616, 4617, 462, 4633, 484, 486,
 494, 496, 499, 574, 646, 647, 651,
 655, 688, 692, 694, 696, 699, 702,
 704, 739, 747, 819, 843, 845, 848,
 850, 852, 882, 915, 916, 957, 960,
 967, 969, 976, 980, 982, 985, 987
kuru 2209
kuruhunun 1922
kurun 2525
kus 1389, 1543, 1738, 1762, 2152,
 2301, 2405, 2940, 3492, 4083,
 4268, 739, 957

kuska 1825
kustuk 1204, 3181, 4281, 4401,
 4424
kuta 1262, 1457, 2621, 276, 3056,
 3682, 4218, 852
kutaa 1277, 1278, 1392, 1407,
 1412, 1854, 2074, 2859, 3148,
 3211, 3266, 4466, 572, 778, 857
kuttaata 3499
kuttaatağın 3499
kuttammakka 3499
kuttammat 3132, 4161
kuttammit 3492
kuttana 3499
kuttanan 2235, 3608, 393, 818
kuttanar 2871
kuttaniağa 877
kuttannağım 3400
kuttannağpın 2104, 3984
kuttannım 1595
kutun 1066, 1067, 1068, 1209,
 1210, 1211, 166, 167
kuturugun 1664, 1905, 1994,
 2234, 2301, 3003, 4397, 845, 969,
 987
kuturugunan 1668, 2298, 2301,
 954
kuturukkut 1247, 1367
kuturuktaan 2031
kuturuktağ 1448, 1516, 3061,
 4273, 999
kuudaralağ 1153, 1903, 3002
kuugunaan 11, 1512, 2152, 2234,
 2301, 2729, 4269, 4402, 4471, 958
kuugunaata 1853, 2619, 4616
kuugunaatılar 4539
kuugunan 1256, 955
kuugunas 837
kuugunatan 2722
kuugunatta 1576, 1670, 1852,
 2158, 2299, 3841, 4153, 4263
kuugunuu 4094, 4159, 4583
kuuhnnarda 1951
kuuhunnarda 1162, 1945, 3204
kuus 1390
kuhtuy 3256, 834
kuyaar 66

kuyaas 128
kuyağa 3465
kuyağı 3958
kuyağın 3573
kuyah 2793, 2794, 4158, 4158, 448
kuyahata 4274
kuybañnı 2235, 2235
kübey 2091, 506
küden 2156, 280
küdeninen 1577, 2157, 2617, 390
küderippitinen 4152
küderitte 2233
küdey 4565
kügen 3275
kügünüü 3281
küheñe 1034, 1403, 1483, 4288, 4416
kühün 3732
kükür 3585, 4619
kükürüde 4386, 4389
kül 1174, 2158, 2235, 3221
külbet 810
küle 1848, 1848, 2156, 2156, 2299, 2299
küler 1567, 3683
külgediybit 3285
külle 3138
küllerin 2299
külse 2387, 2387
külübüreppitinen 3211
külübüreten 3213
külübürüü 3146
külübüs 3545
külüge 2097, 2603, 3544
külüger 2107, 3500, 393
külügüm 2066
külügün 1001, 1117, 1567, 1854, 2335, 4617
külüguñ 2020
külükker 1828, 2126, 3446, 3739, 3823
külökkün 1933
külükteehter 4627
külüm 2813
külümürdeen 3818
külün 2156

külüpüs 1596
külüüsteen 4538
külüüte 2166, 3363
kümmer 2811
kümmütüger 3496
kün 1033, 106, 108, 118, 1225, 1231, 1245, 1260, 1276, 1278, 1281, 1295, 1315, 1345, 1377, 1402, 1430, 1431, 1482, 1590, 1816, 1834, 1872, 190, 1965, 2091, 2131, 2134, 2148, 2151, 218, 2235, 225, 2301, 2302, 2334, 2386, 2418, 2427, 2463, 2478, 2507, 2510, 253, 2603, 2711, 2784, 2805, 2850, 2857, 3039, 318, 3180, 322, 3326, 3450, 3490, 3491, 3696, 3718, 3773, 3801, 3809, 3817, 3820, 3844, 3891, 3904, 3904, 3983, 4111, 4137, 4275, 4287, 4354, 4415, 4484, 4540, 4618, 4618, 506, 563, 57, 595, 633, 643, 660, 803, 912, 915, 975
kündeeren 4619
kündeeriyen 3818
kündül 1715
küne 3231, 3775
künneeḡ 3496, 644, 984
künneeḡhe 670
künnere 1182, 3697
künnük 2859, 2860, 34, 4467, 4619, 4619, 962, 964
künten 1491
künü 4615, 4618
künüger 2871, 3496
künüm 2001, 2002, 2007, 2895, 3688, 4289
kününen 4618
künüñ 1627, 2695, 2791, 3745, 4100
künüs 808
küññe 1010, 2309, 2861, 3177, 3269, 589
küññün 3097
küögelcihen 4540
küögelciṭçi 1263
küögelciy 2148

- küögelciyde** 2621, 852
küögelciyen 276
küögelciyerge 3057, 3682
küögeybitinen 2425
küöl 126, 1714, 2129, 4440
küölehis 3684, 4382
küölehiye 2234
küön 1107, 1277, 1372, 1837, 2779, 304, 3050, 3187, 3198, 3356, 3953, 415, 754
küönünen 2987
küöregeybin 1061
küöregeyderim 600
küöregeyim 3296, 3502
küöreyybet 1330
küöreyyen 3817
küöreyyer 3773
küöreyyerim 4420
küös 1581, 259, 3681, 4020, 4031, 4475, 866
küöt 2166, 2300, 3363
küöh 119, 1493, 1509, 1798, 2139, 2554, 2975, 312, 3469, 3844, 3906, 4326, 4634, 858
küöye 596
küöyen 3906
kür 2156, 570, 963
küres 1108, 1277, 1373, 1837, 2780, 305, 3051, 3188, 3199, 3357, 3954, 416, 755
kürületçi 1017, 2301, 2861
kürüölennin 3742
kürüölüü 209, 4594, 537, 608
kürüöte 2022
kürüötün 101
kürüöh 4619
kürüüleeh 1915
küttüönneeĥ 2029
kütüötteen 1815, 2464
kütür 1094, 172, 1927, 2096, 2471, 2473, 2947, 3142, 3196, 3318, 3533, 3635, 3705, 3981, 3985, 4159, 4226, 4370
kütürder 3327
kütürü 3645
küüdeeĥteeĥer 2243
küühe 4195
küühüm 4366
küühün 176, 2826, 3126, 3300
küühürdüm 2351
küüreen 3253
küüreenten 3253
küüren 1156
küüs 1909, 3286
küüske 1038, 2300, 2301, 2341, 2894, 2904, 3841, 3841
küüsteen 2826
küüsteeh 176, 2241, 225, 2806, 2835, 2986, 3126, 3168, 3257, 3285, 3300, 3732, 3778, 4366, 4616
küüsteehtere 141, 2471, 3196
küüsteehterin 3186
küüsteehĥtik 2005
küüsteehĥhe 2159, 285, 723
küütüöm 3495
laabiĥaan 2298
laabiĥaanınan 2234
laĥıgıraha 30, 4029
laĥıgıratçı 1739
laĥıgırırı 1555, 2224, 3225, 3252, 7
laĥır 3579
lap 1075, 1086, 1258, 1277, 1396, 1553, 1575, 1577, 1668, 1852, 2372, 2611, 2730, 3784, 4027, 4152, 4154, 4271, 4434
las 2298, 3700, 4428
laspar 2084, 2302
liñkınaata 1908
liñkınıı 2920
liñkinetçi 576
loĥuguras 9
loglu 2615, 2937, 953
loñkunaatçı 798
luoĥata 4272
luoĥatın 4273
maa 1092, 1587
maacaĥaray 1097
maanı 1824, 311
maanılaaĥ 2409
maĥaas 29, 4631
maĥan 119, 12, 121, 123, 124, 125, 1266, 1271, 1347, 1355, 147, 1493, 1509, 1798, 1879, 1880,

- 1974, 204, 226, 2379, 245, 247, 2554, 275, 277, 2859, 388, 3924, 4108, 4154, 4326, 482, 517, 558, 650, 829, 858
maha 2623, 49
mahı 2012, 966
mahın 1955, 2068, 3220, 3250, 3393
mahıttan 2301
mamis 1975
manaan 4370
manan 2073
manı 2806, 4512, 4606
manıaḥa 146
manıırğa 1613, 2753
manña 3888
manñabitın 4629
manñatıgar 4142
manna 1972, 2259, 2860, 2913, 3529
mannık 1275, 3081, 3597, 3598, 3923, 449, 524, 68
manñabit 4635
mantan 3286
mañalay 1049, 769, 928
mañan 1605, 2043, 2271, 3925, 4539
mañay 1089, 1920, 2156, 3015, 3620, 3915, 3928
mañnaygı 2855, 3316, 3459
mas 1141, 1143, 1701, 1705, 2990, 2992, 3842, 4571, 496, 843, 845, 968
mastaah 2, 2725, 80
mastan 2901
mastır 2012
matarıyan 2154
maygıgın 3746
maygılaah 1359
maygınnaah 292, 713
meeçikteeḥ 445
melci 4615, 4618, 659
melitte 1581
melittim 1588
mender 2805, 4161
menik 3983
meñesten 1669
meñiestieḥ 1278
meñiybitter 3276
meñiyde 1414
meñiydeğine 3265
meñiyen 2229, 3104
meteñnii 2265, 2265
meydeeh 4618
mındaalaah 2805
mındaatıgar 2823
miçil 1748, 2852
mieḥe 2427, 3138, 3317, 3858, 4143
miigin 1036, 1287, 1307, 1536, 1613, 1784, 1889, 2006, 2017, 2156, 2156, 2188, 2253, 2262, 2299, 2300, 2300, 2340, 2340, 2455, 2553, 2772, 2800, 3439, 4075, 4102, 4138, 4351, 4354, 4356, 4527, 513, 753
miigitten 1286, 1571, 2341, 2806, 3046, 3133, 4193
miıñer 346
miıñiem 3926
miimmit 1000, 3844
miine 4041
miinnerde 2040
miinneren 1578, 4473
miinneri 4040
min 1024, 1038, 1044, 1052, 1081, 1101, 1114, 1127, 1129, 1134, 1138, 1197, 1199, 1276, 1282, 1299, 131, 1311, 1419, 1423, 1427, 1464, 1506, 1539, 1602, 1614, 163, 1630, 1640, 1773, 1775, 1785, 1792, 1830, 1835, 1837, 1838, 1862, 1866, 1868, 1876, 1877, 1885, 1890, 1935, 1940, 1999, 2001, 2003, 2025, 2037, 2042, 2051, 2061, 2092, 2116, 2118, 2124, 2157, 2159, 2174, 2183, 2194, 2260, 2269, 2282, 2299, 2299, 2305, 2307, 2320, 2340, 2340, 2341, 2343, 2427, 2433, 2446, 2448, 2454, 2461, 2462, 2477, 2514, 2544, 2549, 2551, 2579, 2582, 2583, 2591, 263, 2672, 273, 2743,

2747, 2778, 279, 2806, 2864,
 2866, 2875, 2891, 2903, 2980,
 3017, 3053, 3074, 3082, 3109,
 3116, 3118, 3124, 3137, 3138,
 3157, 3192, 3194, 3196, 320,
 3311, 3319, 3348, 3379, 3408,
 3411, 3490, 3494, 3496, 3496,
 3517, 3523, 3549, 3552, 3556,
 3611, 3612, 3633, 3684, 3840,
 3840, 3843, 3848, 3871, 3876,
 3884, 3893, 393, 3948, 3984,
 3986, 4051, 4080, 4082, 4087,
 4112, 4131, 4133, 4139, 4142,
 4145, 4150, 4159, 4160, 4166,
 4171, 4199, 4202, 4204, 4224,
 4246, 4279, 4281, 4323, 4325,
 4365, 4381, 4419, 4499, 4507,
 4531, 454, 4543, 4559, 4575,
 4586, 4608, 507, 516, 518, 617,
 628, 749, 783, 791, 870, 872, 889,
 890, 906, 924
minin 2858, 980, 982
miñetin 346
mocoğoğun 2362
mocoğotun 3683
modun 2025, 2242, 283, 2832,
 3031, 3138, 3169, 3441, 3467
moğol 1685, 2406
moğoy 3062
moğoyu 1000, 1076
mohuokka 2242
moluy 2041, 3907
moonño 3467
moonñooh 2071, 283, 2832
moonñordooḥ 3169
moonñoḥtooḥ 280
moonnun 1076
mooybuttan 2300
moḥsuo 2327
mögüste 3909
mögüsteğin 4222
mökü 2641
mölsüt 339, 363
möltöḥ 2351, 3327, 3680
möltüöge 2021
mölüt 2763, 427, 554, 594
möñön 3584
möñör 1846, 2588
möñülünne 3981
möñüönneeḥ 1697, 823
möñürük 554, 554
möñürüön 1578
möñürüötege 798
möñürüürün 4159
möḥsön 3224
möḥsüü 3587
mugutuur 170
mugutuurunan 467
mundu 982
munñan 3088, 3961, 4619
munñuhunnular 485
munubunan 2277
munugun 4533
munnum 894
munnun 3437, 4159, 4159
munnunan 1979
munnuttan 3495, 667
muñ 2277
muñatıyağın 2427
muñatıyan 2388
muñnaan 3614
muñnaaḥ 2392
muñum 2392
muñur 1854
muñurdanarınan 3030
muñurun 2472
muñutaabit 43
muñutuur 2761
muora 1812, 2625, 2898, 853
muorağa 995
muos 2041, 2246, 3065
muosta 1577
muostaah 1728, 4158
muostalaah 4156
muostatın 3579
murunnaah 700
muskuhan 308
muskuhunnaran 786
muskuyan 761
musta 3040
mustan 144, 2069
mustubut 1693
mutugunan 156, 1750, 2805,
 3025, 344, 584, 679

- mutuguñ** 1365
mutuk 2629, 494
muuhunan 963
muus 1006, 1195, 1277, 1327, 1395, 2155, 3322, 3420, 3439, 3498, 4154
muustaaḥ 1812
müççü 3139, 3703
mülçü 2487, 2493, 3589, 4196
mültürüte 3704
mültürüybet 1215, 1385, 1548, 2191, 2287, 2317, 3730
mülürüyere 2247
nalillihan 4539
namıskalaah 1728
namıhaḥ 1670, 2152, 2856, 3790, 473, 680
namıl 2083, 2302
namılıyan 2154
namıskatın 4158
nay 4616, 4620, 554
nebilge 1843, 623
neelbigeydii 1727
neleñnete 4162, 4162
nelim 1519, 4394
nem 1191
nemilge 1854
neriliir 2154, 4329, 849, 862
nes 2154, 4329, 849, 862
ni 1563
nii 2106, 2156, 2156, 2252, 2356, 2806, 3295, 3334, 3549, 3984, 757, 77, 790, 804
nirile 575
noko 1100, 1112, 1352, 1420, 1464, 1469, 1564, 1572, 1884, 1888, 1892, 3100, 3138, 3200, 3292, 3299, 3335, 3339, 3376, 3407, 3411, 3436, 3490, 3875, 4005, 4132, 4344, 4621, 627, 923
nokolor 116, 1251, 2338, 2652
nokottor 1237
nomoḡo 2123
noḡtolooh 264, 3577
nörüs 1790
nuoralcın 151
nüher 1074, 2365
nüksüğürey 1096, 2099
nüöttügen 2154, 849
o 3986
oboron 3095
obunnuu 921
oburgu 1285, 1333, 1428, 1556, 1579, 1581, 1646, 1669, 1752, 1837, 1858, 2313, 2426, 2444, 2521, 2645, 2768, 2856, 3016, 3205, 339, 363, 3716, 3903, 3931, 3967, 4025, 4035, 4054, 4077, 4098, 4125, 4152, 4153, 4165, 4174, 4177, 4245, 4273, 4322, 4381, 4439, 4468, 4536, 4541, 4583, 4600, 4615, 554, 594, 615, 923, 943
oburgular 218
oburguttan 1058
ocunaaha 1940, 727
oççoḡo 76
oçuos 1368, 2232, 2295, 2298, 3138, 3242, 3259, 4, 4464, 855
odun 108, 1135, 1383, 1606, 1936, 2189, 2285, 2314, 233, 2556, 3119, 3674, 4183, 4296, 451, 513, 602, 69, 74
odurunnaaḡay 1318
odurunnaah 2725, 3220
oduruunnaah 2301, 3393
oduulaan 32
oḡo 100, 1310, 1620, 1852, 1877, 1940, 2120, 2142, 2178, 2186, 2354, 2357, 2808, 2913, 3032, 3114, 3244, 4106, 4161, 4255, 4276, 4407, 492, 511, 727, 876
oḡobor 393
oḡobun 450
oḡobut 393
oḡobutun 460
oḡokkobut 1325
oḡokkolorum 4096, 4585
oḡokkoybun 1770
oḡokkoydooh 3838
oḡokkoydorum 2304
oḡokkoyum 1601, 2115, 2149, 2460

oğollor 1586, 1591, 2635, 2806,
 2979, 3108, 3156, 3166, 3410,
 3680, 3843, 3929, 4159, 4159,
 4381, 4381, 756
oğolor 1046, 1048, 1093, 1418,
 1536, 1561, 1923, 1930, 2281,
 2718, 3295, 3865, 3870, 393, 453,
 655, 655, 67, 764, 787, 790, 869
oğolorbun 263
oğolorbut 427, 535
oğolorbutun 422
oğoloro 2510
oğoloru 336, 476, 488
oğolorun 231
oğom 2420, 2462, 2477
oğonńor 1049, 108, 1187, 1192,
 1242, 1383, 1606, 1607, 262,
 3342, 374, 392, 394, 400, 426,
 4337, 458, 478, 74, 769, 89, 928
oğonńordoḡ 1797, 1837, 198,
 2301, 260, 328, 385, 477
oğonńorun 2387, 393
oğonu 208, 4593, 536, 607
oğon 2021, 340, 3741
oğoto 1078, 2395, 2736, 4608
oğotuk 3904
oğotun 3904
oğuhu 4018, 4632, 574
oğur 3068, 4219, 4292, 4445,
 4473
oğuruk 1167
oğuruktaḡ 4411, 721
oğus 1047, 1379, 1656, 1658,
 1915, 2198, 2704, 29, 3099, 3280,
 3495, 3644, 3678, 3927, 4028,
 4159, 4217, 4271, 442, 775, 796,
 845, 9, 969, 976
oğusta 1076, 1086, 2298, 2298,
 3560, 371, 4436, 570
oğustaḡın 4463
oğustaran 2235
oğustarbat 4461
oğustardaḡına 2135, 2136
oğustarḡın 3636
oğustaḡpına 3431
oğustular 2663
oğuttarḡın 4193

ohoḡoho 2353
ohoḡor 575
ohoḡun 3496
ohol 2575
ohollonor 3496
ohollooḡ 1076, 1158, 185, 1942,
 2062, 2796, 3122, 3202, 3561,
 3627, 3659, 3972, 3991, 4304, 438
ohoḡ 3441, 3497
ohoḡtoḡ 3440
ohoyon 3757
ohuutugar 913
ohuuttan 1160, 1576, 2156,
 389, 4399
okko 1364
ol 1019, 108, 1100, 1119, 1157,
 1241, 1277, 1303, 1326, 1361,
 1368, 1375, 1535, 1536, 1536,
 1618, 1624, 1626, 1668, 1672,
 1706, 1771, 1788, 1804, 1818,
 1861, 2045, 2133, 2151, 2156,
 2174, 2188, 2275, 2300, 2301,
 2341, 2381, 2397, 2409, 2420,
 2482, 2577, 2584, 261, 270, 2715,
 2772, 2806, 2824, 289, 2969,
 3080, 3139, 3139, 3175, 3190,
 3220, 325, 3258, 3312, 3334,
 3337, 3414, 3439, 3440, 3441,
 3441, 3448, 3477, 3482, 3487,
 3490, 3498, 3533, 3537, 3600,
 3677, 3682, 3727, 3728, 3758,
 378, 3811, 3842, 3843, 3845,
 3852, 3903, 3903, 3907, 393,
 3936, 397, 3982, 3985, 4014, 402,
 4057, 4119, 4122, 4155, 4155,
 4156, 4180, 4188, 4193, 4216,
 4222, 4226, 4235, 4241, 4243,
 4249, 427, 4271, 4273, 4276,
 4276, 4284, 4332, 4360, 4447,
 4466, 4540, 4541, 4562, 4563,
 4574, 4616, 480, 512, 562, 59,
 746, 749, 760, 771, 794, 831, 832,
 881, 919
olboḡ 2380
olboḡto 1757, 2324
olguy 1523
olloroot 709

- oložo** 1186
oložor 4638
oloğun 214
olomo 994
olomoottoon 691
oloñho 4641
olopput 1669
olor 4073, 4418
olorbut 4175
olorbuttar 4642
olordo 1462, 2156, 2156, 2385, 2388, 2930, 3522, 4042, 4155, 4159, 4161, 4193
olordoğoy 3942
olordoğuna 2464, 293, 4156
olordoğun 3513
olordon 465, 688
olordoro 3521
olordoğpuna 4232
olordular 260, 3905, 4638, 4638, 4638, 659
olordum 3524
olordumaari 3307
olordunar 319
oloro 1455, 1534, 2383, 2387, 2737, 2927, 3498, 3569, 3786, 4152, 4155, 4161, 4261, 4315, 4490, 4539, 944
olorobun 2517, 4074, 4087
olorobut 1810, 3455, 3499
olorollor 1875, 3442, 3714
olorolloro 3499
oloron 2156, 2739, 92
oloronnor 235
oloroor 3333, 4147
oloror 1193, 122, 149, 1494, 1537, 1557, 1815, 1819, 1854, 203, 226, 2388, 2555, 2741, 2858, 2858, 2906, 3522, 3913, 3937, 410, 4160, 4203, 673, 886
olororbut 4571
olorumañ 613
oloruñ 4595, 549, 889
oloruoğay 3549
oloruon 51
oloruoğ 4152, 4620
olotçu 692
olotto 554
oloğtono 236, 606
oloğtonon 293, 664
oloğtoo 354, 359
oloğtoobuttara 1803
oloğtootun 249
oloğtooh 126, 4610
oloğtuu 214
oloğtuullara 107
oloğhuttan 4555
olus 1842, 3330
oluurunan 3441
oluy 2041, 3907
oluyan 3441
omuk 2395, 3984
omuna 3842
omunnaah 4260
omuruorarga 1938
on 513
onno 1277, 131, 1371, 2130, 2155, 3494, 3495, 3889, 4337, 4442, 4456, 4615, 4619, 881
onnoğor 3486
onnooğor 3997, 4161
onnuk 1811, 2397, 3448, 3679
onoğohu 3842
onoğostooğ 435
onoluy 3499
onoluybut 1014
onon 1214, 1278, 1640, 2008, 2051, 2061, 2067, 2124, 2320, 2340, 2340, 2514, 2568, 2754, 279, 2831, 2841, 2883, 2885, 3130, 3197, 3348, 3437, 3605, 3860, 4458, 4581, 4635, 516, 669
onoolooğ 297
onto 3499
onton 1178, 1275, 1547, 1683, 1853, 1885, 1973, 1982, 2235, 2285, 2490, 2493, 2494, 2496, 2506, 2724, 2806, 2811, 3085, 3091, 3248, 3253, 3255, 3264, 3268, 3378, 3440, 3494, 3546, 3553, 3678, 3804, 3894, 4035, 4094, 4155, 4193, 4208, 4209, 4272, 4435, 4566, 4583, 4638,

555, 674, 821, 858, 882, 882, 883,
979

ontukağın 3333

onu 1061, 1163, 1218, 1276,
1276, 1363, 1545, 1549, 1570,
1613, 163, 1689, 1695, 1818,
1820, 1835, 1837, 1841, 1851,
1874, 1876, 1878, 1884, 1892,
198, 2027, 2030, 2340, 2355,
2366, 2385, 2477, 2549, 2594,
2643, 2698, 2759, 2768, 2777,
2875, 2912, 293, 320, 3359, 3370,
3441, 3453, 3490, 3491, 3495,
3496, 3641, 3655, 3683, 3683,
3887, 3897, 3908, 3956, 4068,
4072, 4081, 4117, 4137, 4157,
4173, 4189, 4214, 4238, 4244,
4250, 4274, 4294, 4348, 4377,
4380, 4455, 4514, 4516, 4528,
4535, 4557, 4606, 611, 638, 645,
907

onuoğa 1008, 1042, 1074, 1075,
1076, 1077, 108, 1087, 1120,
1129, 1187, 1234, 1253, 1268,
1278, 1278, 1289, 1291, 1314,
1331, 1333, 1344, 1410, 1463,
1470, 1513, 1536, 1537, 1556,
1577, 1577, 1580, 1581, 1597,
1622, 1646, 1668, 1721, 1790,
1837, 1854, 1894, 1946, 2033,
2077, 2086, 2108, 2110, 2120,
2158, 2218, 222, 2230, 2234,
2302, 2373, 2387, 2389, 2426,
2428, 2444, 2456, 2521, 253, 259,
2620, 2633, 2661, 2664, 2717,
2782, 2813, 2856, 2861, 2869,
2913, 2931, 2949, 2959, 3102,
3138, 3139, 3139, 3140, 3152,
3201, 322, 3311, 3341, 3372,
3381, 3404, 3490, 3492, 3493,
3496, 3499, 3499, 3522, 3558,
3566, 3570, 3588, 3591, 3618,
363, 3681, 3683, 374, 3798, 3839,
3890, 3898, 392, 3932, 3980,
3987, 400, 4010, 4043, 4061,
4074, 4104, 4144, 4159, 4161,
4162, 4193, 4224, 4227, 427, 427,

4271, 4272, 4316, 4349, 4460,
4517, 492, 530, 554, 554, 733,
811, 867, 910, 997

onuğa 1646

oñdoğoy 136

oñohullan 4282, 4598, 521

oñohullubut 1936, 2058

oñohullubutuñ 2693

oñohun 2887

oñorbukkun 3748, 3858

oñorbupput 197

oñorbut 1384, 2041, 2189, 2302,
233, 3961, 4183, 513, 515, 69

oñorbuta 1386, 2314, 2556, 3119,
451

oñorbuttar 2078, 3189, 4619

oñorbuttara 1613, 2561, 3654

oñorbutum 186, 190, 3884

oñordoğum 457

oñordoğun 1219

oñordoğuna 316

oñordubut 4624

oñordular 4484

oñoron 1203, 1717, 3332, 3658,
3674, 75

oñorooru 1275

oñorulaağ 4296

oñoruñ 336

oñoruoğum 2783

oñoruoğtara 1625

oñoruoğğa 146

oñoruu 2191

oñoruulaan 2254

oñoruulaağ 1135, 1215, 1312,
1385, 2287, 2317, 3730, 4298

oñoruulanna 136

oñoruuñ 1364, 1548

oñoruuta 4342

oñoruutunan 2285, 602, 604

oñoston 3947

oñostorum 2637

oñottoruoğ 4569

oñoyo 3430

oñoyon 3236, 3677, 4617, 881

oñuoğtuun 3391

ooğuy 3678, 4217, 4271, 775

oon 267

oonnoobot 810
oonnoon 4638
oonnoonor 658
oonnuu 2156, 2156, 2299, 2299
oonnuur 2129, 2156, 2341, 2346, 2497, 3909, 669, 676, 716
oonnuutun 658
oonnuutunan 4638
oppot 2074, 2158
opput 3903
orbolcuyan 437
ordon 2592
ordohoy 2254
ordugu 2031
orduk 1630, 2018, 2078, 2302, 2806, 2904, 3111, 3782, 4161, 4343, 4345, 4361
orduugar 2363
orduularin 359, 4540
orduuta 3223
orduutugar 1007
orguya 2155, 2859, 3677, 4271, 988, 991
orguybut 3275
orguyda 1074, 3671, 4616
orğostubatah 2353
oron 2023, 2384
oronnooh 4155, 4156
oronugar 4160, 881
oronun 881
oronunan 4156
oroño 2377, 2387, 2450, 4155
oroohon 297
roy 2988, 306, 784
roybun 3408
roydoo 1027, 630
roydooñ 1055
roygunan 1026, 629
roygutunan 1054
royugar 1155, 1277, 1904, 3985, 839
royunan 1278, 1408, 1579, 2497, 3204
royuttan 1074, 3243
orto 1056, 107, 108, 110, 1137, 1200, 1276, 132, 137, 147, 175, 1802, 1958, 2046, 214, 226, 2276, 232, 235, 2479, 2640, 2724, 2754, 2765, 2805, 2825, 293, 3076, 3126, 3300, 3314, 353, 3732, 3755, 3816, 3866, 406, 4208, 425, 4490, 4596, 518, 550, 555, 56, 605, 690, 758, 792, 795, 81, 851, 882, 99
ortotugar 1699, 3498, 3706, 829
ortotunan 1577
ortotuttan 1277, 1392, 4154
orulgan 1454
oruluos 1389, 1543, 2152, 2301, 2499, 2940, 3442, 3492, 4268, 957
ostolboğo 165
ostuolbağa 2564
ostuolbanı 1609
ostuolbatigar 1208
ostuolbatın 2753
ot 2974, 2975, 3842
otçoğo 1278, 1278, 2137, 2140, 2141, 2341, 2443, 2591, 2775, 315, 3368, 3617, 3638, 3955, 4193, 4258, 4346, 4570, 636, 765
otçonu 2454
otçuguy 2243, 2922, 3072, 3679
oto 2623, 49
otos 2737
otto 210, 250, 3611, 3756
ottoku 559
ottolorugar 3709, 4015, 489
otton 1854, 2074, 2353, 2901, 3402, 360, 572, 576
ottooh 1710, 2023, 2725
ottotugar 2302, 2536, 3499, 3601, 3951, 4194, 4272, 483, 49
ottotun 3843
ottotunağı 2302
ottotunan 2298, 3150, 3571
ottotuttan 2155
ottotutugar 4539
ottum 2299
ottuur 2011
otu 2011
otun 1955, 2068, 3220, 3250, 3393

- otut** 202, 2041, 2153, 2636, 2640, 3075, 3076, 3678, 3707, 407, 4153, 4638, 47, 52, 56, 746, 759
otuttan 2301
oh 1203, 3182, 4282
ohson 1162, 1170, 1579, 1945, 1947, 1951, 2158, 221, 2234, 2234, 2426, 2523, 3204, 3206, 3213, 3843, 4412, 4427, 4441
ohsor 4459, 4465
ohsoro 1968
ohsoruñ 4240
ohsubukkun 3605
ohsubutun 3490
ohsuha 1303
ohsuhaari 3982, 3996
ohsuhan 1173, 1259, 1954, 1966, 306, 3344, 3458, 3484, 4006, 4214, 4225, 4234, 4450
ohsuharga 3946
ohsuhunnaran 784
ohsuhuom 3288, 3612
ohsuhuohputun 3354
ohsuhuu 3653, 4589
ohsuhuuga 2795
ohsuhuuñ 3526
ohsuhuuta 2855
ohsunan 2792
ohsuñ 1071, 1233, 1278
ohsuoñ 4156
ohsusput 2492
ohsusputun 2486
ohsustular 1260, 3269
ohñton 80
ohñtooñor 1255, 1370
ohñtooñton 1635, 191, 2684, 543
ohñtorbukkut 3984
ohñtorduñ 4047
ohñtoror 4193
ohñtororun 4047
ohñtubataññina 4193
ohñtubatin 191, 194
ohñtuma 1635, 2684
ohñtumañ 543
oy 2887, 336, 457
oydo 1075, 2597, 664
oyduohput 331
oyoñño 4110, 4186, 4615, 4615, 4616
oyoññoohum 3496
oyoññoohun 1993, 3907
oyoññoohoon 3844
oyoññoohooluu 3981
oyoñños 2574, 3122, 4303
oyoññoostooñton 194
oyoññoohum 4112
oyoññoohun 4540, 4582
oyoññoohuñ 4506, 4601
oyon 1854, 2445, 2522, 2913, 2960, 3442, 3492, 3494, 3817, 3930, 4154, 4161
oyoh 1819, 1873, 4111, 4117, 4123, 4237
oyohñtuu 4638
oyohñhun 4146, 4546
oyun 3423
oyuta 2227
oyuu 1269
oyuulaah 1734
oyuun 3391
oyuur 1432, 1821, 1822, 2200, 2570, 2699, 2700, 313, 3708, 484, 486, 646, 647
öññürgenneeñ 777
öhö 3073
öhöññöydööhñpün 1655
öhöññö 2989, 3911
öhön 4243
öhörön 1861
öhös 290
öhöstöññuñ 1332
öhöh 1067, 1074, 1433, 1569, 2859, 313, 3671
öhöhññtööh 714
öhü 4067
öhük 2123, 2395
öhüññonneen 4068
öhüññonneehñhin 2843
öhürñgemmitim 3510
öksökü 1450, 1529
ölböt 3478, 3648
ölbötörñbün 3552
ölbötöññpüne 4253
ölbötöy 3114

- ölbüt** 3425
ölbüttergin 2846
ölbütü 4059, 4364, 539
ölbütüm 3439
ölbütün 3672
öllögüm 2260
öllörbün 2177, 2981, 4230, 4251
öllöhpüne 3553, 4254, 4276
öllöhtörö 2509
öllüm 3600, 3609
öllün 2299
ölö 2340
ölöllörö 3597
ölön 3670, 4002, 4243, 4362
ölör 1422, 1430, 1627, 2001, 2156, 2252, 2340, 2791, 2811, 2843, 3481, 3615, 4358
ölörbötüm 3536
ölörbüt 2075
ölörbüte 3439
ölörbütüñ 4076
ölördögö 3616
ölördöhpüne 3396, 3439, 3991
ölördöhpütüne 3361
ölördüler 4479
ölördüm 1655
ölördüñ 3596
ölörgö 2257
ölörgün 3982
ölörö 2340, 634
ölörön 1861, 2017, 3403, 3535, 4083
ölöröörü 3981
ölörör 3978
ölörörün 3596
ölöröümüne 3494
ölörsö 1860
ölörüme 3614
ölörüöge 3490
ölörüöm 3401, 3626
ölüme 4364
ölümüne 2591
ölüöh 2283, 2299, 2902
ölüü 1030, 1184, 1239, 1486, 1562, 1567, 2076, 2155, 2163, 2170, 2220, 2228, 2234, 2234, 2250, 2256, 2261, 2267, 2282, 2293, 2298, 2298, 2299, 2311, 2341, 3639, 3682, 3683, 3686, 4218, 4271, 4272, 4273, 430, 4429, 4438, 4564, 4589, 897
ölüüber 3599
ölüünü 1275, 4067
öñös 1278, 1455, 1718, 2301, 3440, 3677, 3677, 3683, 3797, 4155, 4156, 4272, 914
öñöyö 3683
öñöyön 2155, 2156, 4276, 55
öñürgenneeh 1391, 2465, 2859, 3261
öñürüyen 2911
ör 1917, 2401, 3491, 4160, 4193
örbögör 685
örgönün 1535
örgöstöögünen 2738
örkön 633
örköt 3718, 633
örö 1074, 1088, 1156, 1161, 1177, 1235, 1252, 1256, 1278, 1292, 1387, 1413, 1457, 1576, 1576, 1906, 2154, 2157, 2229, 2231, 2233, 2265, 2294, 2298, 2298, 2301, 2857, 2859, 2938, 2967, 3103, 3139, 3275, 3276, 3439, 3493, 3677, 391, 3973, 4272, 4471, 4617, 574, 844, 846, 883, 969, 987, 988, 991
örögöy 1657, 2199, 3763
örögöydööh 1378, 1660, 1883, 85
örögöyö 1374
örögöyüm 1047
örögöyüñ 1380, 2705
örögötüger 4273
öröhüy 2846
öröhüydegiñ 2851
öröhüye 3490, 4285
öröhüyüñ 1275
öröhüyüön 104
öröhüyüöy 2262, 2422
örü 2618, 2714, 2854, 2859, 2917, 3004, 3104, 3149, 3266, 3277, 3671, 3681, 4037, 4194, 4222, 4271, 4272, 4276, 4318, 4319,

4381, 4430, 4446, 4467, 4486,
 4616, 4616, 4620
örühüy 2698
örühüye 4059
örühüyerge 3983
örühüyüñ 539
örüküs 4272
örüküten 1161, 838
örüküye 6
örüü 3727, 793
ös 2123, 2872, 3437
öspüt 3680
östöögü 3635
östööh 1094, 2096, 2473, 3138
ötöğötün 569
ötörüte 3346
öttüger 1003
öttüber 2062, 2063, 2200, 2569,
 2574, 3121, 3122, 3123, 4299,
 4303
öttübütten 2202, 2358, 2571,
 4300
öttüge 4605
öttüger 120, 122, 1494, 1578,
 1605, 1684, 1852, 2040, 2272,
 2302, 2302, 2369, 2555, 2734,
 2899, 2905, 368, 370, 3796, 4040,
 410, 4540, 4567, 4615, 4638, 556,
 557, 738, 885, 886
öttügüm 4336
öttügün 472, 474
öttügünen 2147, 2148, 3522
öttügüñ 3982
öttük 4162
öttükteñ 685
öttün 1510, 1706, 28, 2913, 32,
 3441, 4273, 836, 910
öttüne 220
öttünen 1578, 2233, 2334, 2336,
 2711, 2784, 2805, 2856, 2956,
 3578, 3585, 3661, 3790, 563, 595
öttütten 1668, 1799, 3441, 4474
ötüöhteen 53
öy 4618
öybün 3408
öybütten 2430
öydönön 3271

öydüö 2027, 2366, 2594, 3137,
 3494, 3887, 3897, 3956, 4081,
 4133, 4238, 4348, 4380, 4557, 638
öydüön 1025, 1091, 1198, 1283,
 1296, 1354, 1420, 1541, 1603,
 1672, 1720, 1774, 1793, 1867,
 2000, 2093, 2117, 2308, 2339,
 2344, 2461, 2545, 2744, 2805,
 2865, 2876, 2949, 3018, 3117,
 3207, 3349, 3634, 3849, 3877,
 4097, 4157, 4200, 4280, 4312,
 4324, 4500, 4544, 4587, 4623,
 508, 616, 889, 925
öyö 2122
öyüön 2385
öyüöh 1436, 1438
saabilan 1520, 3964, 4390
saacağay 1658, 2706
saacağayınan 246
saadağın 2527
saaha 3985
saahım 1785, 3412, 3840, 4049,
 870
saalaah 433
saalahtan 1636, 192, 544
saalahtan 2685
saalı 2327, 2328
saalın 4615
saappıt 819
saar 1381, 2298, 564
saaratıma 1784, 4191
saarın 1795, 1869, 2075, 2168,
 2756, 3793, 4134
saaspar 3506
saastaahpın 1654
saastaahhın 2844
saata 3681
saatardıam 3925
saatiağa 3543
saatın 2527
saatta 3986
saah 1045, 3387, 3421
saba 3138, 3487
sabatça 3506, 3621, 4276
sabıdal 737
sabıday 409
sabilinnın 3397

- sabır** 60
sabırğağittan 668
sabıta 1074
sabıtal 3234
sabıya 1796, 1870, 2169, 2757, 3794, 3805, 4135
sadağa 1000, 1076, 3062
sagınñağın 4161
sağa 1045, 1047, 1277, 1277, 1287, 1379, 1381, 1411, 1445, 1456, 1523, 1524, 1525, 1527, 1543, 1569, 1573, 1577, 1620, 1656, 1658, 1712, 1714, 1716, 1854, 1896, 1897, 2074, 2157, 2158, 2196, 2198, 2200, 2202, 2222, 2226, 2230, 2234, 2298, 2361, 2362, 2363, 238, 2382, 240, 2570, 2572, 2601, 2614, 2616, 2675, 2677, 2704, 2706, 2713, 2995, 3141, 3147, 3210, 3244, 3274, 3387, 3421, 3469, 3498, 358, 3677, 3682, 3683, 379, 382, 3844, 3844, 3905, 4155, 4255, 4301, 442, 444, 4440, 4540, 4617, 554, 564, 567, 568, 569, 578, 586, 612, 613, 8, 859, 863, 9, 950, 952
sağalaah 1696, 822
sağana 1356, 2475
sağanaağı 3437, 4028
sağanağı 4159
sağatıttan 3272, 4197
sağahtaagınan 468
sağın 3478
sahan 3496, 3497
sahıl 1711, 1729, 4158, 468
sañılıya 612
sakkıraata 1996, 2998, 3006, 4392
sakkıraatılar 2224
sakkırılı 4483
salaa 1448, 3061, 4273, 999
salaalaah 1700, 1982, 2787, 946
salalınna 1659
salalının 1382, 2707
salallar 3775
salasta 4274
salaya 1853, 2152, 2299, 2300, 3788, 3841, 4262, 945
salbırğas 246
salgılaan 2134
salgın 2560, 3778
salğıñña 2136
salğalaata 1913
salılı 2859, 3070, 3070
salının 4156
salıñın 1397
salıtan 2560
sallan 2994
sallar 1785, 3412, 3840, 4049, 870
sallaydın 1248, 1366
samanan 2284, 4515
samanı 2340
samanna 3439
samannık 2301, 3507, 397, 871
samantan 2128, 2400, 926
samıır 2511, 747
samıtıgar 1077, 1085, 1669, 3841
samıtın 2411
samnıbatın 192
samnıma 1636, 2685
samnımañ 544
sanaa 2151, 2156, 2157, 2158, 2340, 2806, 2970, 3282, 3399, 3435, 3439, 3683, 3839, 3863, 3985, 4159, 4538
sanaabar 279, 3879, 4531
sanaabat 3509
sanaabit 1809
sanaabitça 2435
sanaabitım 4349
sanaabıtıñ 2356
sanaağın 3853
sanaağıtın 1939
sanaalaah 2806, 4381
sanaalanan 312
sanaalara 1190, 1273
sanaam 1485, 765
sanaamañ 612
sanaamina 3111
sanaammın 3608
sanaan 1837, 1837, 2249, 2263, 2806, 3981, 526

- sardaňatin** 3904
sargı 1659, 3775
sargıñ 1382, 2707
sarıı 2154, 2524, 3961
sarılaabitinan 3567
sarılu 2858, 393
sarınaaħ 2834, 3171, 684, 718
sarsıññıta 674
sata 3245
sataabitim 1201
sataan 2396
sataatıbit 1362
satalaaħ 3251
satammat 1837, 3354
satariar 1088
satıı 1355, 147, 226, 275, 964
saħ 1185, 4417
saħa 1604, 1794, 1795, 1868, 1869, 2042, 2075, 2168, 2270, 2756, 3793, 4134, 4597, 4641, 609, 649, 728
saħalıı 1012, 1744, 3499
saħpaħtaaħ 3234
saħta 571
saya 2136
sayağas 3982, 4604
saydam 4155, 4619
sayılıktaaħ 124, 4549
sayıññı 4513
sebe 3653, 427, 449
seberete 3970
sebin 351, 427
sebirdeħ 2361
sebirgel 4568
seen 3138, 3548
seleen 4588
seleenneeħ 4346
seletten 3703
semeleeħ 4347
semeni 316
sendeki 2155, 2225
senien 3606
sep 4568
seppereek 2200, 2570
serben 1032, 2912, 3133, 3306
serbenen 1113, 1892, 4418
serbeyde 2214, 2533
seren 1032, 1851, 2912, 3133, 3306, 4294
serenen 1113, 1892, 3333, 4418
sereniñ 3496
sereppeteğe 3134
sereyde 3980
sereydeħpine 4365
sereyerim 2639
serge 2369
sergeğe 381, 3905
sergeğer 2360
sergeler 4619
sergeleriger 583
sergeni 212
sergetiger 2600
seriite 2384
seriitin 881
set 4588
setetiger 1837
setinñi 1854, 1874, 4630
sette 1277, 17, 1983, 2155, 2225, 2485, 2638, 2668, 2728, 2787, 3495, 3540, 3678, 405, 4273, 4273, 4374, 4457, 54, 768, 87, 927, 947
setteeħ 4346
settete 731
settienerinen 4458
settis 1854, 1874, 4630
seymeħtenne 1992
sialaaħ 1637, 2680
sialıyanı 4017
sıarğa 1075
sıba 4470
sıgınaħtaaħ 2155
sıgıñnaħ 2142
sıgıñnaħtastılar 4014
sıhaħtıyıñ 2073
sıhıı 1712, 1723, 240, 2677, 3952, 4155, 554, 578
sıhıga 580
sıhılaaħ 1678, 65
sııdam 3868
sııha 1547, 1552, 1570, 4196, 4462
sııñınaan 3699, 3699
sııñıñıur 3683

siiñtaata 3934
sıstardağay 813
sıstardiñ 3853
sııya 3906, 4162
sııyilla 844, 846
sık 2388
sıkıtaata 2388
sıla 3885
sılayan 3494
sılaybitiñ 3832
sılcabın 1303
sılcammın 4332
sılcan 144, 296, 3324, 4276, 4453, 789
sılcar 117, 1276, 1599, 1860, 1997, 217, 3154, 3500, 3904, 3983, 4541, 635
sılcarga 2054
sılcarım 2751
sılcıağın 3135
sılcıağpıtıgar 526
sılcıbit 140
sılcıñ 1594
sılğı 1008, 1075, 1075, 1087, 1664, 1668, 1994, 21, 2301, 2370, 2379, 2612, 2860, 2861, 2861, 2867, 2891, 2913, 2931, 2938, 2944, 2952, 2965, 3779, 384, 3907, 4154, 417, 4264, 4271, 569, 580, 800
sılğılaan 349
sılğılaañnın 2773
sılğını 2958, 380, 398, 554
sılı 659
sılınan 4253
sıllahı 4259
sıllaspıtınan 4540
sıllastılar 1669, 2813, 4091, 4538, 4582
sımlağa 1278, 1580, 1581
sımara 2936, 3139, 3364, 3382, 3683
sımıt 1309, 2807, 3113
sımıtın 1543, 1738, 1762, 3492
sımıttaağar 547, 625
sımıyanan 1298, 2340, 2643, 3727, 4353

sındııs 1615, 4613, 651
sıñalañ 2450
sıñammitiñ 2442
sıñan 3260, 3495, 3625, 3673, 4445, 687
sıñanan 3355, 3835
sıñar 960
sıp 2739
sıppağ 2247
sır 1087
sırduır 3679
sırğan 666
sırğanım 2176, 2982, 4231, 4252
sırıı 1780, 3832, 4192
sırııbar 1781
sırıılaağın 2641
sırıılaağ 1615, 2481, 3868, 4367
sırıım 3882, 4367
sırıını 140, 2049, 296, 4554
sırııñ 3525
sırııta 1615
sırııtın 2637
sırılaan 2301, 961
sırıstılar 3252, 3704
sırıtta 1583, 2158, 2458, 3557, 3592, 3846, 4024, 4124, 4276, 4584, 598, 819
sırıttañıy 1324
sırıttarbin 2176, 2982, 4231, 4252
sırıttağhına 3402, 4554
sırıttilar 4021
sırıttın 2049
sırsar 3882
sıspaybit 1723
sıspıt 2340
sıspıta 278
sıssan 1234
sısta 3466
sıstılar 4476
sıstiñ 2340
sıt 1074
sıta 2451
sıtaan 1581, 3612, 3681
sıtabit 3452
sıtallar 152
sıtammat 2447, 4159, 4571
sıtan 2442, 3835

- sitar** 159, 162, 2157, 2158, 2222, 3676, 3683, 4044, 4157, 4158, 4159, 4159, 4185, 4223, 4273, 4362, 4370, 444, 881, 952
sitiam 3496
sitiañ 2024
sitarabin 3090
sitaran 464
sitaḥpin 2447
situ 1615, 2301, 2732, 4613
situtik 2739, 3843
sitiyan 3452
sitybatay 1309, 2807, 3113
sitybit 1980
sittaah 3238, 3677, 4271, 986
sittağa 4243
sittağına 3396, 3534, 4159
sittahhına 3401, 3428
sittiktanan 666
sıyilla 2624, 3842
si 3984
sibiligin 1304, 152, 2156, 2156, 2299, 3094, 3345, 3439, 3477, 3494, 364, 4075, 427, 4562
sibir 60
siebet 2838, 3651
siegi 1666
sieğineeğer 2122
sielen 17
sielin 1664
sielinen 1668, 2301, 954
sielleen 2031
sielleh 1732, 1758, 1761, 2668
sielleren 2341, 3841
siellim 896
sien 145
sieppit 2081, 2082, 3803, 3807, 3809, 4540, 4540, 478, 479
sier 1495, 150, 1664, 227, 256, 326
siere 1147, 1898, 2999
sieri 1488, 2035
sieten 1852, 2300, 3490, 476, 669
sietime 1825
siettihen 375, 4638
sieḥ 1111
sieḥteeđer 3112
sihim 1287
sihin 430
sihiñ 2038
siige 3497
siigin 4481
siik 3239, 4617, 865
siikkey 140, 2049, 296, 4554
siikke 896
siine 1343, 2102, 2529, 2913, 2925, 3007, 3969
siinneeh 3981
sillele 1667
silenen 2679
sileye 1665
silgeleeh 3167
silihiñ 1365
silimneeḥ 430
silis 2627
sillie 4616
sillien 1477, 1771, 2541, 502
silliete 3933
simeliten 2152
simen 3490
simieğiñ 461
simieteğim 456
simmeteğe 4357
simne 2771, 3263
sin 2005, 2299, 3482, 3644, 3872, 4197
sinitten 3009
sinñeen 1810
sinñeete 1472
sinñiges 3680
sinñii 3682, 3682
sir 19, 2352, 2915, 3497, 36, 36, 3843, 4153, 4333, 4358, 4481, 456, 46, 461, 76
sirber 2004, 4610
sirbit 102
sirciginii 1899, 3000
sirdeğe 814, 815
sirdenne 2035
sire 1, 103, 2156, 2235, 2354, 4275
sirey 3543
sireybin 763
sireydeeh 3904, 4340, 916

- sireydenne** 1488
sireydere 1347
sireye 2301, 959
sireygin 1879, 3046, 3924, 3925
sireyiger 4496
sireyin 1116, 1174, 1575, 1670, 2216, 3495, 4496
sireyitten 1147, 1898, 2999
sirge 1365, 1836, 2156, 2426, 2806, 2972, 3843, 4249, 51, 524, 68
sirgenen 2301
sirger 4131
sirgitten 4547
siri 2155, 2548
siriediybit 19, 37, 46
sirieḥ 2143, 2357
siriger 2155, 2340, 3437, 991
sirileen 3778
sirilii 1148
sirin 4069, 4616, 989
sirinen 1054, 1277, 1277, 1391, 1406, 1579, 2290, 2291, 2292, 2298, 2609, 2786, 2787, 3261, 3441, 3441, 777
siriñ 1887
siritten 2857, 2857, 774, 778, 974
sirten 2859, 2860, 34, 4467, 4619, 4619, 962, 964
sit 2845
site 3167, 4060
siten 2486, 2492
siterdim 373
siteren 4207, 4208, 4209
sitii 1277, 1287, 3844
sitim 4272
sitime 1277
sitimin 3678
sitiñ 540
sitteḡe 4588
soduomnaaḥ 185, 2057, 519, 835
soduomnaharga 521
soḡotoḡun 2984, 3486, 3757, 3907, 802
soḡotooḥ 2056
soḡotoḥ 1123, 184, 2409, 3488, 520, 781, 97
soḡotoḥto 1596, 254, 323
soḡuruu 1123, 143, 1490, 1530, 1670, 20, 348, 365, 3787, 3841, 4153, 4615, 640, 741, 883, 900, 97
soḡuruuñu 4567
soḡus 1038, 1917, 2300, 2341, 2708, 2709, 2894, 3289, 3792, 3841, 3841, 4161, 4249, 4539, 706, 707, 708, 712, 713
soḡustuk 2930, 3843, 3937
sohumar 3599
sohutaññin 3594
sohuyan 3567
sohuybakka 4089
sohuybut 1015, 4161
sohuyda 1088
sol 3437, 4160
solbonuybut 3284
solloñnooḡun 98
solloñnooḥ 184, 519, 835
solloñnooḥtoro 640
somoḡo 987
sonno 4349
sonnooḡu 297, 298
sonoḡoho 393
sonoḡohum 1078, 1648, 3766
sonoḡohun 343
sonoḡohuyuom 1084
sonoḡos 1977
sonon 4193
sonu 3961
sonun 2122, 2523, 4161
soñoho 3455
soñoomo 3551
soñoto 634
soñuu 1480, 1582, 4044
sor 2246, 2279
sordoñ 1581, 2234, 2298, 3582
sorgu 1661, 3764
sorgulaaḥ 1078, 1648, 2205, 2709, 343, 3766
sorgunu 2659
sorsuyara 2246
sorudaḥḥa 117, 1276
soruk 983
sorukka 217
sorunan 3946

- soruuru** 4193
soruyan 2300, 2340, 98
soruybutuñuy 2352
soruyuom 4193
sotçoğö 3984
sotçoğotoğun 2968, 2973
sotçoğotoğ 2417
sotçoğotoğto 1075, 1388, 2908, 2941, 2944, 3059, 3545, 3900, 4000, 4094, 4313, 4371, 4431, 4582, 4612, 4617, 648, 940
sotobunan 2279
sotolooh 693
sotoru 3792, 4539
sototun 2385
sotton 2740
söbö 3664
söbüleete 3437
söbülestiler 4582
söbülön 1886
söbülüöteğhine 4546
söbülüötüm 4130
söbülüü 3378
söbülüügün 4512
söbülüür 3367, 4514
söbün 1231, 3989
sögölönnööh 3123
söhünü 537
söhürgeydii 3711
sölögöyünen 1769
sölögöyütten 3491
söp 1041, 146, 2341, 2341, 2646, 2782, 3317, 3439, 3476, 4197, 4276, 4531, 51
söptööh 1103, 3331, 3347, 3495, 393, 4624
sörüöhünneri 1931, 789
sörüön 4272
sörüöste 2107, 393, 4372
sörüöstüges 1360, 713
sörüü 4220, 4373, 4436
sötüöleebet 2171
sötüöleen 2131, 2341, 2347
sötüölüü 2129, 2156, 2311, 2341, 2346
sötüölüür 2341
sötüölüüre 2076
söhtö 4161
söhtüm 3336
suban 1754, 2321, 2373, 334
subata 3916
subay 1213, 169, 2567
subu 2388, 4547
subullağas 700, 703
subulunna 1981, 969
suburus 1474, 2088, 2388, 2519, 2814, 330, 393
suburutçu 702
subutçu 1995
subuya 1076, 1158, 2796, 3202, 3561, 3570, 3627, 3659, 3972, 438, 4411, 4425
suhäl 3869
suhuktutuom 1880, 3045
suhuoğtaah 1060, 161, 356, 455, 619
sulanan 3125
sulbu 1076, 1159, 1168, 1943, 1950, 2041, 2813, 3203, 3212, 3441, 3494, 3628, 3841, 3907
sulus 651
suñğalaah 4347
suo 2025, 3984
suodal 1409, 782
suodallaah 3081
suodallaahtık 4266
suodu 740
suoduyan 3012, 3279
suoğa 1305, 1306, 1339, 1340, 181, 183, 2018, 2023, 2024, 2300, 2809, 2810, 2884, 3083, 3115, 3401, 3459, 4048, 4084, 4247, 4248, 4342, 4521, 4538
suol 1767, 1782, 2439, 2483, 2484, 2485, 2726, 2727, 2728, 3030, 3495, 3495, 3495, 3538, 3539, 3540, 797, 797
suola 4106
suolbar 1783, 3074
suolbun 4078, 4079
suolgun 1130, 1131
suolgut 1249, 1250
suollaammın 1131
suollaan 3036

- suollara** 2504
suolun 2666, 3256, 3517, 3518, 4615, 834, 908, 909
suolunan 1670
suoluñ 4193
suon 1076, 1432, 1465, 1503, 1821, 2118, 2327, 2331, 2647, 2699, 283, 3031, 3467, 3692, 3693, 3850, 4523, 646, 761
suor 1002, 1854, 4617
suorba 1005, 1174, 1327, 31
suorduu 1854, 2955
suorğan 881
suorumñu 271, 3896
suorumñulanan 971
suorun 1277, 2155, 2947, 3142, 3322, 3420, 3439, 411, 4615, 744
suoruna 3223
suos 1409
suostaaḡ 2914, 3081
suostaaḡtik 4266
suostuganigar 2024
suoh 1083, 1277, 1277, 1441, 1501, 1623, 1633, 1634, 1652, 2006, 2452, 2632, 2682, 2683, 2750, 2803, 2841, 2842, 2882, 3288, 3352, 3353, 3499, 3521, 3638, 3679, 3770, 3842, 3881, 3901, 3903, 4069, 4156, 4193, 4237, 4259, 4275, 4308, 4363, 4452, 4478, 4513, 4561, 4581, 4582, 4609, 49, 541, 542, 554, 591, 881, 890, 891, 994
suohdiete 2032
suohpun 1856, 1857, 3814, 3815
suptu 2388, 3095
suptuydun 1247, 1367
sur 1645, 255, 2857, 324, 366, 3900, 4582, 4614, 652, 701, 940
suraḡpar 1864, 3159, 4168
suraḡpin 751
suraḡpitin 3305
suraḡtaaaḡ 3031, 905
suraḡtaaaḡtara 748
suraḡtara 1205
suraḡḡar 3826, 4179
surca 3442
surcubun 4236
surcugun 2773
surustaaḡim 4204
surustaaḡ 4114
suruybuta 1213
suruybuttara 2567
suruybutum 169
suuna 2151
suunan 2354
suuyulluo 2139
sübebin 3496
sübelehe 3343, 3343
sübeleheller 61
sübelehieh 3360
sübetitten 4602
südü 2548, 2915, 2972, 3479, 3508
südürünneeh 2972
südürünneeh 2548, 2577, 2720, 2915, 3248, 3507
süge 72
sügeherdeeh 4302
sügen 1568
sügün 3307, 3478, 3521
sügürüye 1827, 2125, 3444, 3737, 3821
sügürüyen 2009
sühüöḡer 2631
sühüöḡteeh 1827, 2009, 2125, 3444, 3737, 3821
sülügeskin 3692
sülügesteeḡ 443
sünde 2857
sünnügün 1932
sünnülerin 790
süñ 71
süñken 73
süödelciye 1829, 2127, 3824
süödelciyen 3447, 3740
sühü 101, 1801, 2755, 2806, 2806, 4524, 4597, 538
sühübüt 133
sühülerin 4062
sühülüü 3904
sühülüür 2013
sühünü 1854, 2013, 209, 4594, 608

süöhüñ 2022, 3742
süöhüte 4634
süöhütün 111, 114, 2156, 3904, 4071, 661, 82
süöl 1102
süöm 613
süppütün 2386
sür 1066, 1209, 166, 2558
sürdeeh 1088, 1328, 1511, 1579, 1953, 2341, 3138, 3215, 3479, 3498, 3587, 3680, 3843, 398, 3985, 403, 4094, 4118, 4153, 4159, 4195, 4195, 4197, 4249, 4616, 4618, 836, 842, 871, 911
sürdük 3437, 3986
süreğim 1622, 264, 3981, 3981
süreğin 1154, 3577
sürten 403
sürüktey 2103, 4159
sütereeri 1491
süttükebin 3107
süüdüten 1066, 1209, 166, 2558
süülleeḥ 971
süülün 3437, 4028, 4159
süüne 1276, 1328, 3215, 3303, 3440, 3587, 3986, 4616, 836, 842, 871
süürbe 2638, 405, 4638, 54, 658, 768, 87, 927
süürden 3903
süüre 675
süüren 3439, 3439, 3494, 3675, 3677, 3681, 4194, 458
süürer 432, 434
süürerin 4613
süürügü 396
süürükteeḥ 1680, 1682
süürüleeḥ 1616
süürüüte 1616
süürütün 1644, 254, 651
süüspütten 1436
süüsteeh 706
süütte 3578
süütükteeḡer 1189, 1471, 1808, 2237
taahı 2157, 2158, 2158, 2936, 4335, 4339, 953

taalalaabit 1223, 1225
taalan 260, 4161, 4193, 4537
taarı 1598, 2157, 2158, 2208, 2235, 2457, 3153, 3500, 3557, 3759, 4124, 4276, 4541, 4584
taarıybataḥpına 3894
taarıyda 2394
taas 1026, 1029, 1039, 1074, 1174, 1178, 1208, 1609, 165, 1897, 2232, 2298, 2564, 2613, 2907, 2951, 3055, 31, 3138, 3242, 3259, 3408, 3440, 3585, 3683, 3700, 4156, 445, 4464, 4615, 4619, 629, 8, 855, 9, 951
taaska 3139, 3364, 3382, 3683
taastaaḥ 7
taastar 2223, 2227, 3225
taastara 3251
taastarı 2155, 3263
taastarıttan 2221
taba 1027, 1041, 1055, 183, 195, 2413, 2687, 2900, 2952, 3409, 4169, 4460, 4461, 546, 630
tabanan 665
taḡıs 362
taḡısta 1156, 1896, 1897, 1906, 2231, 2996, 3004, 3439, 3675, 4194, 4432, 838, 841, 879
taḡıstılar 1234, 1256, 3586
tahaaran 1227, 1852, 2822, 782
tahaarannar 98
tahaarbitım 1568
tahaardaḡıñ 2848
tahaardargın 4236
tahaardıḡıt 4528
tahaardılar 1177, 476
tahaardıñ 3724
tahaarıaḡay 3454
tahaarıaḥ 4527
tahaattarar 1246
tahaḡahın 3280
tahılıkpın 1559, 1584
tahınan 3208
tahıttan 2387, 3442, 3680, 3914, 3919, 4159
tahıya 3405, 3405, 4042
tahıyan 4454

- tahiybitiñ** 4076
tahyda 1088, 1987
tal 4008
talaan 1059, 1128, 2476, 3439, 4071, 933
talaannanar 3496
talağınan 2301, 959
talahalaatın 246
talan 3332, 4155, 4359, 470
talarhay 3440
talıılaah 3077
tallan 1004, 1026, 1029, 1074, 1075, 1451, 2234, 2907, 2945, 3055, 3139, 3246, 3408, 3439, 4273, 629
tamannammit 1668, 3781
tammalıı 1901
tanıtın 386
tanıtıttan 667
tañ 2427, 757
tañaha 2301, 3466, 449
tañahı 3604
tañahım 1776
tañahın 350, 3574
tañahıttan 3144
tañas 2793
tañaspin 815
tañastaah 448, 918
tañastarı 554
tañınnarbat 2590
tañınnardılar 470
tañınnariğıñ 462
tañınnariñ 337
tañnan 2080
tañnar 350, 449
tañnarı 1359, 1521, 1577, 1580, 1901, 1981, 1996, 2154, 2155, 2224, 2538, 2857, 2998, 3006, 3011, 3012, 3139, 3278, 3439, 3460, 3677, 3842, 3965, 3975, 4155, 4223, 4390, 4392, 4400, 4437, 4616, 4632, 699, 707, 978
tañnıbit 2301
tañnıbitınan 3957
tap 1077, 3440
tappat 3680
tappatah 3280
tappit 1995
taptayıam 2156, 2299
tar 3934
taraa 3752
taraah 1004, 1075, 1451, 1814, 1853, 1963, 2155, 2221, 2234, 2907, 2945, 3055, 31, 3139, 3246, 3439
taran 1578
tarbaçıha 4319, 4319
tarbağım 3496
tarbağınan 1854, 1974, 4197
tarbahtaahha 1841, 623
tarbahtarınan 1611
tarda 2038
tardaarı 1288
tardan 1076, 1159, 1168, 1453, 1533, 1719, 1931, 1943, 1950, 2041, 2474, 2528, 2604, 2813, 2988, 3203, 3212, 3494, 3628, 3682, 3841, 3907, 3910, 4038, 4089, 4220, 4223, 4272, 4272, 4373, 4398, 789, 881
tardar 3910, 715
tardıalıı 3681
tardılıga 1277
tardın 2888
tardıstan 2901
tarıı 1073
tas 3441
tat 3049, 4173
tataar 182, 195, 2687, 546, 622
tatay 1536, 1558, 2635, 2718, 2806, 3156, 3680, 3843, 3865, 4159, 63, 869
tatta 1183, 1191, 1771, 1911, 2393, 3682, 3907
tattağına 3682
tattara 1854
tattaran 1142, 1144, 2991, 2993, 3138, 495, 497
tattarda 3662
tattılar 3232
tañ 1911, 337, 462
tañsa 2597, 3049
tañsaarı 4222
tañsamın 2294

- taḥsan** 1218, 1221, 2296, 2298, 2430, 3484, 3705, 377, 3904, 3966, 4092, 4210, 4332, 4433, 4490, 4539, 878, 882, 883
taḥsaññin 2133
taḥsar 3496, 3817, 4603
taḥsara 2251
taḥsıar 3219
taḥsıbit 1277, 1393, 3273, 4154
taḥsıbita 3494, 3530
taḥsıbitım 1106
taḥsıbitın 4197
taḥsııtıgar 1200, 2154
tayağı 667
tayakam 1043
tayamıtınan 3568
tayaḥtanan 2538, 3011, 3965
tayaḥtanna 3975
teben 2615, 2937, 953
teber 157, 1751, 3026, 345, 380, 585
tebere 1969
tebinen 2234, 2894, 4400
tebinneren 830
tebis 1075, 1261
tebistereeri 1272
tebistiler 1179, 1263, 1957, 1962, 3221, 3230, 3247
tegel 1104, 2819, 3162
tegil 1276
tehiin 2374
tehiinin 2928, 3662
tehiinne 1755, 2322
telehiyen 3163, 975
teleketçiten 2040, 4039
teleketçiyen 949
telene 2361
telgii 1518, 4393
telleḥ 1517, 4393, 881
telleḥtene 237
temteristeḥterine 1276
temteriyen 2301, 3163
tenippet 3844
teniyer 3681
teñ 1261
teñim 3162
teñneeğim 1837
teñneeğın 2819
teñneeḥ 1105, 3270
teñneeḥter 1276
teññe 1040, 1075
teppitin 3490
tepsceri 1964
tepselleriger 1181
tepsen 1175, 1240, 1267, 1276, 300, 4070
tepsiem 2156
tepterde 965, 967
tepteḥpine 3433
terbelciyen 440
teriirin 372
terillen 523
teriybitter 4525
teriyde 4067
teriye 211
teriyen 332, 361
tesihen 307
tesihinneren 785
teskileen 3496
teyen 1139
tia 1088, 379
tiaha 1388, 1511, 1555, 1907, 1914, 2152, 2301, 2732, 2918, 2939, 3281, 3437, 3498, 3843, 386, 4094, 4159, 4159, 4267, 4428, 4618, 956
tiahaata 2732, 911
tiahın 1389, 1915, 2152, 2301, 2919, 2940, 3216, 3437, 4268, 957
tial 837, 842
tialaaḥ 27
tialga 2135
tialı 871
tialtan 877
tias 1953, 3215, 3217, 3498, 4094, 4195, 4618, 911
tiattan 436, 663
tıııran 2301
tıııran 2861
tııırbıt 1017
tııı 1760, 1852, 2854, 335, 459, 959
tıı 3274
tııllan 1897, 2917, 4037, 4276

- tullañnu** 3493, 3493
tullibitinan 3139
tummin 2118, 2119, 3693, 3694, 4522, 4523
tummitin 2331, 2332, 2647, 2649, 3850
tun 1503, 1504, 2426, 2426
tuna 2098
tunim 1630, 2065, 2433
tunin 2019
tunnaan 3649
tunnaah 128, 2026
tunnağın 1317
tunñin 4285, 4286
tunñittan 1629
tıppıt 387
tıran 2277
tıriam 1132, 1881, 3041
tırıtı 3625, 3673, 4274
tıtaarı 3681
tıtan 2526
tıtarım 4159
tıtta 2913, 3441
tıy 2104, 394, 3984
tıl 1021, 1193, 1351, 1417, 1642, 1646, 1771, 1919, 207, 2113, 2182, 2341, 2671, 2674, 2814, 2861, 2872, 3014, 3399, 3435, 3500, 424, 528, 598, 883
tıla 1341, 2212, 2239, 3073, 3977, 3983
tılın 1024, 1052, 1197, 1201, 1276, 1282, 131, 1419, 1539, 1602, 1773, 1792, 1830, 1835, 1866, 1885, 1999, 2092, 2116, 2307, 2343, 2461, 2544, 2743, 2864, 2875, 3116, 3137, 320, 3348, 3494, 3633, 3848, 3876, 3984, 4133, 4199, 4279, 4323, 4499, 4538, 4543, 4586, 507, 617, 628, 889, 924
tılbitin 1353, 1824, 2883, 3359, 4622
tılbitinan 3366
tılgar 2774
tılgın 3955, 4130, 4170, 4189, 4530
tılgınan 1846, 2588, 622
tılğıtıtın 4520
tılım 2893, 3862
tılın 1771, 1928, 3472, 3474, 3622, 4477
tılınan 3068, 3081, 735
tılın 1619, 3092, 3339
tıllağı 182
tıllaah 1336, 195, 2687, 3138, 3642, 546
tıllara 1191
tılların 199
tıllasta 3474
tımıra 2988, 3910
tımırdaah 715
tıñam 2434
tıñırağın 4388
tıñırahtaah 1528
tır 3934
tırıbınatçı 3985, 500
tırıtı 3615
tıyın 3961
tibiileh 8
tieppete 4153
tieppetiler 4475
tierbehin 704
tierde 389
tierden 199, 4497
tiere 3231, 4331
tietel 3100
tietter 1029
tihen 3462, 3678
tihilik 3466, 3574
tiihe 2215, 2534, 2923, 437, 921
tiihin 2740
tiit 1001, 1117, 1452, 1703, 1854, 1854, 1854, 2234, 3500, 4617, 686, 690, 694, 696
tiiti 156, 1750, 2155, 2805, 3025, 344, 584, 678, 680
tiiybet 873
tiiybetegine 3542
tiiybit 2454
tiiybitin 3843
tiiyde 2154, 2155, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2858, 2858, 2858, 3441, 4471, 991

tiiydeğine 3495, 995
tiiyderbin 2299
tiiydiler 115, 1181
tiiye 1277, 221, 3827
tiiyeet 4541
tiiyemmin 2908
tiiyen 1075, 1371, 1395, 1668, 1852, 1852, 2715, 2859, 2988, 3028, 3030, 3439, 3495, 3541, 3677, 3778, 3841, 3906, 3910, 4161, 4233, 4438, 4442, 4456, 4539, 4539, 4615, 4615, 677, 837, 881
tiiyer 2402
tiiyem 2156, 2156
tiiyien 2426
tiiyieḥ 1005, 1007, 1074
tiiyieḥper 3506
tileḥ 300
tillieḡe 3637
timeḡin 2154, 2210, 2524
timeḡten 2890
timeḡtenne 2524, 2913
timir 1028, 1199, 1449, 1452, 1581, 1671, 1813, 1973, 2234, 2298, 3142, 3144, 3439, 3441, 3441, 3441, 3574, 3579, 4391, 4397, 4619, 4619, 4620, 932, 977
timirden 2860
tiñ 561
tiñehe 8
tireḡin 4444
tireher 3496
tirestiler 3219
tireḥ 1452
tirii 1980
tiriigin 3094
tiriite 1729, 1991, 2410, 2411
tiriitin 2379, 2857, 4616
titirik 2384
tobolu 3392
toboön 3834
tobulu 2135, 3384, 3427, 3494, 3575
tobuluta 3678
toburaḥ 481

toburaḡtaah 139, 1787, 2048, 295, 4553
togonoḡunan 3522
toḡo 1095, 1096, 1097, 1318, 1811, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2397, 3037, 3046, 3073, 3410, 3448, 3490, 3499, 3525, 3526, 3608, 3878, 4159, 4169, 4180, 4284, 752, 760, 813
toḡunna 1148, 1150, 2220, 3000, 4483
toḡunnular 3225
toḡus 1057, 11, 1195, 1277, 1531, 1532, 155, 1685, 1737, 1749, 1754, 1758, 21, 2132, 2155, 2157, 2207, 2218, 2291, 23, 2312, 2321, 2368, 2373, 2484, 2599, 2636, 2644, 2656, 2727, 2859, 3023, 3075, 334, 3391, 3423, 3495, 3539, 3707, 381, 3827, 3905, 4053, 4113, 4155, 4164, 4205, 432, 4433, 4555, 4615, 4615, 4617, 4619, 4620, 52, 582, 614, 746, 883, 885
toḡuta 1181, 4465
tohoḡonu 2371, 2735, 2962, 3564
tohuta 3096
tohuya 1579, 4441
tohuuom 3541
tolonnoḥ 915
tolonnoḥ 3491
tolonun 915
toloon 1684, 2404, 42, 857
toloonnoḥ 66
toloonnorun 482, 593
toloonugar 204
toloonun 2302, 4194
tolooñño 581
toluura 1503
toluy 3693
toluyarga 2331
toluybutuñ 3850
toluydaḡina 2647
toluydugut 4523
toluyduñ 2118
toluyuoḡa 2648

- tomoroon** 1703, 2, 2766, 3078, 3457
tomtorğolooh 2368, 2599, 381, 3905, 4619, 582
tomuyah 568
tonoluppakka 2388, 4615
toñ 1532, 2371, 2735, 2962, 3141, 3441, 3564
toñkuçağınan 458
toñonoğor 3383
toñonoħpunan 3432
top 1477, 1771, 2541, 502
topput 3923
tor 1131, 3518, 3662, 4079, 909
tordoħ 387
tordoħtooh 138, 1786, 2047, 294, 4552
torduoğa 4079
torduoħpun 3518, 909
torduya 3235, 4617, 859
torduyalaah 1959, 3230, 848
torğon 3663
toston 856
toshoy 2199
toħto 7
toħtolo 3903, 4582
toħtoo 2440, 3665, 3857, 3950, 3982
toħtoobot 4154
toħtoobotoħ 481
toħtoomuna 2595
toħtoon 3834
toħtordular 99
toħtuom 1789
toħtuohıarıgar 882
toyokkom 1998
toyon 1023, 108, 1206, 1276, 1278, 129, 1357, 1384, 1495, 1607, 1795, 1800, 1869, 215, 216, 2168, 2190, 222, 2286, 234, 2369, 2405, 2557, 258, 2600, 2752, 2861, 2863, 2870, 3120, 326, 3577, 381, 3905, 3984, 411, 412, 4134, 4184, 4352, 452, 4579, 4619, 505, 514, 583, 604, 72, 74, 743, 744, 887
toyono 171, 2395, 2404, 768, 88, 927
toyonton 1937, 2315, 4298
toyonu 2756
toyoñño 1275, 150, 2075, 227, 256, 3322, 3793, 4332
toyottor 267, 4120
toyottorgo 270
toyottorugar 3745
toyugu 2205
toyuktaah 2709
töbölöoh 1400
töbölörö 3138
töbölörün 2232, 3260
töbötö 2218
töbötüger 2041
töbötün 1155, 1278, 1408, 1579, 1904, 3204
töbötünen 1006, 3439, 3983, 4155
töbötütten 2234, 3985
töbürönneen 490
tögül 1017, 1075, 1085, 1116, 1414, 1575, 1575, 1854, 1974, 1976, 2041, 2217, 2228, 2234, 2264, 2301, 2784, 2792, 2861, 2916, 2931, 2955, 3056, 3139, 3265, 3560, 3682, 3899, 4094, 4224, 4273, 4372, 563, 596, 881, 882, 882
tögürük 2235, 3885, 4253
tögürümñüte 201
tögürümtete 3440
tögürütçü 3710, 4582, 490, 804, 881
tögürüye 1670, 2712, 2785, 2805, 882
töhö 1631, 3437, 3483, 4161, 4271, 973
tölkölönnö 134
tölkölöön 2255
tölö 2604, 3701
tölön 1074, 2859, 3671, 3677, 4271, 988
tölönö 3842
tölörüteññin 3692
tölörüter 3138

- tölüte** 3441
tönnö 1888, 2697, 3079
tönnön 2164, 4215
tönnörüöm 3955
tönnübet 4381
tönnübeta 2513
tönnüöm 4276
tördö 1794, 1801, 1868, 2755, 4211, 4273, 4449, 4524, 4597, 4641, 538, 609
tördübün 2340
tördüger 3496, 3497
tördügün 4140
tördüön 4489, 4539, 4539
tördütten 2427
törgüü 156, 1750, 2805, 3025, 344, 584, 679
töröl 3743, 4595
töröppüt 1357, 230
törüöbetey 1310, 2808
törüöbüppüt 2746
törüöbüt 1057, 1244, 1245, 137, 1497, 155, 1749, 2312, 2644, 3024, 3164, 3867, 4053, 4139, 4164, 4205, 614
törüöbütten 2480
törüöbütüm 2044, 2272, 2274, 4052, 525
törüön 1223, 1225, 152, 159, 162, 3190
törüöteğine 273
törüt 1507, 3086
törütteeḥ 3022
törüttemmit 1937
törüttenin 3743
törüttüü 4595
törüür 100, 2021, 208, 3741, 4593, 536, 607
törüürey 2178, 4276
töttörü 1598, 2157, 2158, 2208, 2235, 2457, 3153, 3500, 3557, 3682, 3759, 4124, 4272, 4276, 4538, 4541, 4584
töttöydö 2213, 2532
tubusta 1661, 3764
tugu 3840, 3888, 818
tuhaannaḥ 271
tuhaayda 1536, 2895, 3161
tuhaaydiñ 3319
tuham 4003
tuhugar 3872, 512
tuhunan 1594, 2386
tuhunnular 4032
tukaam 1549
tukam 2429
tula 1854
tulaayağın 265
tulağabın 761
tulalahan 4021
tulan 4194
tullara 1033, 1402, 4287, 4415
tullarıttağas 1702, 2
tulluk 1476, 1771, 2540, 501
tulunna 1482
tuluppatılar 2662
tulutan 3791, 4153
tulutuoḥ 3672
tuluyar 3317
tuluybat 3316, 4618
tuluybut 3459
tuluybutuñ 3486
tuluyumuna 2909
tuluyuoñuy 4377
tuluyuoḥtara 3490
tumaan 3674, 3944, 428
tuman 3239, 4617, 865
tumañña 894
tumnan 2860
tumsun 2154, 4385
tumuhağa 2860
tumul 2601, 379, 382, 3905, 586
tumullaḥ 23, 3
tumulun 883
tumustaah 1526
tunalğan 125
tunalğannaah 149, 1880, 4550
tunalıyan 860, 864
tunaḥ 2655, 3828
tuogum 2422
tuogunan 3859
tuoha 3455, 428
tuohaḥtatın 863

- tuohu** 1514, 1517, 387, 4393, 4396
tuolla 580
tuoluutugar 3885
tuona 359
tuonan 4232
tuonatigar 825
tuonatin 149
tuora 2362, 2602, 383, 3905, 3923, 587
tuorata 48
tuoraydu 1730
tuorayduur 1878
tuoruom 4521
tuoruur 2860
tuos 3575, 3907
tuostaah 428
tuota 635
tuotan 4478
tuoh 104, 1591, 1623, 2158, 2355, 2452, 2821, 2885, 3165, 3440, 3454, 3491, 3499, 3603, 3610, 3638, 3653, 3683, 3842, 3903, 3943, 3981, 4003, 421, 4354, 4363, 4478, 4516, 4527, 4581, 4602, 4618, 49, 554, 591, 732, 882
tuoh̄taah 2422
tuoh̄tan 3021, 3500, 3853, 812
tuoh̄ha 2178, 3515, 4276
tuoy 4227, 559
tuoya 1480, 1583, 3945
tuoyan 1744
tuoyar 2388
tuoydağim 2205
tuoydah̄pina 3125
tuppappin 3879
tupput 1018, 1515, 1518, 1521, 1665, 1709, 1732, 1735, 1847, 26, 3216, 3604, 4018, 4390, 4393, 4396, 4616, 574, 699, 702, 987
tupputum 3079, 3138
tupputunan 3562
tupsara 215
tupsubut 1704, 39
tur 1025, 1113, 1354, 1420, 1603, 1774, 1793, 1867, 1888, 2000, 2093, 2117, 2344, 2545, 2744, 2865, 3117, 3349, 3634, 4200, 4280, 4324, 616, 925
tura 1057, 155, 1749, 1854, 2312, 2445, 2522, 2644, 2964, 3024, 3442, 3492, 3494, 3602, 3930, 4053, 4161, 4164, 4205, 4434, 614, 660, 660, 674, 674, 803, 803
turaah̄taatağim 1891
turabin 1826, 1827, 1829, 2125, 2127, 2359, 3111, 4104, 4538, 512
turabit 3463, 3822, 3824
turağas 157, 1751, 1994, 3026, 345, 380, 585
turallar 3678, 533
turalların 22, 30
turammın 2676, 2678
turan 1068, 1209, 1210, 1211, 1292, 1479, 167, 1931, 2041, 219, 2538, 2559, 2560, 2667, 2968, 2973, 3011, 3104, 3125, 3365, 3384, 3402, 3656, 3757, 3760, 3827, 3957, 4161, 4276, 4276, 4478, 4497, 4537, 4616, 500, 654, 883
turannar 3082, 4582, 470
turar 1120, 1277, 1278, 1289, 1326, 1394, 1417, 1705, 1718, 1744, 1771, 1790, 1837, 1853, 1854, 2041, 2089, 2113, 2155, 2155, 2155, 2182, 2265, 2542, 2631, 2671, 2814, 2859, 2859, 2877, 2946, 2950, 3014, 3070, 3105, 3145, 3406, 3415, 3437, 3441, 3490, 35, 3631, 3677, 3683, 3684, 3761, 391, 3945, 4094, 4105, 4128, 4162, 4197, 4271, 4271, 4272, 4276, 4320, 4444, 4497, 4511, 4518, 4547, 4579, 5, 6, 7, 883, 988, 991
turbahtaan 1917
turbut 1016, 1021, 1646, 1919, 3385, 921
turbuttar 3442
turda 1088, 1088, 1278, 1292, 1480, 1580, 1720, 1899, 1901, 1916, 2235, 2235, 2235, 2426, 2806, 2861, 2913, 2967, 2970,

- 3254, 3257, 3290, 3341, 3439,
 3440, 3493, 3497, 3669, 3682,
 3906, 3986, 4009, 4162, 4194,
 4275, 4583, 4615, 4615, 831
turdağım 3132, 4381
turdağına 3258, 3282, 3289,
 3441, 3498, 3677, 4271, 832
turdağpına 32
turdağpıtına 3368
turdağğa 28
turdular 1235, 1351, 1401, 3146,
 3279, 3281, 3710, 490, 491
turdun 3840
turuguran 39
turugurbut 1704
turugurda 213, 239
turugurdan 1715, 2676
turugurduoğūñ 2655
turuguttubut 3828
turuguttugut 510
turumañ 3490
turuñ 1198, 1283, 1296, 2308,
 4097, 4500, 4544, 4587, 4623, 508
туруor 4160
туруoran 2426
туруorar 3462
туруору 2371, 2735, 2963, 3564,
 4018, 4089
туруoğ 4127
туруu 1056, 132, 214, 2276, 4610,
 81
turuya 1754, 2321, 2373, 334
turuyalatta 1972
tus 1444, 1670, 2128, 2152, 2400,
 2619, 2665, 2856, 2966, 3255,
 3760, 3777, 3787, 3841, 4262,
 833, 926, 945
tuspa 2404
tuspan 1854, 2074, 2341
tustaah 1278, 1278, 1278, 179,
 2296, 3129, 3369, 3520, 3896,
 3984, 4111, 4636
tustaağpın 2284, 4237, 4569
tustaağtar 2341
tustaağhın 4117, 4193, 4515, 645
tustan 3984, 4007, 4012, 4193
tutaagär 2484, 3495, 3539
tutaaghtaagä 4327
tutan 2374
tutar 757
tutara 3590
tutaybita 1767
tutaybitiñ 2439
tutta 2928, 3973, 4395
tuttar 351, 427, 427, 449
tuttaran 1840, 2487, 2493, 4149
tuttarda 4196, 4196
tuttaybitigar 3916
tutulugar 2727
tutuma 4192
tutun 1037
tutunan 2552
tutunar 4345
tutunna 1670
tutuñ 1755, 1759, 1765, 2322
tutuom 4328, 4331
tutuoğ 4196
tutuu 3888, 4161
tutuulaah 3869
tuu 1154
tuura 2958
tuuralaah 3021
tuus 2156
tuuspan 572
tuhari 1785, 3080, 3412, 3456,
 3523, 3840, 3882, 397, 4049, 870
tuhhari 2151
tuyarima 1671, 1816, 1872,
 2302, 3809, 3891, 4111, 4137,
 4540
tuyağın 3843
tuyağınan 2613, 951
tuygun 1137, 121, 149, 3078,
 3828
tuygunnaagä 3032
tuygunnaaghtara 143, 900
tuymaaran 2424
tübehe 3508
tübeheeri 3174
tübehen 2886, 4276
tübeste 3138, 3172, 3844, 4197
tübesteğim 4074
tübestehpin 2280
tübestibit 3347

- tübestim** 2184, 3504, 3599, 3986, 4360, 4405
tübestiñ 2816, 3317, 3476
tübün 2023
tügege 1566, 2155, 3048, 3440, 3719, 4271, 936
tügeger 1065, 2155, 3451, 3677, 91
tügegin 1180, 1238, 2820, 3419, 3689
tügeğinen 2155
tügeğitten 1053, 1414, 2234, 2261, 3104, 3276, 4526
tügeğ 1124, 1319, 1514, 1924, 2692, 303, 4396, 94
tühe 1580, 2157, 2360, 2913, 2960, 4154, 491, 613
tüheeri 4232
tühen 1077, 1277, 1334, 1378, 1577, 1579, 1790, 2151, 2175, 2882, 3103, 3138, 3139, 3239, 330, 3373, 3410, 3439, 3442, 3490, 3528, 3683, 3829, 3839, 3912, 393, 4155, 4156, 4175, 4272, 4372, 4402, 4617, 493, 531, 532, 562, 865, 881
tüher 1546, 2511, 2782, 4272, 4289
tüherbit 1205
tüherbite 4221
tüherbitter 2255, 3183
tüherbittere 2050, 2758, 2762, 2764, 2767, 2830
tüherde 3493, 4437
tüherdeğine 75
tüherdergin 1547
tüherdehpit 332, 425
tüherdiner 232, 251
tühere 2426
tüheren 1575, 2426, 269, 3460
tühergin 3602
tüheriehtere 4556
tüherin 1171, 1852, 1952, 3214, 4195, 4419
tüheriñ 1356, 205
tühülgege 3829
tühülgeni 1715, 1717, 239, 2676
tühülgetiger 2302
tühüö 765
tühüöger 3138
tühüögüm 4291
tühüögün 4470
tühüöm 2908
tühüön 2305
tühüör 2040
tühüöh 1278, 1408, 2296
tühüspütünen 4195
tühüstüler 1172
tühütüger 4438
tükteri 1669
tüktüye 3389, 3417
tüktüyeliin 3426
tülehi 140, 2049, 296, 4554
tüleriybit 2430
tüllen 4430
tüllüütüger 2298
tülünne 2229
tümen 2441
tüne 4015
tüñ 2427, 757
tüñeteğ 2956
tüñnerdiler 100
tüñneri 1183, 1277, 1326, 1358, 1394, 1405, 2041, 2858, 2906, 292, 2946, 2950, 2957, 2977, 3232, 3422, 3500, 4009, 706, 712
tüöhen 4140
tüöhütten 2860, 4041
tüökün 1284
tüöküne 1124, 1924
tüökünnerin 172, 2692
tüökünün 1319
tüöküttere 902
tüökütterin 303
tüökütterinen 94
tüölbe 1714, 4440
tüöne 2406
tüörekey 134
tüörekkey 2255
tüörehtetim 2071
tüört 1018, 1207, 1608, 164, 201, 213, 2562, 2613, 2614, 2913, 2934, 2935, 3907, 4333, 950
tüös 1401, 2835, 3277

- tüosteeh** 1061, 1062, 3296, 3297, 3502, 3503, 600
tüosteritten 1401, 3277
tüöttügen 4329, 862
tüp 1063, 3320, 771, 934
türbüönneehe 2184, 2816, 3174, 3504, 4405
türbüü 1528
türgen 2481, 3843
türgenik 3494
türgennik 1072, 1232, 1255, 1278, 1370, 2663, 3047, 3099, 3371, 3491, 3615, 4173, 4190, 938
türmeğitiger 1063
türmetiger 2770
tüspökküt 4598
tüspüppüt 1799, 3456
tüspüt 1330, 1364, 1365, 1537, 1902, 4155, 593, 795
tüspüttere 2512, 2697
tüspütüm 1623, 2151, 792
tüspütün 978
tüste 1075, 1075, 1139, 1146, 1278, 1455, 1474, 1512, 1534, 1536, 1554, 1555, 1577, 1577, 1577, 1578, 1579, 1646, 1667, 1668, 1669, 1718, 1771, 1852, 1853, 1854, 1854, 1895, 2075, 2086, 2088, 2107, 2109, 2151, 2154, 2158, 2158, 2234, 2234, 2241, 2298, 2298, 2299, 2301, 2372, 2383, 2384, 2387, 2388, 2425, 2519, 2608, 2624, 2716, 2730, 2737, 2805, 2806, 2814, 2856, 2860, 2920, 2927, 2932, 2934, 2941, 2948, 2964, 2987, 3139, 3139, 3139, 3139, 3143, 3437, 3437, 3440, 3493, 3493, 3498, 3500, 3515, 3565, 3569, 3572, 3582, 3630, 3667, 3677, 3681, 3684, 3684, 3784, 3786, 3797, 3842, 3843, 3844, 3844, 393, 393, 3985, 3985, 3985, 4013, 4037, 4041, 4094, 4094, 4152, 4154, 4155, 4160, 4161, 4193, 4197, 4261, 4271, 4276, 4276, 4315, 4318, 4381, 4382, 4383, 4424, 4434, 4442, 4541, 4618, 561, 565, 579, 827, 844, 846, 853, 854, 880, 914, 944, 996
tüsteğine 3677, 4155
tüsterbin 4291
tüstergin 4369
tüstehpine 1435, 1437
tüstehpitine 3487
tüstehhine 4378
tüstügüt 606
tüstüler 1258, 1278, 1278, 1346, 1349, 1396, 3711, 3905, 4019, 4029, 4195, 4490, 4539, 4540, 4617, 4617, 856
tüstüm 4419, 518
tüsühen 3346
tüü 4000
tüüleğinen 249
tüüleeh 1449, 1522
tüülü 2305
tüün 2441, 2475, 3906, 3906, 807
tüünneehe 1260, 1965, 2131, 2134, 2235, 2301, 3269, 4615, 4618, 4618
tüünükteehe 1063, 2770, 2847, 3045, 3089, 3320, 3461, 3723
tüürbeleriger 934
tüürüllen 4273
tüüteeğer 1254, 1369
tüütün 1708, 25
tüütütten 4391
ubağaskıtıgar 551
ubağastarıgar 4640
ubakkam 3665, 3847, 3862
ubakkaybiat 3489
ubakkaybit 3443
ubakkaydarıam 3984
ubakkayıam 3983
ubakkayım 3632
ubatan 2074
ubaya 1278, 2877, 3145, 3415
ubayan 3146
ubaybit 3476
ubaydaatar 3983
ubaydaah 4058, 4519
ubaydaahpın 4054
ubaydara 339, 554

ubayim 4077, 4142, 812
ubayiñ 4063, 4065, 4088
ucuor 1507, 3086
ucuordara 73
ucuongun 4141
udağan 1428, 1498, 1580, 1597, 2723, 2747, 3424, 3655, 4055, 4094, 4305, 4439, 4493, 4572, 4584
udumağalıam 2642
ugan 3090
uğarıt 2145, 3855
uhaan 18
uhaatağına 3999
uhappat 3844
uhugunnağına 3537
uhuktaah 1207, 1400, 1608, 164, 2562
uhuktaahha 2185, 2817, 3173, 3505, 4406
uhuktan 3494, 4161
uhuktanna 2215, 2534, 2923
uhuktar 742
uhulu 4432
uhun 1076, 1158, 1190, 1273, 1472, 1485, 1526, 1675, 1809, 1942, 1990, 2238, 2796, 3202, 3439, 3561, 3570, 3627, 3659, 3951, 3972, 42, 433, 438, 4385, 4615, 64, 66, 693
uhutaaki 2467, 2855, 2881, 3016, 3395
uhutaakini 3438
uhutaan 2618
uhutatta 963
uhutuu 2157, 2157, 391, 432
uhuuran 1413, 1457
uhuutaan 3149, 4617
uhuya 1071
uktaah 3963
ulaan 1741, 2498
ulaappikka 3782
ulaappit 2434
ulaatan 1046, 1048, 1968, 475, 677
ulaatinnardigit 511
ulaatta 2922, 3763
ulaattım 2350
ulaattın 1380, 2705
ulağata 1673, 2897, 41, 4113, 741, 993
ulağatıgar 1057, 2312
ulağatın 323, 365, 4153
ulağatıttan 1944, 348
ular 2196
ularıyda 2216, 2530, 2924, 3008, 3267, 3971
ulağan 1275, 267, 3142, 3215, 3463, 3498, 4067, 4094, 4101, 4202, 427, 4381, 842, 911
ulağannık 1088, 1579, 3287, 3311, 3330, 3494
ulluñanın 3985
uluu 1594, 1944, 2898, 3, 412, 743, 995
uluuhun 106, 108, 1377, 190, 3745, 633, 643
uluuhuttan 2151
uluustara 1202, 1231, 1281, 1295, 1315, 1345, 1834, 2507, 2695, 318, 3180, 3326, 3450, 3696, 71
uluustarin 1590, 2850, 3039, 3490, 3718, 3820, 3983, 4100
uluutuyar 412, 743
uluya 2858
umnaan 3182
umsa 1133, 1435, 1882, 1977, 2697, 3042, 3079, 3494, 3528, 4328
umsararga 186, 2693
umsari 1934, 1978, 2155, 291, 3390, 3416, 3420, 4453
umsuguyan 4141
umsuur 1498, 1580, 1597, 2723, 2747, 3655, 4055, 4094, 4305, 4439, 4493, 4572, 4584
umsuyuoğa 3544
umuruoruom 1849, 2156, 2299
unaarita 1743, 1743, 2669, 2669
unaaritta 1573, 1574
unaariyan 1686
uñan 2425

uñuo 1731, 2062, 2081, 2302, 2369, 2734, 3585, 3806, 3905, 4155, 4540, 478
uñuoğa 1096, 1097, 2099, 2100
uñuoğunan 710, 711
uñuoğuran 3368
uñuorgu 1003, 1088, 1178, 2232, 2298, 2899, 2905, 3138, 3240, 3259, 3578, 436, 855
uñuorguta 1674, 2896, 40, 992
uñuoḥ 1211
uñuoḥtaah 3904, 3982
uñuoḥtargin 3096
uoallara 427
uocuğanın 3663
uoha 2215, 2534, 2923
uohağın 739
uohugar 4495
uohun 2740, 4495
uohunan 1979
uokkun 1849
uol 1310, 1312, 1940, 2178, 2186, 2354, 2808, 2913, 3032, 3053, 3114, 3132, 3873, 4276, 4304, 4407, 492, 661, 669, 676, 727, 731, 931
uola 1042, 1074, 1088, 1122, 1123, 1278, 1297, 1307, 1410, 1489, 1490, 1536, 1575, 1988, 1997, 2496, 3136, 3138, 3139, 3372, 3566, 3591, 3684, 3684, 3944, 820
uolan 2154, 4109, 4132, 436, 4540, 4638, 79
uolani 3902
uolattar 118, 1234, 1269, 1276, 1278, 1754, 218, 2373, 2661, 334
uolattarım 1195, 2321
uolattarın 185, 187, 2053, 2057, 520, 522, 782
uolah 2234, 690
uolbun 1199
uolbut 1229
uolcahaarı 3173
uolcastım 2185, 3505, 4406
uolcastıñ 2817
uolgut 372, 427

uollaağım 2417
uollaaḥ 152, 205, 231, 251, 476, 488, 554, 654
uollara 153, 363, 449, 471, 931
uolların 154
uollun 3430
uolugunan 2466, 3909
uolum 273
uolun 1162, 1164, 1535, 1970, 2075, 4472, 478, 97
uoluñ 2427
uoluttan 1671
uoluyan 742
uon 11, 13, 1527, 1611, 17, 1841, 201, 2806, 4387, 48, 658, 730, 731
uonna 1287, 1582, 1736, 2151, 2157, 2168, 2426, 3496, 3542, 3888, 491
uonunan 2302, 3903
uoppun 3948
uoraannaah 2291, 3240
uorağay 1006, 2158, 2907, 2951, 3055, 4154
uorağaydaah 3240
uorağayga 3439
uorağayıgar 1029, 1039
uorağayın 1074, 3585
uoran 1059, 1128, 1286, 1300, 2476, 3361, 3396, 3439, 4071, 820, 933
uordaybıkkın 2145, 3855
uordular 903
uoruk 4155, 4156, 579
uoskun 4533
uostaah 437, 709, 921
uostarittan 1669, 1669, 2813, 2813, 4090, 4091, 4538, 4538
uot 1000, 1003, 1076, 1167, 1277, 1278, 1392, 1407, 1577, 1579, 1580, 1581, 2024, 2465, 2467, 2490, 2768, 2838, 2855, 2859, 2878, 2881, 2898, 2911, 3006, 3016, 3062, 3068, 3145, 3218, 3262, 3264, 3395, 3415, 3438, 3498, 3499, 3651, 4292, 4392, 4411, 4425, 4445, 4466, 4473, 4569, 778, 857

- uota** 1459, 1535, 882
uotay 1095, 2101
uottağay 1095, 2101
uottağ 1616, 1644, 180, 1938, 196, 248, 254, 2686, 2868, 4159, 4433, 4503, 4625, 545, 621
uottanan 2892
uottanna 1342, 2211, 2531, 3976
uottar 3146
uottarin 2299, 360
uotu 1854, 1854, 2074, 210, 3211, 4624, 572
uotun 1147, 1149, 1898, 1900, 2156, 2156, 2997, 2999, 3005, 566
uotunan 1412, 1457, 3148, 3266
uoğtağ 225
uraañğay 3944, 4354
uraañğaydıı 1014, 3499
uraha 1687, 2230
urahattan 3800
uradı 2403
urdustara 3646
urukku 1010, 1554, 2309, 2861, 2903, 3493, 589
urukkutağar 2078, 2302
urukkuttan 2662
urukkutunaağar 3782, 3903
urut 1404, 2435, 3313, 3361, 3986, 4538, 4576
uruu 1073
uruulağ 1426
uruy 1746, 2852
uruydağ 121, 247
uruyduu 1737, 1737, 2656, 2656, 3812
ustan 4158
ustata 202, 47
ustun 2857, 3439, 3677, 3756, 4155, 4194, 978, 981, 983, 989
usutaakı 2768
utaara 1235
utağıttan 3678
utarı 181, 196, 2085, 2686, 2738, 2813, 3082, 3810, 4013, 4195, 4540, 4626, 545, 621
utarıta 3053, 4019, 4195, 4540
utağtaañ 1769
utuya 3401, 4157, 4159
utuyan 3355, 3368, 3396, 3428, 3494, 3528, 3534, 3836, 4160
utuyarga 3982
utuybatağım 4160
utuybutun 4161
utuybutuñ 3494
utuydağım 4160
uu 1264, 1959, 1961, 2231, 2622, 278, 2839, 3229, 3230, 3650, 3844, 4633, 848, 850, 882
uuha 52
uuhun 2640, 768, 87, 927
uulağ 79
uun 2738, 4540
uuna 3681, 3681
uunñalağ 2410
uunnarar 1842
uunu 2298
uuradıı 4259
uuran 1132, 1133, 1881, 1882, 2380, 3041, 3042, 3494, 3494
uuraspitinan 4540
uurastılar 1669, 2813, 4090, 4538, 4582
uuray 1577
uurayabın 3986
uuraybappın 1313
uuraybat 2039, 3526
uurbut 1730, 692
uurda 1077
uurdaran 879
uuruñ 1757, 2324, 2328
uuruom 1934
uus 4618
uuspun 2340
uustar 4620
uustara 3075, 405, 407, 54, 56, 746, 759
uustarga 4565
uustarin 2636, 2638
uuta 1469, 1473, 2087, 2155, 2228, 2298, 2388, 2518, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2814, 329, 393, 491, 807, 853, 854
uutugar 2076, 2170, 2220, 2234, 2256, 2282, 2299, 2311

uutun 1176, 1239, 1567, 2234,
 2261, 2298, 2341
uututtan 2163, 2250, 2293
uyaditan 1067, 1211
uyadiyara 2186
uyalannın 3741
uyaların 1270
uyalı 208, 4593, 536, 607
uyan 3005
uyana 4407
uyanı 3524
uyata 2021
uyatın 100
uygu 236, 83
uygutunan 1741
uyuşah 247
übün 2156
üçügey 2349, 2415, 3442, 3630,
 3802
üçügeydik 3616
ügühü 3490
ügürüyööh 1278
ügüs 1693, 2407, 2452, 310,
 3490, 395, 414, 421, 4617, 485,
 748
ühü 1012, 1013, 1014, 1016,
 1017, 1018, 1021, 1042, 1120,
 1193, 1213, 1417, 1537, 1557,
 1599, 1744, 1771, 1790, 1854,
 1997, 2041, 2085, 2089, 2113,
 216, 2182, 2265, 2302, 2341,
 2388, 2390, 2416, 2542, 2561,
 2567, 2671, 2741, 2814, 2861,
 3014, 3070, 3105, 3154, 3184,
 3385, 3406, 3437, 3442, 3490,
 3500, 3522, 3631, 3654, 3678,
 3683, 3684, 3714, 3761, 3810,
 3812, 3904, 3913, 3937, 4044,
 4094, 4119, 4123, 4128, 4143,
 4155, 4159, 4162, 4175, 4181,
 4182, 4183, 4187, 4197, 4213,
 4273, 4276, 4320, 4403, 4497,
 4518, 4540, 4541, 4620, 4642,
 503, 529, 533, 766, 883, 921, 930,
 933, 937, 938
ühügüt 1240
ühüön 4092

üker 128
ükeydeen 2415
ükteen 2913
üktele 3903, 4582
üktellenen 1433, 313
üktene 1577, 1668, 1853, 2730,
 2908, 2934, 2948, 3784, 4154,
 4271, 4438, 4442
üktenen 2084, 2302
üktenieğ 1580
üktüöm 1133, 1882, 3494, 3494
üktüömmün 3042
üktüön 1177, 4615
üktüötüler 1265, 1960, 3229,
 3243
üllen 2231, 2989, 2994, 2996,
 3219, 3265, 3682, 3911
üller 2989, 3911, 714, 970
ültü 1175, 1179, 2158, 2235,
 3217, 3221, 3452, 3498, 4070,
 4476
ültürüdeğ 4589
ültürüye 3466
ülüger 3550
ülügeri 1219
ümürühe 531
ümürühen 58
ümürüs 4272
ünürün 3320, 3510
ünen 1829, 2127, 3447, 3712,
 3740, 3824, 3899, 4094
ünkürüs 3684, 4382
ünüstüler 1275
ünübünen 3991
ünüğe 3607
ünüüleğ 441
ünütün 2041, 3972
üöden 1053, 1065, 1180, 1229,
 1238, 1566, 2820, 2847, 3048,
 3089, 3321, 3419, 3451, 3461,
 3677, 3682, 3689, 3720, 3723,
 4271, 4271, 4526, 772, 91, 936
üödeni 3488, 3996
üödennerin 2580
üödenten 1090
üögüöhtere 3439
üögen 3494, 3530

- üöhe** 108, 2752, 2761, 3103, 4066, 4090, 4207, 430, 4325, 4485, 4538
üöhee 2749, 2813, 2829, 3075, 3753, 3790, 4120
üöheeni 4492
üöhene 2860
üöhene 3754
üöhün 1287, 1854, 2038, 2475, 3138
üölen 1854
üöles 1445
üölülle 3582
üömelehe 4617, 4617
üömelehen 838
üömen 873
üömes 61
üöne 4481
üönneeḥ 3389, 3417
üönünen 3942
üör 3426
üörbe 1691
üörbüt 3918
üördüm 2095, 2320, 453
üördüspüt 1691
üöre 4104, 512
üöreḡehin 686
üöremmetegim 2448, 4050
üöremmeteh 2451
üören 2813, 3463
üöreneḡine 310
üörges 831
üörüm 4254
üörüöm 3617
üörüü 1074, 4101
üörüünü 3463
üöskeebit 3318, 3867, 4343
üöskeebitim 2044, 2272, 525
üöskeebitten 2480
üöskeen 2746, 3190
üösküür 2806
üösteen 3648
üösteeḥ 1176, 1535, 33, 990
üpteeḥ 2407
ürdüge 678
ürdüger 1226, 1246, 1257, 1277, 1451, 1454, 148, 149, 1531, 155, 1669, 1711, 1749, 1852, 1853, 2044, 2075, 2133, 2157, 2207, 2295, 2298, 2299, 2381, 2426, 2605, 2644, 2716, 2806, 2806, 2856, 2907, 2926, 2945, 2947, 3023, 3711, 3786, 3839, 4053, 4152, 4154, 4164, 4205, 4226, 4261, 4271, 4433, 554, 614, 827, 883, 883, 944
ürdügünen 4161
ürdük 1160, 1576, 1660, 1670, 1863, 2152, 2805, 2805, 2856, 3035, 313, 3159, 3304, 3708, 3789, 3826, 388, 4167, 4179, 471, 484, 678, 750, 762, 826, 847, 85, 910
ürdükü 3338, 3369
ürdün 2325, 2326, 3830, 3831
ürdünen 1670, 2040, 2152, 3439, 3840, 3841, 4107, 4218
ürdüöte 1657, 1660
ürdütten 1355, 3139
ürdüür 1374
üren 1577, 1580
üreḥ 11, 13, 17
ürgünnük 2363, 358, 4540
ürgüük 1680, 396
ürüdütten 517
ürümetçi 4108
ürüñ 1145, 1271, 129, 130, 1379, 1476, 1577, 1577, 1656, 1679, 1680, 1771, 2040, 2137, 2157, 2198, 222, 2348, 2363, 249, 2540, 258, 2617, 2704, 2714, 2720, 2793, 3275, 359, 3603, 390, 3902, 3958, 396, 3982, 4109, 4132, 4155, 4158, 4194, 4197, 4285, 447, 4540, 4540, 4638, 501, 6, 763, 838, 887, 888, 913, 918
ürüö 3752
ürüt 1096, 122, 1494, 1510, 1605, 1799, 2099, 2233, 2272, 2555, 2856, 389, 710
ürüttere 856
üs 1017, 1054, 1065, 1075, 1076, 1085, 1116, 118, 1180, 1238, 1260, 1276, 1277, 1391, 1406,

1414, 1447, 1535, 1566, 1567,
 1575, 1575, 1579, 1581, 1828,
 1854, 1933, 1974, 1976, 2041,
 2126, 2131, 218, 2217, 2228,
 2234, 2250, 2258, 2264, 2290,
 2298, 2301, 2301, 2311, 2410,
 2414, 2474, 2580, 259, 2640,
 2711, 2738, 2784, 2786, 2792,
 2793, 2806, 2820, 2859, 2860,
 2861, 2916, 2931, 2955, 3048,
 3056, 3060, 3076, 3139, 3216,
 3261, 3265, 3269, 3355, 3419,
 3439, 3441, 3441, 3446, 3451,
 3457, 3466, 3544, 3560, 3574,
 3677, 3681, 3682, 3682, 3683,
 3689, 3720, 3739, 3823, 3899,
 3958, 4016, 4031, 407, 4094,
 4107, 4158, 4271, 4273, 4273,
 4372, 4376, 4399, 4451, 4467,
 4475, 4564, 4618, 4618, 4619,
 4627, 4633, 56, 563, 596, 685,
 759, 772, 777, 866, 881, 882, 882,
 91, 936, 962, 998
üseeği 3138
üskeebit 2414
üste 1415, 3682
üstüüte 1669, 2813, 3712, 4090,
 4538
üsühün 4229
üten 2340
ütettereeriñ 4632
üttüöm 2582
üttüöterbin 2581
ütükten 1276
ütüö 1335, 1336, 1378, 1668,
 1669, 1864, 1883, 2018, 2075,
 2305, 2421, 2508, 2641, 2696,
 2766, 2805, 2805, 3036, 3044,
 3096, 311, 3158, 3305, 3474,
 3616, 3642, 3643, 3679, 3746,
 3825, 3904, 3904, 3904, 3981,
 3982, 4168, 4178, 485, 524, 751,
 873
ütüögün 3860
ütüölere 2258
ütüönnen 3749
ütüönü 3748, 3858, 3884

ütüötün 1641, 1642, 206, 207,
 2657, 2658, 2673, 2674, 423, 424
ütürüöge 1030, 3639
ütürüöte 1430, 1486, 1562, 2001,
 2267, 3686, 897
üühe 112, 1202, 1206, 1212,
 1222, 1243, 1275, 1292, 1492,
 1646, 1669, 168, 1798, 1853,
 2157, 2732, 388, 52, 736, 858,
 874, 910, 913, 941
üühee 1610, 1837, 2553, 2566,
 2636, 885
üühetten 1278, 1537, 1852, 205,
 2155, 2729
üükeydeen 3442, 3630
üükeydeeni 3802
üümmüt 1701, 2155, 3001
üün 704
üünen 1277, 1393, 1705, 4154
üüren 1252, 1387
üüt 126, 127, 4107
üütteen 3495, 3678
üütteeñ 3982, 4605
üütütten 2041
üyege 3799, 4452, 4540
ña 3494
ñaaha 439
ñaalaarı 3840
ñaalar 1431, 2002, 2791, 2811
ñaalarbit 427
ñaalbit 3683, 4452, 881
ñaalbita 3545
ñaalbitiñ 3528
ñaalcıgım 1593
ñaalıağ 314
ñaalla 1087, 1390, 1596, 1645,
 255, 2860, 2943, 2968, 3058,
 3239, 324, 3494, 366, 3757, 3900,
 4312, 4582, 4614, 4617, 652, 865,
 940
ñaallağın 2978
ñaallağına 4002
ñaallan 3676
ñaallarım 1836
ñaallağpın 804
ñaallılar 4152, 4637, 554, 654
ñaallım 2973, 3883

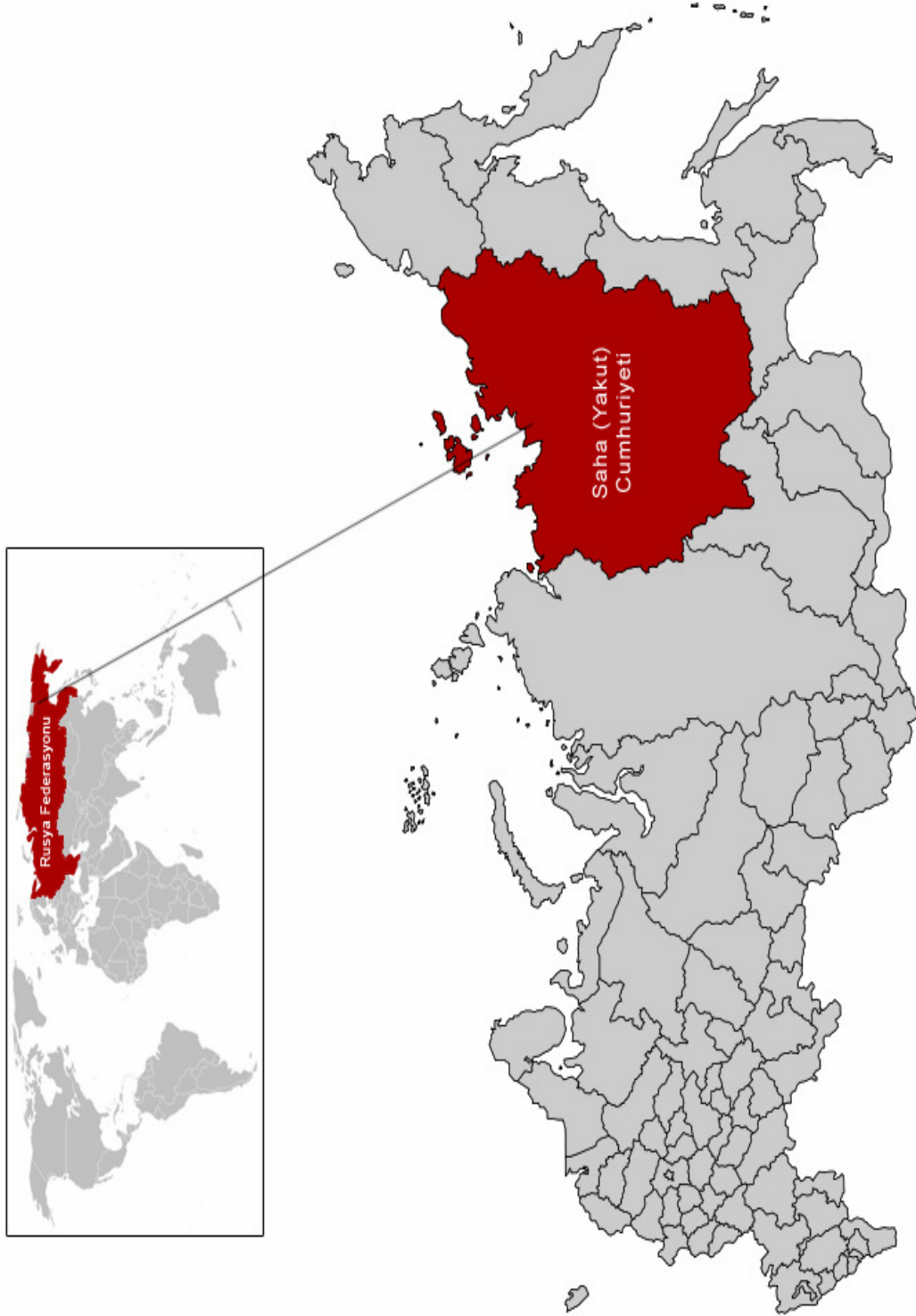
- ħaama** 1598, 1598, 2208, 2208, 2457, 2457, 3153, 3153, 3500, 3500, 3557, 3759, 3759, 4023, 4124, 4276, 4541, 4541, 4584, 4584
ħaaman 17, 1854, 2083, 2158, 2279, 2302, 2340, 2813, 2814, 2916, 3906, 3981, 4162, 4194, 596
ħaamii 2806
ħaamimañ 2335
ħaamsan 3810, 4092, 4539, 4540
ħaamta 2157, 2805
ħaamtaran 804
ħaamtarbitinan 2606, 3785, 4152
ħaamtim 895
ħaan 1003, 1176, 1278, 1569, 1981, 2849, 2850, 3038, 3039, 313, 317, 318, 3325, 3326, 3496, 3970, 4275, 575, 71, 990
ħaana 1343, 1996, 2102, 2108, 2529, 2913, 2925, 3007, 3909, 3969, 3979, 4480
ħaanı 1433, 1573
ħaanım 3981
ħaanın 1980
ħaanınan 1213, 169, 2567
ħaannaah 1638, 1949, 2535, 2681, 3010, 3020, 3209, 3974, 3981, 3982, 4590, 716
ħaannaniañ 2140
ħaaññın 1109, 1110, 3095
ħaar 1722, 2511
ħaardaah 1569, 1573, 2202, 2572, 2614, 2935, 4301, 567, 950
ħaarga 895
ħaarian 4417
ħaastaah 703, 920
ħaata 2974
ħaattaran 2860
ħaayan 3906
ħaayda 2770
ħaaydahħa 4619
ħaayıı 774
ħaayııbar 3089
ħaayııgar 3110
ħaayııgitigar 1064
ħaayıılarıgar 935
ħaayııtigar 2771, 3461
ħaayııttan 2848, 3722
ħaba 1699, 2536, 3150, 3571, 3706, 4194, 4272, 489
ħabara 3590
ħabarğatıgar 3065, 3940
ħabarğatın 2041, 976
ħabırğatçı 1088, 3405, 4042
ħabırına 3985, 3985
ħabırınan 2264, 3139
ħaçıgıratan 2264
ħaçıgıratçı 3985
ħaçıgıratta 3139
ħaçıgırıı 2384
ħadı 3234, 3323
ħağdañ 2974
ħahaaññıttan 1322, 3982
ħahan 2886, 3009, 3482
ħahııtaan 2955, 3682, 882
ħahııtaata 1854, 2217, 882
ħahııtaatar 2505
ħahııtıı 434
ħahıtır 411, 744
ħalbarıs 3151, 3206
ħalbarıyan 2977
ħalbarıydağa 4590
ħalcaayılaah 3
ħalçağay 4631
ħalçı 4196
ħalıgaha 1681
ħalıgannarın 2596
ħalıgaaññın 3691
ħalıñ 1466, 1504, 1668, 1822, 1991, 2328, 2332, 2515, 2700, 284, 3094, 3468, 3691, 3694, 3780, 3851, 4016, 4102, 4286, 4522, 486, 647
ħallaammar 4608
ħallaan 1057, 119, 1202, 121, 123, 124, 125, 1277, 1355, 1384, 1478, 1493, 1509, 155, 1662, 1749, 1798, 185, 2057, 2059, 2154, 2312, 242, 245, 247, 2554, 2607, 2644, 275, 277, 3023, 323, 348, 365, 3679, 388, 4053, 409, 4113, 4153, 4164, 4205, 4326, 4548, 4549, 4550, 4555, 4608, 602, 603,

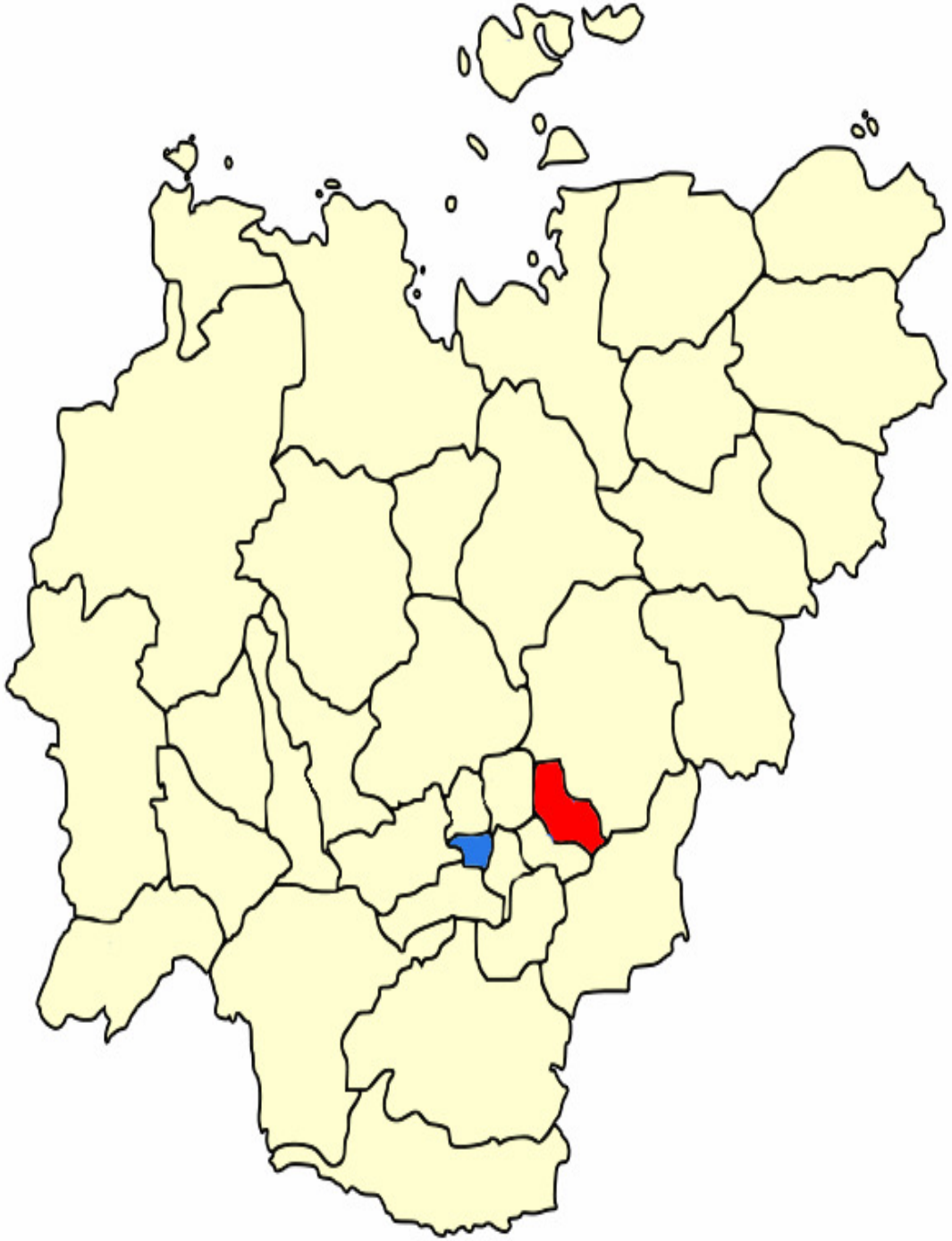
- 614, 672, 69, 737, 740, 835, 839,
847, 883, 885, 886, 910
hallaana 3234, 858
hallaani 2859
hallaanigar 941
hallaanim 517
hallaanın 1605, 2043, 2271, 650
hallaaninan 2967
hallaantan 1136
hallaañña 147, 1737, 226, 2656,
3827, 432, 434
hallirita 3941
haltañ 4616
haltariybat 1216, 2192, 2288,
2318, 3731
haltı 2488, 4463
halha 1822, 2700, 2812, 647
halhabın 1466
halhalaabitiñ 3851
halhalaan 3906
halhalaata 2002
halhalı 4286
hamaan 429
hamıyağı 1732
hamıyağınan 2668
hammaatçı 2235
hamnaa 3138
hamnaabita 276
hamnaan 2229
hamnaarı 1038, 1186
hamnaata 2925, 3228, 3267,
3981, 3981, 882
hamnaatar 2235
hamnatan 3935
hamnatçıit 2015
hamnatıma 3892
hamnattargin 2910
hamnıı 920
hamnııra 2913
hampi 3247
hamsa 3066
hamsaabıtıttan 3249
hamsaan 1622
hamsaatağına 3224
hanatçı 1144, 2993
hanaybit 1722
hanayıım 2015
handalıı 3274
hanıı 1196
hanıılahan 840
hanna 1309, 1310, 1467, 1625,
2235, 2421, 2427, 2805, 2807,
2808, 2942, 3113, 3114, 3494,
3514, 3555, 3892, 3921, 4275,
4563
hannanıy 4193
hannıgım 2423
hannık 2352, 3531, 3923
hannıkka 2179, 4276
hannıktaah 2423
hannın 2157, 2158, 2222, 3683,
444, 952
hantan 1164, 1948, 2733, 3020,
3058, 3207, 3629, 3920, 4311,
4311, 4435
hantas 1278, 1479, 1646, 3103
hantatçı 1719, 1771
hañas 1165, 1578, 1733, 1852,
2063, 2082, 2302, 2387, 3208,
3441, 3803, 3808, 3906, 4156,
4540, 479, 881
hañıl 1682, 2405
hañırğastaah 2387, 3907, 4156
hañkınaabıtınan 3437
hañkınıı 2155
hap 1064, 1172, 1669, 2299, 2608,
2927, 3493, 435, 773, 935
happatçı 2387, 3907, 4156, 4158
hapsağaya 4034
hapsan 376
haptargin 1570
har 747
hara 1002, 1028, 1074, 1118,
1146, 1152, 1166, 1195, 1284,
1528, 1588, 1681, 1682, 1729,
1828, 1843, 1854, 1854, 1859,
1903, 1933, 1949, 2119, 2126,
2137, 2138, 2157, 2158, 2203,
2223, 2300, 2348, 2535, 2573,
2578, 2615, 2649, 265, 27, 280,
281, 282, 2857, 2859, 29, 2936,
3002, 3010, 3045, 3095, 312,
3123, 3139, 3209, 3251, 3364,
3382, 3440, 3446, 3465, 3470,

- 3544, 3573, 3576, 3671, 3677,
 3678, 3683, 3683, 3690, 3700,
 3701, 3739, 3823, 3974, 3982,
 411, 4158, 4158, 4212, 4271,
 4273, 4302, 4314, 4383, 4388,
 4394, 4449, 445, 4590, 4616,
 4616, 4617, 4620, 4627, 4631,
 554, 623, 663, 744, 782, 840, 932,
 953, 965, 988
haraannağı 1692
haraarda 2066
haraarığa 2020
harağa 1095, 1342, 2101, 2211,
 2531, 3976, 920
harağar 4494
harağım 2892, 3397, 3430
harağın 1459, 1469, 1473, 1535,
 2087, 2216, 2388, 2518, 2814,
 3069, 3495, 3657, 393, 3985,
 4494, 498
harağınan 1535, 1854, 3905
harağıttan 1149, 1900, 2997
harahıttararıñ 1468
haralaabit 1525, 4384
haralaahıtara 1278
haramtalaah 711
haramtatay 2100
haranı 1199, 4270, 942
haraña 1064, 2516, 2771, 3110,
 3679, 3722, 3906, 4103, 774, 935
harata 4363
haratay 2097
harahpınan 3429
harahtağı 180
harahtaah 1122, 1123, 1297, 1524,
 1805, 184, 187, 196, 2052, 2056,
 2468, 2686, 2759, 3940, 3983,
 439, 4591, 4625, 520, 545, 705,
 779, 781, 97
harahtaahha 1079
harahtarın 329, 491
harahtarınan 4628
harahhınan 1845, 2587, 621
harahhitin 1938
harbaabit 881
harbaan 1975, 4582
harbatan 2488
harbatar 1844, 624
harbatta 4196
harbia 4375
harbiahtara 1612
harbit 4161
harça 4161, 4271
harçı 973
hardaatçı 2607
hardalaatağına 2649
hardaliah 2650
hardarita 2328, 4030
hardaya 1504
harı 376
harıhiy 3694
harıhiya 319
harıtın 698
harıların 3678
harılarıttan 376
harılı 1507
harıs 2536, 3580
harıtıttan 4027
harıya 3141, 3469
harıyanı 1532
harıydaatıgıt 4522
harıydaatıñ 2119
harıydıurğa 2332
harsan 30
harsay 2885
has 659
hastan 3492
hat 1668, 3636, 3781
hata 1109, 1299, 1468, 3097,
 3133, 3333, 3370, 3491, 3679,
 3984, 4081, 4160, 4189, 422, 639
hataahın 1458, 3985, 499
hatan 1216, 2192, 2288, 2318,
 3731
hatana 1669, 4407
hatat 1149, 1900, 2997, 3005
hatatınan 567
hatııska 1398
hatillağas 696
hatıñ 1143, 2992
hatıña 429
hatıñnaah 429
hatırbit 2072
hatırıktaah 1702, 2

- hahay** 431
hahaydaan 1428, 1579
hahaydan 1581
hahhalaata 1431
haya 1090, 1171, 1174, 1229, 1257, 1451, 1467, 1531, 1814, 1853, 1896, 1897, 1952, 2132, 2155, 2155, 2155, 2157, 2207, 2218, 2221, 2234, 2234, 2295, 2298, 2358, 2437, 2601, 2945, 2995, 3139, 3164, 3214, 3270, 3318, 3331, 3345, 3439, 3500, 3700, 382, 3901, 3905, 3939, 3983, 402, 4195, 4381, 4433, 586, 904, 905
hayaa 3112
hayabit 3345, 4193
hayağa 1005, 1075
hayağit 1374
hayalaah 31
hayalar 2232, 3138, 3259, 855
hayalara 3270
hayalarigar 3901
hayaların 1178, 1266, 1963, 3246
hayanı 3242, 4464
hayastınar 1228
hayata 1890, 2037, 3308, 4534
hayatigar 1244
hayatın 1224, 1226, 1245, 4615
hayattan 2225
haydah 393
hayğah 3576
hayı 3799
hayia 4452, 4540
hayiahpıt 3488
hayiha 3843, 4013, 4019, 4195
hayihan 3904, 3986
hayıharın 2154
hayıhımına 672
hayınna 1991
hayınnın 1593
hayıstarbın 1593
hayıta 3615, 3673, 387
hayıtammın 3094
haytağiy 3339
haytağ 103, 1837, 2250, 2340, 2427, 2427, 2494, 2550, 268, 3138, 3485, 3984, 4171, 4240, 4250, 4276, 4377, 4538, 4538, 757, 788, 793, 816
hayğah 265
hobor 3774
hocoyon 3161
hoço 3951, 4539, 4567, 4638, 558
hoçoğo 2403
hoçolooğ 12, 1675, 64
hoçolorun 3796, 4154
hoçotun 4615, 829
hodool 592
hohoonnoon 2390
hohoono 2123
hohuluu 3135
hohuta 4581
hohuubun 2359
hohuutugar 1837
hol 1276, 2818, 3160
holbohon 4570
holbommüt 11
holbonnun 514
holbonon 3161
holboobut 4181, 4578
holboon 3359, 3656
holboonñ 1070
holboroñ 12, 4154, 4539, 558, 829
holborusput 1322
holbuu 1533, 2934, 3216
holk 4432
holkuyar 3774
holloğos 1411, 1456, 1577, 2616, 2713, 3147, 3210, 3677
holloroon 3677
holloroonun 3677
holoburdaağınan 1670
holoburdaah 156, 1581, 1965, 2161, 2235, 2536, 259, 2805, 2806, 287, 344, 3580, 3681, 3681, 3843, 3904, 4016, 4020, 4032, 4161, 472, 474, 584, 679, 681, 683, 684, 685, 724, 729, 866
holohon 4012
holoñsolooğ 3233
holoobut 3982
holoon 3494, 3533
holoonnooğum 1837, 3160

- holoonnooğuñ** 2818
holoonnooh 4186
holoonnoohtor 1276
holootohho 2903
holoruktaan 2041, 3139
holoruktaata 2785
holoruktaatağina 2712, 2957, 563
holoruktaah 3233, 3241
holoruktuu 1277, 1326, 1394, 2858, 2906, 2946, 2950
holoruktuurga 3500
holunarbit 3726
holunarım 2806
holunna 2244
holunun 2913
holuokkattan 3723
holuur 2341
holuydahha 2340
hommot 828
hommotoh 4539
homoydohpun 2106
homuhunun 3656
homuhununan 4223
homurah 1679, 4154, 4539, 828
homuru 830
homuruya 3135
homuya 2528
homuyda 3040
honnoğun 3492
honoho 2365
honon 3836
honuga 2153
honugar 4153
honukka 2153, 2310, 2401, 3355
hoñkuya 1826, 3445, 3738, 3822
hoñkuyan 2010
hoñnoron 3724
hoñor 4616, 841
hoñoroy 23, 883
hoolcuktaah 1826, 2010, 2041, 3445, 3738, 3822
hooygo 4185
hoppot 3653
hoppot 819
hordurğaata 4616
horgut 1572
horguttağay 812
horgutuma 1571
horgutuoğa 1832, 3992
horgutuomuy 3878
horgutuohtara 637
horğootum 1595
horon 1832, 3992, 4181, 4578
horus 996
horuya 1575
hos 1076, 1447, 2387, 2414, 2474, 2793, 3060, 3465, 3466, 3573, 3574, 3958, 3960, 4158, 4158, 4273, 4376, 998
hostoon 2262, 3454, 3724, 4527
hoto 4196
hoton 1674, 2769, 4619, 808
hotor 2006, 3697
hotorun 3595
hotoy 4314, 4383
hottoror 3688
hottuñ 3595
hotu 1444, 2619, 2665, 2856, 3255, 4262, 4583, 833, 926, 945
hotugu 1450, 1684, 28, 3796, 4638, 836
hotuktar 2338, 2652
hotun 130, 1724, 1796, 1870, 2091, 2169, 2406, 243, 3805, 4110, 4135, 4186, 4506, 4529, 506, 888
hotunu 2757
hotuñña 151, 3794
hotuom 3309, 4172
hotuoy 1591, 3490, 3491, 3494, 3555, 4121, 4509, 4577, 4621
hotuurun 1527, 4387
hooyukka 631
hooyuostaan 2234
hooyut 3521, 3748, 4350
hooyutaata 1073
hooyutun 631
hooyuugutugar 552
hooyuularigar 4639

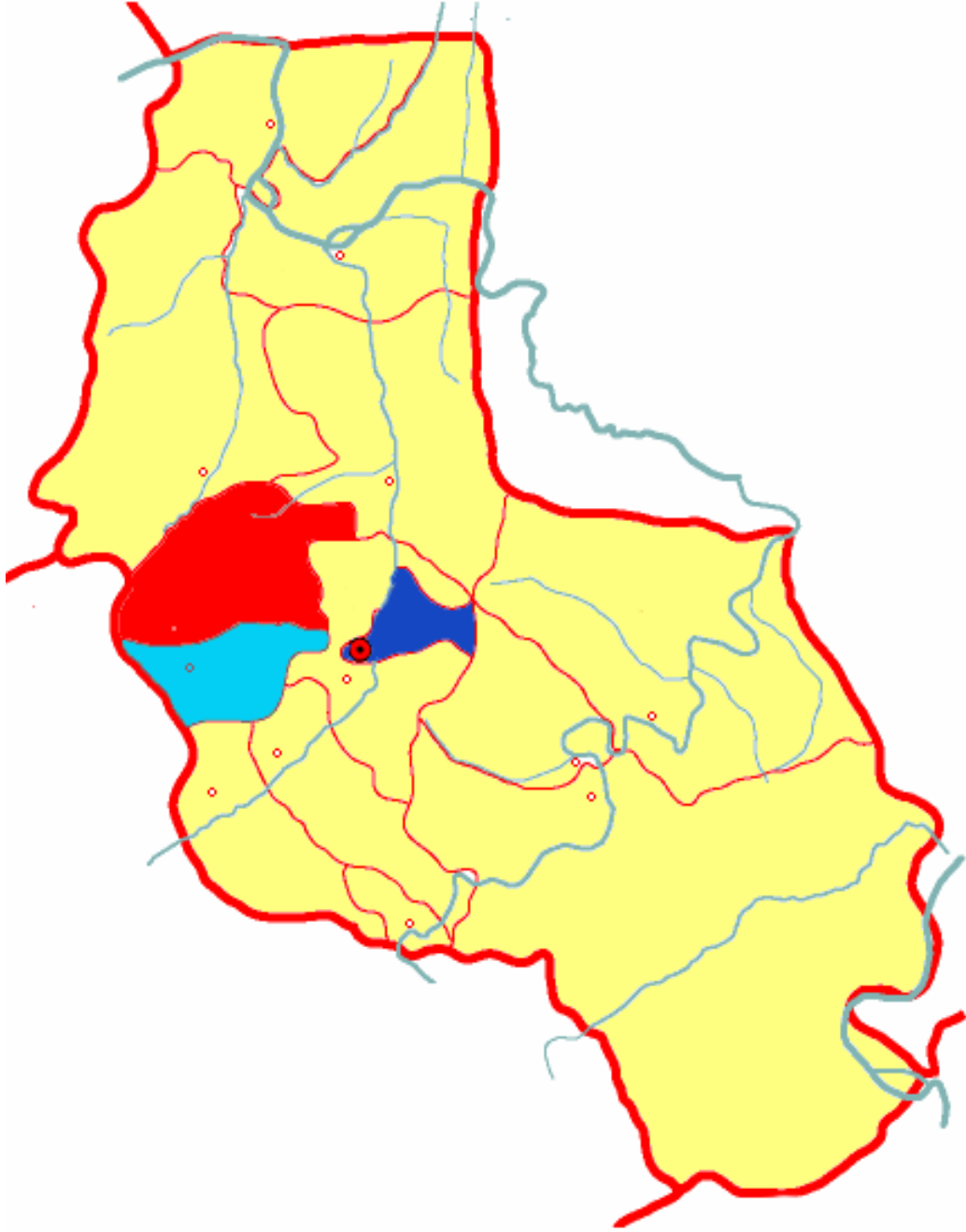
EKLER**EK- 1. Dünya ve Rusya Federasyonu:**

EK- 2. Saha (Yakut) Cumhuriyeti:

 Saha (Yakut) Cumhuriyeti'nin Başkenti Yakutsk (Cokuuskay)

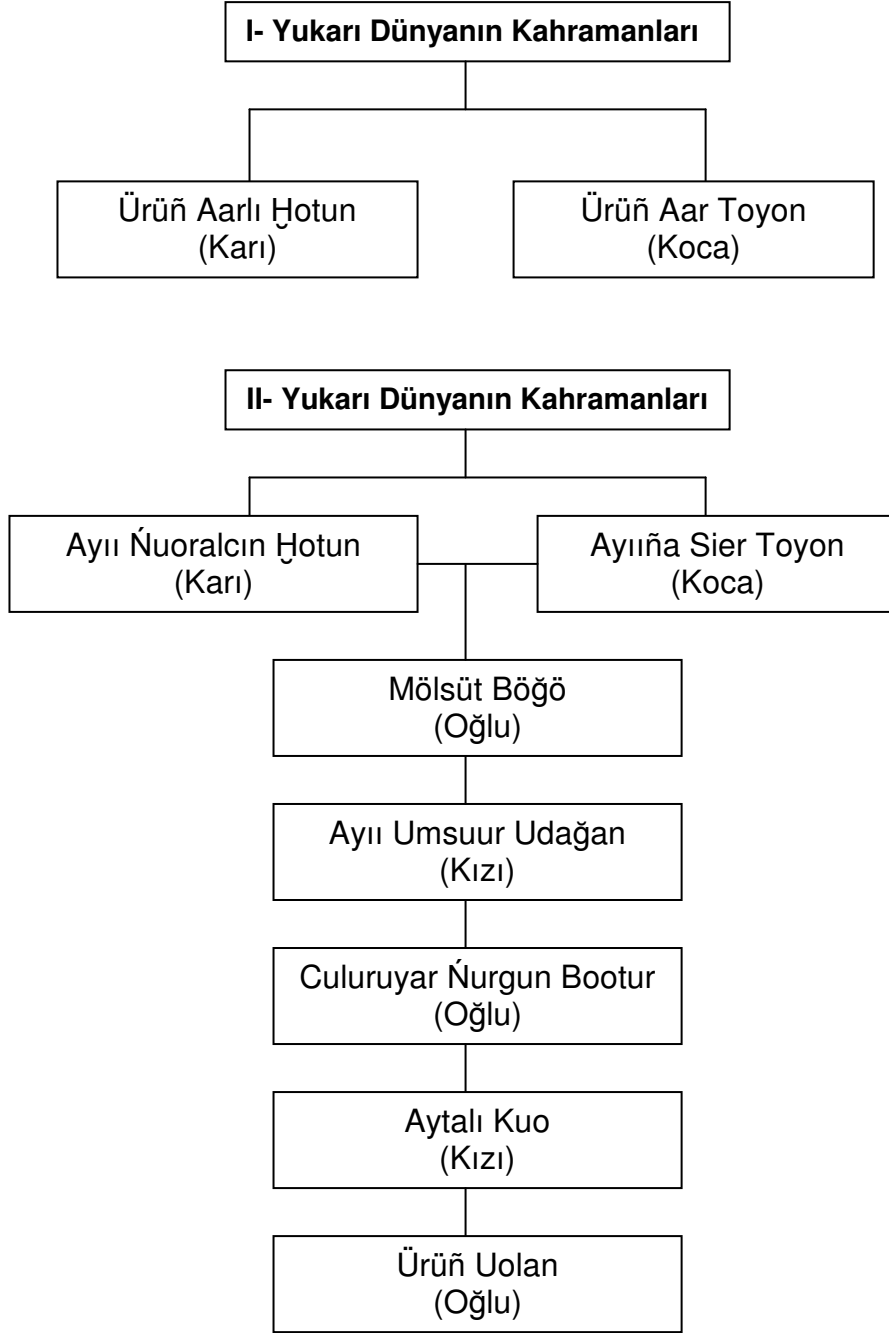
 Taatta İli

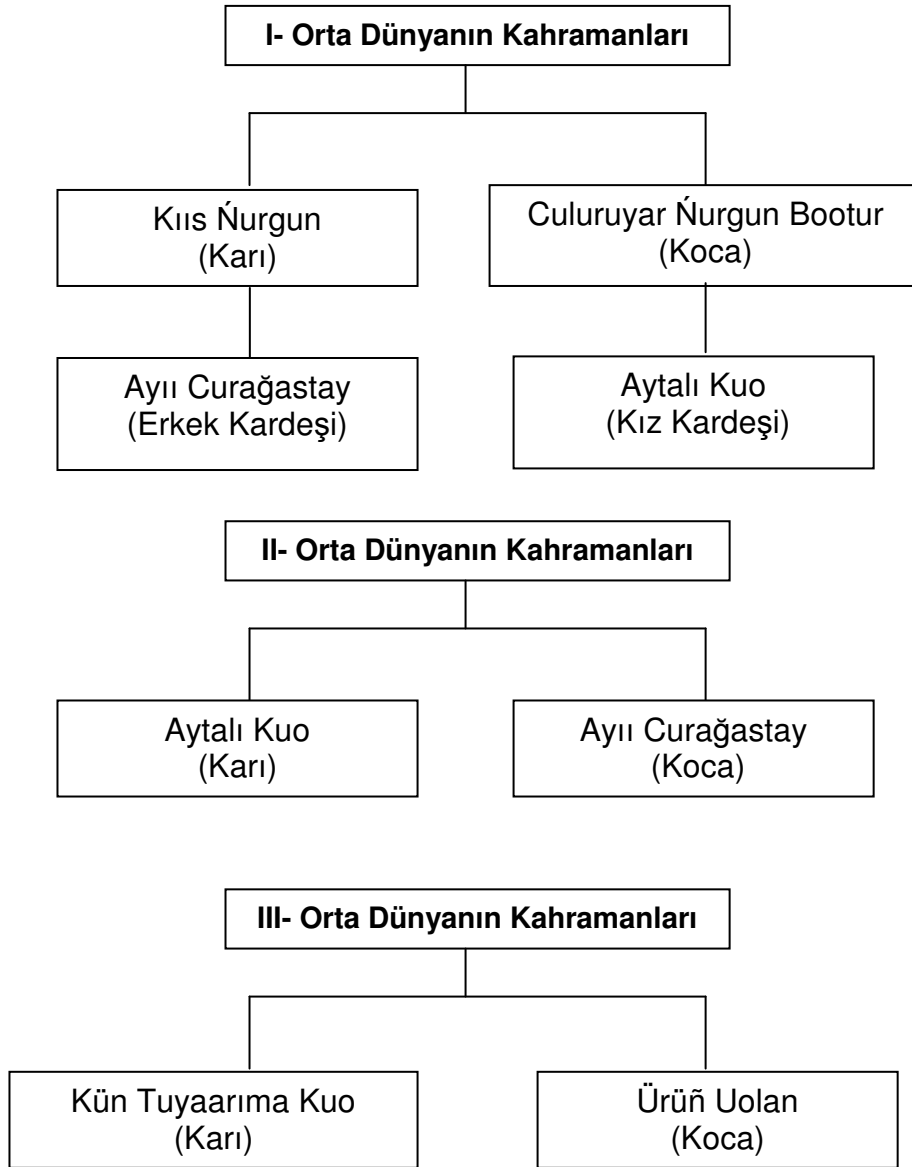

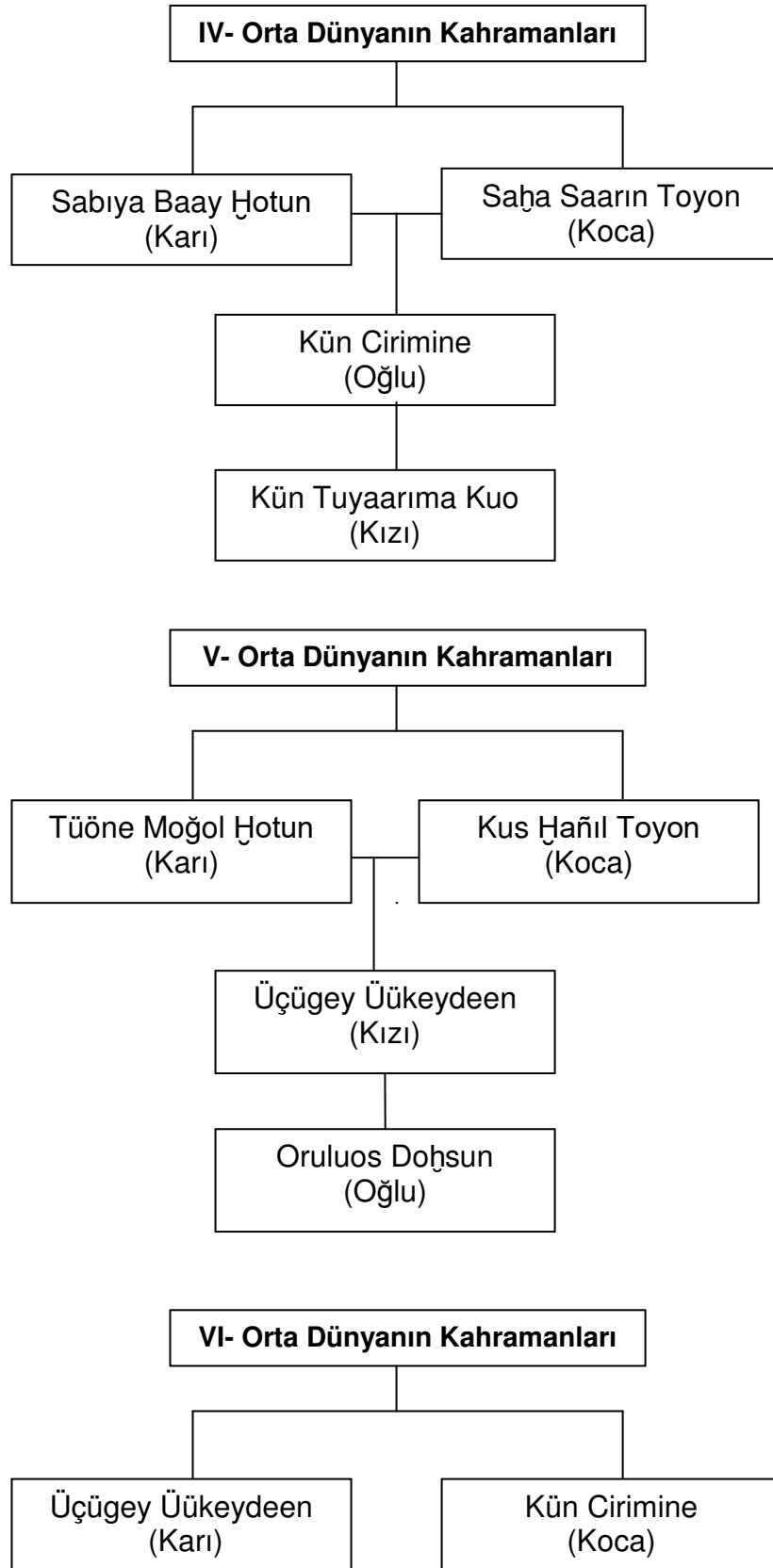
EK- 3. CNBO'nun En Yaygın Olarak Anlatıldığı Taatta İli:

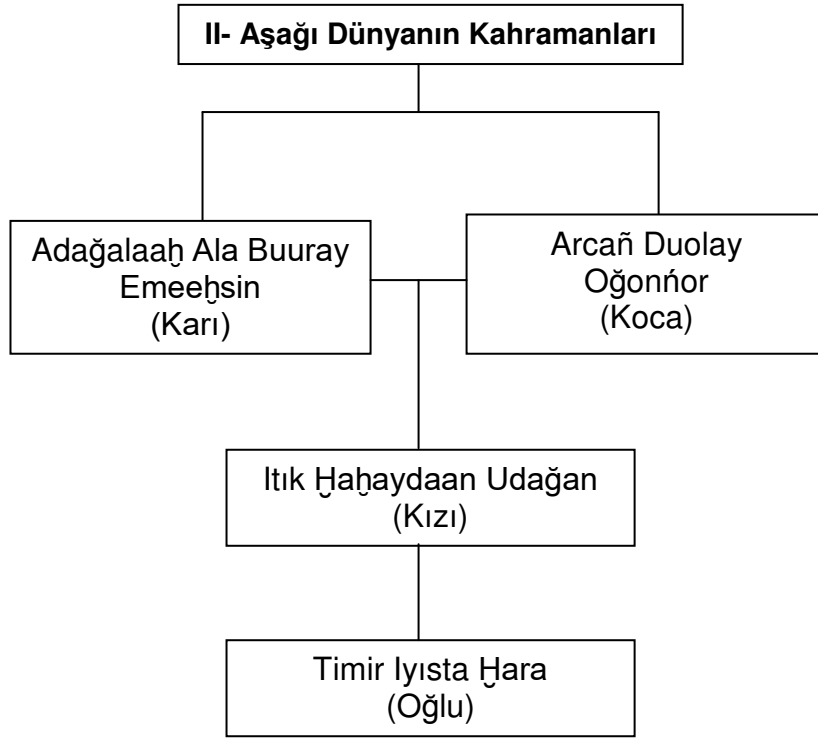
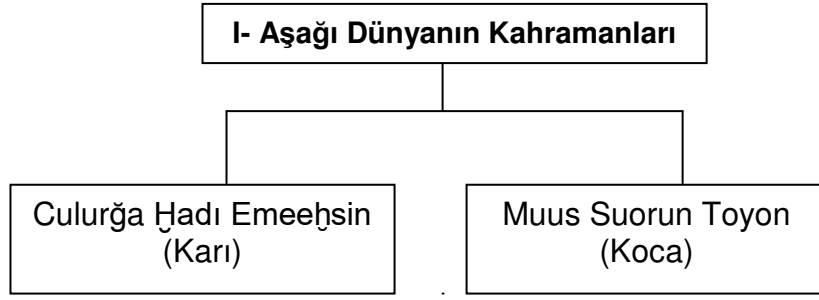
- Taatta İli Itık Küöl İlçesi (P. A. Oyuunuskay'ın Doğum Yeri)
- Taatta İli İgidey İlçesi (K. G. Orosin'in Doğum Yeri)
- Taatta İli Cüley İlçesi (Y. M. Yegorov'un Doğum Yeri)

EK-4. Şahıs Kadrosu Şematik Tablosu:

ÖZET

ERSÖZ, Murat, “Saha (Yakut) Türklerinin Culuruyar Nurgun Bootur Destanı”, Doktora Tezi, Ankara 2009.

Saha (Yakut) Türkleri, Rusya Federasyonu’na bağlı “Saha (Yakut) Cumhuriyeti’nde yaşamaktadır. Ülkeleri, dünyanın en çetin iklim şartlarına sahip bölgelerinden biri olan kuzeydoğu Sibirya’dadır. Bu zor iklim şartlarında, Kamlık dinlerini, geleneklerini ve göreneklerini uzun yıllar boyunca yabancı kültürlerin etkisinden uzak bir şekilde yaşatmış olan bu Türk boyu, zengin bir sözlü edebiyata sahiptir. Bu zengin sözlü edebiyatın şekil ve içerik olarak en önemli türlerinden birisi de olonho adı verilen destanlardır. Olonho, Sahaların uzun ve soğuk kış gecelerinin en önemli eğlence aracıdır. Bu Türk boyunun asırlar boyunca oluşan kültürel kodları da bu türün içeriğinde gizlidir.

Saha sözlü kültüründeki olonho terimi, Anadolu sahasında destanı, olonhohut da destan anlatıcısını karşılamaktadır. Bu çalışmamızda, ülkemizde çok ayrıntılı olarak tanınmayan, olonho adındaki bu sözlü edebiyat ürününün, en çok sevilen örneklerinden birisi olan Culuruyar Nurgun Bootur’u inceledik. Başkahramanı “Nurgun Bootur” olan bu olonho, nazım-nesir karışık olarak icra edilmiştir. Culuruyar Nurgun Bootur’un pek çok varyantı arasında en yaygın olarak bilineni ise K. G. Orosin’e ait olanıdır.

Tezimizde metin olarak Culuruyar Nurgun Bootur’un K. G. Orosin varyantını esas aldık. Bu metni, öncelikli olarak Kiril alfabesinden Latin alfabesine çevirip Türkiye Türkçesine aktardık. Aktarmayı, mümkün olduğunca metnin aslına sadık kalarak yapmaya özen gösterdik. Çalışmamız dört bölümden meydana gelmektedir: Birinci bölümde olonho anlatma geleneği, ikinci bölümde Culuruyar Nurgun Bootur Olonhosu’nun gelenek içerisindeki yeri, üçüncü bölümde olonhonun motifleri ve dördüncü bölümde de metin ve aktarma yer almaktadır. Çalışmamızın sonuna ise metnin Sahaca aslının genel dizinini ve ekler bölümünü ilave ettik.

Anahtar Kelimeler:

Saha (Yakut) Türkleri

Saha (Yakut) Türkçesi

Türkiye Türkçesi

Olonho (Destan)

Culuruyar Nurgun Bootur

ABSTRACT

ERSÖZ, Murat, "The Culuruyar Nurgun Bootur Epos of the Sakha (Yakut) Turks", Doctoral Thesis, Ankara 2009.

The Sakha (Yakut) Turks live in the Sakha (Yakut) Republic. Their country is in northeast Siberia, which has one of the harshest climatic conditions on Earth. This Turkish tribe, who have kept their Kamlık religion (the ancient religion of the Turks), traditions and customs from the effects of foreign cultures for many years, have a rich oral literature. One of the most important genres of this oral literature in terms of form and content are the eposes called olonkho. Olonkho is the most important entertainment tool of the long and cold winter nights of the Sakhas. The cultural codes of this Turkish tribe, which have been formed throughout the centuries are also hidden in this genre.

The term olonkho in the Sakha oral culture corresponds to epos in the Anatolian region and olonkhohut corresponds to the epos narrator. In our study, we have studied Culuruyar Nurgun Bootur, which is one of the best known examples of this oral literature genre olonkho which is not known in detail in our country. This olonkho whose main hero is "Nurgun Bootur" has been improvised as a combination of verse-prose. Among the several variants of the Culuruyar Nurgun Bootur the most widely known is the one that belongs to K. G. Orosin.

In our thesis, we have worked on the K. G. Orosin variant of Culuruyar Nurgun Bootur. First of all, we transcribed this text into the Latin alphabet from the Cyril alphabet and then we translated it into Turkish. We paid special care to keep to the original text while translating. Our study consists of four parts. The first part consists of the tradition of olonkho narration, the second part focuses on the place of Culuruyar Nurgun Bootur in this tradition, the third part contains the motifs of the olonkho and the fourth part contains the text and the translation. To the end of our study we have added the general index of the original text in the Sakha language and the appendix.

Key Words:

Sakha (Yakut) Turks

Sakha (Yakut) Language

Turkish Language

Olonkho (Epos)

Culuruyar Nurgun Bootur